

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

АЗАМАТ ЗИЁ

АЗАМАТ
ЗИЁ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

9шц

АЗАМАТЗИЁ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВРДАН РОССИЯ
БОСҚИНИГА ҚАДАР

I - = 7КА
I 1ашГУ
Б №6

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ-2000

М а с ъ у л м у х а р р и р :
Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги
БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

Т а к р и з ч и :
тарих фанлари доктори, профессор
АШРАФ АҲМЕДОВ

Азамат Зиё

Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар) // Масъул муҳаррир: Б. Аҳмедов/. — Т.: «Шарк», 2000. — 368 б.

ББК 67.99(5У)0

5 «Шарк» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти,
2000.

Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айни Хоразм воҳасида қўйилган. Шу маънода, миллий давлатчилигимиз тарихи Миср, Ҳиндистон, Юнистон, Эрон каби энг қадимий давлатлар тарихи билан бир қаторда туради.

Ислом КАРИМОВ

КИРИШ

XX аср сўнгги ўн йиллигида ўзбек жамиятидаги ўз тарихи ва ўтмиш маданиятига бўлган улкан қизиқиш, маънавий эҳтиёж мазкур соҳанинг тегишли йўналишларида чуқур ва ҳар томонлама илмий изланишларни тақозо этмоқда. Натижада тарихшунослик фанимизда янгидан-янги йўналишлар юзага келмоқда. Утмиш тараққиёт йўлимизнинг бугунги авлодга номаълум босқич ва қирралари қайтадан кашф этилмоқда.

1991 йил 31 августда Ислом Каримов Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги қайта тикланганлигини бутун дунёга эълон қилди. Худди шу куни жамиятимиз ҳаётига Ўзбекистон давлати, ўзбек давлатчилиги тушунчалари қайта кириб келди. Тўғри, давлатчилик ўзбек халқи тарихи учун янгилик эмас. Аммо 130 йиллик (XIX асрнинг 60-йиллари — 1991 йил) мустамлака даврида, айниқса, сўнгги бир неча авлод наздида давлат, давлатчилик тушунчаси умуман унут бўлганди. Бунга ҳеч бир ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки мазкур даврда давлатнинг ўзи йўққа чиқарилганди. Шу маънода 1991 йилнинг 31 августидagi «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» Олий Кенгаш қарори, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонунидаги «давлат мустақиллиги» тушунчаси қанчалар тарихий-амалий аҳамият касб этишини англаш қийин эмас, албатта.

Давлатчиликнинг тикланиши, албатта, улуғ тарихий воқеа бўлди. Шу билан бирга давлатнинг мавжудлиги жамият ҳаётида муайян бир мақсад ва вазифаларни кўндаланг қилиб қўйиши ҳам табиий. Фикримизча, мустақилликка эришилгандан кейинги ўзбек жамияти келгуси тараққиётини белгилаб берувчи бош йўл худди мана шу мақсад ва вазифалар тасаввури билан боғлиқ бўлиб қолганди. Шу маънода мустақил Ўзбекистон давлатининг биринчи Президенти Ислом Каримов томонидан 1992 йили ўзбек жамиятига тақдим қилинган қўйидаги юя давлат риво-

жида, уни инсон манфаатлари йўлида хизмат қилдиришда беқиёс тарихий аҳамият касб этиши аниқ: **«Ўзбекистон ис.шжаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир»¹.**

Сирасини олганда, «Ўзбек давлатчилиги тарихи» мавзусини тадқиқ этиш фикри ушбу сатрлар соҳибида худди шу ғоя билан танишишдан сўнг пайдо бўлганди. Келажаги буюк давлатнинг узоқ ва бой, ўрناк олса арзигудай ва сабоқли, энг муҳими, буюк ўтмиш тараққиёт йўлини тарихий манбаларга суянган ҳолда аниқлаш нияти туғилганди. Албатта, ушбу мавзу тарихшунослик фани учун тамомила янгилик эканини бошданоқ англаганмиз.

Шунинг учун ҳам тадқиқотнинг манбавий асосларини, яъни тарихий асарлар, илмий адабиётлар доирасини имкон борича кенроқ олишга интилдик. Бошданоқ тадқиқотнинг ўқ чизигини аниқлаштириб олишга ҳаракат қилдик. Уҳам бўлса, давлатнинг жамият ҳаётида тутган ўрни масаласи. Шунингдек давлат бошқаруви, давлатчиликдаги анъаналар, қонунчилик, давлатнинг жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти, ташқи алоқаларига таъсири, унинг натижаларига бош мавзу нуқтаи назаридан ёндашишни асосий вазифа қўйдик².

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Ўзбекистон ҳудудида, умуман, Ўрта Осиё минтақасида энг қадим замонлардан кечган давлатчилик тарихи масаласи илгари махсус ўрганилмаган. Ҳеч қачон шу тарзда мавзу ва мақсад қилиб қўйилмаган. Шунинг учун ҳам биз мазкур йўналишда илгари амалга оширилган бирон махсус ишни хотиримизга келтира олмаймиз. Ҳар ҳолда шундай фактнни учрата олганимизча йўқ. Шунга қарамай, мамлакатимиз ўраида, Ўрта Осиё минтақасида давлатчилик тизими бўлгани ҳеч қачон инкор этилмаган. Бироқ мазкур давлатчилик тизимлари тўғридан-тўғри ўзбек жамияти билан боғлиқ тарзда ва шу юртда узлуқсиз кечган бир жараён сифатида ҳеч қачон қараб чиқилмаган. Бунинг камида учта сабаби бор.

Биринчи сабаб тўғридан-тўғри евроцентризм билан боғлиқ. Сўнгги асрларда сиёсий-иқтисодий марказнинг Шарқдан Ғарбга «кўчиши», халқаро муносабатларда Ғарб

давлатлари, улар намояндаларининг илғор, ташаббускор, тажовузкор бўлишлари каби омил ва сабаблар натижасида гўёки ғарбий (европавий) ва шарқий тарихшунослик фанлари вужудга келгандай бўлганди. Шу маънода «тарих» тушунчасига бағишланган академик тадқиқотлардан бирида берилган қуйидаги фикрлар диққатни тортади: «Умуман олганда қадимги давр (Европанинг қадимги давр тарихи назарда тутилмоқда — А. 3.) тарих (фани) ривожида муҳим босқич бўлиб, замонавий Европа тарихшунослиги унинг бевосита меросхўридир. **Европалик бўлмаган халқлар** (таъкид бизники — А. 3) — Хитой, Ҳиндистон, Колумб давригача бўлган Америка, Яқин ва Ўрта Шарқ — ёзма ёдгорликлари уларда ҳам тарихшунослик қарашлари тараққий этганидан далолат беради. Бироқ европавий тафаккур мазкур маданий ўлкалар ютуқлари билан ниҳоятда кеч танишигани сабаб, улар (Европа тарихшунослик қарашларига) бирон-бир сезиларли таъсир кўрсата олмадилар»¹. Мазкур тадқиқот билан танишар экансиз, унда Шарқдаги тарихшунослик фани тўғрисида бирон сўз айтилгани, қиёсий фикр қилинганини кўрмайсиз. Ваҳоланки, мавзу умуман «тарих» тушунчаси, тарихшунослик фани тарихи, турли соҳалари, йўналишлари, тадқиқот усуллари ҳақида. Гўёки фақат европавий тарихшунослик якка ягона фандай. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, давлатчилик мавзуси у ёқда турсин, умуман тарихшуносликда евроцентризм кучли намоён бўлган.

Тарихий мавзуларга ёндашувлар ҳам шунга яраша. Машҳур рус тарихшуноси В. В. Бартольд (1869—1930) сўзлари билан айтганда, Европа «мактабининг олими Шарқ тарихи баёнига Европа илми зиёсини олиб киради... Шарқ халқлари бизнинг маданиятимиз устунлигига шундагина ишонадиларки, қачонки биз уларни улар ўзларини билганларидан кўра яхшироқ билишимизга тан берсалар»².

Европада вужудга келган шарқшунослик фанининг амалий жиҳатлари кучли бўлгани ҳам бор гап. Осиё, Шимолий Африкадаги муштамлакаларни бошқаришда қарам халқларнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, диний қарашларини, феъл-атворини ҳар томонлама пухта билиш-лик фақат ва фақат фойда келтиришини европаликлар яхши тушунганлар. Буни нафақат сиёсатчилар, балки олимлар ҳам жуда яхши англаганлар. Яна Бартольдга мурожаат қиладиган бўлсак, «(қарам) мамлакат тарихини

¹ Ислам Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истикпол ва тараққиёт йўли. Тошкент, 1992, 15—16-бетлар.

¹ Ерофеев Н. А. Что такое история. Москва, 1976, с. 10.

² Бартольд В. В. Сочинения. Т.1, Москва, 1963, с. 607—608.

бишишлин машурлар ва дипломатларга тўғридан-тўғри амаший чаф беришини» у ўз пайтида таъкидлаб ўтганининг еуеохи бўламиз»¹.

Хуллас, мазкур амалий жиҳатлар орқали ҳам арабшунослик, мисршунослик ривожда Франция, ҳиндишуносликда Англия, туркистоншуносликда Россия каби давлатларнинг ўрни яққол кўриниб туради. Мустамлака шароитида қарам мамлакат олимларининг метрополия ижтимоий-илмий қарашлари таъсирида қолишлари ҳам турган гап. Буни биз Россия империяси таркибида бўлган давримиздан яхши биламиз. Очигини айтганда, бу касалдан бугун ҳам узил-кесил қўтилганимиз йўқ.

Иккинчи сабаб Россиянинг шовинистик ва улўф давлатчилик сиёсати билан боғлиқ. Уни бизнинг мавзуга алоқадор томонини Бартольднинг қуйидаги айтганларидан билиб оламиз: «Шарқ халқларининг Россия билан тинч йўсинда яқинлашишларида, бизнинг буюк шоиримиз (Пушкин) орзу қилган, бироқ ҳали ҳозир жуда узоқ бўлмиш кунни, яъни Россиянинг барча халқлари, жумладан, «ва бугунги ваҳший тунгус ва дашт кезувчи қалмоқ» ҳам, рус маданиятининг улўф вакилига бош эгиш учун бирлашадиган куннинг келишида рус шарқшуносларэжинг камтарона меҳнатлари, балким, рус маданиятининг бошқа ютуқларига нисбатан кўпроқ фойда келтирар»². Бир сўз билан айтганда, империя таркибидаги бошқа халқлар олдидан рус тарихи, рус маданиятининг устунлигини кўрсатиш, шуни тан олдириш асосий мақсад қилиб қўйилган. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Зеро, «буюк давлатчилик шовинизми бошқа миллатлар ва мамлакатлар билан ўзаро маданиятли ҳамкорлик қилишга тайёр эмасликдан келиб чиқади»³.

Давлатчилик тарихи масаласида ҳам ёндашув шундай бўлган. «Қадимги Рус давлати» IX асрда шаклланганидан келиб чиқилиб, империянинг бошқа бирон-бир халқи (арманлар ва грузинлардан ташқари) давлатчилик тарихи мазкур кўрсаткичдан (IX аср) қадимроқ бўлмаслиги керак эди. Бу каби муносабатни империя халқларининг этник тарихи ва этногенезини ўрганиш, илмий асослаш билан боғлиқ масалаларда ҳам кўриш мумкин. Яъни ўзбеклар, озарбайжонлар, украинлар, туркманлар ва бошқа халқларнинг тарихий шаклланиши рус халқи шаклланган асрлардан (IX—XII) эртароқ асрларга бориб тақалиши мумкин эмасди.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997, 53-бет.

Учинчи сабаб эса Россия империясини коммунистлар бошқарган даврлардаги ҳукмрон мафкура моҳияти орқали белгиланади. Давлат, давлатчиликка муносабат коммунистик мафкура «доҳийлари» қарашлари асосида қуриб келинган. Масалан, «давлат умуман ва асосан ишлаб чиқаришда ҳоким бўлган синфнинг иқтисодий эҳтиёжини концентрациялашган шаклда ифода этишдир» (Энгельс)¹. «Давлат бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлик қилиши учун хизмат қиладиган машинадир» (Ленин)².

Кўриб турганимиздек, давлат тушунчасига синфийлик нуқтаи назаридан ёндашилган. Тарихга муносабат ҳам шу кабидир: «тарих синфий курашнинг бир қатор лавҳаларидан иборатдир»³. Бу ерда ҳам синфийлик. Давлатчилик тараққиёти босқичларига ҳам баҳо беришда синфийликдан келиб чиқилган. Яъни, «қўлдорлик» давлати, «феодал» давлат, «капиталистик» давлат, «социалистик» давлат тушунчалари бунга яққол мисолдир. Коммунизмга бориб эса давлат деган тушунча гўё йўқолиб кетади. Хуллас, бундай қарашларда ҳамма нарса бор, аммо энг асосийси, давлатчиликнинг манбаи халқ эканлиги тушунчаси йўқ. Натижада ўзбек давлатчилиги милоддан аввалги VII асрдаёқ қарор топган бўлса-да, аммо марксизм-ленинизм таълимоти бўйича, юртимиздаги ижтимоий-сиёсий тузум милодий VI асрга қадар қўлдорлик, 1924 йилга қадар феодал, 1991 йилгача эса социалистик мазмунга эга бўлиб келганлиги совет тарихшунослигида мунтазам ўқитириб борилган.

Мана бу иборага эътибор беринг: «Социалистик давлат синфий давлат бўлиб, ишчилар синфи раҳбарлигидаги ишчи-деҳқонлар давлатидир»⁴. Демак, у бирон халққа тегишли эмас, балки миллати ва бошқа жиҳатларидан қатъи назар ишчи ва деҳқонларнинг, хуллас, синфларнинг манфаатини ўзида акс эттирган. Миллат деган моҳият умуман йўқолиб кетган, аниқроғи, шу йўл билан йўққа чиқарилган. Аммо пировардида коммунистик таълимотнинг ўзи чилпарчин бўлиб, унинг ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатлардан асоссиз эканлигини тарих исботлади. «Капиталистик» давлатлар яшамокда, бироқ СССР типидagi «давлатлар» йўқ бўлиб кетди.

Совет тарихшунослиги мактаби тадқиқотлари минтақамизда умуман давлатчилик анъаналари бўлганлигини ҳеч қачон инкор қилмаган, қилолмасди ҳам. Аммо

¹ Маркс М. и Энгельс Ф. Сочинения. Т. 1. с. 310.

² Ленин В. И. Асарлар, 29-жилд, 497-бет.

³ Ленин В. И. ПСС. Т.1, с. 157.

⁴ Марксча-ленинча философия асослари. Тошкент, 1976, 400-бет.

жараённи бирон миллат ва жамият билан узвий боғлиқликда эмас, формациялар ва синфийлик нуқтаи назаридан баҳолаганлар. «Социалистик» давлатни кўкка кўтариш ниятида унеча бўлган давлатчилик жараёнидаги барча босқичларни салбий деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ҳам масала моҳиятидан ва мавзуга ўзгача ёндашишлар ҳам борлигидан беҳабар киши кўз ўнгиди бирданга бир қатор давлатлар намён бўлиши турган гап эди. Масалан, Буюк Хоразм давлати, Бақтрия давлати, Кушонлар подшоҳлиги, Эфталлийлар давлати, Амир Темур ва Темурийлар давлати, Абдуллахон давлати, Бухоро амирлиги ва ҳоказо. Уларнинг баёни, шарҳида ҳукмдорлар, сиёсатчилар, лашкарбошилар, олимлар, шоирлар ва бошқалар бор, аммо ўзбек жамияти, ўзбек халқи, ўзбек давлатчилиги йўқ, яъни барча-барчасига манба бўладиган моҳият йўқ, йўққа чиқарилган. 1924 йили «ЎзССР» барпо этилиши муносабати билан қабул қилинган мурожаатномадаги «ўзбек халқи улугъ Октябрь инқилоби ғалабаси натижасида илк бор ўзининг миллий ўзбек давлатчилигини кўриш имконига эга бўлди. ...Аммо янги республика улугъ Совет Иттифоқининг қўшни халқлари билан тинч меҳнатда ва қардошларча ҳамкорликда яшаши керак ва яшайди ҳам»¹ фикри, аниқроғи, кўрсатмаси ўзбек заминиди кечган давлатчилик тарихини ўрганиб, ҳукмрон сиёсий тузум ва мафкура манфаатида мос тарзда оммалаштиришда совет тарихчилари учун асос бўлган. Яъни 1924 йилга қадар ўзбекларнинг миллий давлатчилиги бўлмаган, унеча мавжуд давлатчилик жараёни кушонларга, хоразмшоҳларга, Амир Темурга (ва ҳоказо) тегишли, зинҳор-базинҳор ўзбекка эмас. Фақат «Улугъ Октябрь» туфайлигида ўзбеклар ўз давлатига эга бўлди, энди эса улар Совет Иттифоқи, яъни Россия билан бирга, ундан ажралмасдан яшашлари керак ва шарт, деган фикр тарих китоблари орқали омма онгига синдирилиши керак эди. Кўряписизми, бу ерда империяпарастлик, шовинизм, коммунистик мафкура талаблари усталик билан «уйғунлаштирилган». Аслида эса Россиянинг худди шу босқинчилик сиёсати туфайли ўзбек давлатчилиги тараққиёти илдизига болта урилганди.

Мустақиллик шарофати билан биз ўтмиш тараққиёт йўлимизни ҳеч бир мафкуравий ақидасиз ўрганиш ва ёритиш имконига эга бўлдик. Чунки «тарих хотираси, халқнинг,

жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳақиқий тарихини тиклаш миллий ўзликни англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди»¹. Хусусан, давлатчилигимиз тарихи масаласида ҳам.

Давлатчиликнинг бош манбаи сифатида биз халқни олдик. Бунинг тарихнинг ўзи исботламоқда. «ЎзССР» йўқ бўлиб кетди, аммо ўзбек халқи, унинг ўз давлатчилигини қуриш имконияти, ўз миллий давлатида яшаиш истаги йўқолгани йўқ.

Мавзунинг манбавий асоси. Энг кўҳна даврни тадқиқ этишда археологик изланишларнинг ҳулосалари, топилмаларининг² аҳамияти катта. Шу билан бирга давлатчилик билан боғлиқ жиҳатлари у ёқда турсин, Ўзбекистон заминиди ўтган йиллар давомида олиб борилган турли мақсад ва йўналишлардаги археологик тадқиқотлар натижалари ҳанузгача умумлаштирилмаганини таъкидлаш ўринлидир.

Шунинг учун ҳам кўрилатган мавзунинг, айниқса ўзбек давлатчилигининг ўрта асрлардаги аҳволи ва тараққиёти масалаларини ўрганишда асосий манба бўлиб ёзма ёдгорликлар хизмат қилади. Бунинг устига давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги давларига оид ҳолатини муайян маънода тасаввур қилишимиз учун ёзма гувоҳликлар ҳам йўқ эмас. Биз бу ерда милoddан аввалги I-мигйилликнинг биринчи чорақларига тўғри келадиган «Авесто» китобини назарда тутмоқдамиз. Мазкур нодир манбанинг милoddан аввалги VIII—VII асрларга оид қисмида ижтимоий-иқтисодий муносабатларга боғлиқ маълумотларнинг ҳам мужассамлашгани маълум. Улар орқали ўша замонларда кечган ижтимоий жараёнда давлатчилик куртаклари қандай униб борганини кўриш мумкин³.

Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Полибий, Диодор, Арри-

¹ Каримов Ислон. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... 140-бет.

² Гуломов Я. Хоразмнинг сугоришти тарихи. 1959; Толстов С. Р. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. 1964; Древний Хорезм. Москва, 1948; Вайнберг Б. И. Монети древнего Хорезма. Москва, 1977; Воробьева М. Г. Археологические памятники античного периода как источник для реконструкции социально-экономических процессов // КСИА, 1970. Выпуск 122; Дьяконов М. М. Сложение классового общества в Северной Бактрии // СА, 1954. XIX; Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА, 1962. № 118; Массон В. М. К вопросу об общественном строе древней Средней Азии // История, археология и этнография Средней Азии. Москва, 1968; Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976; Ртвеладзе Э. В. Новое древнебактрийские памятники на юге Узбекистана // БД, Ленинград, 1976; Сагдуллаев А. С. Усадьбы древней Бактрии. Ташкент, 1987; // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Археология СССР. Москва, 1985; 1986; Первобытное общество. Москва, 1975 ва бошқалар.

³ Авесто. Нашрга тайёрловчи Ж. Дўстхон. Техрон, 1370 (х) йил, I—II жилдлар.

¹ «Правда Востока» газетаси. 1924 йил, 5 декабрь; Турсунов Х. Ўзбекистон совет социалистик республикасининг барпо этилиши. Тошкент, 1958, 148-бет.

ан, Страбон, Плиний, Плутарх, Курций Руф, Помпей Трог ва бошқа юнонлик ва римлик муаллифлар¹ колдирган ёзма гувоҳликлардан ҳам милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидан бошлаб ўтган бир неча асрлик даврга оид кўплаб қимматли маълумотларни учратдик ва улардан фойдаландик.

Ўзбек давлатчилиги тарихининг дастлабки бир ярим минг йилини ёритишда хитой манбаларининг ҳам ўрни катта. Биз бу ерда «Тарихий гувоҳликлар» (миллоддан аввалги I аср), «Улуғ Хан хонадони тарихи» (I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (V аср), «Вей хонадони тарихи» (VI аср), «Шимолий подшоликлар (Бейши) тарихи» (VII аср), «Суй хонадони тарихи» (VII аср), «Тхан хонадони тарихи» (X аср) каби хитой тилидаги бирламчи манбаларни² ҳам назарда тутяпмиз.

Тадқиқот мавзуси манбаларига биз шунингдек арман, суриялик, румлик (Византия) муаллифлар асарларини ҳам киритамиз³. Аммо давлатчилик тарихини, айниқса, ўрта асрлар даврини кенг ва ҳар томонлама ўрганиш ва ёритиб боришда туркий, форс, араб манбаларининг ўрни бекиёсдир. Албатта, биз ҳозир уларнинг барчасига бирма-бир, батафсил тўхталиб ўтолмаймиз. Чунки сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий ҳаёт, элчилик алоқаларига оид маълумотларни ўзида жамлаган тарихий асарларнинг сони жуда ҳам кўп⁴.

¹ Геродот. История. Москва, 1972; Ксенофонт. Греческая история. Москва, 1935; Анабасис. Москва—Ленинград, 1951; Полибий. Всеобщая история. Москва, 1890—1899; Арриан. Поход Александра. Москва — Ленинград, 1962; Страбон. География в 17 книгах. Москва, 1964; Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Москва, 1963; Полиен. Стратегемм Полиена. СПб. 1842; Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Москва, 1963; Юстин. Эпитома сочинения Помпей Трога. ВДИ, 1954, № 2—4 1955; № 1; Баженов Л. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э. — III в. н. э.). Хрестоматия. Ташкент, 1940; История Узбекистана в источниках. Составитель Б. В. Лунин. Ташкент, 1984; Латишев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. ВДИ, 1947—1949; Пьянков И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975; Горбунова Н. Г. Фергана по сведениям античных авторов. История и культура народов Средней Азии. Ленинград, 1976 ва бошқалар.

² Мазкур асарлардаги Туркистонга тегишли маълумотларнинг асосийси қуйидаги тўпламга киритилган: Бтурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. 1—3-жилдлар. Москва—Ленинград, 1950—1953.

³ Ешише. О Вардане и войне армянской. Ереван, 1971; Моисий Хоренский. История Армении. Ереван, 1940; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии. V—VII вв. Москва, 1949; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980; Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва — Ленинград, 1941 ва бошқалар.

⁴ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951; Енисейская письменность тюрков. Текст и перевод. Москва — Ленинград, 1951; Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва —

Бошқа сўз билан айтганда, тарихнависликнинг ривожланиб бориши ва уларда жамият ҳаётининг турли йўналишлари бўйича маълумотларнинг ўз аксини топишининг ўзидек ўзбек давлатчилиги бой тараққиёт йўлига эга бўлиб келганини кўрсатади. Бунинг устига тадқиқотчининг вазифасини маълум маънода энгиллаштирадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Биз бу ерда ўрта асрлар тарихнавислигидаги сулолавий тарихларга бағишланган асарлар силсиласини назарда тутмоқдамиз. Бу борада Абул Фазл Байҳақийнинг «Тарихи Байҳақий», Муҳаммад ибн Сулаймон ар-Ровандийнинг «Роҳат ас-судур», Садриддин Али ал-Хусайнийнинг «Зубдат ат-таворих», Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Нисовийнинг «Сират ас-султон Жалолиддин Манкбурни», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Тожиддин ас-Салмонийнинг «Тарихи Тожи Салмоний», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва маъжаи баҳрайн», ФазлулАоҳ Рўзбеҳоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома», Муҳаммадёр ибн Араб қатағоннинг «Мусаххир ал-билод», Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ал-асрор фи манокиб ал-ахёр», Муҳаммад Юсуф мунишийнинг «Тарихи Муқимхоний», Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Абдураҳмон Давлатнинг «Тарихи Абул Файзхоний», Мулла Вафо Карманагий ва Олимбекнинг «Тухфат ал-хоний», Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳрухий», Аҳмад Дошишнинг «Рисола ё мухтасари аз торихи салтанати хо-

Ленинград, 1959; Насимхон Раҳмон. Турк хоконлиги. Тошкент, 1993; Таворихи гузида, нусратнома. А. М. Ақромов нашри. Тошкент, 1967; Мулла Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Э. Шодиев нашри. Тошкент, 1989; Абдулла Насруллоҳий. Зубдат ал-асор. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг Қўлэзмалар жамғармаси (бундан буйён Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ). Раками 608; Бобурнома. Порсо Шамсиев нашри. Тошкент, 1989; Абултизй Баҳодурхон. Шажарайи турк. Қ. Муниров нашри. Тошкент, 1992; Мунис. Фирдавс ал-икбол. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 5364/1; айрим қисмларининг русча таржимаси хақида қаранг: Материалм по истории казахских ханств XV—XVIII вв. Алма-ата, 1969; С. 435—475; Баёний. Шажарайи Хоразмшохий. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 9596; Мазкур асарнинг 15—16-боблари И. Адизова томонидан нашр килинган, қаранг: Тошкент, «Мерос», 1991, 177—225-бетлар; Мирзо Олим Тошкандий. Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавокин. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 7515, 3753, 1314, 9841; мазкур асарнинг 1314 ракамли нусхаеи асосида А. Матғозиев ва-М. Усмонова тайёрлаган нашри бор; Мирзоалим Муширф. Қўкон хонлиги тарихи. Тошкент, 1995; Форс ва араб тилидаги манбалар хақида қаранг: Аҳмедое Б. А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Тошкент, 1991, 45—53, 75—87, 96—161, 174—212 —бетлар; Аҳмедое Б. А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Ташкент, 1985; Стори Ч. А. Персидская литература. Библиографический обзор. В 3-х частях. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю. Э. Брегель. Москва, 1972; Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Избранные сочинения. Т. IV. Москва — Ленинград, 1957; МИТТ. т. 1-2. Москва — Ленинград, 1938—1939 ва бошқалар.

надони Манғитийа» каби асарлари' айниқса диққатга сазовордир. Мазкур асарлар орқали муайян сулола фаолият кўрсатган замонлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлат бошқаруви, ташқи сиёсат масалалари тўғрисидаги тасаввурларни ихчамлаштириб олиш мумкин. Аммо бу минтақавий² (масалан, «Тарихи Бухоро», «Тарихи Сейистон»), умумтарих³ (масалан, «Тарихи Табарий», «Тарихи Иаъқубий», «Муруж аз-заҳаб», «Тажорид ал-умам», «Тарихи комил», «Мажма ал-ансоби», «Зайн ал-ахбор», «Жоме ат-таворих», «Мунтахаб ат-таворих», «Ҳабиб ас-сийар ва бошқалар) услубида битилган асарларни камситмайди, албатта. Ҳар бирининг ўз ўрни бор. Масалан, сулолавий тарихлардан Шомий «Зафарнома»сида Амир Темур тахт учун кураш бошлаган йиллардан то 1404 йилгача бўлган воқеалар баёни тўлиқ берилган⁴. Ҳам ички, ҳам ташқи сиёсат. Унда биз мамлакат, минтақа ва дунёдаги жараёни Амир Темур ва темурийлар фаолияти орқали

¹ Абул Файз Байҳақий. Тарихи Байҳақий. Али Акбар Фаёз нашри. Кобул, 1364 (х); Абул Файз Байҳақий. История Масоуда. Перевод А. Арендса. 1962; *Мухаммад ибн Али ар-Ровандий*. Рохат ас-судур ва оят ас-сурур. М. Иқбол нашри. Техрон, 1363 (х); *Садрад-Дин Али Хусайний*. Зубдат ат-таварих. Издание и перевод З. Буниятова. Москва, 1980; *Шихаб ад-Дин ан-Насави*. Жизнеописание султана Джалала ал-Дина Манкбурни. - Перевод З. Буниятова. Баку, 1973; *Низомиддин Шомий*. Зафарнома. Таувер нашри. 1—2-жидлар. 1937; 1956; *Шарафиддин Али Язидий*. Зафарнома. А. Ўринбоев нашри. Тошкент, 1972; *Тождиддин ас-Салмоний*. Тарихи Тожи Салмоний. Исмоил Ака нашри. 1988; *Абдураззоқ Самаркандий*. Матлаи сафайи ва мажмай баҳрайн. Сўзбоши, таржима ва илмий изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. Тошкент, 1969; *Фазлуллаҳ Рузбеҳан*. Михманнаме-йи Бухара. Перевод Р. Джалиловай. Москва, 1976; *Хофиз Таниш Бухорий*. Абдуллонома. С. Мирзаев таржимаси. 1—2-жид. Тошкент, 1966; 1969; *Хофиз-и Таниш Бухари*. Шариф-нама-йи, шахи. Перевод М. Салахетдиновой. Ч. 1. Москва, 1983, Ч. 2. 1989; *Мухаммадёр ибн Араб қатагон*. Мусаххир ал-билод. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 1505; *Махмуд ибн Вали*. 2-ахр ал-асрор. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 2372; *Мухаммад Юсуф-мунши*. Мукимханская история. Перевод А. Семенова. Ташкент, 1956; *Мир Мухаммад Амин Бухари*. Убайдуллонаме. Перевод А. Семенова. Ташкент 1957; *Абд ар-Рахман Тале*. История Абу-л-Файзхана. Перевод. А. Семенова. Ташкент, 1959; *Мулла Бафс Карманагий*. Тухфат ал-хоний. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 2604; *Т. К. Вайсөмбиев*. «Тарихи Шаҳрухи» как исторический источник. Атма-ата, 1987; *Ахмад Дониш*. Рисола. А. Мирзаев нашри. Сталинобод, 1960.

² Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. А. Расулев таржимаси. Тошкент, 1966; Тарихи Сеистан. Перевод Л. Смирновой. Москва, 1974;

³ Тарихномаи Табарий. Балъамийнинг форсча таржимаси. Мухаммад Равшан нашри. 1—3-жидлар. Техрон, 1373 (х); *Ибн Воҳид Иаъқубий*. Тарихи Иаъқубий. 1—2-жидлар. Техрон, 1371 (х); *Абул Ҳасан Масъудий*. Муруж ал-заҳаб. 1—2-жидлар. Техрон, 1370 (х); *Абу Али Мискавайҳ*. Тажорид ал-умам. 1-жид. Техрон, 1369 (х); *Абн ал-Асир*. Тарихи комил. 1—2-жидлар. Техрон, 1370—1373 (х); *Мухаммад Шабонқорайи*. Мажма ал-ансоби. Техрон, 1373 (х); *Абу Саъид Гардизий*. Зайн ал-ахбор. А. Ҳабибий нашри. Техрон, 1333 (х); *Абу Саъид Гардизий*. Зайн ал-ахбар. Украшение известий. Раздел об истории Хорасана. Перевод А. Арендса. Ташкент, 1991; *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. Т. 1—3. Москва — Ленинград, 1946, 1952, 1960; *Мунтахабдин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих. Ж. Обен нашри. 1957; *Хондамир*. Ҳабиб ас-сийар. Ўзбекистон ФА ШИ Тошбоғсmalar жамғармаси (бундан буён Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ). Раками 8979.

⁴ Каранг: Зафарнома. Таувер нашри. 12—295-бетлар.

кўраимиз. Умумтарих услубидаги «Ҳабиб ас-сийар»да эса умуман темурийлар, хусусан, Амир Темур фаолиятдан ташқари, мисол учун, куртлар, сарбадорларнинг тарихи ва ўз ўрнида уларнинг, айтилиқ, яна ўша темурийлар хонадони билан муносабатини кўриш мумкин¹. Натижада бир асар орқали уларни таққослаш, жараёни яхлит кўриш имкони туғилади.

Маълумки, ўрта асрлар тарихнавислиги анъаналарига кўра сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаёт, ташқи алоқаларга оид маълумотлар алоҳида бир асарда ёки муайян бир тартибда берилмай, асар узра сочилган бўлади. Баён йилма-йил, даврма-давр, ё бирон катта воқеа устида кетаркан, бир йил ёки бирон сулола намояндаси фаолияти билан боғлиқ шарҳда тилга олинган мавзуларнинг барчаси, ё фақат бир-иккитаси бўйича маълумотлар учраши мумкин. Бу, албатта, тадқиқотчи ишини мушкуллаштиради. Масалан, салжуқийлар даврини олсак, Ровандий Султон Алп Арслонга бағишланган баёнида асосан сиёсий муносабатларга тўхталади². Аксинча, Хусайний эса Султон Алп Арслон бобида бошқарув (вазир, девон, охур, салор, амил, амид ва бошқалар), ҳарбий тизим (маймана, майсара, лашкарбонши, қалб ва бошқалар), этник, тарихий география, ташқи сиёсатга оид кўплаб маълумотлар берган³. Бир сўз билан айтганда, ҳар бир муаллиф ва асарнинг имконияти ҳар хил. Шунинг учун ҳам тегишли тасаввурга эга бўлиш учун ҳар бир манбани бошдан оёқ ўқиб чиқиш талаб қилинади. Чунончи, Шихобиддин Еисовийнинг асаридаги боблардан бирида (85-боб) нафақа (идрор) ҳақида шунчаки сўз боради. Бироқ бошқа бир ерда (Ю3-боб) хоразмишохларнинг (ануш-тегинийлар) нафақа тўлаш билан боғлиқ ўзига хос анъанасига ишора қилинади. Уҳам бўлса, хоразмишохларнинг ўзларига бўлган ва тайинланган нафақаларни бекор қилмасликлари, бу тартибни ҳатто нафақани душманлари тайинлаган ҳолда ҳам бузмасликлари тўғрисидаги қимматли гувоҳликлардир⁴.

Юқорида биз бош мавзунинг манбавий асосларини илोजи борица кенгрок олишга интилганимизни таъкидлаган эдик. Бунинг сабабларидан бири шундаки, юртимизда кечган сиёсий жараёнлар ҳамма вақт ҳам маҳаллий манбаларда тўлиқ акс эттирилмаган. Масалан, XVII аср ўрталаридаги сиёсий вазият Туркистонда битилган асарларда суст

¹ Каранг: Ҳабиб ас-сийар. 3-жид, 2-қисм, 60—80-бетлар; 3-жид, 3-қисм, 22—25-бетлар.

² Рохат ас-судур, 116—124-бетлар.

³ Зубдат ат-таварих, с. 44—63.

⁴ Жизнеописание, с. 245—283.

шарҳланган. Улар асосида калава учини топиб олиш қийин. Айни шу даврда ўзбек давлатчилигида марказ ва вилоятлар ўртасида зиддиятлар, йирик амирларнинг расмий сулола ички ишларига таъсири ниҳоятда кучайиб, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида улар тутган мавқе мустаҳкамлаша бошлаган эди. Бироқ мазкур йиллар воқеалари маҳаллий манбаларда жуда саёз берилган. Одатда, тадқиқотчилар бу борада, асосан, Муҳаммад Юсуф муншійнинг «Муқимхон тарихи»га суяниб келадилар¹. Ваҳоланки, 1645—1651 йиллардаги сиёсий зиддият манзараси Ҳиндистонда бобурийлар саройида битилган «Амали Солих», «Силсилот ас-салотин» асарларида батафсил берилган². Бошқача қилиб айтганда, Ҳиндистон ва Эронда ёзилган манбаларни ҳам синчиклаб ўрганиш давлатчилигимиз тараққиёт йўлининг у ёки бу босқичлари, масалаларини ёритишда қўл келиши мумкин. Чунончи, теурийлар сиёсий фаолиятини Ҳиндистонда давом эттирган бобурийлар даврида дунёга келган кўплаб тарихий асарларда Туркистон ҳаётининг турли йўналишларига (сиёсий, иқтисодий, маданий, элчилик алоқалари ва ҳоказо) тегишли қимматли маълумотлар кўплаб учрайди³. Масалан, Туркистон — Ҳиндистон, Туркистон — Эрон элчилик, сиёсий алоқаларини ёритишда Ҳиндистон манбаларининг аҳамияти жуда катта. Биргина «Силсилот ас-салотин» асарида Туркистон подшоҳларининг Рум (усмонийлар), Эрон, Ҳиндистон давлатлари ҳукмдорлари билан олиб борган ёзишмаларининг йиғирматга намунаси келтирилган⁴. Улар орқали биз XVI—XVII асрларда минтақадаги геополитик аҳволни тасаввур қилишимиз, унга баҳо беришимиз қийинмас. Ё бўлмаса, 1206 йили Лоҳурда ёзилган «Тарихи Муборакшоҳий» асарида Туркистондаги бошқарув, маданий ҳаёт,

этиқод масаласига доир қимматли маълумотларни учратамиз⁵.

Ихтиёримизда тўғридан-тўғри марказий ва маҳаллий бошқарув, давлат муассасалари, ҳукмдорлар, ҳокимлар, умуман, давлат амалдорларига қўйиладиган талаблар, уларнинг ахлоқий жиҳатлари устида сўз юритадиган тарихий асарлар мавжудлиги қувончли ҳолдир. Зеро, шундай йўналишдаги махсус адабиётларнинг ўз пайтида дунёга келгани биздаги давлатчилик анъаналари, уларнинг муайян тартиблар асосида қуриб келинганидан далолат беради. Масалан, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида бошқарув масалаларига алоҳида тўхталинмаса-да, аммо асардан бу борадаги гувоҳликларни топиш мумкин. Чунончи, Амир Темур даври давлат бошқарувидаги адлия вазирлиги (девони мазолим) тўғрисидаги маълумотни биз айнан Яздийдан топдик⁶. Аммо ижроия тизимига алоқадор гувоҳликларнинг асосий қисмини эса шу йўналишдаги махсус асар «Темур тузуклари»дан топдик⁷. Бироқ бу бошқарув масалаларини тадқиқ этишда сулолавий, умумтарих, минтақавий тарих услубидаги асарларнинг аҳамиятини камситмайди. Масалан, сомонийлар даври бошқарувидаги девонлар тизими ҳақида бирдан-бир тўлиқ маълумот фақат Наршахийда бор⁸.

Давлат ишлари, бошқарув тизими билан боғлиқ қарашлар мужассамлашган асарларнинг бизга маълумларидан энг қадимгилари IX—Хасрларга бориб тақалди. Биз бу ерда Абу Наср Форобийнинг (873—950) «Фозил шаҳар, жоҳил шаҳар, бузуқ шаҳар (адашган шаҳар) ҳақида китоб», «Фозил шаҳар аҳлининг бошланғич қарашлари ҳақида», «Шаҳарни ўрганиш ҳақида китоб», «Миллат (халқ) ва шаҳарни бошқариш ҳуқуқлари тўғрисида сўз», «Аскарларни бошқариш ҳақида сўз», «Шаҳар жамоалари ҳақида китоб», «Умумий бошқариш (сиёсат) китоби» каби асарларни назарда тутмоқдамиз⁹. Абу Наср Форобий шаҳар ҳокимида талабларни шундай белгиланган: «ҳоким соғ-саломат, фаросатли, ўтқир хотирли, зукко, нотик, билимга чанқоқ, барча нарасада нафсини тия оладиган, ҳақиқатпарвар, нафсониятли, молпараст бўлмаслик, адолатпарвар, қатъий ва жасур бўлиши лозим»¹⁰.

¹ Фахриддин Муборакшоҳий. Тарихи Муборакшоҳий. Д. Росс нашри. Лондон, 1927, 42—48 ва бошқа бетлар.

² Зафарнома, 316-бет.

³ Темур тузуклари. А. Соғуний ва Х. Кароматов таржимаси; Б. Ахмедов тахрири остида. 1996, 107—108-бетлар.

⁴ Бухоро тарихи, 30-бет.

⁵ Қаранг: Хайруллаев М. М. Форобий. Тошкент, 1963, 84—85, 123-бетлар.

⁶ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 159—160-бетлар.

¹ Муқимханская история, с. 93—101.

² Муҳаммад Солих Камбу. Амали Солих ал-мавсум ба Шохжаҳоннома. Лоҳур, 1967, 2-жилд, 362—444-бетлар; Ҳажж Мир Муҳаммад Салим. Силсилот ас-салотин. Бодлеян кутубхонаси. Рақами 169, 204 а — 2616 вараклар.

³ Губаданбеим. Хумоюннома. С. Азимжонов таржимаси. Тошкент, 1959; Абул Файз Алломи. Акбарнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 1345 (1-жилд), 841 (2-жилд), 1721 (3-жилд); Низомиддин Аҳмад. Табақоти Акбарий. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 1535; Абул Қдир Бадований. Мунтахаб ат-таворих. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 25; Нур ад-Дин Жаҳонгир. Тузуки Жаҳонгирий. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Рақами 11382; Абд ал-Ҳамид Лоҳурий. Подшоҳнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 24; Муҳаммад Солих Камбу. Амали Солих ал-мавсум ба Шохжаҳоннома. 1—3-жилдлар. Лоҳур, 1967; Муҳаммад Қозим муншӣ. Оламгирнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 376; Муҳаммад Сокий. Маориси Оламгирий. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Рақами 12444; Муҳаммад Бахтовархон. Мирот алоам. Сожида Алавий нашри. 1—2-жилдлар. Лоҳур, 1979 ва бошқалар.

⁴ Силсилот ас-салотин. 128а—1336, 137а, 1386—1436, 1516—154а, 158а—159а, 1886—189а, 1896—1926, 194а—196а, 198а, 206а—209а, 223а—224а, 226аб, 2596—261а, 280а—281б, 305а, 308а—302а вараклар.

Кррахонийлар саройида хизмат қилган Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» асарида ҳам амалдорларга шундай талаблар қўйилганини кўрамиз. Чунончи, муаллиф вазир оқил, илмли, довюрак, имонли, кўзи тўқ, ҳисоб-киتابни пухта эгаллаган бўлиши керак, шундагина ундан элга наф тегади, деб ҳисоблаган. Юсуф Хос Хожиб шунингдек, подшоҳлар, лашкарбошилар, элчилар, олимлар, деҳқонлар, савдо аҳли тўғрисида, уларнинг жамиятдаги ўрни хусусида ҳам қимматли фикрларни қолдирган¹.

Мазкур йўналишдаги асарлар сирасига Унсур ал-Маолийнинг «Крбуснома» (XI аср), Низомул мулкнинг «Сиёсатнома», «Дастур ал-вузаро», «Крнун ал-мулк» (XI), Ғаззайнинг «Насихат ал-мулк» (XI), Амир Темурнинг «Темур тузуклари» (XIV), Ҳамдуллоҳ Муставфийнинг «Нуҳхат ал-қуллуб» (XIV), Рузбехон Бухорийнинг «Сулук ал-мулк», Хондамирнинг «Дастур ал-вузаро», «Крнуни Ҳумоюнӣ», Крзи Ихтиёриддин Турбатийнинг «Ахлоқий Ҳумоюн», Ҳасан мунший Хоқонийнинг «Ахлоқи Ҳакимий», Абул Ғазл Алломийнинг «Ойини Акбарий» (XVI), Муҳаммад Боқирхоннинг «Мувазайи Жаҳонгирий» (XVII), Мирза Бади девоннинг «Мажмаъ ал-арқом» (XVIII), Аҳмад Донишининг «Наводир ал-вақое» (XIX) асарларини ҳам киритамиз².

Мазкур манбалар билан танишиш жараёнида давлат, давлатчилик, жамият бошқаруви тўғрисида қарашлар бизда айтилик, ҳамманинг оғзига тушган Никколо Макиавеллининг (1469—1527) бу борадаги қарашларидан³ анча олдин илмий-назарий шакл олганининг гувоҳи бўламиз. Тўғри, уларда ҳам худди ўша европаликларда бўлганидек, ўз замонаси тартиблари, тараққиёт даражаси, тафаккурининг хос кўринишлари, таъсири бор. Бусиз мумкин эмас. Аммо, энг муҳими, шундай қарашлар анъанаси бўлган, ижтимоий фикрнинг бошқа соҳалари қатори ўз йўналишига эга тарзда ривожланиб борган. Шу маънода давлат ва унинг тимсоли бўлмиш ҳукмдорга қўйилган талаблар, ҳукуматининг жамият олдидagi мажбуриятлари хусусидаги тасаввур ва қарашлар диққатни тортмай қолмайди. Масалан, Низомул мулк

бундай ёзган: «Хукмдор дунёни обод этиш билан машғул бўлмоғи лозимки, коризлар чиқариш, барча фойдаланиши учун ариқлар қаздиришдан (тортиб), катта дарёлар устига кўприклар қуриш, қишлоқлар ва экинзорларни обод қилиш, қалъалар тиклаш, янги шаҳарлар бунёд этиш, олий иморатлар қўтариш ва уй-жойлар барпо қилишгача (ишларни) ўрнига қўйсин. Катта йўллар узра рабoтлар қурдирсин, илм талабгорлари учун мадрасалар солдирсинким, (улар) унинг номини абадий қилгусидир ва бу эзгу ишларнинг савоби нариги дунёда унга, (албатта), теғгусидир, хайр дуоси (унинг номига) ҳеч тўхтамагай»¹. Бошқача қилиб айтганда, жамиятдаги тартиблар, ижтимоий адолат масаласи ҳукмдор, давлат фаолияти орқали ўрнатилиши фикри олдинга сурилган. Зеро, «Худойи таоло ҳар бир замонда халқ орасидан бир кишини танлаб, уни подшоҳлик хунарлари ила ораста қилиб, машхур этгай... тоат йўлидан юрувчи раиййат эрса ўз юмушлари билан машғул бўлғай. Подшоҳ (уларни) зулмдан осуда сақлағайким, то уларнинг адолат соясида роҳатда ҳаёт кечирсинлар»². Кўриниб турганидек, ўрта асрларга хос равишда адолатни подшоҳдан кутиш, адолатли ҳукмдор сиймоси мавзуси Низомул мулк қарашларида ўз аксини топган, амалда ҳам шундай бўлиб келган. Демократик, яъни халқ ҳокимияти шаклланган даврда яшаб туриб салкам минг йил бурунги қарашларни танқид ва таҳлил қилиш осон. Уларга табиийлик кўзи билан қараш керак. Давлатчилигимиздаги демократик босқичга етиб келгунимизга қадар кечган тараққиёт йўлимиз босқичлари ўрнида қабул қилишимиз лозим.

Ҳукмдорлик Яратган томонидан юктирилиши фикрини биз «Темур тузуклари»дан ҳам топамиз. Чунончи, унда шундай дейилади: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва (уни) янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда (яъни XIV асрда — А. 3.) Амир Соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди»³. Аммо «Темур тузуклари»нинг давлат ва жамият бошқаруви тўғрисидаги қарашларнинг сифатий ривожидида тутган алоҳида ўрни бор. Уҳам бўлса, асарда давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий асосда қуриш ғояси кенг тарғиб қилинишидан билинади. «Бу тузукларни, — деб ёзади муаллиф, — салтанат ишларини бошқаришда қўллан-

¹ Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1990. 9, 17, 40, 50—62, 93—99 ва бошқа бетлар.

² Кобуснома. Тошкент, 1973; Низом ал-мулк. Сийар ал-мулк (Сиёсатнома). Техрон, 1994; Ғаззай. Насихат ал-мулк. Техрон, 1315—1317 (х); Ҳамдуллоҳ Қазвиний. Нуҳхат ал-қуллуб. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 616; Рузбехон Бухорий. Сулук ал-мулк. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 3639; Хондамир. Конуни Ҳумоюнӣ. Техрон, 1372 (х); Абул Ғазл Алломий. Ойини Акбарий. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Раками 5245; Мирза Бади-диван. Мажма ал-акрам. Перевод А. Б. Вильдановой. Москва, 1981; Забихилло Сафо. Тарихи адабиёт дар Ирон. 2, 5 (3)-жилдлар. 137 (х); Аҳмад Дониш. Наводир ал-вақое. Тошкент, 1964.

³ Қаранг: Макиавелли Никколо. Государь. Москва, 1990.

¹ Низомул мулк. Сиёсатнома, 12—13-бетлар.

² Темур тузуклари, 11—12-бетлар.

³ Ўша жойда, 74-бет.

ма сифатида фойдалангайлар... улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар»¹. Диққатга сазовор томони шундаки, давлатчилигимиз тарихида давлат бошқаруви ҳақида асар ёзиб қолдирган ягона ҳукмдор Амир Темур ҳисобланади. Умуман олганда, бу дунё халқлари ўтмиш тарихида камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Ўзбек давлатчилигининг Амир Темур ва темурийлар бошқарган даврини таҳлил қилишда, давлат бошқарув тизимининг тарихий тараққиёт йўлининг ўзига хос томонларини аниқлашда «Темур тузуклари» бизга ниҳоят қўл келди. Масалан, Низомул мулкнинг юқорида келтирилган «тоат йўлидан юрувчи раийят» тушунчасига қарши ўлароқ, Амир Темур жамиятнинг бирон табақасини ажратмайди. Гарчи ўз замонаси тартибларига мос равишда у жамиятни ўн икки тоифага тақсимласа-да, аммо моҳият эътибори билан мазкур ўн икки тоифага барча ижтимоий гуруҳлар кирган. «Салтанатим мартабаси бўлмиш тўро-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим», — деб таъкидлаганди Амир Темур². Эътибор беринг, тузуклар, қонунлар тоифаларга мослаштирилган, аксинча эмас.³

Умуман олганда, жамиятни қонунлар асосида бошқариш маданияти бизда энг қадимги даврлардан шаклланиб келгани ҳақида тарихий гувоҳликлар етарли. Чунончи, хитой тилида битилган тарихий асарлардан «Бейши»да (VI асрга тегишли) юртимиздаги бу борадаги аҳвол ҳақида шундай маълумотлар бор: «Уларда ибодатхонада сақланадиган туркий тузуклар тўплами бор. (Бирон жинойятчига) жазони белгилашда мазкур тузуклар (тўпламини) олиб, (унга суянган ҳолда) ҳукм чиқарадилар»⁴. Яъни қилинган жинойят учун жазони бирон-бир шахс эмас, балки муайян ҳуқуқий нормалар белгилаган ва у ҳамма учун баробар кучга эга бўлган.

Ўлкамизга ислом дини кириб келиши муносабати билан жамият ҳуқуқий ҳаётида янги ҳукмрон мафкура асослари билан боғлиқ муайян ўзгаришлар рўй бергани шубҳасиз. Аммо дастлабки йилларданок, усулий зиддиятлар бўлмаган ҳолларда ислом маҳаллий ҳуқуқий нормаларга қарши чиқмаган, улар сақланган⁵. Шу ўринда бир гапни айтмасдан иложе йўқ. Мамлакатимизда ислом дини қарор топгандан кейинги даврлардаги тараққиётнинг баъзи йўналишларини ислом тушунчаси билан боғлаш одати бор. Масалан, ислом маданияти, мусулмон қонунчилиги, деган гаплар. Мазкур тушунча-

ларга эътиқоди ислом бўлган халқ маданияти, жамият қонунчилиги нуқтаи назаридан ёндашиш тўғри, албатта. Аммо баъзан учраб турадиган ҳолатлар, чунончи, маданий ривож белгиси сифатида динни асос қилиб олиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Зеро, Туркистонда маданият, қонунчилик исломга қадар ўз йўлида ривож топиб келган ва бу ўзига хослик VII асрдан кейин ҳам моҳиятан ўзгариш топгани йўқ.

Қонунчилик борасида ҳам Туркистонда қадимий тарихий ананалар бўлган. Ислом даврига келиб бу ананалар янги мафкуравий ривож босқичида кечиб борди, холос. Мустаҳкам тарихий илдизга эга бўлгани учун ҳам туркистонлик қонунишунослар (фақиҳлар) фаолияти тамомила мусулмон дунёсида тан олинган. X—XI асрлардан юксалиш йўлига кирган «Мовароуннаҳр фикҳ» (қонунишунослик) мактаби таъсирида Сурия, Миср, Кичик Осиё ва бошқа мусулмон мамлакатларда шу мактаб тарафдорлари марказлари юзага келгани» маълум⁶. Шу маънода давлатчилик мавзусини тадқиқ этишда туркистонлик қонунишунос олимларнинг ўтмишда яратган қатор асарлари қимматли манба бўлишини алоҳида таъкидлаган бўлардик. Биргина Бурҳониддин Марғинонийнинг (вафоти 1197 йил) «Хидоя» асарида жамиятнинг ўша кезлардаги ҳуқуқий ҳолатини кўз ўнгимизда гавдалантирадиган қанчадан-қанча маълумотлар бор. Чунончи, бу асарда ҳуқуқий, ахлоқий нормалар, оила ва никоҳнинг ҳуқуқий асослари, давлат ва ҳуқуқ қурилиши, жиноий жавобгарлик, мулкчиликнинг ҳуқуқий кафолатлари, доираларига оид қарорлар, ажримлар, шарҳлар (закот, никоҳ, талоқ, ўғирлик, жазо, вақф, судхўрлик, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик бериш, даъвогарлик, мулкчилик, мерос, ижара, шахс дахлсизлиги ва ҳоказо) аниқ ва лўнда баён қилинган⁷. Шунинг учун ҳам мазкур асар мусулмон дунёсида, айниқса, Хиндистон ва Кичик Осиёда ўз вақтида катта обрў-эътибор қозониб, амалий истифодада бўлган.

Қонунишунос олимларимиз фаолияти кейинги асрларда ҳам ҳеч бир сусаймагани аниқ. Бунга ҳозирда ўзимизда ва чет эл кутубхоналари, жамғармаларида сақланаётган фикҳга оид юзлаб асарлар далилдир⁸. Биз танлаган мавзу учун уларнинг аҳамияти шундаки, ҳуқуқий давлат, ҳуқуқий жамият тушунчаси Ўзбекистонга четдан кириб келмаганини, ҳаётни ҳуқуқий асосларда ташкил қилиш бизга аж-

¹ Ўша жойда, 68-бет.

² Ўша жойда, 81-бет.

³ Собрание сведений. Т. 2, с. 271.

⁴ Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991, с. 294.

⁵ Хидоя. Комментарии мусульманского права. Т. I. Ташкент, с. 38—39.

⁶ Хидоя, 42-бет.

⁷ Қаранг: Собрание Восточных рукописей (СВР). Т. IV, V, X, XI. Ташкент, 1955, 1957, 1975, 1987.

додлардан қолган маданий мерос эканлигини амалда кўрсата оламиз.

Хуллас, кўриб ўтганимиздек, мавзунинг манбавий асослари кенг. Ҳаётчилик тарихини ёритиш учун турли тилларда битилган тарихий асарлар сони кўп. Уларда жамланган ҳужжатлар, материаллар ўзбек давлатчилиги кадимий тарих ва узоқ тараққиёт йўлига эга эканлигини илмий равишда исботлайди.

Ушбу илмий тадқиқотни ёзиш жараёнида биз, шунингдек, яқин ўтмиш тарихчи олимлари асарларидан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилдик. Юқорида совет тарихшунослиги нима бўлганда ҳам умуман минтақамизда давлатчилик анъаналари бўлганини барибир инкор қилолмаганини айтиб ўтган эдик. Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки бор нарсани бутунлай яшириш қийин. Шунинг учун ҳам совет тарихчилари мавзунини бир бутун жараён, ўзбек халқи номи билан боғлаган ҳолда эмас, синфийлик нуқтаи назаридан ёритишга уринганлар. Жамиятнинг қонунлари асосида, муайян тизимлар доирасида бошқарилгани масаласи умуман очиб берилмаган. Давлатимизни у ёки бу даврда бошқарганларга «золим, ҳукмрон синф манфаатларининг ҳимоячиси, босқинчи», деган тамғалар урилган.

Асрлар давомида олиб борилган бунёдкорлик ишларида давлатнинг ўрни бекиёс бўлганлигини билиб туриб, давлатчилигимиз анъаналарини ерга уриш, ўтмиш ҳукмдорларини камситиш йўли тўтилган, тарихий ҳақиқат очилмаган. Мақсад битта — социалистик тузум ва давлатчиликнинг афзаллигини кўрсатиш, тарихни коммунистик мафкура тарғиботчисига айлантириш. Шу сабабдан ҳам биз совет илмий адабиёти намуналарига танқидий кўз билан қараб, айни чоғда илмий ҳолислини сақлашга ҳаракат қилдик.

1991 йили Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қайта тикланиши ва унинг кейинги йилларда мустақамланиб, замонга мос равишда шаклланиб бориши жараёнини ёритишга келсак, бу ерда манбавий таъминланганлик, воқеаларни шахсан мушоҳада қилишда бирон-бир жиддий қийинчилик йўқ. Зеро, бир томондан, камина мазкур йилларнинг жонли гувоҳи бўлса, иккинчи томондан, давлатчилигимизнинг қайта шаклланиши жараёни оммавий ахборот воситалари, Олий Мажлис ахборотномлари, турли расмий ҳужжатлар тўпламлари, бир қатор илмий, илмий-оммабоп ишларда ўз аксини топган. Учинчидан эса, XX асрнинг 90-йилларидаги ўзбек давлатчилигининг аҳволи, унинг олдида турган вазифалар, давлатнинг жамиятдаги ролини тўлақонли тасаввур қилишда катта қимматга эга бўлган яна бир манба бор. У ҳам бўлса, мустақил Ўзбекистон давлатининг биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ўз ичига олган маърузалар, суҳбатлар, рисоалар, асарлардир¹.

Тадқиқотчи учун Ислоҳ Каримовнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари уч жиҳатдан қизиқ ва муҳимки, биринчидан, Ислоҳ Каримов Ўзбекистонни мустақилликка олиб келди, кейинги тараққиёт йўлининг асосий йўналишларини белгилаб берди. Иккинчидан, хоҳлаймизми ё йўқми, бундан қатъи назар, минг йиллар давомида биринчи раҳбар, давлат бошлиғининг роли катта бўлиб келган жамиятимизнинг ушбу йиллардаги тақдири кўп жиҳатдан Президентнинг дунёқараши, салоҳияти ва фаолиятига боғлиқ эди. Учинчидан эса, фақат «совет» тузумигина тарихдаги шахснинг ролини инкор қилиб келди. Қилган барча даврларда бу омил ҳеч қачон назардан четда қолмаган. Шу маънода бир тузумдан иккинчисига ўтиш босқичида ҳар қандай жамият учун тарихий шахс, миллий етакчининг аҳамияти, унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари беназир бўлиши шубҳасиз.

Ислоҳ Каримов фаолиятининг биз танлаган мавзу учун яна бир муҳим томони бор. У ҳам бўлса, унинг ўзбек давлатининг тарихи, бугунги ҳолати, келажакдаги тўғрисида қарашларидир. Бу борада, айниқса, Ислоҳ Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўёғида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари»

¹ Қаранг: Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, мафкура, 1-жилд. Тошкент, 1996; Биздан овоз ва обод Ватан қолсин, 2-жилд, Тошкент, 1996; Ватан саждагоҳқаби муқаддасдир, 3-жилд, Тошкент, 1996; Бунёдкорлик йўлидан, 4-жилд, Тошкент, 1996; Янғача фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5-жилд. Тошкент, 1997; Ўзбекистон XXI аср бўёғида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997.

¹ История Узбекской ССР. Т. 1. Книга первая. Ташкент, 1955; Книга вторая, 1956; История народов Узбекистана. Т. 2. Ташкент, 1947; История Узбекской ССР. Т. 3. Ташкент, 1953; Узбекистон ССР тарихи, I—IV жилдлар. Тошкент, 1967—1971; Гафуров Б. Г. Талжики. Москва, 1972; Бартольд В. В. Сочинения, Т. 1—8. Москва, 1963—1973; Луконин В. Г. Культура Сасанидского Ирана. Москва, 1969; Азизов С. Г. Сельжукиди ва Туркмения в XI—XII вв. Ашхабад, 1973; Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабад, 1969; Петросян Ю. А. Османская империя. Могушество и гибель. Москва, 1990; Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. Москва, 1986; Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 1. Москва, 1974; Якубовский А. Тимур. Журнал «Вопросы истории», 1946, № 9; Гумилов Л. Н. Древние тюрки. Москва, 1967; Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI—первой половине XIX века. Т. 1. Ташкент, 1966; Т. 2. 1970; Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва, 1985; Давидович Е. А. История монетного дела Средней Азии XVII—XVIII вв. Душанбе, 1964; Яабиёв Р. Н. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973; Житов К. Е. Победа Великой Октябрьской революции в Узбекистане. Ташкент, 1957; Аминоев Р. А. Аграрная политика советской власти в Узбекистане. Ташкент, 1963 ва бошқалар.

асари диққатга сазовордир. Асарнинг тадқиқ қилинаётган мавзу билан боғлиқ учта энг асосий жиҳатида эътиборни жалб қилсак.

Биринчидан, асар ўзбек Оавлатчилигининг 2700 йиллик тарихи мобайнида мавжуд бўлиб келган қонуниятлар, омиллари, уларнинг ижобий ё салбий аҳамият касб этганлигидан қатъи назар, бир тизимга солинган таҳлилидир. Чунончи, минтақавий можаролар, дин ва давлат, миллатлараро муносабатлар, жиноятчилик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик каби омиллари ўз замонасига қараб шаклан ўзгариб турган бўлса-да, аммо моҳият эътибори билан олганда давлат қурилиши, жамият ҳаётида ўз ўрнига эга бўлиб келган. Аммо аждодларимизнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида мазкур омиллари давлат ва жамият қурилишидаги таъсири тадқиқ қилинмаган. Натижада муаммо муаммолигича қолаверган. Ҳар бир янги авлод унга тўқнаш келаверган. Масалан, маҳаллийчилик ва минтақавий можаролар. Моҳиятан айна шу икки омил XVII—XVIII асрларда давлатчилигининг ўчга (Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари) бўлганиб, XIX асрда эса Россия мустамлакасига айланишига сабаблардан бири бўлганлиги сир эмас. Ё бўлмаса, яна бир тарихий муаммо—давлат қудратини ошириб бориш, эришилган марраларни сақлаш анъанасининг шаклланиши. Тан олиш керак, ўтмишда бир неча марталаб улкан салтанатларга асос солингани, илм-фан, маданият соҳаларида тарихий ва ўз даври учун оламушул ютуқларни қўлга киритишимизга қарамай пировардида юксалишни яна бошдан бошлашимизга тўғри келган. Исломи Каримов асарининг иккинчи боби эса тўлалигича айнан ушбу тарихий масала таҳлиliga қаратилган. Унда илк бор давлатчилжени шакллантириш, мустаҳкамлаш ва мазкур жараёнда мафкура, маънавият, давлат институтлари, иқтисодиёт, инсоний, табиий ресурсларнинг ўрни, халқаро муносабатларнинг таъсири, ташиқи дунё билан ҳамкорлик каби омиллари муайян бир кетма-кетликда ва, демак, ўзаро боғлиқликда тадқиқ қилинган.

Иккинчидан, ўтмишда амалда бўлган ижтимоий қарашларга кўра давлат қудрати, жамият ҳолати, асосан, ҳукмрон сулола, яқка ҳукмдор фаолиятига боғлиқ бўлган. Чунончи, одамларнинг онгида давлат—тахт ҳукмдорга Яратган томонидан ато қилингандир, деган фикр қатъий ўрнашган эди. Яқка ҳукмдорлик асосида қурилган ижтимоий-сиёсий тузум учун ҳар ҳолда табиий бўлган мазкур ақида сўнгги асрларда ҳам ҳеч бир ўзгариш топмаган. Ваҳоланки, ушбу даврда дунёнинг бошқа қисмларида, хусу-

сан, Ғарбда жамият ва давлат ҳаётини ташкил қилишда «қўйи» табақаларнинг ҳам ўз ўрни ва ҳуқуқи борлиги билан боғлиқ қарашлар изчил ривожлана бошлаган. Бир сўз билан айтганда, давлат тараққиётини таъминлашда жамиятда мавжуд барча имкониятлардан фойдаланиш, уларни сафарбар қилиш илми биз учун энди анъанага айланмоқда. Исломи Каримовнинг зикр этилган асари айнан мазкур талаб асосида яратилган биринчи салмоқли қадамдир.

Учинчидан, асарда ўзбек давлатчилиги тарихи тараққиётига хос бўлган, аммо ханузгача таърифланмаган бир муҳим қонуният очиб берилган. У ҳам бўлса, «**Тарихий нуқтаи назардан олганда, Марказий Осиё давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналарига эга эмас эди. Бу ерда Россия томонидан мустамлака қилиб олинганча мавжуд бўлган ҳамма давлатлар асосан сулолавий ёки ҳудудий (Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари) принциплари бўйича ташкил этилар эди**»¹. Яъни давлат миллат номи билан аталмаган. Демак, 1991 йили давлат мустақиллигимиз қайта тикланишининг тарихий аҳамиятларидан бири айнан мазкур омилнинг юзага чиқиши билан боғлиқ — шу санадан бошлаб давлатимиз миллатимиз номида ривожланиш йўлига кирди.

Давлатчилиги тарихи мавзуси ҳақида сўз кетганда Исломи Каримовнинг ўзбек давлатчилиги тарихининг обрў-эътиборини ўз ўрнига қўйишда, уни юзага чиқариш билан боғлиқ тадбирларни амалга оширишдаги хизматларини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунончи, 1997 йили Хива шаҳрининг 2500 йиллигини нишонлаш кунинда Исломи Каримов ўзбек давлатчилиги 2700 йиллик тарихга эга эканлигини бутун дунёга расман эълон қилган биринчи олим ва миллий раҳбар бўлди. Бу билан давлатчилигимизнинг тарихий ибтидоси масаласига узил-кесил равшанлик киритилди. Бундан ташқари, Исломи Каримов умуман ўзбек халқи тарихини, хусусан, давлатчилик тарихини ўрганишининг асосий масалаларига бағишланган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли алоҳида асарнинг² ҳам муаллифидир. Мазкур рисолада биз тадқиқ қилаётган мавзу хусусида, жумладан, шундай савол қўйилган: «Ўзбек давлатчилиги қайси асрда пайдо бўлган? Қандай тарихий босқичларни босиб ўтди? Мутахассислар, балки, тушунтириб берарлар, балки, аниқ жавоблари бордир?»³.

¹ Исломи Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... 101-бет.

² Исломи Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.

³ Ушба жойда, 11-бет.

Ушбу саволлар мутахассислар олдига каттадан-катта вазифаларни қўйиши табиий. Зеро, давлатчилигимизнинг кўп минг йиллик тараққиёт йўлини ўрганиш бугунги кунда энг долзарб илмий-амалий масалалардан бири булиб қолмоқда. Хукмингизга тақдим этилаётган ушбу илмий тадқиқотни эса бу борада амалга оширилган илк қадамлардан бири сифатида қабул қилишингизни тилаб қоламиз.

Биринчи боб

ИЛК ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ АСОС ТОПИШИ ВА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ МИЛОДДАН АВВАЛГИ ТАРИХИ

Ўзбек давлатчилигининг энг қадимий тарихий давларини ёритишда биз археологик қазилмалар натижалари, маҳаллий ёзма адабиёт намуналари (масалан, «Авесто», қўхна эроний битиклар, юнонлик, хитойлик, хиндистонлик ва бошқа ерлик муаллифлар ёзиб қолдирган манбалар)дан фойдаландик. Албатта, бу борада қиёсий ўрганиш, тарихий-маданий тараққиёт қонунлари, анъаналарини ёдда тутиш каби илмий-манتيкий усулларни истифода этдик.

Милоддан аввалги 1-мингйиллик бошларида аждодларимиз темирни қайта ишлашни ўрганиб олдилар. Демак, ҳар қандай тараққиётнинг турткиси бўлиб келган меҳнат қуролларининг такомиллашиши учун кенг йўл очилган. Бу эса ўз навбатида инсон фаолиятининг кенгайиши ва жадаллашишига сабаб бўлган. Мазкур ҳол жамиятнинг барча соҳалари: сиёсий, ижтимоий, маданий, иқтисодий, халқаро муносабатларда тегишли сифат ўзгаришларига туртки бўлган бош омиллардан бири ҳисобланади.

Илмий изланишлар шундан гувоҳлик берадики, милоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмида мамлакатимиз ҳудудида, умуман минтақамизда тоғ жинсларини қайта ишлаш (масалан, темир, олтин, қалайи, қўрғошин ва хоказолар), улардан уруш, меҳнат қуроллари ясаш, кулолчилик, тўқувчилик, қурувчилик, заргарлик, кемасозлик каби соҳалар ривож топган. Бугунги кун нуктаи назаридан қараганда бунда ҳеч қандай ажабланарли жой йўқдек қўринса-да, аммо 2500—3000 йил муқаддам мавжуд шарт-шароитлар юзасидан олганда мазкур тарихий гувоҳликлар ғоят сермазмун аҳамият касб этиши лозим. Зеро, ўша узоқ ўтмиш замонларда дунё харитасида тарихий-маданий раванакнинг ана шундай юқори босқичида турган ўлкалар сони бармоқ билан санокли бўлган. Худди шу даврда узунлиги бир неча ўн километр, эни бир неча ўн метрни ташкил этган канал-

лар қазилган. Милоддан аввалги VII—VI асрлардаёқ Хоразмда улкан сунъий суғориш тизимлари ишлаб тургани маълум¹. Сунъий суғориш ишларининг бу даражада эътиборли бўлганлиги аждодларимиз ҳаётида деҳқончиликнинг тутган ўрнидан гувоҳлик беради. Ҳақиқатан ҳам ўша вақтларда дон, мой берувчи ўсимликлар етиштириш, полизчилик, боғдорчилик каби соҳалар ривожланганини олимлар исботлаб беришган.

Мазкур давр ижтимоий муносабатларига тўхталадиган бўлсак, «Авесто»да (милоддан аввалги VIII—VII асрлар) коҳинлар, ҳарбийлар, деҳқонлар ҳамда ҳунармандлар каби ижтимоий табақалар тилга олинади.

Милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмига хос яна бир муҳим жиҳат бор. У ҳам бўлса, ушбу мингйилликнинг VIII—VII асрларида шаҳар маданиятининг янада тараққий топиб бориши билан боғлиқ. Масалан, энг сўнгги маълумотларга қўра, Самарқанд милоддан аввалги VIII—VII асрлардаёқ шаҳар қиёфаси ва мазмунини олиш йўлига кирган эди. Тахминан шу даврда ё бир оз кечроқ Хива, Бухоро, Термиз, Ҳазорасп, Шахрисабз (Каш, Кеш), Қува каби шаҳарлар ҳам асос топа бошлаган. Мазкур жараённинг биз учун аҳамияти шундаки, шаҳарлар тарихи бу маъмурий-бошқарув, яъни давлатчилик тарихи ҳамдир. Зеро, шаҳар маданиятини бошқарувсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Аждодларимиз ички тараққиётни бир маромда тутиш билан бирга ташқи муносабатларга ҳам алоҳида эътибор берганлар. Масалан, милоддан аввалги 3—2-мингйилликларда мамлакатимиз Шимолий Ҳиндистон, Жазира (Месопотамия), Миср каби ўлкалар билан борди-келди қилганлар². Қадимги ташқи алоқаларимизнинг Эрон ҳудудида асос солинган Мидия давлати билан боғлиқ томонлари ҳам диққатга сазовордир. Мидия қўхна Осурия (Ошура), Урарту каби давлатларни ўзига бўйсундирган қудратли давлат (милоддан аввалги VII—VI асрлар) ҳисобланади. Ваҳоланки, Мидия давлатининг барпо бўлишида сакларнинг маълум ҳиссаси бўлганлиги манбаларда аниқ кўрсатилган³. Кучга кириб олгандан кейин эса Мидия минтақамизга таҳдид сола бошлайди. Бу эса ўзаро тўқнашувларга сабаб бўлади. Шулардан бири ҳақида юнонлик Диодор (милоддан аввалги I аср) қуйидагича хикоя қилади: «Артин подшоҳлиги даврида парфиялик-

лар мидияликлардан ажралиб чиқиб, ўз ер ва шаҳарларини сакларга топширдилар. Шунда саклар ва мидияликлар ўртасида уруш бошланди... Охири (ўзаро) сулҳ тузилди... Сак подшоҳлари мидиялик асирларни Танаиду (яъни Сирдарё — А.З.) томон кўчириб олиб кетдилар»¹.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган маълумотлар асосида биз минтақимизнинг милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий аҳоли, ташқи алоқалари ҳусусида бир қадар тасаввурга эга бўлдик. Энди ўз-ўзидан бир мантикий савол туғилади: ўз замонаси учун шундайин жадал ва сермазмун сиёсий, ижтимоий, иқтисодий халқаро муносабатлар боши-охири йўқ, тизгинсиз бир чексизликда кечганми, ё бўлмаса уларни жиловлаб турадиган, манфатли равишда тартиб доирасига солувчи тизим мавжуд бўлганми? Албатта, шундай тизим бўлган ва бу давлат, давлатчилик тизимидир. Ўз даври учун «бахайбат» каналлар қурилиши, яратилган сунъий суғориш тизимини идора қилиш, давлатчилик тартиблари йўлга қўйилган қудратли, шундоқкина ёнгинада жойлашган салтанат (Мидия) билан тенгма-тенг муносабатда бўлиш маълум бир сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, маданий асосларда уюшмаган маконда юз бериши мумкинми? Албатта, йўқ. Хуллас, милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмида, аниқроғи VII асрлардаёқ мамлакатимизда давлатчилик асослари узил-кесил тартиб топган, дейишга ҳақлимиз.

Мазкур давлатчилик асослари қўхна Хоразмда қарор топган эди. Ушбу ҳақиқатни, фақат ўзбек халқи билан боғламаган ҳолда, чет эллик олимлар ҳам тан олганлар. Улар каторига биз В. Маркварт, С. Толстов, Кисселинг, И. Дьяконов, М. Воробьева, Б. Вайнберг ва бошқа олимларни киритишимиз мумкин².

ХОРАЗМ

Мамлакатимиз тарихига оид энг қадимги ёзма гувоҳликларни ўзида мужассамлаштирган «Авесто»да минтақанинг Хоразм (Каиризем, Айранам-вэжо), Сўғдиёна

¹ Ўша жойда, 145-бет.

² Қаранг: *МаеккаП*/. ҲептоI ипий Агапв. Ёеіеп. 1938; *Толстов С.* Древний Хорезм. 1998; *KneImS.* Нугкаша. col 470 88. 1914; *Дьяконов И.* История Мидии. 1956; *Воробьева М.* Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. 1970; *Вайнберг Б.* Монеть! древнего Хорезма. 1977.

¹ Батафсил қаранг: *Ғуломов Я.* Хоразмнинг суғорилиш тарихи, 68-бет.

¹ Қаранг: *Оппенхейм А.* Древняя Месопотамия, 1990, с. 52.

³ История Узбекистана в источниках, с. 49.

(сўғдлар макони Гава), Марв (Моуру, Нисо (Нисайя), Ария (Харайва), Бактрия (Бахди) каби бир қатор тарихий вилоятлар номи тилга олинган. Бунда воқеалар баёни Ахура Мазда номидан бериб борилади: «Мен Ахура Мазда, энг афзал макон ва мамлакатлар сирасидан Айранам-вэжони, ... сўнгра сўғдлар яшовчи Гавани, кейин эса Моуруни, тўртинчи бўлиб Бахдини, ... бешинчи бўлиб Моуру ва Бахди оралиғидаги Нисайяни... яратдим»¹. Кўриниб турибдики, мазкур манба яратилган даврда тилга олинган «макон ва мамлакатлар» ҳақиқатан ҳам бир макон, аниқроғи, катта бир вилоят сифатида шаклланиб бўлган ва маълум бир асослардаги чегаралари ҳам бўлган. Бу жараён бир зумда содир бўлмагани ҳам табиий. Бошқача қилиб айтганда, то номлари «Авесто» саҳифаларида зикр этилгунга қадар улар ҳеч бўлмаганда иктисодий-географик макон сифатида узоқ муддат давомида шаклланиб борган. Мазкур жараён минтақадаги Амударё, Зарафшон, Атрек, Мурғоб, Тажан (Харируд), Кундуз каби дарёлар воҳаларида кечган. Шунга кўра милоддан аввалги 1-мингйиллик бошларидаёқ ўлкада Хоразм, Бактрия, Ария (Ариана), Парфия, Гиркания, Марғиёна ҳамда Фарғона каби вилоятлар мавжуд бўлган. То аҳамонийлар босқинига қадар (милоддан аввалги VI аср) ўлка асосий қисмини бирлаштириб турувчи сиёсий омил, марказ Хоразм ҳисобланган. Афсуски, бу даврда Хоразмда ҳукмронлик қилган сулолалар тўғрисида биз бир нима дея олмаймиз. Аммо ривоят ва афсоналарга кўра, Хоразмнинг энг қадимий сиёсий сулолалари сифатида сиёвушийлар тилга олинади.

Аҳамонийлар тажовузи арафасида Хоразм Сирдарёдан Ўрта Афғонистонгача бўлган ерларни (Бактрия ва Гиркания бундан мустасно) ўз таъсир доирасида тутиб турган асосий куч сифатида гавдаланади. Милоддан аввалги VI аср ўрталарида Мидияга тобе ҳисобланган Эроннинг жануби-ғарбидаги қабилалардан бири аҳамонийлар кучга кириб, аввал Форс вилоятида, Мидияни енгач, Эронда бутунлай ҳукмронлик қила бошлайдилар. Энди ўз-ўзидан аҳамонийлар ва Хоразм ўртасида ўлканинг бой вилоятлари учун кураш авж олиши табиий эди. Аҳамонийлар давлатининг асосчиси Куруш (Кир) катта қўшин тўплаб, юнонлик Геродот (милоддан аввалги V аср) тили билан айтганда, «қўп сонли ва қудратли массагетларга қарши» жангга отланади. Бу даврларда массагетлар мамлакат

аҳолисининг энг нуфузлиларидан ҳисобланиб, уларнинг подшоиси вафот этган, бошқарув эса унинг оқила ва тадбиркор хотини Томир хотун (Тўмарис, Томирис) қўлида эди. Куруш айнан Томир хотун билан жангда ўз ажалини топади¹. Геродотнинг кичик замондоши Ктесий (вафоти милоддан аввалги IV асрда) келтирган маълумотда эса Куруш саклар подшоиси Аморғнинг хотини Спаретра билан жанг қилган. Унинг ўлими бу жанг билан боғланмаган². Милодий II асрда ўтган юнон тарихчиси Полиен қуйидагиларни ёзиб қолдирган: сак подшоҳлари Саксафар (Хоразм ҳукмдори(?)), Аморғ (саклар подшоҳи), Томирис (массагетлар маликаси), Дорога (Дорйуш) қарши кураш режасини тузиб турганларида, улар ҳузурига Широқ исмли отбоқар келади ва агар оиласи тирикчилигидан хабар олиб туришга ваъда берилса, якка ўзи душман хавфини қайтаришга уриниб кўришини айтади. Подшоҳлар таклифни қабул қилиб, касам ичадилар. Шунда қулоқ ва бурнини кесиб танасини қора қонга бўяган Широқ Доро ҳузурига бориб, сак подшоҳлари устидан арз қилади. Доронинг раҳми келиб ҳамда Широқнинг «мен форслар кучи билан ўз душманларим таъзирини бермоқчиман» деган сўзларига ишониб, уни ўз ёнида қолдиради. Широқ эса Дорога саклар турган жойга қўққисдан бошлаб бораман деб ваъда беради. Етти кунлик егулик ва ичимликни ғамлаб, Доро ва унинг қўшини Широқ раҳнамолигида йўлга тушади. Қумликлар узра анча йўл босиб қўйганларида **Доронинг мингбоҳисси Раношбат Широқнинг хийласини фаҳмлайди** ва ундан: «Айтчи, шундай улуғ подшоҳни лақиллатиб, форсларнинг шунча қўп лашкарини на бир ўт, на бир қуш, на бир хайвон кўринадиган, илгари юрсанг ҳам, ортга қайтсанг ҳам бенаф бундай чўлу биёбонга бошлаб келишга сени нима мажбур қилди?!», — деб сўрайди. Широқ қўлларини ўйнатиб, қаттиқ қаҳ-қаҳ уриб, «Мен ютдим, ватандошларим саклардан хавфни бартараф этиш учун очлик ва ташналикда форслар (лашкарини) ўласи қилдим-ку!», жавобини беради. Раношбат шу заҳотиёқ унинг қалласини кесади. Тасодифан ёғиб қолган ёмғиргина Дорони буткул ҳалокатдан саклаб қолган экан³.

Бирон-бир манба Хоразм ва унинг таъсир доирасида бўлган ерларнинг қай тарзда аҳамонийлар тобелигига

¹ Ўша жойда, 50-бет.

² Ўша жойда, 69-бет.

³ Ўша жойда, 193-бет.

¹ История Узбекистана в источниках, с. 28.

у тушиб қолганлиги тўғрисида аниқ бир маълумот бермайди. Аммо Доронинг (милоддан аввалги 522—486 йиллар) буйруғи билан Загрос қоясига (Эрондаги Кермоншоҳ шахридан 30 км масофада жойлашган) ўйиб битилган ёзувга кўра Хоразм, Сўғдиёна, Ария, Парфия ахамонийларга қарам 23 вилоят (сатрапия) қаторида санаб ўтилади. Аини гувоҳликларни Персеполдаги (Эрондаги Шероз шахридан шимолда, тахминан 50 км масофада жойлашган; 520—450 йиллар орасида қурилган) ёзувлардан ҳам топиш мумкин¹. Лекин Доронинг қабр тоши битикларида ахамонийлар салтанатига тобе мамлакатлар рўйхатига Сўғдиёна, Ария ва Парфия киритилган, холос. Хоразм эса бу қаторда йўқ². Геродот қолдирган маълумотларда айтилишича, Парфия, Хоразм, Сўғдиёна, Ария ахамонийларга қарам XVI округни ташкил этиб, йилига 300 талант солиқ тўлаб турганлар³.

Хуллас, яна бир қатор ёзма гувоҳликларни мантикий мушоҳада этган ҳолда ахамонийлар — Хоразм муносабатларининг бу даврдаги ахволи тўғрисида қуйидаги фикрга келиш мумкин. Хоразм ўз таъсир доирасидаги вилоятларда (Сўғдиёна, Парфия, Ария) ўз мавқеини сақлаб қолиш ниятида расман ахамонийлар устунлигини тан олган ва зикр этилган 300 талант солиқни ҳам асосан ўзи тўлаб турган ва шу тарзда ахамонийларга тобе ўлкалар рўйхатига тиркалиб қолган. Амалда эса ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Зеро, қанчадир куч-қудратга эга бўлмасин ахамонийлар минтақа учун қурашда бирон-бир жиддий зафар қучганликлари тўғрисида ҳозирда бирон-бир тарихий гувоҳликлар йўқ.

Милоддан аввалги IV асрда Хоразм ҳатто ўша расмий қарамликдан ҳам халос бўлади. Мазкур асрнинг 20-йилларида эса минтақага юнонлик Александр бостириб кирганда ҳам Хоразм ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Бунга Хоразм ҳукмдори Фаразман (Хворазман)нинг донишмандлиги ва тадбиркорлиги туфайли эришилади. Замонасининг энг қудратли салтанати соҳиби ахамонийларни ер тишлатган, Европа чеккасидан Осиё марказига лашқар тортиб келган ва омади чоғиб турган босқинчи Александр билан очикчасига беллашиш мамлакатни ҳавф остида қолдиришини тасаввур этган Фаразман сиёсат йўлини тутди. 1500 отлик аскар қўриқчилигида у шахсан Александр

ҳузурига келади. Аррианнинг (милоддан аввалги асрнинг охири—I аср) гувоҳлик беришича, милоддан аввалги 329 йили Александр Самарқандда турганида, айтилганидек, Фаразман ташриф буюради. Хоразм ҳукмдори мазкур учрашув чоғида Александрга ҳарбий иттифок тузиб Қора денгиз томон юришни таклиф этади. Сўғдлик Спитамен кўзғолонини бостириш билан банд бўлган Александр Фаразманга ташаккур айтиб, у билан дўстлик иттифокини тузади. Шу билан бирга ҳозир Понтига (яъни Қора денгизга) юриш вақти эмас деб айтади¹. Александр ишончини оқлаган Фаразман юнонликларнинг кейинги ҳарбий режаси Ҳинд заминига юриш қилиш эканлигини ҳам билиб олади. Узокни кўра билган Фаразман шу тарика минтақадаги ягона барқарор макон — Хоразм дахлсизлигини сақлаб қолади ҳамда Александрнинг келгуси режаларидан воқиф бўлиб олади. Фаразманнинг Александр билан иттифоқи стратегия нуктаи назаридан амалга оширилган сиёсий қадам эканлигини шундан ҳам аниқлаб олиш мумкинки, бир йил ўтар-ўтмас, милоддан аввалги 328 йили у юнонликлар тазйиқидан қочишга мажбур бўлган Спитаменга Хоразмдан бошпана беради². Фикримизча, Хоразм ҳукмдорининг Александрнинг ашаддий душмани Спитаменни қабул қилиши нафақат унинг ватандошлик ҳиссидан, балки Александрнинг ахволдан бохабарлиги ҳамда маълум маънода ўз имкониятларига ишонганлигидан ҳамдир. Зеро, Хоразм бу замонда жануб ва шарқдаги таъсирини йўқотган бўлса-да, шимоли-ғарбда Қора денгиз — Азов бўйларигача бўлган ерларда ўз мавқеини сақлаб қолганди.

Хоразм дахлсизлиги сақланиб қолинган бўлса-да, аммо бошқа вилоятлар, масалан, Сўғдиёна Александр босқинидан кўп талафот кўрган. Юнонлик Диодор (милоддан аввалги I аср) гувоҳлик беришича, бир сафар Александр кўзғолон кўтарган 120 минг аждодимизни қириб ташлаган³.

Александр вафотидан (милоддан аввалги 323 йил) сўнг кўп ўтмай Парфия, Ария, Бактрия ва Сўғдиёна юнонлик Салавк асос солган Салавкийлар салтанатига тобе бўлиб қолади⁴. Хоразм бу сафар ҳам ўз дахлсизлигини сақлаб қолишга муваффақ бўлади.

Милоддан аввалги III аср ўрталарида Бактрия,

¹ Ўша жойда, 34—38-бетлар.

² Ўша жойда, 39-бет.

³ Ўша жойда, 56-бет; бир талант 30,3 кг қумушга тенг.

¹ Ўша жойда, 102-бет.

² Ўша жойда, 103-бет.

³ Ўша жойда, 151-бет.

⁴ *Аппиан*. Митридатовм войнш. Сирийские дела. ВДИ. 1946, № 4, с. 55.

Сўғдиёна, Парфия Салавкийлар салтанати таркибидан ажралиб чиқади.

Тахминан милоддан аввалги 170 йилларда Сўғдиёна ва Шош (Тошкент) Хоразм таъсир доирасига тортилади. Милоддан аввалги II асрда ўлкамизда бўлган хитойлик Чжан Цян гувоҳлик беришича, Хоразм (хитойликлар наздида Қанға) шарқда Фарғона, жанубда Парфия ва Бактрия билан чегарадош, ғарбий сарҳадлари эса Бухоро ва Хоразм воҳаларини ўз ичига олган¹. Милоддан аввалги I асрда яшаган хитойлик тарихчилар Хоразмга Орол ва Азов денгизлари оралиғидаги аланлар (ҳозирги осетинларнинг қадимги аجدодлари) ва Уралолди ўрмон қабила-лари ҳам у ёки бу шаклда қарам бўлганликларини ёзиб қолдирганлар. Демак, милоддан аввалги сўнгги асрда хоразмлик сиёсий кучлар Қора денгиздан Фарғонагача бўлган улкан ҳудудда ўз сиёсатларини юргизиш турган катта қудрат эгаси ҳисобланганлар.

Хоразм ҳукмдорлари бу вақтда ўз тангаларини зарб этиш ишини йўлга қўйганлар. Топилган танга намуналаридан шуни кўриш мумкинки, уларнинг бир томонида подшоҳнинг тасвири, иккинчи томонида эса отлик аскар тасвири туширилган². Пул тизимининг жорий этилиши давлатчилик ривожидан далолат бериши билан бир қаторда иқтисодий муносабатлар равнақи учун туртки бўлгани ҳам шубҳасиз. Айниқса, савдо-сотиқ ишлари гуркираб ривожланган. Сунъий сўғориш ишларида бой тажриба эгалари — ўлка аҳли янги каналлар қазिश, борларини эса асраб-авайлаш борасида ҳам кўп меҳнат қилганликлари маълум. Демак, деҳқончилик янада ўсиб борган. Янги шаҳарлар қад кўтара борган, қалъа, қўрғонлар қурилган. Бу эса ўз ўрнида ҳунармандчилик тараққиёти учун тегишли замин тайёрлаган.

Иқтисодиётнинг бу қадар ўсиб бориши давлатни давлат қилиб турган омиллардан бири катта ва кучли лашкарни замона даражасида тутиб туришга имкон яратгани ҳам табиий. Хоразм лашкари 120 минггача бўлгани ҳақида тарихий фактлар бор. Хоразмликларнинг ҳарбий маҳорати ўз даври учун юксак поғонада бўлган. Қадимги Хоразм тарихи ва маданиятини яхши ўрганган С. П. Толстовнинг фикрича, хоразмликлар яна ҳарбий тактика — отлари ҳам, ўзлари ҳам оғир совутларга чулғаниб,

елкама-елка қаторга тизилиб, камон, найза, узун қилич билан қуролланган чавандозлар рақибни ўзларига яқинлаштирмасдан камон ўқлари, узун найзалар ёрдамида душман ён-атрофини ўраб олиш билан қириб ташлаш усулига асос солганлар¹. Қизиғи шундаки, хоразмликларнинг Ғарб учун номаълум ана шу ҳарбий маҳоратидан фойдаланиб парфияликлар милоддан аввалги I аср ўрталарида Жазирада (Месопотамия) Рим салтанатининг етти легион, тўрт минг отлик, найзаотардан иборат кучли қўшинини тор-мор этиб, жангда 20 минг кишини ўлдириб, 10 мингини эса асир олиб қайтганликлари тўғрисидаги гувоҳликларни юнонлик Плиний (милодий I аср) ҳамда Плутарх (милодий I—II асрлар) асарларидан топиш мумкин. Умуман оғир отлик сафлари билан жанг қилиш маҳорати бошқа мамлакатларга ўлкамиздан тарқалганини алоҳида қайд этиш лозим (масалан, Шарқий Европа, Хитой, Олтой, Мўғулистон ерлари).

Бу даврда амалда бўлган диний эътиқодларга келсак, аҳоли орасида зардуштийлик, ободонлик ва фаровонлик худоси Анахита, қуёш ва ёруғлик худоси Митра, бахт, Толе ва давлат худоси Ҳумо қабиаларга сиғиниш кенг тарқалган.

Ўша замонда яшаган энг қадимги аجدодларимизнинг турмуш тарзига келсак, водийларда асосан ўтроқ ҳаёт кечган бўлса, даштликларда эса кўчманчи, ярим кўчманчилик ҳукмрон эди. Яшаш тарзидан қатъи назар уларнинг бари меҳнатсевар, ватанпарвар ва мард кишилар эдилар. Бунни биз уларнинг Александрга қарата айтганларидан ҳам билишимиз мумкин: «...биз Осурия подшоҳини, кейин эса форслар ва мидияликлар ҳукмдорини енгдик. Мазкур ғалабалар шарофати билан биз Мисргача бўлган ҳудудга юз тутдик... фақат тенглар ўртасидагина ҳақиқий дўстлик бўлиши мумкин»².

Юқорида биз давлатчилигимизнинг милоддан аввалги I-мингйилликдаги қадимги Хоразм сиёсий кучлари фаолияти билан боғлиқ энг асосий ва муҳим маълумотларни келтириб ўтдик. Маълум бўлишича янги милодий давр бошланиши арафасида Хоразм ўз замонасининг энг қудратли ва ривожланган сиёсий, иқтисодий, маданий марказларидан бири бўлган.

¹ Собрание сведений. Т. II, с. 150—151, 184—186.

² Батафсил қаранг: *Вайнберг Б. И.* Монети древнего Хорезма, с. 12 и др.; *Толстов С. И.* Древний Хорезм, с. 173—195.

¹ *Толстов С. И.* Древний Хорезм, с. 221.

² История Узбекистана в источниках, с. 128—129.

БАКТРИЯ

Милод бошига қадар ўтган асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиётида Ер юзида илк давлатчилик ўчоқларидан бўлмиш Яқин ва Ўрта Шарқдаги маконларда (Миср, Жазира, Финикия, Фаластин, Сурия, Эрон ва бошқалар), Ҳиндистон, Хитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Биз бу ерда алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасидаги давлатчилик муносабатларини назарда тутмоқдамиз. Ҳақиқатан ҳам милоддан аввалги минтақа сиёсий харитасида Хоразмдан ташқари Бактрия, Парфия, Фарғона, Тоҳаристон каби давлат бирликлари фаолият кўрсатган. Шунинг учун ҳам улар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтиш ўринлидир.

Бактрия — бу географик вилоят (макон), вилоят номи эса Бактр (Балхоб) дарёси номи билан боғлиқ. Бактриянинг пойтахт шаҳри Бактр ҳам худди шундай боғлиқликда. Юнон тарихчилари бу ҳақда шундай ёзиб қолдирганлар: «Унинг (Бактр дарёсининг — А. 3.) номи билан шаҳар ва вилоят (ҳам) аталади». «Зариаспа шаҳри кейинчалик дарё номи билан Бактр деб аталган»¹. Бактрия географик чегарасини жанубда Ҳиндукуш (Парнасс, Папопамис), шимолда Сўғдиёна, ғарбда эса Марғиёнагача (Мурғоб воҳаси) белгилаш мумкин.

«Авесто»да Бактрия (Бахди) «байроқлари (доим) баланд хилпираб турадиган», яъни шон-шавкат ўлкаси сифатида тилга олинади².

Қадимги Бактрияни бошқарган сиёсий сулолалар тўғрисида ҳозирча бирон-бир илмий хулоса қилиш қийин. Шу билан бирга бу борадаги мавжуд афсоналардан бактриялик ҳукмдорлар, уларнинг куч-қудрати ўз замонасида машҳур ва маъруф бўлганлигини билиб олиш мумкин. Чунончи, юнонлик Ктесий осуриялик подшоҳ Нин Белиднинг Бактрияга ҳарбий юриши ҳақида сўзлаб, Нин бактриялик аёл Семирамидага уйланганини айтади³. Семирамида (Саммурамат) милоддан аввалги IX—VIII аср бошларида Осурия маликаси бўлган. Ниннинг Бактрияга қарши юришида Семирамида ҳам қатнашган ва улар Бактрия подшоси Аксиарт билан обдон уришганлар. Бактриянинг ўша замондаги мавқеини шундан ҳам билиш мумкинки, гўё Нин ва Семирамида Бактрияга 1

миллион 700 минг пиёда, 210 минг отлиқ, 10 мингдан ортиқ жанг аравасидан иборат лашкар билан келган эканлар. Бактр шаҳри забот этилгандан кейин эса у ердаги хазинадан қўлаб олтин ва қумуш осурияликлар қўлига тушган⁴. Милоддан аввалги сўнгги аср — милодий I асрларда яшаган Помпей Трог Ниннинг Бактрияга юриши ҳақида нақл қилар экан, бактрияликлар подшоҳи Зардушт (Зороастр) бўлган дейди. Хуллас, Бактрияда энг қадимги даврларда ҳукмронлик қилган сулолалар хусусида аниқ маълумотлардан кўра ривоятлар кўп.

Аҳамонийлар — Бактрия илк муносабатлари тўғрисида ҳам маълумотлар етарли даражада деб бўлмайди. Ктесий Куруш (Кир) ва бактрияликлар ўртасида содир бўлган тўқнашувларда бирон-бир томон устун келгани йўқ, ўзаро келишувга биноан бактрияликлар аҳамонийлар ҳукмдорини тан олганлар, деб хабар беради⁵. Доро I даврига келиб эса Бактрия катъий равишда аҳамонийлар қўл остидаги мулклар қаторида санаб ўтилади. Доро Бактрияга ўз ноиби қилиб форс Додаршишни тайинлаган. Геродот қизиқ бир маълумот қолдирган. Куруш ва унинг ўғли Камбис ҳукмдорлик йилларида (милоддан аввалги 529—522 йиллар) уларга қарам мамлакатлардан муайян бир солиқ олинмаган. Бироқ тобе мулклардан уларга совға-саломлар юбориб турилган. «Дорони форслар савдогар дейишларига сабаб, — деб ёзади Геродот, — у биринчи бўлиб солиқ тизимини жорий этганлигидандир»⁶. Ҳақиқатан, Доро қўл остидаги ҳар бир мамлакат ва вилоят йилига катта миқдорда тайинли солиқ тўлаб турган. Хусусан, аҳамонийларга тобе округлардан ўн иккинчисига кирган «бактрияликлардан эгларгача (Хўжанд атрофида яшаган қабила (?)) бўлган ҳудуд йилига 360 талант тўлаб турйши Керак бўлган»⁷. Аҳамонийларнинг йиллик солиқлардан ташқари бошқа йўллар билан ҳам тобе халқлар чўнтагини қоқиб келганликлари маълум. Геродотнинг ёзишича, қақраб ётган далаларни суғориш учун деҳқонлар аҳамоний ҳукмдорлар саройига бориб сув йўлини тўсиб турганлар ва табиий равишда доимо кўриқлашиб туриладиган тўғон дарвозаларини очиб юборишни сўраб нола қилар эканлар⁸. Шунда ҳукмдор тўғонни очишга фармон бераркан. «Ўзим эшитганман ва биламан ҳамки, у (яъни, ҳукмдор — А. 3.) тўғонни

¹ История Узбекистана в источниках, с. 119, 178.

² Ўша жойда, 28-бет.

³ Ўша жойда, 63—65-бетлар.

⁴ Ўша жойда, 66-бет.

⁵ Ўша жойда, 69-бет.

⁶ Ўша жойда, 55-бет.

⁷ Ўша жойда, 56-бет.

катта пул эвазига очган, (йиллик) солиқ бундан мустасно», деб гувоҳлик беради Геродот¹. Умуман олганда ахамонийлар тобе ўлкалар аҳолиси, бойликларини талашда, суистеъмол қилишда бошқа тажовузкорлардан қолишмаганлар. Чунончи, қадимда Элам давлати пойтахти бўлган, кейинчалик ахамонийлар қароргохларидан бўлмиш Суза шаҳридаги сарой қурилишида ишлатилган олтин Бактриядан олиб кетилганини тасдиқловчи маълумотлар бор².

Тажовузкорларнинг маҳаллий халқларга нисбатан таййиқи ўз-ўзидан аҳолини исён кўтаришга мажбур қилган. Ана шундай озодлик ҳаракатларидан бири ахамоний Артаксеркс I (милоддан аввалги 462—424 йиллар) даврида рўй берган. Бунинг натижасида Бактрия оз муддатга бўлса-да, қарамлик кишанини улоктириб ташлашга эришган. Ахамонийлар қўшини ва бактрияликлар ўртасида бўлиб ўтган жангларда, гоҳ у томон, гоҳ бу томон устунликка эришиб турган. Охири бактрияликлар енгилганлар ва яна қарамлик ҳолига тушиб қолганлар. Бактрияликларнинг ахамонийларга муносабатини Квинт Курций Руфнинг қуйидаги гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин: «Бактрияликлар ғоятда эпчил, табиатан қаттиққўл, форсларнинг дабдабасию эркатойлигини хуш кўрмайдиганлардан»³.

Бактриянинг ахамонийларга қарамлиги то Александр босқинига қадар давом этади. Қизиғи шундаки, Жазирада юнонликлардан катта талафот кўрган Доро III (милоддан аввалги 336—330 йиллар) Бактриядаги ўз ноиби ва қариндоши Бесснинг сотқинлиги туфайли ҳалок бўлади. Бесс ва бошқалар мағлуб Дорони ҳибсга олиб, аёллар тушган аравага соладилар ва Бактрия томон чекина бошлайдилар. Бундан хабар топган Александр 500 отлик аскар билан уларни қувишга тушади. Тахминан Парфиянинг шарқий ҳудудларида Александр қочокларни қувиб етганда, улар Дорони қаттиқ ярадор қилиб ўзлари жуфтакни уриб қоладилар. Оғир ярадор Доронинг аҳволи шу қадар бўлганки, то Александр унинг тепасига келгунча жон берган. Александр ўз рақиби мурдасини ватанига олиб бориб шоҳона равишда марҳум ахамоний ҳукмдорлар қаторига дафн этишни буюради⁴. Шундан сўнг Александр Бактриянинг жанубий сарҳадларидан нарида жой-

лашган ерларни бўйсундиришга киришади. Афтидан, у бактрияликларни ҳар томондан яқкаламасдан туриб уларга қарши юриш мақсадга мувофиқ эмаслигини яхши тушунган. Ҳақиқатан, бу ерларни ўзига тобе этган Александр Гирканияга (Жануби-Ғарбий Туркменистон), у ердан эса яна Парфия орқали Бактрия томон йўлга тушади. Бу вақтда Бесс бактрияликлар, сўғдлик ва минтақанинг юнонликлар тасарруфига тушмаган бошқа аҳолисининг навбатдаги тажовузкор домида қолишни истамасликларини суистеъмол қилиб, уларни ўз атрофида жамлаган ва Артаксеркс номи билан ўзини Осиё подшоҳи деб эълон қилганди. Чамаси бу пайтда унинг ёнида бўлган сўғдлик Спитамен ва Оксиарт Александр босқинини даф этишда Бессни қўллаб-қувватлаб (чунки Бесснинг қўл остида қўллаб форс аскарлари ҳам бор эди) шу тариқа Сўғдиёна дахлсизлигини сақлаб қолмокчи бўлганлар. Фикримизча, Бесс тарафдорлари бўлиб турган 7000 бактриялик ва уларнинг сардорлари ҳам шу илинжда ҳаракат қилганлар. Сабаби шу дамда минтақа учун хавфлиси Александр эди. Бесснинг субутсизлик ва сотқинлик феъли эса бактрияликлар ва сўғдиёналиклар учун аён бўлгани шубҳасиз.

Александрнинг Бактрия ерига кадам қўйганини эшитиши билан Бесс Амударёни (Ўкс) кечиб ўтиб, Сўғдиёна томон қочади (тахминан Қашқадарё воҳасига). Юнон аскарлари Бактриянинг қатор шаҳарлари, жумладан, Бактрии ҳам ишғол этадилар. Шу тарзда Бактрия Александр тасарруфига тушади. Бактрияликларнинг содиқона хизмат қилишларига ишонмаганиданми Александр Бактрияга ноиб этиб форс Артабазни тайинлайди¹. Бактрияликларнинг ҳақиқатан ҳам келгиндилар билан тинч-тотув яшай олмасликларини тасдиқловчи маълумотларни биз юнон тарихчилари гувоҳлигида кўришимиз мумкин. Чунончи, Аррианнинг ёзишича, Спитамен Сўғдиёнада юнонликларнинг тинқасини қурииб партизан ҳаракатларини олиб бораётган бир пайтда бактрияликлар ҳам кўзғолон кўтара бошлайдилар. Александр уларни бостиришни буюради. Кўп ҳам ўтмай (милоддан аввалги 328 йил) Спитамен массагет отлиқдари ҳамроҳлигида яна Бактрияда пайдо бўлади, пойтахт Зариаспни (Бактр) эгаллашга ҳаракат ҳам қилади. Аммо номаълум сабабларга қўра бу шаштидан қайтади².

¹ Ўша жоъада, 58-бет.

² Ўша жойда, 40-бет.

³ Ўша жойда, 111 -бет.

⁴ Ўша жойда, 89-бет.

¹ Ўша жойда, 89—91-бетлар.

² Ўша жойда, 103-бет.

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, Александрга қарши курашган қахрамонлар ҳақида сўз кетганда одатда Спитамен номи кўпроқ тилга олинади. Ваҳоланки, юрт мустақиллиги учун жон берган қахрамонлар, йўлбошчилар бир талай бўлган. Масалан, Аррианнинг тасдиқлашича, Бактрия шимолидаги Паратикан (Бойсунтоғ, Кўхитантоғ даралари) Спитамен кўзғолони бостирилгандан кейин ҳам тинчимаган. Бу ерда Катан ва Австан исмли курашчилар бош қўтарганлар. Александр уларга қарши ўзининг энг ишончли лашкарбошиларидан Кратерни юборади. Аррианнинг нақд қилишича, «улар билан жанг шафқатсиз бўлган». Катан ҳалок бўлади. Австан эса асир олиниб, Александр ҳузурига жўнатилади. Мазкур воқеа милoddан аввалги 327 йили рўй берган¹. Шу сананинг кеч баҳорида Александр Ҳиндистон юришини бошлайди.

Аммо юнонлик тажовузкорларга қарши курашлар сўнмайди. Бунга оид билвосита маълумотлар юнон тарихчилари асарларида кўзга ташланади. Чунончи, милoddан аввалги 325 йили Александрнинг ўлими хусусида миш-миш тарқалади. Афтидан, ўз ватанидан узоқда, бактрияликлар қаршилигидан силласи қуриган юнонликлар, асосан ҳарбийлардан 3000 киши пойтахт Бактрни қўлга оладилар ва бактрияликлар ёрдамида ўзларига бошчи тайинлаб, Юнонистонга қайтиш тараддудига тушадилар. Аммо етиб келган жазо қисмлар бунга чек қўяди. Худди шунга ўхшаш воқеа милoddан аввалги 323 йили Александрнинг энди ҳақиқатан ҳам ажабли етгани тўғрисида хабар келганда содир бўлган. Ўшанда Бактрия ва Сўғдиёнадаги юнонликлардан 20000 пиёда ва 3000 отлик бирлашиб, ўз ватанларига қараб йўлга тушганлар. Ўлкадаги мавқеини йўқотишдан ва бу ҳаракат бошқаларга ҳам ўрнак бўлишидан чўчиган Александр ворислари уларга қарши қўшин юбориб, исёнкор сифатида битта қўймай кириб ташлайдилар². Александр ўлиmidан сўнг ҳокимият учун кураш авжига чиққани маълум. Аввал Бобилни (милoddан аввалги 312 йил), сўнг Бактрия ва Сўғдиёнани ҳам қўлга киритган, Александр лашкарбошларидан ҳисобланмиш Салавк салавкийлар сулоласига асос солади. Салавкийлар ўзларига тобе ўлкаларда ғоят қаттиққўллик сиёсатини олиб борганлар. Агар Александр қарам ерлардаги аҳолига нисбатан мурасасозлик

¹ Ўша жойда, 107-бет.

² Арриан. Поход Александра, с. 312.

йўли билан ҳам сиёсат юргизган бўлса, салавкийлар аксинча маҳаллий аҳолини, унинг маданиятини умуман инкор этиш, ноибларни факат юнонликлар орасидан тайинлаш, маҳаллий бошқарувда кўплаб ҳарбий истехкомлар, иншоотлар қуриб, ҳарбий қуч орқали аҳолини бўйсундириб туриш тadbирларига зўр берганлар. Чунончи, Александрнинг юнон ва маҳаллий маданиятларни ўзаро уйғунлаштиришдаги саъй-ҳаракатлари бўлганини билган ҳолда, салавкийларнинг, аксинча, тобе халқлар орасида факат юнон маданиятини тарғиб этишни вазифа, деб билганликларини қайд этиш лозим.

Шу ўринда эллинизм тўғрисида бир-икки оғиз сўз айтмасдан илож йўқ. Мазкур тушунчани илмий таомилга XIX асрнинг биринчи ярмида тарихчи И. Г. Дройзен киритган. Бунда у эллинлар (юнон-македонияликлар) маданиятининг ўзларига тобе мамлакатлар маданияти билан ўзаро уйғунлашуви натижасида вужудга келган маданий ҳолат ва муносабатларни назарда тутган. Баъзи бир олимлар эллинизм деганда, умуман юнон маданияти таъсири остида ривожланган мамлакатлар, халқларни тушунадилар. Бошқалар эса эллинизм деганда, юнон маданияти ривожинигина назарда тутиб, Александр ҳуружидан то «Рим маданияти» босқичига (милoddан аввалги 30-йиллар) ўтишгача бўлган даврни кўзда тутадилар. Биз диққатни жалб этмокчи бўлган масала маъзи шундан иборатки, Александр бошлаб берган «юнонлар даври»дан бир неча юз йил мукаддам, яъни милoddан аввалги VII—VI асрлардан буён қадимги юнонликлар маданий ҳаётига минтақамиз маданий-маънавий муносабатларида асосий ўрин тутган зардўштийлик (оташпарастлик) таълимотининг таъсири катта бўлган. Бунинг исботи ўрнида файласуф, астроном, математик, физик Фалес (милoddан аввалги тахминан 624—575 йиллар), унинг кичик замондоши, Европа адабиёти тарихида дастлабки насрий асар муаллифи Анаксимандр (милoddан аввалга 610—546 йиллар), файласуф Анаксимен (милoddан аввалги 585—523 йиллар), Гераклит (милoddан аввалги 544—475 йиллар), Платон (милoddан аввалги 428—348 йиллар) ва унинг шогирди Арасту (Аристотел; милoddан аввалги 384—322 йиллар) ва бошқа юнон мутафаккирлари ижоди ва меросини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Масалан, Гераклитнинг ҳамма мавжудотнинг асоси деб оловни билиши, дунёдаги барча ҳаракатлар қарама-қаршилик муносабатидаги қучлар бирлигидандир, каби ғоялари зардўштийликдаги оташпарастлик, ҳаётнинг эзгулик ва ёвузликка доимий кураш, зиддият

остида кечиши каби таълимотлари таъсирида шакллангани шубҳасиз¹. Зеро, милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярми охирларидаёқ зардўштийлик таълимоти минтақамиздан Эрон орқали юнонликлар мамлакатада ҳам машҳур бўлгани маълум.

Салавкийлар ҳам тобе ўлкаларни сатраплар (ноиблар) орқали бошқарганлар. Тахминан милоддан аввалги III аср ўрталарида (милоддан аввалги 253 йил атрофида) Бактрия Салавкийлар салтанати таркибидан ажралиб чиқишга муваффақ бўлади. Эътиборни жалб қиладиган томонионундаки, бу ўзгаришга Бактрия ноиби, юнонлик Диодот сабабчи бўлган². Уни ушбу тadbирга ундаган асосий сабаб, бир томондан, салавкийлар марказида (Суррия) ҳокимият учун ўзаро курашнинг авж олиши оқибатида марказий ҳокимиятнинг заифлашиши бўлса, иккинчи томондан, Бактрия (Сўғдиёна ҳам унинг таркибида эди) аҳолисининг четга қарамликдан қутилиш учун ҳар нарсага тайёрликларидан иборат бўлган. Бактрияни мустақил равишда бошқара бошлаган юнонликлар бактрияликларнинг кучига суяниб келганликларини тасдиқловчи маълумотлар бор. Чунончи, ўзларини анча ўнглаб олган салавкийлар қўлдан кетган ўлкаларни қайтариш тараддудита тушганларида Бактрияда Евтидем (Эвфидем) деган юнон (милоддан аввалги 230 йилдан бошлаб) ҳукмронлик қиларди.

Полибий (милоддан аввалги II аср) гувоҳлик беришича, Евтидем ва салавкийлар ўртасидаги курашда 10000 бактриялик отлик аскар Евтидем томонида турган. Бактрияликларнинг шижоати туфайли ўзаро сулҳ тузишга келишилини ва шу тариқа Бактриянинг салавкийлар салтанатидан мустақиллиги янада мустаҳкамланади³.

Тез-тез бўлиб турадиган жангу жадаллар, қарамлик ахволига қарамай Бактриянинг тараққиёти бир зум ҳам тўхтамаган. Юнон тарихчилари Бактрияни «минг шаҳар ўлкаси» деб бекорга таърифламаганлар. Мазкур таъкид Бактрия ижтимоий-сиёсий ҳаётида шаҳарлар тутган ўриндан далолат беради. Ҳақиқатан, бу вақтда Бактр, Термиз каби шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривож топган. Чунончи, ҳунармандлар олтин, қумуш, қўрғошин, қалайи, мис, бронзадан турли буюмлар, зебу зийнатлар тайёрлаганлар. Тўқувчилик, кўнчилик, қурол-созлик каби касблар ҳам раванда бўлган.

¹ Сулаймонова Фозиля. Шарқ ва Ғарб. Тошкент, 1997, 29—35-бетлар.

² История Узбекистана в источниках, с. 160.

³ Ўша асар, 184-бет.

Бактрияда пул муносабатлари пухта йўлга қўйилган. Масалан, Бактрия ҳукмдорлари зарб этган олтин, қумуш, мис, никел танга намуналарининг Хоразм, Сўғдиёна, Фарғонадан топилиши ҳам савдо-сотиқ муносабатлари даражасидан, ҳам пулнинг кадр-қимматидан далолат беради. Минтақадан ташқаридаги Хитой, Ҳиндистон, Эрон каби мамлакатлар билан ҳам савдо-сотиқ фаол олиб борилган.

Бактрияликларнинг деҳқончилик ва чорвачиликдаги тажрибалари мактаса арзигулик бўлган. Юнон, хитой манбаларида ёзилишича, бу ерда дончилик, шoliчилик, полизчилик, узумчилик, мевачилик яхши ривожланиб келган. Чунончи, Квинт Курций Руф шундай ёзганди: «Бактрия табиати бой ва ранг-барангдир. Баъзи ерларида қўплаб боғ-роғлар ва узумзорлар бўлиб, ширин меваларга тўла. Тупроғи унумдор жойларда буғдой экилади, қолган ерлар эса яйловлардан иборат»¹.

Бактрияликларнинг қазилма бойликларни қайта ишлашда моҳир бўлганликлари ҳам маълум. Масалан, Бактрияда олтин қайта ишланган. Пул зарб этишда ишлатилган никел ҳам худди шу ердан чиққан бўлса ажаб эмас. Агар келажакда бу фикрни тасдиқловчи ашёвий далиллар топилса, у ҳолда европаликлар таъкидлаганидек, никел XIX асрда улар томонидан ихтиро этилмай, аксинча, энг қадимги даврлардаёқ Туркистон халқлари никелни қайта ишлашни уддалай олганлар.

Юнонлар ҳукмронлик қилган даврда Бактрияда юнон тили расмий ҳисобланган. Шу билан бирга оромий, асли Панжобда юзага келган карошти ёзувлари ҳам муомалада бўлгани маълум. Фан соҳасидаги ютуқлар ҳам диққатга сазовордир. Физика, математика, астрономия, фалсафа каби илмлар ривожда бўлган. Бактрияликлар маданий ҳаётида мусиканинг ўрни алоҳида аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, мусика асбобларининг тури хилма-хил бўлган. Турли маросимлар, байрамлар, саройдаги тadbирларда уд» най, ноғора, чилтор (арфа), бурғу, камонча билан чалинадиган асбоблардан истифода этилгани маълум.

Археологик изланишлар натижасига кўра, қадимги Бактрияда хайкалтарошлик, сураткашлик, наққошлик каби соҳалар ҳам ўз даври учун юксак савияда бўлган.

Бактриядаги маънавий ҳаёт тўғрисида гапирадиган бўлсак, аҳоли турли динларга сиғинган. Қадимдан эъзоз-

¹ Ўша асар, 119—181 ва бошқа бетлар.

ланиб келинадиган зардўштийлик, Анахита, Митра худолари билан бирга аҳоли орасида буддага, юнонларнинг Зевс, Афина, Алполон, Геракл каби худоларига интилиш ҳоллари ҳам табиий ҳисобланган. Турли эътиқодларга тегишли диний муассасалар қуриб борилган.

Тахминан милоддан аввалги II асрнинг 30-йилларида Бактрия юнонликлар бошқарувидан батамом қутилади. Шимолдан кириб келган қабилалар ҳарбий кучи зарби остида қулаган юнонликлар ҳокимияти ўрнида тохарлар (юэчжилар) ҳукмронлигидаги янги сиёсий бирлик — Тохаристон барпо бўлади.

ПАРФИЯ

Минтақамизнинг Атрек ҳамда Гўргон дарёлари юқори ҳавзасида жойлашган (Жанубий Туркменистон, Шимол-Шарқий Эроннинг бир қисми) тарихий маконларидан бири қадимда Парфия номи билан юритилган. «Авесто»да Ахура Мазданинг бешинчи бўлиб Нисайа ўлкасини яратгани ҳақида сўзлар бор¹. Нисайанинг ҳозирда Ашгабат яқинидаги харобалари сақланиб қолган кўхна Нисо шаҳри Парфиянинг дастлабки маркази билан боғлиқлигига шубҳа қилмас ҳам бўлади.

Парфиянинг милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидаги аҳоли борасида аниқ фикр айтиш қийин. Зеро, бу масалада маълумотлар жуда оз. Шу билан бирга мавжуд маълумотлар асосида баъзи бир антикий хулосалар чиқариш мумкин. Чунончи, Помпей Трог скифлар (саклар) ҳақида сўзларкан, «улар Парфия ва Бактрияга асос солганлар» деб ёзади. Бошқа бир жойда эса юнонлик тарихчи яна Парфия хусусида тўхталиб, «Римликлар билан бутун дунёни ўзаро бўлиб олган парфияликлар ҳозирда бутун Шарқ узра ҳукмдорлар ва улар (аслида) қачонлардир скифлар орасидан бадарға қилинганлардандирлар, уларнинг номи (яъни Парфия — А. 3.) бунга ишора, зеро, скифлар тилида «парфи» бадарға қилинганларни англатади»².

Ктесий осуриялик Ниннинг ҳарбий юришлари ҳақида баён этиб, у парфияликларни ҳам бўйсундирган, дейди³. Афтидан, осурияликлар милоддан аввалги I-мингйилликнинг VIII аср бошларида Мидияга қарши юришлари-

да Парфияга ҳам бостириб кирганлар. Парфия-Мидия муносабатларига тўхталсак, мидиялик Киаксар (Увахшат-ра) ҳукмронлик қилган йилларда (милоддан аввалги 625—584 йиллар) Парфия Мидияга бўйсундирилган. Бироқ қўп ҳам ўтмай, тахминан сўнгги мидиялик ҳукмдор Астиаг (милоддан аввалги 584—550 йиллар) даврида Парфия Мидия тобелигидан чиқади ва юнон тарихчиси тили билан айтганда, парфияликлар «ўз юртларини сакларга топширадилар»⁴. Шунда Мидия ва саклар (Хоразм?) ўртасида уруш бошланади. Охир-оқибатда ҳарбий сулҳ ва иттифок тузилади. Аммо тез орада Мидия давлати қулайди ва, табиий равишда, Парфия яна мустақиллигини тиклайди. Умуман олганда эса Парфия шимолдаги Хоразм сиёсий кучлари манфаатлари доирасида бўлиб келгани шубҳасиз. Унинг бу доирада бўлиш-бўлмаслиги хоразмлик сиёсий кучларнинг маълум даврлардаги мавқеи ва қудратига боғлиқ бўлиб келганлигига ҳам шак йўқ.

Милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Парфия аҳамонийлар қўл остига тушади ва салтанатнинг XVI округи таркибига киритилади⁵. Шунга қарамай парфияликлар тажовузорларга қарши курашни тўхтатмайдилар. Чунончи, Доро I ҳукмронлигининг дастлабки йилида Парфияда озодлик ҳаракатлари авж олади. Бу вақтда Парфияни Доронинг отаси Виштасп бошқариб турарди. Халқ кўзғолони бир неча ой давом этади. Виштасп ҳеч нарса қила олмайди. Доро эса бу вақтда Бобилдаги халқ кўзғолонини бостириш билан банд эди. Фақат милоддан аввалги 521 йилга келиб Доро томонидан юборилган катта кучга суянган ҳолда Виштасп парфияликлар қаршичилигини енгишга эришади. Бехистун ёзувларига кўра халқ қилувчи жанг милоддан аввалги 521 йил 12 июлда рўй берган⁶.

Милоддан аввалги IV асрнинг 30-йиллари сўнгида Парфия навбатдаги тажовузор юнонлик Александрнинг тобелигига тушади. Энди Парфияни Александр ноиби Андрагора бошқара бошлайди. Юнонликларнинг Парфия устидан ҳукмронлиги Александр ўлими билан боғлиқ сиёсий ўзгаришлардан сўнг ҳам тўхтагани йўқ. Чунончи, милоддан аввалги IV асрнинг сўнгги ўн йиллигидан бошлаб Парфия славкийлар таъсирига тушади⁷. Бундай

¹ Авесто, II жилд, 660-бет.

² История Узбекистана в источниках, с. 155—158.

³ Ўша жойда, 64-бет.

⁴ Ўша жойда, 67-бет.

⁵ Ўша жойда, 56-бет.

⁶ Ўша жойда, 35-бет.

⁷ Ўша жойда, 160-бет.

ҳолат милоддан аввалги III аср ўрталарига қадар давом этади.

Тахминан шу даврда парфияликлар салавкийлар тобелигидан озод бўладилар. Бунга доир маълумотларни биз қадимги юнон ва арман манбаларидаги гувоҳликлардан билиб олишимиз мумкин. Хусусан, асли келиб чиқиши сакларнинг дай қабиласидан бўлмиш, Тажан дарёси бўйларида яшовчи парна уруғи сардори Аршак салавкийларнинг Парфиядаги ноибини ағдариб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Шу тариқа у аршакийлар сиёсий сулоласига асос солади.

Парфияда тартиб ўрнатиш иши Аршакнинг бўйнига тушган бўлса, унинг ўлиmidан сўнг укаси Тиридат кўшни Гиркания ҳамда Эроннинг бир қисмини ўз таъсир доирасига тортишга эришади. Тиридат мустаҳкам қалъалар барпо этиш, қўшинни ҳар жиҳатдан кучайтириш тadbирларига катта эътибор беради. Унинг бу соҳадаги кўплаб саъй-ҳаракатларининг сабаби маркази Сурияда бўлган салавкийларнинг қудрати хануз сакланиб келаётганида эди.

Ҳақиқатан, Тиридатнинг ўлиmidан кейин (милоддан аввалги 211 йил) Парфия тахтини унинг укаси Артабан II эгаллаб турган даврда, салавкий ҳукмдор Антиох III жуда катта қўшин (юнонлик Помпей Трог ёзишича, 100 минг пиёда, 20 минг отлик аскар) билан аршакийларга қарши юриш қилади. Гарчи салавкий ҳукмдор ғолиб келса-да, охир-оқибатда ўзаро иттифоқ тузилади¹. Аммо бу ҳолат узокка чўзилгани йўқ. Антиох III ўлиmidан сўнг салавкийлар қудрати заифлашиш йўлига киради. Бундан усталик билан фойдаланган навбатдаги аршакий ҳукмдор Митридат I (милоддан аввалги 171—138 йиллар) Эрон Жазирани ҳам ўз тобелигига қаратишга эришади. Митридат II (милоддан аввалги 123—87 йиллар) ҳукмронлиги даврида аршакийларнинг куч-қудрати янада ошди. Чунончи, у ҳатто салавкий ҳукмдор Демитрий III ни қўлга туширишга муваффақ бўлади. Бу салавкийлар сиёсий фаолиятига чек қўйилиб, энди тўғридан-тўғри Рим салтанати билан рақобатлашиш йўлига кириш, дегани эди. Ҳақиқатан, Ород II (милоддан аввалги 55—38 йиллар) даврига келиб римликлар Парфияга қарши ҳарбий юриш уюштирадилар. Милоддан аввалги 53 йили Жазира шимолидаги Карр шаҳри яқинида икки томон ўртасида тўқнашув содир бўлади. Хоразмликларнинг тилга олин-

ган ҳарбий тактикасини ишга солган аршакийлар лашкари римликларга қакшатқич зарба беради. Шундан сўнг ташаббусни қўлга олиб, улар бирин-кетин Сурия, Кичик Осиё ҳамда Фаластин каби мамлакатларни ҳам бўйсундиришга эришадилар. Худди шу вақтларда аршакийлар пойтахтни Дажла дарёсининг чап қирғоғида жойлашган Ктесифон шаҳрига кўчирадилар. Бошқача айтганда, борган сари асли Парфия аршакийлар салтанатининг бир чекка ўлкасига айлана боради. Шу сабабдан ҳам III асрнинг 20-йилларигача бўлган даврда салтанат ҳаётида кечган асосий сиёсий воқеалар кўпроқ Ғарбий Эрон ва Жазира билан боғлиқ бўлган. Ана шу даврда Марғиёна аршакийлар салтанати таркибидан чиққан, Гиркания эса бўйин товламаслик йўлига ўтиб номигагина қарам эди. Иккинчи томондан, римликлар вақги-вакти билан Ктесифон томон ҳарбий юришлар уюштириб турганлар. Хуллас, 224 йили Эрондаги сосонийлар сулоласидан бўлмиш Ардашир I сўнгги аршакий ҳукмдор Артабан V ни енггач аршакийлар сиёсий фаолиятига ҳам чек қўйилади. Агарда аршакийлар сиёсий тарихига ҳулоса қиладиган бўлсак, фикримизча, юнонлик Помпей Трогнинг қуйидаги сўзларини келтирсак кифоя бўлади: «Аршакийлар шОн-шарафи қачонлардир донғи кетган Осурия, Мидия, Форс ва минг шаҳарлар ўлкаси Бактрия орасида юксакликка кўтарилишлари билан белгиланди»¹. Ҳақиқатан, ғарбий чегаралари Европага туташган, қудратли Рим салтанатининг тинқасини қуритган Аршакийлар салтанати фаолияти ўз давридаёқ муносиб қадрланган эди.

Энди аршакийлар даври бошқарув тизими, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёти масалаларига келсак, қадимдан қолган бир қатор ёзма ҳужжатлар бу борада тасаввуримизни бойитишга ёрдам бериши мумкин.

Олий ҳукмдор албатта аршакийлар хонадонидан бўлиши шарт ҳисобланган. Шу билан бирга давлат бошқарувида икки кенгаш: қабила зодагонлари ва қохинлар кенгашларининг роли ҳам катта бўлган. Чунончи, янги ҳукмдор худди шу икки кенгаш иштирокида сайланган. Албатта, бунда марҳум ҳукмдорнинг васияти эътиборга олинган. Бошқача айтганда, тахтга ворислик бир сулола ичида кечса-да, аммо муайян тартиб бўлмаган, яъни ўтган ҳукмдор ўрнини унинг ўғли ё укаси, ё бўлмаса, аршакийлар сулоласининг бирон-бир намояндаси эгалла-

¹ Ўша жойда, 161, 183-бетлар.

¹ Ўша жойда, 158-бет.

ши мумкин бўлган. Афтидан, бу масалада кенгашларнинг мавкеи кучли бўлиб келган.; Буни шундан ҳам билиб олиш мумкинки, ҳужжатларга кўра мазкур икки кенгаш олий ҳукмдорни тахтдан четлатишга кодир ҳисобланган. Аршакийлар салтанатни мулкларга (сатрапияларга) бўлиб идора этганлар. Шу билан бирга барча мулклар мавкеи бир хилда бўлмаганини таъкидлаш лозим. Чунончи, Гиркания, Сейистон (Сакистон) ярим мустақил мулк сифатида ўз пуллари зарб этиб келганлар¹.

Қадимги ёзма манбалар гувоҳлик беришича, Парфияда деҳқончилик билан жиддий равишда шуғулланилган. Хитойлик муаллифлар парфияликларнинг шоли, буғдой етиштиришлари, узумзорларга ишлов бериб, вино тайёрлашлари ҳақида ёзиб кетганлар². Буни қадимги Нисо шаҳри ўрнида топилган ёзма ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра ҳар бир сатрапияда турли соҳага алоқадор ҳўжаликлар мавжуд бўлиб, улар муайян тарзда давлат хазинасига солиқ тўлаб турганлар. Ишландиган ерлар бир неча даражага бўлиниб, улардан олинандиган солиқлар ҳам турлича бўлган. Солиқлар асосан махсулот сифатида, қисман пул билан қабул қилинган. Масалан, узум етиштирувчи ҳўжаликлар пойтахтга (яъни Нисо пойтахт бўлиб турган вакларда) вино юборганлар. Махсулот катта-катта хумларда сақданиб, уларнинг умумий ҳажми ярим миллион литрдан ортиқ бўлган. Шуниси қизиқки, ана шу вино сақланувчи омборлардан топилган ёзма ҳужжатларда винонинг ҳажми, узум етиштирилган жойнинг номи, винонинг нави, уни келтирган шахснинг номи, мансабига доир қимматли маълумотлар ўз аксини топганини кўриш мумкин³. Бу Парфияда иш юритиш, ҳўжалик тутишнинг турли соҳаларида ўша пайтларда қатъий ҳисоб-китоб тартиби жорий бўлганидан ва уларга тегишли муассаса, ташкилотлар фаолият кўрсатганидан далолат беради.

Курувчилик, меъморчилик борасида ҳам парфияликларнинг тажрибаси диққатга сазовордир. Улар шаҳарлар, қалъалар, мухташам бинолар барпо этишда ўз замонларида машҳур бўлганлар. Хитойлик муаллифларнинг кўрсатиб ўтишларича, Парфияда юзлаб катта-кичик шаҳарлар мавжуд бўлган⁴. Албатта, бу ерда Аршакийлар

салтанатининг юксакликка қўтарилган даврларидаги аҳволи назарда тутилган бўлиши керак. Аммо бу каби маълумотлар асли Парфия имкониятларини ҳеч бир ерга урмай, аксинча, улардаги тараққиётдан билвосита бўлса ҳам гувоҳлик беради.

Парфиялик савдогарлар фаолияти диққатга сазовордир. Манбаларда ёзилишича, улар курукдик ҳамда денгиз орқали турли ўлкалар билан савдо алоқаларини олиб борганлар¹. Шунини қайд этиб ўтиш лозимки, Аршакийлар салтанати Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги ўзига хос иқтисодий-савдо кўприги сифатида таникли бўлган.

Парфияликлар ҳайкалтарошлик, заргарлик соҳаларида мохир ҳисобланганлар. Қадимги Нисо шаҳри ўрнидан топилган ашёлар — мраммрдан ишланган ҳайкаллар фикримиз далили бўла олади. Улар юксак санъат асари ҳамда маълум маънода салтанат бойлиги, кўрки сифатида олий ҳукмдор қароргоҳида алоҳида жойда сақланган.

Парфия маданий ҳаётида юнонликларнинг таъсири ҳам сезиларли бўлган. Бир неча аср юнонликлар тобелигида ва яна беш юз йилча улар билан яқиндан муносабатда бўлган парфияликлар учун бу табиий ҳол. Шунинг учун ҳам археологлар топган ашёларда ҳам маҳаллий рух, ҳам юнон маданияти таъсири сезилиб туради. Чунончи, маҳаллий услубда фил суягидан тайёрланган ритон ўн икки олимпия худоси тасвири билан безатилган ашёлар фикримиз далили бўла олади². Фараз қилиш мумкинки, қадимги Юнонистонда кенг тарқалган олимпия ўйинлари маълум даражада минтақамизда ҳам ўз қизиқувчиларига эга бўлган. Узок-яқиндаги халқлар маданиятида мавжуд илғор анъаналарга эътибор аршакийларда нақадар катта бўлганини Плутарх (тахминан 46—127 йиллар) ёзма гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин. Хусусан, унинг ёзишича, парфияликлар Карр яқинида римликларни мағлубиятга учратиб, хушхабар билан ҳукмдорлари Ород ҳузурига келганларида у Эврипиднинг (милоддан аввалги V аср) машҳур «Вакх маъбудалари» («Вакханки») фожиасини томоша қилиб ўтирган экан³. Кези келганда эслатиш лозимки, Эврипид асарларидаги қатор лавҳалар ўлкамизда топилган қадимги ашёлар — санъат намуналарида ўз аксини топган.

Парфияликлар ўз ёзувларига эга бўлганлар. Аниқроқ айтганда, ўша даврларда кенг тарқалган оромий хатидан

¹ Каранг: Дьяконов М. М. История древнего Ирана. 1961, с. 194 и др.

² Собрание сведений, т. 2, с. 151.

³ Каранг: ВДИ, 1960, № 2, с. 16—20; Переднеазиатский сборник, II, 1966, с. 134—136.

⁴ Собрание сведений, т. 2, с. 151.

¹ Ўша жойда.

² История древнего Востока, 1979, с. 336—337.

³ Древний Хорезм, с. 211.

фойдаланган ҳолда гап, сўз тузилишининг ўзларига хос тартибини жорий этганлар.

Аҳоли диний қарашларида зардўштийлик ўз мавқеини сақлаб қолган. Шу билан бирга эзгулик ва ёруғлик худоси Митра, юнон, яхудий динларига сиғиниш ҳоллари ҳам учраб турган.

Бир-икки оғиз сўз аршакийларнинг ташқи — элчилик алоқалари тўғрисида. Гарчи улар Ғарбда Рим империяси билан муҳолифатда бўлиб келган ҳисобланса-да, лекин дунёнинг бошқа мамлакатлари билан сиёсий, элчилик алоқалари мунтазам равишда йўлга қўйиб келинган. Хусусан, хитой манбаларида Хитой ҳукмдори махсус элчиларининг аршакийлар даргоҳида бўлгани тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Элчиларни шарқий чегарада 20000 парфиялик отлик аскар кутиб олган ва ҳукмдорлари фармонида кўра то пойтахтгача бўлган масофада уларга ҳамроҳлик қилганлар¹. Бу, бир томондан, аршакийларнинг Хитой элчилари ва улар орқали Хитойга бўлган эътиборларидан дарак берса, иккинчи томондан, бевосита аршакийлар саройида элчиларни қабул қилишга оид маълум бир тартиблар мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Хитойлик элчилар аршакий ҳукмдор элчилари билан йўлга чиқиб, Хитойга етиб келгач бу ерлик ҳукмдорга аршакийлар юборган совға-саломларни тақдим этган эканлар.

Хулоса қиладиган бўлсак, аршакийлар Туркистон доирасидан чиқиб сиёсий юқсалишда салтанат даражасига эришган биринчи сулола ҳисобланади. Шунингдек улар Яқин Шарқ ва Жанубий Европа давлатлари билан тўғридан-тўғри Ғарбнинг ўзида муносабат юритган туркистонлик илк сиёсий куч ҳам бўлган. Аммо шундай қудратга эга бўлишларига қарамай аршакийлар минтақани сиёсий жиҳатдан бирлаштира олмаганлар. Хоразм, Сўғдиёна, Фарғона, Бактрия қабиларни бир сиёсий марказ остида бўйсундириш ишининг уддасидан чиқолмаганлар.

ФАРҒОНА

Ўзбекистоннинг энг гўзал ва бетакрор маконларидан бири бу Фарғона водийсидир. Иқлим шароити, географик жойлашуви, табиий бойликлари каби қатор хислатларига кўра Фарғона қадимдан эътибор қозониб келган. Фарғонанинг давлатчилигimiz тарихида туган ўз ўрни

ҳам бор. Милоддан аввалги II—I асрларда бу ерда минтақадаги илк давлат тизимларидан бири мавжуд бўлган. Албатта, унинг асослари анча илгарироқ, кам деганда милоддан аввалги I-мингйиллик ўрталарида шакллана бошлаганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Фарғона минтақамизнинг энг қадимий маданий ўчоқларидан ҳисобланади. Чунончи, тахминан милоддан аввалги 2-мингйилликлардаёқ бу ерда деҳқончилик маданияти ўта тараккий эта бошлаган. Деҳқончилик билан ёнма-ён чорвачилик, балиқчилик, ҳунармандчилик (металлни қайта ишлаш, кулолчилик, тўқимачилик) соҳалари жиддий равишда юқсалиб боргани археолог олимлар томонидан тасдиқланган¹. Мазкур фаолият соҳаларининг ривож топиши кишилар ҳаёти, хусусан, турар жой масаласида ҳам ўз таъсирига эга бўлиши табиий. Шу сабабдан ҳам кўрсатилган даврда мустаҳкам кўрғонлар қуриш, бориб-бориб уларнинг шаҳарларга айланиш жараёни ҳам жиддий равишда кечгани маълум.

Қадимги Фарғона аҳли келиб чиқиши масаласига келсак, юнон тарихчилари Сирдарёнинг (Яксарт, Танаис) нариги томонида (шимолида, юқори оқимларида) скифлар (саклар) яшайдилар деб, гувоҳлик бериб кетганлар². Ҳамадондан топилган қадимги форс, элам, бобил тилларидаги ёзувларда эса «Сўғдиёнадан нарида яшовчи саклар» ҳақида маълумот сақланган³. Диккатга сазовор томони шу ердаки, баъзи бир юнонлик тарихчилар (Гекатей, Геродот, Плиний ва бошқалар), ҳинд олими Панини (тахминан милоддан аввалги V аср) асарларида, паҳлавий ёзувида битилган «Бундахшин»да парикани, париани, праканва ва паркан этник-географик атамалари учрайди⁴. То шу кунгача мазкур атамаларнинг Фарғона билан боғлиқлигини исботловчи ё инкор этувчи бирон-бир беками кўст илмий асос шаклланганича йўқ, десак тўғри бўлади. Таажжубланарли жойи шундаки, Фарғона ҳақида «Авесто»да бирон сўз ё шунга ишора ҳам йўқ. Фикримизча, фарғоналикларнинг келиб чиқиши масаласида жиддий хулосаларга туртки бўлишга арзигулик манба сифатида милоддан аввалги II—I асрлардаги Хитой муаллифлари асарлари хизмат қилиши мумкин. Милоддан аввал-

¹ Каранг: *Заднепровский Ю. А.* Древнеземледельческая культура Ферганм. Москва, 1962.

² История Узбекистана в источниках, с. 94—95, 126.

³ Ўша жойда, 39-бет.

* *Батафсил царане*: История и культура народов Средней Азии. Древность и средние века. Москва, 1976.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 160.

ги II асрнинг 20-йилларида Фарғона, Сўғдиёна, Бактрияда сафарда бўлиб, Туркистоннинг мазкур ва бошқа қатор вилоятлари тўғрисида батафсил маълумотлар тўплаган хитойлик элчи Чжан Цян қолдирган қуйидаги гувоҳликка эътибор берайлик: «Давандан (Фарғонадан) ғарбга томон Ансигача (Парфиягача) бўлган улкан ҳудудда турли тилларда (лаҳжаларда) сўзлашсалар-да, аммо урф-одатлари ўхшаш ва муомалада бир-бирларини тушунадилар»¹. Демак, кўҳна Фарғона ахлининг мамлакатимизнинг бошқа ўлкалари аҳолиси билан этник боғлиқлиги масаласида ҳеч шубҳа йўқ.

Хитойликлар Фарғонани Даван (Улуғ Ван) деб атаганлар. Бу вақтда (яъни милoddан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида) Фарғонада кам деганда 60000 оила, яъни 300000 киши истиқомат қилган. Мазкур рақамни келтирган хитойлик муаллиф афтидан Фарғонада ўша вақтда мавжуд аҳоли сонини назарда тутмаган. Зеро, бошқа бир маълумотда бутун Фарғона бўйлаб аҳоли сони бир неча юз мингга ташкил этади дейилса, бошқа бир ерда Фарғона лашкарининг ўзи 60000 кишидан иборатлиги айтилган². Чунки бу даврда Даван (Фарғона) сиёсий бирлиги тушунчасига асли Фарғонадан кенгрок ҳудудни ўз ичига олган макон қирган.

Фарғона бошқаруви тизимида ҳукмдор, унинг икки ёрдамчиси (вазири) ва оксоқоллар кенгаши фаолият кўрсатганлиги хитой манбаларидан маълум. Ёрдамчилар асосан олий ҳукмдорнинг қариндошлари орасидан тайинланган бўлиши керак. Аммо оксоқоллар кенгаши эса мамлакат ижтимоий, сиёсий ва ташқи муносабатларида фаол иштирок этиш билан бир қаторда олий ҳукмдор фаолияти билан боғлиқ тадбирларда қатнашиш қудратига ҳам эга бўлган. Уруш очиш, сулҳ тузиш, янги ҳукмдорни тайинлаш, уни тахтдан маҳрум этиш каби тадбирларда оксоқоллар кенгаши етакчи ўрин тутганлигини кўрсатувчи гувоҳликлар бир талай. Масалан, хитойликларнинг Фарғонага тажовузлари чоғида оксоқоллар кенгаши ўзаро сулҳ тузиш тарафдори бўлиб чиқади ва бунга эришади ҳам. Ё бўлмаса, хитойликлар босқини билан боғлиқ воқеалар сабабчиси деб топилган ҳукмдор Муғуй оксоқоллар кенгаши ҳукми билан қатл қилинган³.

Фарғонанинг маъмурий бўлиниши ҳақида сўз кетган-

да, энг аввало, хитойлик муаллифнинг «Даванда (Фарғонада)г етмишга яқин катта-кичик шаҳарлар мавжуд, Даван ва Дахя (Бактрия) ўртасида ўхшашликлар кўп» каби гувоҳликлари диққатни тортмай қолмайди⁴. Маълумки, Бактрия «минг шаҳар» ўдқаси номи билан машҳур бўлган. Хитойлик элчи бу ерда бўлган чоғда географик маънодаги Бактрияда Тохаристон сиёсий бирлиги ҳукм суради. Хитой манбаларига кўра эса Дахяда ҳар бир шаҳар ўз ҳокимига эга бўлиб, улар устидан турувчи олий ҳукмдор бўлмаган². Агар юқорида эслатилган «Даван ва Дахя ўртасидаги ўхшашликлар» Дахядаги шаҳарлар тутган мавқега ҳам дахлдор бўлса, у ҳолда Фарғонадаги шаҳарлар ҳам маълум маънода мустақилликка эга бўлган. Юқорида зикр этилган оксоқоллар кенгаши мана шу шаҳарлар намояндалари иштирокида ташкил этилиб келинган бўлса ажаб эмас.

Марказ (олий ҳукмдор ва оксоқоллар кенгаши) ва шаҳарлар ўртасидаги муносабатлар хусусида аниқ фикр айтиш мушкул. Шу билан бирга қуйидаги маълумотга эътибор берайлик. Оксоқоллар кенгаши қарори билан хитойлик элчилардан бири Фарғона пойтахтидан шарққа жойлашган шаҳарлардан бирида қатл этилади³. Бошқача айтганда, кенгаш ҳукми пойтахтдан ташқари шаҳарларда ҳам ижро қилинган эга бўлган.

Бир-икки оғиз сўз Фарғона қўшини ҳақида. Яна ўша хитой манбаларига мурожаат қилинса, лашкар ҳаммаси бўлиб 60000 кишидан иборат бўлган. Фарғоналик ҳарбийлар айниқса от устида ўтириб, камондан ўқ отишнинг устаси бўлган эканлар. Улар найзалардан ҳам фойдаланганлар⁴. Фарғоналиклар ҳаётида от, айниқса уларнинг аъло насли бўлмиш аргумоклар алоҳида ўрин тутганини инобатга олиб, лашкарнинг жанговор қисмини отликлар ташкил этган, деб фараз қилиш мумкин. Хоразмликлар асос солган от ва чавандозни зирихга чулғаш ва душман билан юзма-юз қурашда камондан моҳирона фойдаланиш тактикаси фарғоналиклар учун ҳам яхши таниш бўлганига шубҳа йўқ. Бу тактика билан хитойликлар айнан Фарғонада танишган бўлишлари керак.

Фарғона ҳарбийлари муҳофаа санъати борасида маълум бир тажриба ва салоҳиятга эга бўлганлар. Чунончи,

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 161.

² Ўша жойда, 149, 189-бетлар.

³ Ўша жойда, 165-бет.

⁴ Ўша жойда, 149-бет.

⁵ Ўша жойда, 152-бет.

⁶ Ўша жойда, 162-бет.

⁷ Ўша жойда, 149-бет.

мудофаани ташкил этишда шаҳарлар имкониятидан кенг фойдаланилган. Масалан, пойтахт Эрши (ҳозирги Мархамат қадимий шаҳарнинг ўрни ҳисобланади) ички ва ташқи деворлар билан ўралган. Шаҳарнинг ички қисмида узоқ муддатга етарли миқдорда озик-овқат сақланувчи омборлар ва бошқа керакли муассасалар бунёд этилган.

Юқорида биз Фарғонада милoddан аввалги 2-мингйилликлардаёқ деҳқончилик маданияти юксак даражада бўлганлигини айтиб ўтгандик. Милoddан аввалги II аср хусусида эса Чжан Цян қуйидагича гувоҳлик беради: «Даванликлар (фарғоналиклар) ўтроқ ҳаёт кечирадилар, деҳқончилик билан шуғулланиб, шоли ва буғдой етиштирадилар»¹. Кези келганда шунини ҳам таъкидлаш ўринлики, Туркистонда шотиличиликнинг кенг ўрин тутганига оид гувоҳлик энг қадимий ёзма манба «Авесто»да ҳам бор.

Мутахассислар фикрича, тахминан шу даврда Фарғонада пахтачилик соҳаси ҳам йўлга қўйилган.

Фарғонада етиштириладиган узум ва беда ўсимликларини хитойликлар учун янгилик бўлгани маълум. Ҳақиқатан, фарғоналик боғбонларнинг узумчилик соҳасидаги тажрибалари юқори ҳисобланиб, етиштирилган ҳосилдан мусаллас тайёрлашни ҳам ўрнига қўйганлар. Бу борада уларнинг салоҳиятлари нақадар юксак даражада бўлганини шундан ҳам билиш мумкинки, ҳажми бир неча тоннагача бўлган маҳсулотни бир неча ўн йил давомида сақлай олганлар².

Хитойликларни лол қолдирган Фарғона ажойиботларидан яна бири бу наслдор отлар — арғумоклар эди. Фарғона арғумоклари кадр-қиммати шундан ҳам билса бўладики, хитойликлар то Фарғона билан танишгунларига қадар Еттисувда яшаган усунларнинг отларига ҳавас билан қараб, уларни учар от, деб таърифлаб келган эканлар. Фарғона арғумокларини кўргач, мазкур таърифни буларга нисбатан ишлатиб, усунларнинг отларини узоқ ғарб отлари, деб атай бошлаган эканлар. Фарғона отлари баданидан тер ўрнига қон чиқади қабилдаги ҳайратомуз гувоҳликларни хитой манбаларида тез-тез учратиш мумкин. Арғумоклар алоҳида парвариш остида бўлиб, бегона кўздан нарида, масалан, Эрши шаҳрида сақланган³. Фарғоналиклар иложи борица зотдор отларни қўлдан чиқармасликка, ўзга юртларга тарқалмаслигига интил-

ганлар. Бошқача айтганда, юртимизда ўша узоқ замонлардаёқ наслчилик ишлари билан жиддий ва доимий равишда шуғулланилган.

Юқорида зикр этилган 70 шаҳардан фақат иккитасининг нОми бизга маълум. У ҳам бўлса хитойча талаффуздагиси: Эрши ва Ю. Эрши Фарғона маркази, ҳукмдор қароргоҳи ҳисобланиб, икки қатор девор билан ўралган. Ҳукмдор саройи афтидан шаҳар ички қисмида, ташқи қисмида эса ҳунармандчилик устахоналари, савдо расталари жойлашган. Зикр этиб ўтилган озик-овқат, қурол-аслаҳа омборлари ҳам шаҳарнинг ички қисмидан ўрин олган. Ю ҳам мустаҳкам девор билан ўралган шаҳар бўлган. Эрши аҳолиси илгаридан оқар сувлардан истеъмол қилиб келган бўлса-да, хитойликлар босқини даврида босқинчилар томонидан дарё сувининг бўғиб қўйилиши натижасида шаҳар ҳудудида қудуқ қазилар ҳам расм бўлган¹.

Фарғонанинг атроф ўлкалар билан сиёсий алоқаларига назар ташланса, милoddан аввалги 1-мингйиллик ўрталаарида, яъни ахамонийларнинг Туркистонга бостириб қирган даврида Фарғонанинг тақдири хусусида бир сўз айтиш қийин. Чунки бу борада маълумот йўқ. Демак, Фарғона ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Александр истилоси йиллари хусусида ҳам Фарғонага боғлиқ аниқ ва лўнда ёзма маълумот йўқ. Шу билан бирга юнонлик тарихчиларнинг қуйидаги маълумотлари қизиқиш уйғотмай қолмайди. Александр тахминан ҳозирги Бекобод яқинида Чекка Александрия (Александрия Эсхата) номини олган ҳарбий истеҳком-шаҳарчани бунёд этиб, ундан Сирдарёнинг шимоли-шарқий томонларида яшовчи скифларга (сақлар) қарши фойдаланмоқчи бўлган. Квинт Курций Руфнинг ёзишича, бу ҳол Танаиснинг (Сирдарёнинг) нариги (шарқий? шимолий?) томонида ҳукмронлик қилаётган скифлар (сақлар) подшоҳининг аччиғини чиқаради ва у ўз укаси Картагисни юнонликларга қарши юбориб, истеҳкомни бузиб ташлашни буюради. Узаро тўқнашув охири оқибатда сулҳ билан тугайди. Биз урғу бермоқчи бўлган масала сақлардан 20 отлик элчиларининг Александр қароргоҳига келишлари билан боғлиқ. Уларнинг юнонлик ҳукмдорга қарата айтган сўзларига эътибор берайлик: «Билгинки, биз скифларга (сақларга) шундайин неъматлар ато этилган: қўш, найза, қамон ва қадах... қадахларда биз худолар номига вино ичамиз»². Қўш деҳқончилик,

¹ Ўша жойда, 149-бет.

² Ўша жойда, 161-бет.

³ Ўша жойда, 162-бет.

¹ Ўша жойда, 164—168-бетлар.

² История Узбекистана в источниках, с. 128.

кадах, вино, узумчилик эканлигини инобатга олсак, булар ахир биз юкорида таъкидлаган Фарғона ҳаётига хос кўри-нишлар эмасми!? Агар бизнинг бу фаразимиз тўғри бўлса, унда ўша саклар (фарғоналиклар) элчиларининг Алек-сандрга баён этган қуйидаги сўзлари эътиборга моликдир: «Агар худо сенинг танангни иштиёкинга яраша бичиб яратганида, сен (хатто) бутун Ер юзига (ҳам) сиғмаган бўлардинг; бир қўлинг билан машрикни тутсанг, иккин-чиси билан мағрибга интилардинг. Уларга етишгач сен албатта яратганнинг нури ўчоғини билишни ҳам хохлаб колардинг... Сен билмайсанми, ахир улкан дарахт узок вақт ўссада, бир зумдаёқ қўпориб ташланади... Биз ҳеч кимга бош эгмаймиз, бировни итоат эттиришни (ҳам) хохламаймиз, факат ўзаро тенглар ўртасидагина мус-тахкам дўстлик бўлиши мумкин, ўзаро тенг деб эса бир-бировларига куч ишлатмаганларни айтиш мумкин... Скифлар (саклар) куруқ қасам ичиб дўстликка ундаяпти-лар, деб ўйлама, улар учун қасам содиқлик гаровидир. Сиз юнонликлар эҳтиёткорлик юзасидан аҳднома имзолай-сизлар ва бунда худоларга ҳам илтижо қиласизлар. Содиқликни сақлаш бизнинг дину имонимиздир. Кимки инсонни ардоқдамаса, у худоларни алдаган бўлади...»¹. Мазкур сатрлар орқали қадимги аждодларимиз дунё-қараши, қадриятларини ва улардаги мавжуд элчилик расм-русумлари хусусида тегишли хулосалар чиқариб оли-шимиз мумкин.

Фарғонанинг милoddан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги асрларидаги ташқи сиёсий алоқаларида Хитой алоҳида ўрин тутган. Аслида қадимдан Хуанхэ дарёси-нинг ўрта оқимида асос топган ва милoddан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги асрларида шу воҳа чегарасида ички сиёсий, ижтимоий, иқтисодий тараққиёт ва ташқи тажовузлар (масалан, хунлар) таъсирида яшаб келган Хи-той давлати милoddан авалги II асрда Хан сулоласи дав-рида ғарбга томон интила бошлайди. Бу эса ўз ўрнида хитойликларни ўзларидан ғарбдаги халқлар, жумладан, II асрнинг сўнгги чорагида эса Фарғона билан кескин сиёсий-ҳарбий алоқаларга киришишга олиб келади. Хи-тойликларнинг узок Хуанхэ дарёси воҳасидан Фарғонага интилишлари сабабини ўша замон хитойлик муаллифлар шундай тушунтирганлар; Хан сулоласи хунларга қарши фарғоналиклар билан иттифок тузишга интилган. Аммо

бизнингча, аслида Хан сулоласи Туркистоннинг мазкур худудларида ўз сиёсий таъсирига эга бўлиш ва бундан ғарбдаги мамлакатлар билан савдо-иқтисодий ва, шароит туғилса, фаол сиёсий муносабатлар олиб боришда фойда-ланиш мақсадида эди.

Тахминан милoddан аввалги 129—128 йиллари Фарғонага Хитой элчиси Чжан Цян келади. Чжан Цян-нинг асл мақсади минтақанинг Бактрия қисмида ҳукм-рон юечжилар билан хунларга қарши иттифок тузиш бўлиб, йўл-йўлакай Фарғонага ҳам кирган ва шу тариқа биринчи бор бу ўлка билан танишган. Фарғона ҳукмдори уни яхши қабул қилиб, кетар чоғида унга йўл кўрсатувчи алоқа (почта) хизматчиларини ҳамроҳ қилиб беради. Чжан Цян сафарни тугатиб Хитойга қайтгач Хан сулола-си ҳукмдорига ўз таассуротлари ва маълумотларини сўзлаб беради. Чунончи, у «агар уларни бўйсундириш тадбири епланса, Хитой мулкни (ғарбга томон) яна қарийб 10 минг лига (тахминан 5.800 км) кенгайтириш мумкин» деб алоҳида таъкидлайди¹. Бундан руҳланган ҳукмдор аввалига ғарбий ўлкаларга жосусларни юбориб, у ерлик ҳукмдорларни ўзаро низолаштириш тадбирлари-ни амалга оширишни буюради. Кейинчалик бу томон-ларга, хусусан Фарғонага ҳам элчилар юбориб туради. Шу ўринда Хитой элчиси Чи Линнинг Фарғонада бўлиши диққатга сазовордир. У кумуш ва олтиндан ясал-ган қўплаб от хайкалчалари билан Фарғонага келиб, эвазига арғумоклардан сўрайди. Оксоколлар кенгаши унга рад жавобини бергач Чи Лин алаmidан сўкина бошлайди ва олтин отни улоқтириб чиқиб кетади. Шу тариқа икки томон ўртасига совуқчилик тушади. Фикри-мизча, Хан сулоласининг мақсади ҳам худди шу бўлиб, Фарғонага бостириб кириш учун баҳона керак эди. Ҳақиқатан, милoddан аввалги 104 йили 6000 отлик аскар ва бир неча ўн минг пиёдадан иборат Хитой лашкари Фарғона водийсида жойлашган Ю шахрига ҳужум қила-ди. Мудофаачиларнинг мардонавор қаршилигига қара-май, узок жанглардан сўнг шахар душман қўлига ўтади. Аммо, қўплаб аскарларини йўқотган оч-наҳор Хитой лашкари орқага қайтишга мажбур бўлади². Афтидан, улар Фарғонанинг асосий қўшини етиб келиб қолишидан чўчиган бўлсалар ҳам керак. Тахминан худди шу йили хитойликларнинг 20 минг отликдан иборат бошқа бир

¹ Ўша жойда, 129-бет.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 154.

² Ўша жойда, 163-бет.

лашкари ўз сардори Шо Ёе Хэу бошчилигида хунларга таслим бўлади. Аччиғи чиккан Хан сулоласи ҳукмдори нима қилиб бўлса ҳам Фарғонага ҳарбий юришни давом эттиришни талаб қилади. Хитойнинг Фарғонага интилиши шу қадар кучли бўлганки, бу сафарги юришда 60 минг қўшин, уларга хизмат қилувчи 100 минг хўкиз, 30 мингга яқин от, 10 мингтача ҳачир, эшак, туя иштирок этган. Лашкарнинг турли қисмларига бошчилик қилиш учун 50 нафар йирик лашкарбоши тайинланган. Ҳарбий юришга шунчалик жиддий тайёргарлик қўрилганки, Фарғона пойтахти ахли оқар сувдан истеъмол қилишини олдиндан билган хитойликлар ўзлари билан дарё сувини бўғиш бўйича усталарни ҳам бирга олиб кетганлар. Хуллас, хитойлик муаллиф тили билан айтганда, бу сафар (тахминан милоддан аввалги 102—101 йили) «бутун (Ўрта) подшоҳлик (яъни Хитой — А. 3.) жунбушга келганди»¹. Хитой қўшини аввалига халқнинг қаттиқ қаршилигига тўкнаш келади. Оғир жанглардан сўнг фарғоналиклар Эрши шаҳрига чекинадилар ва шу тарика шаҳар қамали бошланади. Хитойликлар шаҳарни сув билан таъминловчи дарёни бўғиб қўядилар. Пойтахт узок муддат сувсиз қолиб, бу ҳолат мудофаачиларга таъсир қилмай қолмайди. Душман ташқи деворни бузиб, шаҳар ҳудудига кирганида ҳам химоячилар ички қалъада туриб урушни давом эттираверадилар. Бу орада фарғоналиклар қудуқ қазиб сув билан таъминланиш масаласини ҳам ҳал қиладилар. Иккинчи томондан, Хоразм қўшини (кангуйликлар) фарғоналикларга ёрдамга келгани ҳақида хабар тарқалади. Шунда хитойликлар сулҳ тузиш йўлига қирадилар. Қилишувга биноан уларга «бир неча арғумоқ ва 3000 бош ўрта ва паст зот тойча ва бия» насиб этади². Хитойликларнинг Фарғонага уюштирган иккинчи ва сўнгги ҳарбий юриши шу тарика барбод бўлади.

Фарғонанинг Хитой билан олиб борган савдо-иқтисодий алоқалари ҳам қизиқиш уйғотмай қолмайди. Чжан Цян илк бор Фарғонада бўлиб қайтгандан сўнг бу юртга узок Хитойдан бирин-кетин савдо қарвонлари қатнай бошлайди. Табиий равишда улар хитойлик ҳунармандлар ишлаган нафис буюмларни келтириб, уларни Фарғона ажойиботлари, масалан, отлар, деҳқончилик маҳсулотларига айирбошлашга ҳаракат қилганлар. Чунончи, Чжан Цяннинг узум ва беда ўсимлиги ҳақида ўз ҳукмдорига

етказган маълумотидан сўнг олий фармонга кўра шу икки ўсимлик кўчати ва уруғи элчилар, савдогарлар орқали Хитойга олиб кетилади ва ҳосилдор ерларда парвариш қилина бошланади. Шу тарика хитойликлар узум ва бедани ўзлари учун кашф этганлар. Бартольд фикрига қараганда, тахминан шу даврда Фарғона орқали хитойликлар пахтачилик билан ҳам илк бор танишганлар¹. Бу ерда пахта ва унинг қадимги Хитой иероглифида пак қабилида ифодаланиши диққатни тортмай қолмайди. Аммо пахтачилик билан росмана шуғулланишни хитойликлар анча кейин бошлаганлар. Умуман олганда, фарғоналиклар савдо-сотик ишларида моҳир ҳисобланганлар. Милоддан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги асрларида шакллана бошлаган Буюк Ипак йўлининг шимолий йўналиши худди шу Фарғона орқали ўтгани бежиз эмас, албатта.

ТОХАРИСТОН

Милоддан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги II — I асрларига келиб минтақанинг Бактрия қисмида яна бир сиёсий бирлик — Тохаристон юзага келади. Аслида «Тохаристон» атамаси ёзма манбаларда дастлаб милодий 338 йилдан бошлаб учраса-да, лекин милоддан аввалги II-1 асрларда Бактрия вилоятида кечган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва ташқи муносабатлар мажмуини бошқарган кучлар Тохаристон атамаси билан аталса тарихшунослик нуқтаи назаридан тўғри бўлади (кўп ҳолларда шундай бўлиб келган ҳам). Зеро, бу вақтда Бактрия устидан турувчи асосий сиёсий куч тохарлар (юечжилар) эди.

Тохаристон сиёсий бирлигининг асос топиши тўғрисида сўзланар экан, қўрилаётган даврда кечган этник жараёнларнинг баъзи бир томонлари тўғрисида ҳам тўхталмасдан бўлмайди.

Хитой манбаларига кўра, милоддан аввалги I асрнинг иккинчи чорагида ҳозирги Шарқий Туркистондаги Турфондан жануби-шарқий ҳудудларда *яшаб келган юечжи қабилалари қўшни хунлар таъйиқи остида ғарбга томбн ҳаракат қила бошлайдилар. Чунончи, улар Ида дарё воҳасига келиб ўрнашадилар. Бу ерлик усунлар (асиан?) ўз ўрнида юечжилардан арз қилиб, ёрдамга яна хунларга мурожаат қиладилар. Тахминан милоддан аввалги 160

¹ Ўша жойда, 164-бет.

² Ўша жойда, 165— 166-бетлар.

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. (I). Москва, 1963, с. 437—439.

йиллари юечжилар хунларнинг навбатдаги сикувига бардош беролмай янада ғарбга томон силжийдилар¹. Албатта, юечжиларнинг шарқдан ғарбга томон кўчишлари осон кечмаган. Бир томондан, хунлар тазйики, иккинчи томондан, маҳаллий қабилалар билан кураш — буларнинг бари юечжилар учун катта кийинчиликлар туғдиргани табиий. Масалан, улар Иссиқкўлнинг ғарбий ҳудудларида маҳаллий сак қабилалари билан тўқнаш келганлар. Хитой муаллифлари сўзига қараганда, саклар бу жанглardan кейин жануби-ғарб томон чекинишга мажбур бўлган эканлар. Шу орада юечжилар усунлар томонидан мағлубиятга учрайдилар.

Шу туфайли улар энди тўғридан-тўғри Сўғдиёна ҳудудига кириб борадилар. Бу воқеа тахминан милоддан аввалги 130 йилларда юз берган. Хитойлик тарихчилар ўз баёнларида давом этиб, шундан сўнг юечжилар Бактрия томон ҳаракатга тушадилар, деб ёзадилар². Аммо бу юришнинг сабаблари кўрсатилмаган. Нимагадир масаланинг бу томони ҳозирги тадқиқотчиларни ҳам қизиқтирмай келмоқда. Зеро, бирон-бир манбада (шу жумладан, юнон тарихчилари ҳам) юечжиларнинг Бактрияга бостириб киришларининг сабаби ё бўлмаса шунга бирон ишора кўрсатиб ўтилмаган. Агар юечжиларнинг Шарқий Туркистондан Бактрияга ҳаракатлари хусусидаги хитойлик муаллифларнинг гувоҳликлари чин ҳақиқат ё шунга яқин бўлса, у ҳолда юечжиларнинг Сўғдиёнани тарқатишга мажбур этган қуч бу Хоразм бўлиши керак. Зеро, Сўғдиёна илгари айтиб ўтилганидек, тахминан II аср ўрталаридан бошлаб Хоразмнинг таъсир доирасида бўлиб келган.

Шу ўринда ҳақди савол туғилиши мумкин: юечжиларнинг бир ердан иккинчи ерга кўчишидаги умумий сони қанчалик бўлган? Бир неча марта тилга олганимиз Чжан Цян гувоҳликлари асосида битилган маълумотларда бу ҳақда шундай дейилади: юечжилар 100 000 хонадон, 400 000 кишидан иборат; аскарларининг сони 100 000 дан 200 000 гача³. Афтидан, бу юечжиларнинг қўч-қўчи бошлангунга қадар бўлган нуфусига тааллуқди бўлиши керак. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, у ҳолда юечжиларнинг 30—35 йил давомидаги оғир кечмишларидан сўнг улар ҳам сон жиҳатдан, ҳам зарб жиҳатдан ўз қобиляти-

ларини еаклаб қололганмиканлар? Масаланинг бу томонига ўз вақтида С. П. Толстов ҳам эътибор қаратиб ўтганди¹. Ахир Бактрияни эгаллашнинг ўзи осон эмаску? >

Хитойлик муаллифлар қолдирган маълумотлардаги англашилмовчиликлардан яна бири шундан иборатки, юечжилар ғарбга томон одимлар эканлар, табиий равишда, йўл-йўлакай маҳаллий сиёсий қучлар билан кескинлик муносабатига кирган бўлиши керак.

Худди шундай ҳол уларнинг Фарғона орқали юришларида ҳам содир бўлганига шубҳа қилмаса бўлади. Аммо хитойлик тарихчиларга қулоқ тутилса, Чжан Цян илк бор Туркистон минтақасига, жумладан, Фарғонага қадам қўяр экан, нимагадир Фарғона ҳукмдори уни илиқ кутиб олади ва яқиндагина бу ердан бостириб ўтган юечжилар олдида иттифок истаб кетаётганини билгандан сўнг ҳам хатто ҳамроҳ бериб, элчини Бактрияга қузатиб қўйишни топширади². Хуллас, хитойлик муаллифларнинг юечжиларнинг шарқдан ғарбга томон юришларига оид гувоҳликларини тўғридан-тўғри қабул қилиб бўлмайди, дейишга асос бор. Уларни танқидий ўрганиш лозим.

Хўш, юнонлик муаллифларнинг мазкур масалага назарлари қандай? Помпей Трог, Страбонларга қўра, Бактрияни кўрилаётган даврда сараук, сакаравл, асиан (аси) ва тохарлар каби скиф қабилалари эгаллаб олган³. Аввал ҳам бўлганидек (Хоразм — Қанға), мазмунан бир воқеа, яъни милоддан аввалги 130 йилларда шимолдан келган қуч томонидан Бактриядаги сўнгги юнонлар сиёсий сулоласининг ағдариб ташланиши тўғрисида гап кетар экан, юнонликлар юечжи хусусида, хитойликлар эса тохарлар борасида бирон-бир нима демаганлар. Бу ҳақда билмаганлар ҳам. Янада аниқроқ айтганда, хитойлик муаллифлар Бактрия ҳукмронлигидан юнонликларни ағдариб ташлаш билан боғлиқ жараёни таърифлашга ўзлари юечжи номи остида билган қабилаларнинг хунлар билан муносабатларидан келиб чиққан ҳолда ёндашганлар. Туркистонни хитойликлардан қўра анча илгари ўзлари учун «кашф» этган юнонликлар мазкур масалада бир қадар аниқ фикр юритиб, бу жараёнда қатнашган алоҳида қабилалар номини (тохарлар, сакаравллар, асианлар) тилга олиб ўтганлар. Фикримизча, худди шу ҳол

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 147—183—190—191.

² Ўша жойда, 151-бет.

³ Ўша жойда, 151—183-бетлар.

¹ Древний Хорезм, с. 246.

² Собрание сведений, т. 2, с. 148.

³ История Узбекистана в источниках, с. 164, 173—174.

олимлар учун юечжиларни тохарлар ё бўлмаса массагетлар билан айнан деб топишга интилишлари учун тегишли шароит яратиб берган.

Хуллас, милoddан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида Бактрияда юнонликлар ҳукмронлигининг узил-кесил ағдарилишига бош сабаб, хитой манбалари кўрсатиб келганидек, юечжиларнинг хунлар тазйиқидан қочиb келиб, Бактрияни «мажбуран» забт этишлари билан боғлиқ эмас. Асосий сабабни Орол бўйидан то Кўккўлгача бўлган улкан худудца мавжуд, кўп жихатлардан бири-бирига яқин кучлар томонидан юнонликларнинг минтақада сакланиб қолган сўнгги «сиёсий саркити»ни йўқотиш йўлидаги ҳаракатлар орқали тушунтирмоқ керак. Ана шу кучлар орасида тохарлар (хитойликлар наздида юечжилар) кўрилатган даврда Бактрия ҳаётида катта сиёсий мавқега эга бўлганлар.

Шундай қилиб тахминан милoddан аввалги 130 йили Бактрияда юнонликлар таъсирига узил-кесил чек қўйилган.

Тохаристон бошқаруви масаласига келсак, шимолдан кириб келган тохарлар (юечжилар) ҳамда маҳаллий мавкедор доиралар фаолияти бешта сиёсий хонадон номи билан боғлиқ бўлганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Хитойлик муаллифларга кўра улар қуйидагилардан иборат бўлган: Хюми, Шуанми, Гуйшуан (Кушон), Хэйтун, Гаофу¹. Уларнинг ҳар бири устидан турувчи сардор йабғу (жабғу) унвонига эга бўлиб, ҳар бир йабғу ўз қароргоҳида ўтирган. Масалан, Хюми сардори (ҳокими) Хомо шахрида, Шуанми ҳокими Шуанмида, Гуйшуан ҳокими Хотзода, Хэйтун ҳокими Бомада, Гаофу ҳокими Гаофуда турган. Афтидан, бирон-бир хонадон иккинчисининг устидан ҳукмронлик қилиш имконига эга бўлмаган. Чжан Цяннинг «Дахя (Бактрия) аслида олий ҳукмдорга эга эмас, ҳар бир шаҳарнинг ўз ҳокими бор» қабилдаги гувоҳликлари² шу хулосага олиб келади. Фикримизча, хитой манбаларида тилга олинган «ҳар бир шаҳар» мавжуд беш сиёсий сулола бошлиқларининг қароргоҳларини англатиши керак. Шу билан бирга бу беш мулк (сулола) юечжиларга қарам, юечжиларнинг пойтахти эса Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган, қабил бошлиқларни ҳам эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Фикримизча, юечжилар (тохарлар) кейинги даврлардаги

эфталиилар, чингизийларга ўхшаб ўлкани «четдан туриб» бошқарганлар. Буни тасдиқловчи маълумотларни биз яна хитой манбаларидан топишимиз мумкин. «Катта юечжи аслида кўчманчи давлат. Ахли мол-ҳоли билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юради, урф-одатлари хунларникига ўхшаш»¹. Шундай қилиб Тохаристон сиёсий-маъмурий бошқарувида оид қуйидаги хулосага келиш мумкин.

Тохарлар (юечжилар) Бактрияда ҳукмрон сиёсий куч сифатида вилоятнинг иккисодий ва маданий ҳаётига кўп ҳам аралашмай, асосан ўз турмуш тарзларидан кечмаган ҳолда мавжуд маҳаллий сулолалар билан маълум асосларда (масалан, солиқ олиш) муносабатда бўлганлар. Ўз ўрнида тилга олинган беш сиёсий хонадон бир-бирларига нисбатан мустақил бўлсалар-да, аммо тохарларга нисбатан сиёсий қарам бўлганлар. Фараз қилиш мумкинки, сиёсий сулолаларнинг бир-бирига нисбатан мустақиллиги уларнинг барининг тохарларга қарамлигидан келиб чиққан. Бактрияга келиб ўрнашиб олган вақтларидан (милoddан аввалги II аср) то Кушонлар давригача (милoddий I асрнинг иккинчи ярми) тохарлар турмуш тарзида ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлганига шубҳа қилмасамиз. Уларнинг, айниқса, маҳаллий аҳоли билан яқинлашиб кетганликлари, тўла кўчманчилик турмуш тарзидан ярим кўчманчй, ўтроқ ҳаёт кечириш йўлига ўтиб борганликлари бегумон. Шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтмоқ керакки, Бактриянинг ўзида ҳам кўчманчи ҳаёт кечирувчи маҳаллий қабилалар ҳам бўлган. Милoddий I асрнинг иккинчи ярмига келиб эса тилга олинган беш сиёсий сулоладан бири гуйшуанлар вилоятда ўз сиёсий ҳукмдорликларини ўрнатйшга муваффақ бўладилар ва шу тарика Кушонлар (Гуйшуанлар) фаолияти билан боғлиқ янги давр бошланади.

Хитой манбаларининг гувоҳик беришича, бу вақтда Бактрияда бир миллионга яқин аҳоли яшаган. Тохаристон сиёсий бирлиги фуқаролари ҳақида сўзланар экан, фақат тохарлар (юечжилар) билан боғлиқ ҳоллар тўғрисида тўхталмасдан, балки умуман Бактрия аҳолиси машғулот, касби-кори ва маданий тараққиёти хусусида мушоҳада қилинса, тарихий ҳақиқат ёритилган бўлади. Шу нуктаи назардан олганда Бактрия аҳолисининг умуман минтақа маданий тараққиётида тутган ўрнини эслаш ўринли бўлади. Албатта, тохарлар ҳукмронлиги йиллари

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 184.

² Ўша жойда, 152-бет.

¹ Ўша жойда, 151-бет.

мазкур анъаналар ривожланишдан тўхтамаганига шубҳа кидмаса ҳам бўлади. Ҳақиқатан, бу вақтда дехқончилик, сунъий суғорйш, хунармандчилик, курувчилик, хайкал-торошлик, заргарлик, тўкимачилик каби соҳалар ривож топиб борганини: археологик казишмалар, мавжуд ёзма манбалар орқали билиб олиш мумкин. Шунингдек бу даврда танга зарб этиш давом этганлиги, савдо-сотиқ-нинг гуркираб ривожланганини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Зеро, Бактрия азалдан Туркистоннинг юқори қисми, Ҳиндистон, Ўрта, Яқин, Шарқ ўлкалари, Кичик Осиё ва Жанубий Европа мамлакатлараро савдо алоқаларини ривожлантиришда муҳим ўрин тутиб келган.

Тохаристоннинг ташқи алоқалари хусусида маълумотлар айтарлиқ кўп эмас. Масалан, юнон муаллифлари ҳикоя қилишларича, тахминан милoddан аввалги 124—123 йили тохарлар шарқдаги қўшнилари Парфия билан жангга кирганлар. Афтидан, тохарлар Парфиянинг шу йиллардаги заиф сиёсий мавқеидан фойдаланиб қилишга интиланлар. Бўлиб ўтган жангда парфиялик ҳукмдор Артабаннинг оғир яраланганлиги тўкнашувлар шиддатли кечганини кўрсатади. Кейинги парфиялик ҳукмдор Митридатнинг саъй-ҳаракатлари туфайлигина тохарларнинг шарққа томон интилишларига чек қўйилган¹.

Бир неча марта тилга олинган хитойлик элчи Чжан Цяннинг юртимизга кадам қўйишининг асосий сабабларидан бири ҳам юечжилар (тохарлар) билан иттифок тузишдан иборат бўлган. Хитой тарихчиларининг баён қилишларича, хунлар тазйиқидан безган Хитой ҳукмдори Бактрияда ҳукмронлик қилаётган юечжилар олдига ўз элчисини юбориб, улар билан хунларга қарши иттифок тузиш вазифасини юклайди. Хитой ҳукмдорининг айнан юечжилар билан иттифокка кириши сабаби, юқорида айтилгандек, юечжи ва хунлар ўртасида бўлиб ўтган зиддиятлар орқали тушунтирилади. Гўё юечжилар хунларга қарши жангга кириш имконига эга бўлмаганликларидан афсусланганлар ва бу ҳақда хабар топган Хитой ҳукмдори улар олдига элчи юборган. Оғир қийинчиликларни бошидан кечирган Чжан Цян тахминан милoddан аввалги 128 йили Тохаристонга етиб келади. Аммо янги жойда тинч ҳаёт кечириш йўлига ўтиб олган, жангу жадаллардан узоқ юечжилар хитойликлар таклифини қабул қилмайдилар. Бактрияда бир йил давомида

тургач Чжан Цян ўз юртига қайтиб кетади. Фикримизча, хитойлик расмий тарихчиларнинг мазкур маълумотлари кўп ҳам ишонч туғдира олмайди. Чжан Цяннинг сафари юечжилар билан иттифок ўрнатишдан кўра умуман минтақа тўғрисида тегишли маълумотлар тўплаш билан боғлиқ бўлган, десак адашмаймиз. Ҳақиқатан, Чжан Цян эсон-омон ўз ҳукмдори хузурига қайтиб борганидан сўнг минтаканинг Фарғона, Еттисув, Сўғдиёна, Бактрия, Парфия каби вилоятларига оид қимматли маълумотларни унга бирма-бир баён этади. Кучга тўлиб бораётган Хитой давлатининг фарбга томон интилишларида элчининг мазкур гувоҳликлари қанчалик стратегик аҳамиятга эга бўлганлигини хитойликларнинг, масалан, Фарғонага қарши юришларида кўриб ўтдик.

Шундай қилиб, милoddан аввалги I-мингйилликнинг сўнги асрларида фаолият кўрсатган Тохаристон сиёсий бирлиги тўғрисида хотима ясар эканмиз, ёзма маълумотларнинг оз бўлишига қарамай бир нарсани аниқли, давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги даврида Тохаристон ўз муносиб ўрнига эга бўлган. Милодий I—IV асрларда донг таратган қушонлар сулоласи фаолияти билан боғлиқ салтанатнинг асос топишида худди шу ўтган давр шарт-шароитлари муҳим аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Демак, милoddан аввалги I -мингйилликдаёқ мамлакатимизда давлатчилик асослари қарор топиб, мазкур жараёнда Хоразм, Бактрия, Парфия, Фарғона ва Тохаристон каби сиёсий бирликларнинг ўрни алоҳида бўлган. Турли давр шарт-шароитларида ўлканинг табиий, географик, ақлий имкониятларини ривожлантириб юксакликка кўтаришда, ўша қадим замонлардаёқ дунё ҳамжамияти маданий тараққиётида ўз муносиб ўрнига эришган мустақамлашда улар муҳим омил бўлиб хизмат қилганлар.

¹ История Узбекистана в источниках, с. 162.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 147—149.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ МИЛОД БОШИДАН ИСЛОМГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА

Мамлакатимиз давлатчилиги тарихида янги милодий даврнинг бошланиши кушонлар сулоласи фаолияти билан боғлиқ. Кушонлар милодий I—IV асрларда Туркистоннинг каттагина қисмида сиёсий ҳукмронликни ўз қўлида тутиб турган куч ҳисобланади. Энг муҳими, кушонлар минтақадаги деярли барча сиёсий бирликлар, маконларни ва ҳатто қўшни мамлакатларни ҳам бир сиёсий марказ атрофида бирлаштириб ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчилик босқичини очган сиёсий куч ҳисобландилар. Улар шимолда Шош, шарқда - Шарқий Туркистон, ғарбда — Эрон, жанубда — Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудни бирлаштиришга эришганлар. Кейинчалик бу анъана эфталийлар, сомонийлар, ануштегинийлар, темурийлар, маълум маънода шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этди.

Ҳақиқатан милодгача кечган асрларда на Хоразм ва Бактрия, на Фарғона ва Тохаристон сиёсий кучларига бутун минтақа ва унинг атрофидаги мамлакатларни ягона марказ остида бирлаштириш насиб этмаганди. Таъкидланганидек, ўзбек давлатчилиги тараққиётидаги салтанатчилик босқичини очиб берган айнан кушонлардир.

КУШОНЛАР

Юқорида Тохаристонда мавжуд беш сиёсий хонадон (Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хэйтун ва Гаофу) тўғрисида тўхталиб ўтган эдик. Милодий давр хитой солномачилари гувоҳлигига қараганда, шулардан бири гуйшуанлар тахминан милодий I асрда Бактрияда ўз ҳокимиятларини бутунлай ўрнатишга муваффақ бўладилар: Хитой манбаларида гуйшуанларнинг бу вақтдаги сардори сифатида Киоцзюкю кўрсатилади¹. Археологлар қазилмалари на-

тижасида топилган тангалар бўйича аниқланишича, Киоцзюкю асли Кужула Кадфиз номининг хитойча жаранглаши экан. Шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, гуйшуан атамаси аслида кушоннинг хитойча ифодасидир.

Ханузгача кушонлар орасидан чиққан биринчи расмий ҳукмрон қайси йилдан бошлаб ҳокимият юргиза бошлагани аниқ эмас. Шунинг учун ҳам баъзи бир олимлар бу масалада I асрни кўрсатсалар, баъзилари II, ё бўлмаса III асрни тўғри деб биладилар¹. Бундай қараганда ҳаммасининг ҳам гапида жон борга ўхшайди. Фикримизча, кушонлар минтақа сиёсий майдонига шахдам қадам қўйган йилларни I аср билан боғласа тўғри бўлади. Зеро, яна ўша хитой манбаларига мурожаат қилинса, юечжилар Бактрияни босиб олганларидан «юз йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг гуйшуанлар сардори Киоцзюкю бошқа тўрт ҳокимликнинг ҳам (яъни Хюми, Шуанми, Хэйтун, Гаофу сулолаларининг) ҳукмдори Деб эълон қилинди» қабилдаги маълумотларни топамиз². Агар хитойлик тарихчилар кўрсатиб ўтганларидек, юечжиларнинг Бактрияга кириб келиши тахминан милоддан аввалги 130 йилларга тўғри келса, у ҳолда кушонларнинг дастлаб Бактрия устидан ўз сиёсатини ўтказишлари милодий I асрда содир бўлганлиги аниқлашди.

Шундай қилиб, Кужула Кадфиз Бактрияни бўйсундирганидан сўнг энди қўшни вилоятлар сари отланиб, Сўғдиёна, Марғиёна, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмини ҳам эгаллашга эришади. «Киоцзюкю саксон йилдан ортиқ умр кўради. Вафотидан сўнг унинг ўғли Янгаочжен тахтга ўтиради ва яна бир бор Ҳиндистонни забт этади... Шу вақтдан бошлаб юечжи (яъни кушонлар — А. 3.) энг қудратли ва бадавлат сулола бўлиб қолди», деб ёзганди хитойлик муаллиф³. Демак, Кужула Кадфиздан сўнг олий ҳокимият унинг ўғли Янгаочжен, яъни тангалардаги ёзувларга кўра аслида Вима Кадфиз қўлига ўтади. У кўпроқ Кадфиз II номи билан машҳур. Кушонлар ҳокимияти чегараларини кенгайтириб бориш борасида Кадфиз II ҳам бўш келмаган. Чунончи, Ҳинд дарёси қуйи оқимлари, ҳатто Ганг дарёси водийсигача бўлган ерларни ҳам ўз ихтиёри доирасига тортишга муваффақ бўлади.

Кушонлар номи билан боғлиқ салтанат тарақ-

¹ *Бухдақа қаранг*: Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 2, Москва, 1974.

² Собрание сведений, т. 2, с. 227.

³ Ўша жойда.

¹ Ўша жойда, 227-бет.

қиётининг энг юкори чўққига чиккан даври Канишка хукмронлиги йилларига тўғри келади (тахминан I аср охири — II аср биринчи чораги). Канишка кушонлар кудратига кудрат, шуҳратига шуҳрат кўшишда жуда катта сазй-ҳаракатлар қилган хукмдор. Бу вақтда салтанат Ҳиндистон марказларига чўзилиб, ҳатто Ҳинд заминининг жанубий вилоятларига ҳам жиддий таҳдид солина бошлайди. Бундан ташқари Сўғдиёна орқали Фарғона, Шарқий Туркистон ҳам кушонлар ҳокимиятини тан олади¹. Баъзи бир адабиётларда Хоразм ҳам кушонлар сиёсий таъсири остида бўлган, қабилдаги таъкидлар учраса-да, аммо энг сўнгги тадқиқотларга кўра Хоразм иктисодий, маданий жиҳатдан кушонлар билан яқин муносабатда бўлган, лекин сиёсий қарамликка тушмаган². Аммо бир нарса аниқки, Канишка замонда Туркистоннинг асосий қисмлари бир сиёсий ҳокимият остида бирлашиб, кудратли салтанат вужудга келган.

Канишка тахминан чорак аср атрофида хукмронлик қилган. Ундан кейинги хукмдорлар фаолияти давомида кушонлар салтанати секин-аста заифлашиш йўлидан боради. Канишқадан кейин ҳокимиятни тебратган давлат бошлиқлари қуйидагилардир: Васишка, Хувишка, Канишка II, Васудева, Канишка III, Васудева II. Афсуски, кушонлар салтанатининг мазкур хукмронлар даврида кечган аҳволи тўғрисида тўлиқ маълумотларга эга эмасмиз. Аммо шу нарса аниқки, салтанатнинг жуда катта ҳудудга чўзилганлиги, унинг барча қисмларини мустаҳкам боғлаб турадиган ягона мафқуравий муҳитнинг йўқлиги, марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, маҳаллий вилоятларнинг мустақилликка интилишлари билан боғлиқ бошбошдоклик жараёнининг кучайиши, марказнинг Сўғдиёнадан Пешоварга кўчирилиши (Канишка даврида), ташқи кучларнинг таъсири — барча-барчаси кушонлар хукмронлигига чек қўйилишига билиб келган. Бундан ташқари кейинги даврларда кушонлар орасида ўзаро келишмовчиликларнинг юзага келиши ҳам салтанатга нисбатан каттик зарба бўлган. Хитойлик тарихчиларнинг юечжилик «Цидола (Кидара) ўз лашқари билан баланд тоғлар ошиб Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилди ва Гантолодан (Шимоли-Ғарбий Покистон) шимолда жойлашган беш давлатни (мулкни) босиб олди»

каби гувоҳликлар фикримиз далили бўла олади¹. Кўриб турганимиздек, кушонлар орасидаги бошбошдоклик жараёни жуда қалтис ва кенг ҳудудга кечган. Хуллас, юқоридаги сабаблар бир бўлиб IV асрда кушонлар сиёсий фаолиятига чек қўйган.

Кушонлар даврида салтанат қай йўсинда бошқарилган? Айтиб ўтилганидек, аввалда кушонлар ҳам йаёғу унвонида ўз сулоалари доирасида фаолият кўрсатганлар. Салтанатга асос солинганидан сўнг минтақа учун анъанавий сатрапиялар тизимидан кенг фойдалана бошланган. Сатраплар олий хукмдор томонидан унинг ишончини қозонган, чамаси ўз доираси намояндalари орасидан танланган. Шу билан бирга еатрагашк лавозимига ҳарбий юришларда жонбозлик кўрсатган лашқарбошилар ҳам лозим топилган вақтлар бўлган. Умуман олганда эса сатраплар бактрияликлар орасидан бўлиши шарт эди.

Албатта, салтанат таянчи бўлиб кушонларнинг қўп сонли яхши қуролланган қўшини ҳисоблангани ҳам шубҳасиз. Ҳозирча кушонлар қўшинининг умумий сони қанча бўлгани тўғрисида аниқ фикр айтиш қийин. Шу билан бирга кушонларнинг Шарқий Туркистонда хитойликларга қарши 70 мйнг лашқар билан чиққанини ҳисобга олиб, уларнинг умумий ҳарбий қудрати 150—200 минг аскар атрофида бўлган бўлса ажаб эмас, дейиш мумкин. Қўшин отлик ва пиёда аскарлардан иборат бўлиб, отликлар зирихга чулганган ҳолда жангга кирганлар. Жанг қуролларига қуйидагилар кирган: узунлиги 1 метрдан ошиқроқ ҳар икки томони ўткир қилич, ханжар, найза, жанговар болта, сопқон. Кушон ҳарбийлари узокдан туриб жанг қилишда асқотадиган камонни такомиллаштириш борасида ҳам маълум ишларни қилганлар. Чунончи, суяк ё шох билан қопланган мураккаб қўш камон айнан кушонлар даврида яратилган. Кейинчалик эса бу камон тури Уралолди ерлари орқали Шотландиягача, Шарқда Эрон, Ҳиндистон ва Хитойгача тарқаб борган².

Кушонлар даври иктисодий муносабатлари ҳақида сўз кетганда, энг аввало шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, минтақа аскар қисмининг сиёсий бир бутунлиги ягона иктисодий маконни юзага келтирган. Кадфиз II даврида

¹ Синха Н. К., Банерджи Л. Ч. История Индии. Москва, 1954, с. 80—81.

² Вайнберг Б. И. Монетм древнего Хорезма. Москва, 1977, с. 87—89.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 264.

² Бухайда батафсил қаранг: «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. Сборник статей. Москва, 1966; журнал «ВДИ», № 3, 1966.

амалга оширилган пул ислохоти эса иқтисодий муносабатларни янада жадаллаштириш учун катта омил бўлиб хизмат қила бошлади¹. Мазкур пул ислохотини амалга оширишдан асосий мақсад муомалага олтин тангаларни киргизиб, пул бирлигининг кадрилини ошириш, узоқ-яқин мамлакатлар савдогарларини жалб этишдан иборат эди.

Минтаканинг қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келган Сўғдиёна, Бактрия, Фарғона, Марғиёна вилоятларида қушонлар даврида ҳам ерни қайта ишлаш, сунъий суғориш борасидаги тажриба янада такомиллашиб борган. Бу вақтда тоғли ва тоғ олди ерларида лалмикорлик ишлари кенг йўлга қўйилган. Шу билан бирга булок сувларидан ҳам деҳқончиликда фойдаланишда катта тажриба орттирилган. Шунингдек, Хоразм, Бухоро, Тошкент, Фарғона воҳаларида қатор сунъий суғориш иншоотлари барпо этилган. Масалан, Зарафшон дарёсидан қазилган Шохруд, Зандана каналлари, Чирчиқ дарёсидан чиқарилган Салор канали фикримиз далили бўла олади². Тадқиқотларга кўра, бу даврда ғаллачилик, шолікорлик, пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, ем-хашак етиштириш соҳаларига оид барча ўсимлик турлари парвариш қилинган экан. Алоҳида эътибор ўсимликлар навларини яхшилаш ва ҳосилдорликни ошириш фаолиятига қаратилгани маълум. Чорвачиликка ҳам ижодий равишда ёндашилган. Чорвачилик деганда факат кўчманчиликни тушунмаслик керак. Зеро, чорвачилик деҳқончилик, узумчилик каби умум иқтисодий тизимнинг ажралмас қисми ҳисобланган. Фарғона ва бошқа вилоятларда отларни наслчилик асосида парвариш қилиш худди шу чорвачилик соҳасидаги юқори даражадаги тажриба ва тартибдан далолат беради.

Юқори савияда тараккий этиб бориш хунармандчиликка ҳам хос бўлган. Сўғдиёна, Хоразм, Фарғона, Бактрия, Шимолий Ҳиндистон шаҳар ва қишлоқларида қулолчилик, металлсозлик, қурулсозлик, тўқимачилик, шишасозлик, дурадгорлик билан шуғулланадиган устахоналарни қўплаб топиш мумкин бўлган.

Қулолчилик соҳасида эришилган тажриба, усталарнинг маҳорати юксак даражада бўлган. Масалан, ушбу даврга алоқадор ва бизнинг давримизда археологлар томонидан топилган, яъни 2 мингйиллик тарихга эга қадах

идишлар шунчалар нафиски, жаранглашда биллур қадахлардан ҳеч ҳам қолишмайди¹.

Уй-рўзгор асбоблари, буюмлари, тақинчоклар ишлаб чиқаришда металлсозлар турли металл қоришмаларидан кенг фойдаланиб келганликлари маълум.

Ўлкамизда шишасозлик (ойнасозлик) ривожі ҳақида сўз кетганда, ўша замонлар тарихчисининг Хитойда содир бўлган бир воқеага оид қуйидаги баёни диққатни тортмай қолмайди: «420 йили (подшоҳлик) пойтахтида савдо-сотик билан машғул Юечжи (яъни Бактрия— А.З.) ўлкаси вакиллари тошдан турфа рангдаги шишалар тайёрлай олишларини айтдилар. Бунинг учун тоғдан ашё келтириб пойтахт шаҳарда (қишилар кўз ўнгида ўз) маҳоратларини кўрсатдилар. Тадбир урдаланди, ва (тайёрланган) шишанинг товланиши (шу қадар эдики), ғарбий мамлакатлардан (Хитойга) келтириладиган шишалардан ўтиб тушарди. Шу вайдан ҳам ҳукмдор мазкур шишаларни ҳазинага топширишни буюрди»². Ҳақиқатан ўлкамизда (Бактрий, Сўғдиёна, Фарғона) шишасозлик соҳасида қўрилаётган даврда улкан ютуқларга эришилди, десак муболаға бўлмайди. Археологларимиз саёй-харақатлари билан икки минг йил атрофидаги тарихга эга шишадан ишланган буюмлар, жисмлар бугун бизнинг ихтиёримиздадир. Масалан, бир неча хил рангларда жило берувчи қадама маржонлар; маржонлардан қадама қилиб ишланган инсон тасвири; қимматбаҳо металл, олтин билан зебланган маржонлар — буларнинг бари учун ашё бўлиб шиша хизмат қилган.

Минтакамиздаги аввалги замонларга оид қончилик фаолияти тўғрисида айтиб ўтгандик. Қушонлар даврига қелиб сиёсий, иқтисодий таракқиёт омили ўз-ўзидан бу соҳада ҳам тегишли ўзгаришлар, силжишлар содир қилгани табиий. Металлсозлар, шишасозлар меҳнатида тоғ қонларидан қазиб олинadиган ашёнинг ўрни катталиги шубҳасиз. Шунинг учун қушонлар даврида олтин, қумуш, қўрғошин, қимматбаҳо тошлар, қурилиш хом ашёлари қазиб олиш ишлари янада жадаллашиб борган. Юқорида биз Қадфиз Пнинг пул ислохоти билан боғлиқ олтин тангаларнинг (хар бири тахминан 8 грамм атрофида) муомалага қиритилишини айтгандик. Бу тадбир асосан ўлканинг олтин қонлари имқониятларига суянган ҳолда амалга оширилганига ҳеч бир шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

¹ Гафуров Б. Г. Таджики. Москва, 1972, с. 149—150.

² Центральная Азия в кушанскую эпоху, с. 120.

¹ Таджики, с. 161.

² Собрание сведений, т. 2, с. 265.

Минтакамиздаги маданий-маънавий ҳаётнинг янада юксалиб боришида кушонлар даври алоҳида ўрин тутати. Бу вақтда сўғдча, хоразмча, парфияча, бактрияча ёзувлар мавжудлигининг ўзи бир раванқ белгисидир. Диккатга сазовар томони шундаки, бу ёзувларда ўша замон сиёсий, ижтимоий, маънавий ҳаётига хос бўлган фикрлар ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам мазкур ёзувлар намуналари орқали тарихчилар ўша давр кечмишларига оид баъзи бир маълумотларга эга бўлсалар, минтақа халқлари адабиёти тарихи билан шуғулланувчилар эса бадиий жанрларда номанависликка оид қизиқарли гувоҳлик билан танишадилар. Масалан, сўғдлик аёлнинг ўз онаси билан ёзишмалари (312—313 йиллар), уларда ижтимоий воқелик билан бирга оила, севгига оид мавзуларнинг кўтарилгани фикримиз далили бўла олади.

Кушонлар даврида минтақа маданий ҳаётида қурувчилик, ҳайкалтарошлик, рассомлик, наққошлик каби соҳаларда ҳам улкан ютуқларга эришилди. Хоразм, Сўғдиёна, Бактрия, Тошкент, Фарғона, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистонда олиб борилган археологик қазилмалар натижалари худди шундай фикрга келиш учун асос бўла олади.

Қурувчилик ҳам мазмунан, ҳам шакл жиҳатларидан тараққий этиб борган. Шунинг учун расмий, диний, ишлаб чиқариш, турар жой, сунъий суғориш, муҳофаа, махсус, тижоратга тааллуқли қурилишларнинг ҳар бири ўзига хос. Алоҳида бинолар (сарой ва ҳокazo) мисолида биз, бир томондан, қурувчиликнинг санъат билан уйғунлаша бориб, мазмунан бойиши жараёнининг гувоҳи бўламиз. Иккинчи томондан, усталарнинг ўз касб-корига муносабати, тажрибаси хусусида ҳам маълум бир тасаввур ҳосил бўлади. Зеро, икки минг йилга яқин вақт ўтишига қарамай деворларга ишланган нақшлар, суратлар, ханузгача сақланиб қолган. Улар нафақат санъат намуналари, балки ўз даври тарихий воқелигини акс эттирган лавҳалар ҳамдир.

Шу маънода Тупроққалъа (Хоразм, III аср) деворий суратида ва Айритомдаги (Термиз, I—II асрлар) қадимги бино деворлари ҳошиясидага тошдан ўйиб ишланган манзарада чилтор чалаётган аёл тасвирлангани диккатга сазовордир. Ҳар икки лавҳа ҳам ўз соҳаси бобида ғоят нафислик билан амалга оширилгани кўриниб турибди¹.

¹ Батафсил қarang: Вьдаюадиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. 1960, с. 24—25.

Улар орқали биз ўша даврдаги аёлларнинг жамиятдаги ўрни, уларга муносабат, анъаналар, мусика асбобларига оид муҳим маълумотлар эгаси бўламиз.

Кушонлар даври маданий ҳаётидаги ўзига хос томонлардан яна бири бу кўҳна Ҳинд маданиятининг ўлкамизга янада жонлироқ кириб келиши ва ўз ўрнида минтақамизга хос кўринишларнинг Ҳиндистон заминида ўрнашиб бориши билан белгиланади. Бунга оид мисолларни қўплаб келтириш мумкин. Биргина шахматга доир тарихий гувоҳликни олайлик. Аслида Ҳиндистонда пайдо бўлган ва чатуранга номи билан машҳур бу ўйин милод бошларидаёқ минтақамиз аҳли орасида тарқала бошлаган. Ё бўлмаса, қадимги аجدодларимизнинг Ҳинд заминида кўчиб бориб, у ер маданияти, динини қабул қилибгина қолмай, балки давлат бошқарувида фаол иштирок этганликларини олайлик.

Кўрилаётган даврда илм-маърифат соҳаси ҳам ривожланиб, астрономия, математика, мусикашунослик, грамматика, метрология, химия, фалсафа, тиббиёт, доришунослик каби фанлар ёшлар орасида катта қизиқиш уйғотган, улар учун тегишли шароитлар яратиб борилган.

Мазкур давр аجدодларимиз эътиқодлари хусусида тўхталиб ўтадиган бўлсак, минтақанинг аксар қисмида зардуштийлик ўз мавқеини асосан сақлаб қолган. Аммо кушонларнинг Ҳиндистоннинг каттагина қисмини бўйсундириши ва, айниқса, Қанишка ҳукмронлиги йиллари салтанат марказининг Сўғдиёнадан Пешоварга кўчирилиши билан буддапарастлик дини ўлкамиз аҳли орасида ҳам тарқала бошлади. Бундан маълум маънода кушон ҳукмдорлари ҳам манфаатдор эдилар. Чунки бутун салтанатда ягона диннинг (мафқуранинг) устивор бўлиши сиёсий жиҳатдан ҳам яхлитликни Таъминлашда қўл келиши муқаррар эди. Аммо шунга қарамай буддапарастлик дини умумминтақа микёсида чуқур илдиз ота олгани йўқ. Кези келганда шуни айтиб ўтиш ўринли бўладики, буддапарастлик бизнинг ўлка орқали худди шу даврда Хитойга, сўнгра Тибет ва Японияга ёйилган. Манбаларга кўра, парфиялик Ан Ши Гао деган киши 148 йили Лоян шахрига бориб, ўз издошлари билан бирга буддапарастликни тарғиб эта бошлаган экан¹. Бу даврдаги диний таълимотлардан яна бири монийликдир. Унинг асосчиси асли бобиллик Моний (216—276/277) бўлиб, у ўз таълимотида зардуштийликдаги ёвузлик ва эзгулик

¹ Қarang: ВДИ, № 3, 1967.

ўртасидаги азалий кураш ғоясидан унумли фойдаланган. Буддапарастлик каби монийлик ҳам Туркистон орқали Хитойга кириб борган¹.

Минтаканинг кушонлар даври ташки алоқаларида савдо-сотик алоҳида аҳамият касб этган. Милоддан аввалги II асрдаёқ шакллана бошлаган Буюк Ипак йўли бу вақтда жадал суръатлар билан фаолият кўрсатар эди. Хитойдан Туркистонга ва у орқали ғарбдаги мамлакатларга ипак, лок ва бошқа маҳсулотлар, Хитойга эса зотдор арғумоклар, шишадан ясалган турли буюмлар олиб борилган. Сўғдиёналик, бактриялик савдогарлар Рим салтанати шаҳарларида савдо-сотик билан шуғулланиб, қимматбаҳо тошлар, темир ва темир буюмлар, қурол-яроғ, ипак каби маҳсулотлар билан таъминлаб турганлар ва уларнинг эвазига асосан олтин, қумуш тангалар олиб қайтганлар. Римлик савдогарлар ҳам ўлкамизга келишда асосан олтин ва қумуш тангани ғамлаш ҳисобига маҳаллий молларни сотиб олганлар². Савдогарларнинг эса кўп ҳолларда элчилар билан ҳамроҳ бўлиб юрганлари яхши маълум. Рим билан муносабатлар ҳам бундан истисно эмасди. Чунончи, 99 йили кушон ҳукмдорининг элчилари Рим императори саройида бўлганини биламиз.

Шундай қилиб, давлатчилигимиз тарихида кушонлар даври сиёсий, иқтисодий, маданий ва ташки алоқалар соҳаларида каттадан-катта ютуқларга эришилган асрлар бўлган, десак тўғри бўлади. Бу давр нафақат бизнинг тарихимизда, балки дунё ўтмишида ўзига хос муҳим из қолдирди.

ЭФТАЛИЙЛАР

V асрга келиб сиёсий майдонга эфталлийлар сулоласи чиқади. Улар то VI асрнинг иккинчи ярмига қадар минтақа сиёсий ҳаётида етакчилик қиладилар.

Эфталлийлар қимлар? Уларга оид қатор маълумотларни биз хитой, хинд, форс, сурия, лотин манбаларидан топишимиз мумкин. Шуни қайд этиб ўтиш лозимки уларнинг ҳаммасида ҳам эфталлийлар атамаси учрамайди. Сабаби ҳар бир тил ва ёзувнинг ўз хусусиятлари бўлишида. Масалан, хитой манбаларида эфталлийлар ида,

йеда, идан, идян атамалари остида келишини кузатиш мумкин¹. Сурия ва лотин манбаларида эса эптал, абдал; арман ёзувларида идал, тетал, хептал; араб ва форс муаллифлари наздида хайтал, йафтал, хетал; хинд манбаларида хуна² ва хоказо.

Хитойлик муаллифлар эфталлийларни туркий тилли халқлар (тукюе) билан боғлиқ равишда таърифлаб, уларнинг юечжи ё уйғур қабилаларига тегишли эканини ҳам айтиб ўтадилар³. Византиялик тарихчилар, масалан, Прокпий (VI аср), «улар (яъни эфталлийлар) хунлардандир, таналари (эса) ок», деб масалага аниқлик ҳам киритиб ўтади⁴. Ок хуна, яъни эфталлийлар ҳақида маълумотлар хинд манбаларида ҳам бор. Пахлавий ёзувида битилган «Бахман-Яшт»даги сосонийларнинг эфталлийлар ва бошқалар билан муносабатига доир қуйидаги тарихий тасдиқлар эътиборни тортмай қолмайди: «(Эрондаги) подшоҳлик ва олий ҳокимият эроний бўлмаган қулваччаларга, яъни хион, турк, хафтал (эфтал), тибетликлар... қўлига ўтди»⁵. Кўриниб турганидек, эфталлийлар тўғридан-тўғри туркий шажарага боғланаяпти. Баъзи бир тадқиқотларда эса уларнинг келиб чиқишини эроний халқлар билан боғлашга уриниш ҳоллари ҳам учраб туради⁶. Вазиғамиз бўлмагани учун бу ерда биз Туркистон халқларининг мазкур давр этногенези масаласига тўхтаб ўтишни лозим топмаймиз. Аммо бизга маълум ва ихтиёримизда бўлган бирон-бир манбада эфталлийларнинг эроний халқлар жумласига киргани ё бўлмаса шунга бирон ишорани учратганимиз йўқ. Бунинг устига юқорида тилга олинган «Бахман — Яшт»да лўнда қилиб эфталлийлар эроний эмас, деб ёзиб қўйилган. Шу билан бирга биз бошқа бир масалага диққатни жалб этмоқчимиз. Хитой манбасидаги қуйидаги гувоҳликка эътиборни қаратайлик: «Идан (эфталлийлар) сулоласи Хан сулоласи давридан маълум Катта Юечжи авлодидан. Дахя (Бактрия) бу Тухола (Тохаристон) демақдир. (Бу ерлик) ҳукмдорнинг номи Йедэ (Эфтал, Эфталан, Эфталит)

¹ Собрание сведений, т. 1, с. 203, 217, 218, 229; т. 2, с. 268, 274, 279, 286, 321, 322, 327.

² Писевлевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. 1941, с. 49-51, 163, 165; Месопотамия на рубеже V—VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. 1940, с. 131—132; Мискавайх. Тажориб ал-умам. Техрон, 1369 (х). 1-жилд, 152-бет; Ибн ал-Асир. Тарихи компл. Техрон, 1370 (\\), 2-жилд, 473-бет.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 248.

⁴ Сирийские источники, с. 50.

⁵ Таджики, с. 201, 206, 207.

⁶ Ўша жойда, 209-бет.

¹ Индия в древности. 1964, с. 178.

² Ўша жойда, 177-бет.

бўлган. (Кейинчалик) унинг авлодлари (бу) номни давлат номига айлантириб юборганлар. Урф-одатлари тукюеларникидай (туркларникидай)»¹. Шу кабилдаги далилларни ўзида жо этган бир катор бошқа манбалар тахлили шундай хулосага олиб келадики, эфталийлар Туркистон минтақасида яшаб келган қадимий уруғ, сулолалардан бўлиб, V асрда тегишли шароит туғилиши билан сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишга муваффақ бўлганлар.

Биламизки, сўнгги кушонлар даврида давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатлардаги таъсири заифлашиб борган. Ажаб эмас, бундай ҳолатдан норози ва, аксинча, ташқи муносабатлардаги фаолликдан манфаатдор мамлакат сиёсий ва савдо доиралари эфталийларнинг олий ҳокимиятга интилиш ҳаракатларини қўллаб-қувватлаганлар. Зеро, мамлакат ўз тараққиёт йўлида тўхтаб қолмаслиги учун катъий сиёсатчилик фаолияти зарурлиги барчага аён нарса. Ана шу тарихий вазифани удалаш V асрнинг иккинчи ярмида эфталийлар ё хитойлик тарихчилар тили билан айтганда Эфтал (Эфталан) авлодлари бўйнига тушган. Улар олий ҳокимиятни қўлга киритгач, ўз сулолаларини (ҳукуматларини) боболари номи билан беаганлар. Бунга ўхшаш ҳолларни биз минтақа тарихида кўплаб учратишимиз мумкин: Сомон — сомонийлар, Салжук — салжуқийлар, Темур — темурийлар ва ҳоказо. Эфталийлар атамаси шу сулола асосчиси Эфталан номидан келиб чиққанини византиялик Феофан ҳам ёзган². Шунинг ҳам катъий тасаввур қилиш мумкинки, VI асрда ашиналийлардан мағлубиятга учраганларидан кейин ҳам эфталийлар хонадони ўз доирасидаги фаолиятни давом эттираверган. Эфталийлар сулоласининг VII асрда ҳам барҳаётлигини шундан билса бўладики, хитой манбаларига кўра, 605—617 йиллар оралиғида улар Хитой ҳукмдори саройига ўз элчиларини юбориб турганлар³. Афтидан, бу эфталийларнинг давлат тепасида турган вақтларидаги Хитой билан ўрнатган ўзаро сулолавий алоқаларнинг давоми бўлиши керак.

Шундай қилиб V асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб мамлакатимиз, умуман Туркистон сиёсий ҳаётида эфталийлар хонадони ҳукмрон ўрин тута бошлайди. Бу йиллар IV асрдаёқ заифлашиши йўлига кирган Кушонлар салтанатининг ғарбий сарҳадлари сосонийлар таҳдиди ос-

тида қолган давр эди. Шунинг учун эфталийларнинг сосонийлар билан кескин муносабатларга киришишлари табиий бир ҳол бўлган. Гарчи икки томон ўртасидаги дастлабки тўқнашувлар V аср 30-йилларидаёқ содир бўлган бўлса-да, аммо хал қилувчи курашлар сосоний ҳукмдор Пируз (Пероз) даврига (459—484) тўғри келади. Тахминан 457 йили Вахшунвар (Ахшунвар) бошлиқ эфталийлар Чағониён (Сурхондарё вилоятининг Термиздан юқори қисмлари), Тохаристон, Бадахшонда ўз ҳокимиятларини ўрнатадилар. Бир оз вақт ўтгач, яъни 459 йили Эрон тахтига Пируз чиқади. Манбаларда Пирузнинг олий ҳокимиятга келиши эфталийлар билан боғлиқ равишда баён қилинади¹.

Нафақат Пируз, балки унинг акаси Хўрмузд (457—459) ҳам эфталийлар ёрдамида тахтни қўлга киритгани маълум. Эфталийлар ва сосонийлар ўртасидаги бу каби муносабатлар сабабини тушуниш қийин эмас. Чунки Хўрмузд ва Пирузлар ўз вақтида тахт вориси сифатида Сосонийлар давлатининг шарқий вилоятларини (Сейистондан Марғиёнагача бўлган ҳудуд) бошқарганлар (Хўрмузд 420—457 йиллари; Пируз 457—459 йиллари). Шу муносабат билан улар қўшни ўлка сиёсий, савдо доиралари билан яқиндан муомалада бўлганлар. Бу яқинлик қай даража бўлганлигини шундан ҳам билиб олса бўладики, сосонийларнинг мазкур ҳудудларини бошқарган тахт ворислари «Кушон ҳукмдори» унвонига эса бўлганлар. Бу маълум вақт муқаддам кушонлар эгалик қилган вилоятлар устидан ҳукмронлик ва қолганларига даъвогарлик дегани билан баробар. Шу ерда Хитой манбаларида сосонийларнинг келиб чиқишини юечжилар билан боғлашга доир ҳолларни эслаб ўтиш фойдадан холи бўлмайди². Мазкур гувоҳликлар, ҳатто афсонавор бўлганда ҳам, сосонийларнинг Туркистон билан яқинлиги кўзга ташланиб турган ҳол. Бунинг исботини Хўрмузд ва Пирузнинг Эрон тахтига чиқишларида эфталийлар кўрсатган ёрдам орқали ҳам кўриш мумкин. Фараз қилиш мумкинки, бу сиёсий тadbирдан нафақат эфталийлар, балки минтақа савдо-иқтисодий доиралари ҳам манфаатдор бўлганлар. Афтидан, мўлжалга кўра, Шарқий Туркистондан Рим салтанатигача бўлган улкан ҳудудни яхлит иқтисодий-савдо маконига айлантириш асосий мақсад бўлган. Ўз ўрнида Пируз эфталийларнинг юксалиб бори-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 268, 322.

² Сирийские источники, с. 50.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 286.

¹ Сирийские источники, с. 53; Тажриб ал-умам, 1-жилд, 151-бет.

² Собрание сведений т. 2, с. 326-327.

шини вақтинчалик деб билиб, улар кучидан Эрон тахтига келиш учун фойдаланган бўлиши керак. Аммо эфталийлар қудрати ошиб, тез орада улар сосонийларга ҳам қарши туришларини англаган Пируз эфталийларга қарши жангга киради. Дастлабки тўқнашувлардаёқ эфталийлар томонидан асирга олинган Пирузни Византия ҳукмдори ўртага тушиб, тутқунликдан озод қилишга эришади¹. Шунга қарамай Пируз яна эфталийларга қарши ҳарбий юриш уюштиради. Бу сафар қўлга тушган Пируз ўттиз хачир кумуш дирхам эвазига қўйиб юборилади².

Кушонлар давридаги каби эфталийлар замонида ҳам салтанат якка ҳукмдор томонидан бошқарилган. Хитой манбаларигақўра тахт отадан болага қолмай, шу сулоладан ким лойиқ деб топилса ўша тахтга ўтирган³. Демак, ана шу номзодни аниқлаб тақдим этадиган қандайдир бир кенгаш ҳам мавжуд бўлган. Бу кенгаш сулоланинг мўътабар намояндалари ҳамда салтанат арконларидан иборат бўлган бўлса ҳам эҳтимолдан холи эмас. Энг муҳими эфталийлар даврида давлатимиз қонунлар асосида бошқарилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Румлик Прокопий (VI аср) «Эфталийлар давлатни қонунлар асосида бошқарадилар» деб ёзаркан, ушбу қонунлар туркий тузуқлар бўлгани шубҳасиздир⁴.

Шуни ҳам ёддан чиқармаслик керакки, бундай улкан салтанатни бошқаришда юксак даражада фаолият кўрсатувчи марказий ҳокимиятга эришиш қийин. Шунинг учун Шимолий Ҳиндистон ҳудудларида ва, эҳтимол, бошқа баъзи вилоятларда ҳам бошқарув маҳаллий хонадонлар (сулолалар) томонидан олиб борилган. Фикримизча, давлатчилик (салтанатчилик) тарихида фойдаланиб келинган сатрапиялик бошқаруви, яъни марказий ҳокимият нбидлари орқали идора этиш усули бу вақтда ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлиши керак.

Эфталийлар даврида давлатимизнинг пойтахти қаерда бўлгани ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ. Баъзилар Бойкентни (Пойкент) кўрсатса, бошқалари Бадахшонда деб биладилар⁵. Шу ўринда баъзи бир тарихий анъаналар ёдда тутилса ёмон бўлмайди. Масалан, илгари кўриб ўтганимиздек, кушонлар пойтахти бир муддат Сўғдиёнада жойлашган ва кейинчалик маълум сабабларга

қўра Пешоварга кўчирилган. Шунга ўхшаш эфталийлар маркази ҳам аввал Бактрияда, ёнгра сосонийлар хавфи узил-кесил йўққа чиққач ҳамда салтанат чегаралари Шарқий Туркистон ҳисобига ҳам кенгайгач, пойтахт Бойкентга кўчирилган бўлса ҳеч гап эмас.

Манбаларда келтирилган эфталийлар «шаҳарли сулола» ё бўлмаса «улар кўчманчи, ёзда салқин, кишда илик ерларда» туришларига оид қарама-қарши маълумотлардан келиб чиқиб айтиш мумкин, улар дастлабки йилларда бутун минтақа узра қатъий сиёсат ўрнатгунга қадар ҳам анъанавий яшаш тарзи, ҳам шароит тақозосига қўра марказдан четда турган ҳолда бошқарув ишларини олиб борганлар. Бориб-бориб эса улар марказий ва катта шаҳарларда ҳам ўз қароргоҳларига эга бўла бошлаганлар. Бундай ҳоллар минтақа тарихида тез-тез учраб туради. Мисол тариқасида чингизийларнинг ўлка бошқарувида тутган сиёсати ва вақт ўтиши билан чингизий хонларнинг обод вилоятларда ўзлари учун саройлар қурдирганларини айтиб ўтиш мумкин. Чунончи, Нахшаб яқинида Кепакхон (1318—1326) учун қурилган «қарши» (яъни сарой) кейинчалик Қарши шаҳри учун асос бўлганини эслаш kifоя. Ҳар ҳолда Византия ҳукмдори Юстин II нинг «Эфталийлар шаҳарда яшайдиларми ё қишлоқдами» саволига ашиналийларнинг элчиси «Аъло ҳазрат, улар шаҳарлик сулолалардан»¹, деб берган жавобини мазкур жараён орқали тушунтириш ўринлидир.

Аждодларимизнинг сўнгги минг йил ичидаги ҳарбий маҳорат бобидаги тажрибаси эфталийлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Улар лашкарининг асосини отлик аскарлар ташкил этиб, ўз даврининг энг қудратли ҳарбий қучларидан ҳисобланган. Бунга далил сифатида сосонийларнинг Византия билан бирга эфталийларга қарши чиқиши ва мағлубиятга учрашлари ҳамда ашиналийларнинг сосонийлар билан биргаликда эфталийларни енгишларига доир гувоҳликлар хизмат қилиши мумкин. Қаранг-а, эфталийлар ҳарбий қудрати нечоғлиқ бўлган.

Минтақа шаҳарлари тарихида V аср охири — VI аср бошлари катта жонланиш йиллари бўлгани маълум. Айниқса, кичик шаҳарларнинг тезлик билан ўсиб бориши, ҳашаматли бинолари бўлган алоҳида-алоҳида қўрғонларнинг юзага келиши ва кўпайиши Хоразм, Сўғдиёна, Шош ва Бактрия вилоятларида кенг кузатилади. Бунда иқтисодий-савдо муносабатларининг изчил йўлга

¹ Сирийская хроника, с. 131—132.

² Сирийская хроника, с. 131—132.

³ Собрание сведений, т. 2. с. 269.

⁴ Сирийские источники, с. 50.

⁵ Собрание сведений, т. 2. с. 268; Бартольд В. В. Сочинения. Т. 7, 1971, с. 48.

¹ Сирийские источники, с. 70.

кўйилиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўйлаймизки, минтақамизнинг анъанавий иктисодий имкониятлари (деҳқончилик, сунъий суғориш, чорвачилик, боғдорчилик, хунармандчилик ва бошқалар) бу даврда ҳам ўз раванг йўлида тўхтамаганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Манбаларда бу борада ҳеч бир йўқотиш бўлмагани ҳақида гувоҳликлар етарли.

Айниқса, савдо-сотик гуркираб ривож топган. Бир томондан, улкан минтақанинг сиёсий жиҳатдан яхлитлиги, иккинчи томондан, Шарқ ва Ғарб мамлакатлариаро иқтисодий-савдо муносабатлари оралиғида бўлиб келиш ички ва ташқи савдо ишларининг янада тараққий этиб боришига қулай шароит яратиб берган. Бу эса ўз ўрнида йўл, қатнов, таъминот, хизмат кўрсатиш тармоқларининг кенгайиб, боришига йўл очган. Ташқи савдода ипак, лок, бўёқлар, рангли шишалар, қимматбаҳо тошлар, арғумок отлар, матолар, ширинликлар, қурол-яроғ каби ноёб маҳсулотлар бозори чаккон бўлган. Шуни ҳам назарда тутиш лозимки, Буюк Ипак йўлининг ҳар иккала йўналишининг (шимолий — Турфон, Кошғар, Фарғона, Сўғдиёна, Марғиёна; жанубий — Хўтан, Ёркент, Помир, Бактрия) эфталийлар салтанати ҳудудидан ўтиши ҳам муҳим аҳамият касб этгани табиий.

Иқтисодий тараққиёт ўз-ўзидан маданий ҳаётда ижобий ўзгаришларга олиб келиши тушунарли хол. Биз юқорида кичик шаҳарларнинг гуркираб ўсиши ҳақида гапирдик. Археологларимиз таъкидлашларича, меъморчилик соҳасида турар жойларни бир неча қават қилиб қуриш, уй деворларини наққошлик ва сураткашлик санъати намуналари билан безаш бу давр учун характерлидир. Диний иншоотлар қурилишига ҳам алоҳида эътибор берилиб, ички безаш ишларида қимматбаҳо тошлар, хусусан олтиндан кенг фойдаланилгани маълум¹.

Эфталийлар даврида минтақада сўғдча, хоразмча, бухорча, карошти, эфталийча ёзувлар мавжуд бўлганини қайд этиш лозим. Эфталий ёзуви ҳақида хитойлик Сюан Цзан шундай ёзган: «Ёзувларидаги асосий ҳарфлар сони йигирма бешта бўлиб, улар ёрдамида иборалар, сўзлар ясайдилар. Саҳифага ҳатти энига туширадилар, чапдан ўнгга қараб ўқийдилар»². Диний эътиқодлар борасида ҳам хилма-хилликни кўриш мумкин. Улкан салтанат аҳли зардўштийлик, қадимий эътиқодлардан

Сиёвуш, Анахита, Митрага, буддапарастлик (асосан Шимолий Ҳиндистонда) каби динларга сиғинган. Шу билан бирга ўлкада Моний ва Мазда (маздакийлик) таълимотлари ҳам тарқаб борган.

Эфталийларнинг ташқи алоқалари, юқорида таъкидланганидек, Эрон билан ғоятда кескин кечган. Бунинг сабабларидан бири сосонийларнинг ҳам Ғарб ва Шарқ ўртасида савдо алоқаларида етакчи ўринни эгаллашга қаратилган уринишларида эди. Сосонийларнинг эфталийларга ўлпон тўлаши Пирузнинг ўғли Қубод (Кавод) ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этади. Шу билан бирга қулай шароит туғилди дегунча эфталийлар сосонийларнинг ички ишларига аралаштишга ҳаракат қилганлар. Масалан, 496 йили тахтдан ағдарилиб қамокка ташланган Қубод қочиб эфталийлар олдига боради. Суриялик Иешу Стилитнинг ёзишича, у «кўзида ёш билан ҳар куни (эфталийлар ҳукмдоридан) лашкар билан қўллаб-қувватлашни илтимос қилардим, то... яна давлат бошқарувини қўлга олсам» деб¹. Ҳақиқатан, эфталийлар ёрдамида Қубод 499 йили яна Эрон тахтига ўтиради. Эфталийлар сосонийларни ўзларига қарам қилиб олганларидан сўнг уларнинг имкониятларидан Византияга қарши курашда фойдаланмоқчи ҳам бўладилар. Чунончи, эфталийларнинг Византияга қарши 502 йилдаги юриши сосонийлар иштирокида амалга оширилган².

Эфталийларнинг Хитой билан муносабатлари асосан, савдо-сотик орқали амалга оширилиб, бунда юқорида айтилганидек, Буюк йпак йўлининг шимолий ва жанубий йўналишларининг минтақамиз орқали ўтиши катта аҳамият касб этган³. Эфталийларнинг Марказий Ҳиндистон, Европанинг энг шарқий вилоятлари билан ҳам яқин алоқаларда бўлганлари маълум.

Шундай қилиб, V—VI асрларда мамлакатимизда, умуман, минтақада юз йилдан ортиқ давр давомида эфталийлар сулоси ҳукмронлик қилди. Давлатни бошқаришда улар ўтмиш донгдор сулолалардан қолишмаганлар. Аксинча, сўнгги қушонлар замонида бошбошдоқлик йўлига кирган мамлакатни қайтадан бирлаштириб, сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар ва ташқи алоқалар гараққиётини анъанавий юксак даражада тутиб туриш ишига бош-қош бўлганлар.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 286.

² Таджики, с. 207.

¹ Сирийская хроника, с. 136.

² Уша жойда, 63-бет.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 269.

АШИНАЛИЙЛАР

VI асрнинг бошларига келиб Олтойнинг жанубий вилоятларида сиёсий муносабатлар жараёнининг фаоллашиши якқол кўзга ташлана бошлайди. Хитой манбаларига кўра, бунда ҳал қилувчи ўринни Ашина сулоласи намояндалари эгаллаганлар¹. Бу даврда минтақадаги сиёсий манзарани тўлиқ тасаввур қилиш учун қуйидагиларни эслаш кифоя бўлади, деб ўйлаймиз. Шарқий Туркистон, Фарғона, Сўғдиёна, Хоразм, Бактрия, Шимолий Хиндистон ва Шарқий Эронни ўз ичига олган ҳудудда эфталлийлар, ҳозирги Мўғулистон ва қисман Шимолий Хитой устидан эса Жужан хонлиги ҳукмронлик қилиб келарди. Айтилганидек, Олтойнинг жанубий томонида Ашина сулоласи ҳатти-ҳаракатлари туфайли сиёсий жараён юксалиш йўлига киради. Бундан ташқари замонавий тушунчадаги Хитойнинг шимолий қисмида Вэй (Юан-Вэй) сулоласи (386—558) ҳукмдорлик қилар ва бу хонадоннинг асли чиқиб келиши эса туркий негиз билан боғлиқ эди. Демак, VI аср бошларида Каспий денгизидан Узок Шарққача бўлган катта ҳудуд ҳаёти кўпдан-кўп туркий тилли сулолалар фаолияти билан боғлиқ бўлган.

Олтой тоғ тизими жанубий қисмининг қадимги номи Олтин йиш (Олтин водий) бўлиб, табиий шароити ҳар қандай жамият фаровонлигини таъминлашда беназир ҳисобланган. Хитой манбаларида ёзилишича, тилга олинган Ашина сулоласи ҳам худди шу шарт-шароитда юксалган, сиёсий таъсири ортиб бориб, айниқса Бўмин (Тумин) сардорлиги вақтида бу жараён янада фаол тус олган. Удабурон сиёсатчи сифатида у ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўлини тутди. Масалан, Бўмин Жужан хонлиги билан очикдан-очик алоқани узиб, 551 йили Вэй хонадони билан қудда-андалик алоқасига киради. 552 йили эса Жужан хонлигига қарши қуролли курашга отланиб, уларни тор-мор қилади². Аммо Бўмин 553 йили вафот этади ва унинг ўрнига тахтга ўғли Қора Иссиқ (Исиги) ўтиради. Қора Иссиқхон кўп ҳукмдорлик қилмай, шу йилиёқ қазо қилади. Лекин у ҳам ўз ҳукмронлиги давомида жужанларга яна бир бор каттиқ зарба беришга улгурганди. Демак, шу йилнинг ўзида Ашина сулоласи сардори икки марта ўзгарган³. Эндиги гал тахтга Бўминнинг кичик ўғли Муғанхон (553—572) чиқади.

Муғанхон даврида ашиналийлар «Корея қўлтиғидан Фарбий денгизгача, (Хитой деворидан) Шимолий денгизгача» бўлган ерларни¹ ўз сиёсий ҳукмлари остига олишга муваффақ бўлганлар. Муғанхон худди отаси Бўмин каби ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўлларида усталик билан фойдалана билган ҳукмдор эди. Чунончи, эфталлийлар сулоласига қарши курашда у, аввало, уларнинг жануби-ғарбидаги душманлари сосонийлар билан яқин муносабатларга киришади. Бунинг учун Муғанхон 554 йили Эронга элчи юбориб, икки томонлама алоқа ва ишончни мустаҳкамлаш юзасидан амакиси Истамининг қизи Аснабекани сосоний Хисрав I га (531—579) турмушга беради². Эфталлийлар қаршилигига қарамай ашиналийлар ва сосонийлар ўртасидаги ўзаро келишувга путур етмайди. Лекин бу яқинлашув вақтинчалик эди. Зеро, Ашина сулоласининг эфталлийлардан сўнг албатта сосонийларни ҳам бир ёқлик қилишни мўлжаллаб қўйганликларига шубҳа қилмаса ҳам бўларди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. 565 йили Муғанхоннинг амакиси Истами эфталлийлар қўшинига қакшатқич зарба берган. 567 йили эса Тохаристон ва умуман эфталлийлар қўли остида бўлиб келган ерларни забт этишга муваффақ бўлади³. Шу тарика VI асрнинг сўнгги чораги арафасида минтақада навбатдаги сулола — ашиналийлар ҳукмронлиги ўрнатилади.

Ўша давр сиёсий воқеалиги нуктаи назаридан олганда ашиналийларнинг Туркистонни забт этишлари эҳтимоли баланд эди. Чунки сўнгги йилларга келиб эфталлийлар ўз сиёсий фаолиятларида заифлашиш йўлига кирган ва буни улар қўл остидаги ерларнинг сосонийлар ва ашиналийлар ихтиёрига ўтиб боришидан ҳам билса бўлади. Чунончи, кейинги вақтларда Эрон нафақат йиллик ўлпон тўлашдан бош тортган, балки 554 йили Тохаристонни босиб олганди, яъни эронликларнинг ҳам Туркистонга даъвогарликлари нихоятда жиддий эди. 555 йили эса ашиналийлар Тошкент, Сирдарё бўйлари, Хоразмни забт этадилар⁴. Бошқача айтганда, эфталлийларнинг эртанги ахволи маълум бўлиб қолган. Бундан ташқари Ашина сулоласи эфталлийлар, сосонийлардан фарқли ўларок, энди қудратга тўлиб келаётган ёш сиёсий куч ҳисобланарди. Шу билан бирга, энг муҳими, Шарқ ва

¹ Собрание сведений, т. I, с. 221.

² Собрание сведений, т. I, с. 228

³ Ўша жойда.

¹ Каранг: *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности, 1951, с. 51.

² Тажориб ул-умам, 165-бет.

³ Собрание сведений, т. II, с. 269; Сирийские источники, с. 71—75.

⁴ *Рахмон Н.* Турк хоконлиги, 1993, 47-бет.

Ғарб ўртасидаги савдо алоқаларининг барқарор равишда олиб борилишини сиёсий жиҳатдан кафолатловчи томон бўлиб ҳам Ашина сулоласи намояндалари чиқишлари мумкин эди. Шунинг учун ҳам 565 йилги ашиналийлар ва эфталийлар ўртасидаги асосий жангда сўғдиёналиклар бетараф бўлиб турган бўлсалар ажаб эмас. Чунки бу вақтга келиб Византия султлик билан бўлса-да, ўзида ипак етиштириш ишини бошлаб юборган ҳамда 564 йилги ахшлавга биноан Муғанхон Вэй-Чжэу сулоласидан (537 йили, тилга олганимиз, Вэй сулоласи ҳукмрон ҳудуднинг ғарбий қисмида ҳокимиятни қўлга киритган хонадон) ўлпон сифатида йилига 100 минг парча ипак мато олиш керак эди¹. 100 минг парча ипак мато ўз даври учун жуда катта ҳажм эканлиги қанчалик табиий бўлса, бу «ўлпон»ни Ғарбга олиб бориб сотиб, фойда олиш ва бу соҳада доимо биринчи бўлиш сўғдиёналик савдогарлар учун тушунарли ва эпласа бўладиган тадбир эди.

Муғанхон ва унинг авлодлари ҳарбий ютуқларни давом эттира бориб, юкорида айтилганидек, Қора денгиздан Тинч океангача бўлган улкан ҳудуддаги салтанатга асос солишга эришадилар. Лекин шу билан бирга қатор объектив ва субъектив сабабларга қўра (масалан, салтанат майдонининг ҳаддан ташқари катталиги ва уни бошқаришдаги мураккабликлар, тадбиркор, донишманд ҳукмдорларнинг нисбатан кам бўлиши, Византия, Эрон, Хитой каби қудратли давлатлар билан доимий рақобат ва хоказо), аввалига (VI аср охири) салтанат ғарбий ва шарқий ҳоконликларга бўлиниб, биринчиси VII асрнинг иккинчи ярмида, иккинчиси эса VIII асрда батамом барбод бўлади.

Энди ашиналийлар ҳукмронлиги йилларидаги бошқарув масаласига тўхталиб ўтсак, бутун салтанат ўс-тидан олий ҳукмронликни ҳокон олиб борган. Юкорида зикр этилган ғарбий ва шарқий қисмларга бўлинишдан сўнг ҳар икки томон ўз ҳоконига эга бўлган. Ҳокон аслида туркий қаған унвонининг арабий жаранглашидан ҳосил бўлган. Ҳоконлик, яъни олий ҳукмдорлик меросий ҳисобланган. Тахт отадан болага ўтсин, қабилидаги қатъий тартиб бўлмаган. Хитой манбаларидаги маълумотлар билан танишиш шу ҳулосага олиб келадики, олий ҳукмдорлик отадан болага, акадан укага ё бўлмаса, манба тили билан айтганда, бирон-бир «қариндош»га насиб этиши мумкин бўлган². Бундан ташқари шундай ҳоллар

ҳам бўлганки, тахт соҳибини «улус оқсоқоллари» тайинлаган. Ҳоконни тахтга ўтказиш маросимининг аниқ бир тартиблар силсиласи ва доирасида амалга оширилиши бу тадбирнинг узоқ вақтдан бери қўлланиб келаётганидан далолат беради. Маросим эса қуйидагича кечган: йирик амалдорлар тахт ворисини кигизга ўтказиб, куёш ҳаракати асосида, яъни шарқдан ғарбга томон тўққиз марта доира бўйлаб айлантирганлар. Тўққиз сони туркий тилли халқларда азиз ҳисобланади. Ҳар бир айланишда маросимда иштирок этувчилар ҳоконга таъзим қилганлар ва бу билан ўз итоаткорликларини англатганлар. Шундан сўнг уни отга миндириб бўйни узра ипак мато ташлаб қаттиқ сикканлару дарҳол бўшатиб, ундан неча йил ҳукмдор бўлиши ҳақида сўраганлар³. Афтидан, бу савол ва у билан боғлиқ тадбир ҳукмдорнинг қатъийлиги, иродаси ва жисмоний имкониятларини синаш нияти билан боғлиқ бўлган бўлса керак.

Ашиналийлар даври ўлкамиз бошқаруви ҳақида сўз кетганда, икки жиҳатга эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, мамлакатимиз ҳам тобе бўлган умуман ҳоконликнинг бошқарув тизими ва, иккинчидан, маҳаллий (анъанавий) бошқарув услубининг сақланганлиги. Шу маънода хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳликлари диққатга сазовардир: «(Ғарбий ҳоконликда) сифаян ва хунда (мансабидаги) амалдорлар давлат ишларини бошқарганлар; қолганлар эса (яъни қолган мансабу мартабалар) худди шарқий мулклардагидек (яъни шарқий ҳоконликдагидек)»⁴.

Шарқий ҳоконликдаги мазкур масала хусусида яна хитой манбаларига мурожаат қиламиз: «Олий мартабалар орасида энг улуғи шеҳу (жабғу), кейин дэлэ, учинчиси эса силифа, тўртинчиси тумафа, (қолган) кичикрок даражадаги мансабларда 20 киши банд; уларнинг ҳаммаларининг мансаблари меросийдир... қўриқчиларни эса фули (яъни бўри) деб атайдилар»⁵.

Қадимги туркий ва хитой манбаларида учрайдиган мансаблардан шад (ша) ва тутунни кўрсатиш мумкин⁶. Тутун ҳам меросий ҳисобланган. Тутуннинг луғавий маъноси тутиб турмоқ эканлиги назарга олинса, у ҳолда уни соҳибининг вазифаси ойдинлашгандай бўлади. Зеро, хи-

¹ Собрание сведений, т. I, с. 233.

² Ўша жойда, 228-бет.

³ Собрание сведений, т. I, с. 229. . .

⁴ Ўша жойда, 279-бет.

⁵ Ўша жойда, 229-бет.

⁶ Ўша жойда, 266, 283, 286, 287 ва бошқа бетлар.

той манбаларига кўра тутун хукмдорнинг жойлардаги ноиби, вакили, назоратчиси вазифасини адо этган (тутиб турмоқ, яъни назоратда тутиб турмоқ). Тутунларнинг маҳаллий ҳокимлар фаолияти устидан назорат қилиб туришларидан ташқари солиқ йиғиш тадбирларида ҳам кўз-қулоқ бўлиб турганларини эслатиб ўтиш керак. Шадга келсак, хитой манбаларида ёзилишича, энг олий мансаблардан ҳисобланиб, шунга яраша сарой маросимларида хукмдорнинг ўнг томонидан жой олган¹. Қадимги туркий ёзувлар ва хитойлик муаллифлар гувоҳликлари билан танишиш шу ҳулосага олиб келадики, шад ва жабғу (ябғу) мазмунан бир-бирига ғоятда яқин мансаб (унвон) ҳисобланган. Бу ҳар икки унвон хукмдорнинг энг яқинларига берилган. Масалан, Қутлукхон (вафоти 693 йил) ўзини хон деб эълон қилгач, укаларидан Мучурга шад, Тузилбекка эса жабғу унвонларини беради. Билгахон (вафоти 734 йил) ҳам тахтга ўтиргунга қадар кичик шад унвонида бўлган. Кўриниб турганидек, ҳоконлик ўз даври учун мураккаб бошқарув тизимига эга бўлган.

Биз юқорида ҳоконликнинг асосан марказий бошқарув тизими билан боғлиқ томонларини кўриб чиқдик. Ҳоконлик таркибидаги кўплаб маҳаллий мулклар (вилоятлардаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси бирдай эмаслигини таъкидлаган ҳолда, шуни айтиш мумкинки, улардаги бошқарув ҳоконлик марказидан фаркли бўлиши табиий. Зеро, кўчманчи маданият вакили бўлиш ашиналийлар ўз қўл остиларидаги ўтроқ халқлар турмуш тарзи, ички анъанавий бошқаруви масалаларига мослаша, аралаша олмасликлари турган гап эди. Бунга ўхшаш ҳолат билан биз кейинчалик мўғуллар босқини ва хукмронлиги йилларида ўлкамиздаги бошқарув масалаларини ёритишда ҳам тўқнаш келамиз. Бундан ташқари ҳоконлик марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий давлат тадбирлари (салтанат осойишталигини сақлаш, ҳимоя қилиш ва давлат ҳудудини кенгайтириш, солиқ тизимининг мунтазам ишлаб туришига эришиш, ички ва ташқи савдо алоқаларини тегишли даражада таъминлаш, давлатлараро сиёсий-элчилик муносабатларини олиб бориш ва ҳоказо) билан машғул бўлиб, маҳаллий даражадаги жараёнлар учун маълум маънода эркинликка йўл қўйилган. Албатта, бунда жойлардаги хусусий жиҳатлар ҳам инобатга олинган. Шунинг учун

¹ Ўша жойда.

ҳам Фарғона, Сўғдиёна, Шош, Хоразм, Тохаристон, Шимолий Ҳиндистон каби маконларда бошқарув иши, асосан, маҳаллий сиёсий қучлар (сулоалар) томонидан амалга ошириб борилган. Лекин марказ томонидан назорат ҳеч бир сусаймаган ҳам. Юқорида тилга олинган тутунлар худди шу вазифа билан машғул бўлганлар.

Хитой муаллифларига кўра, Сўғдиёнада маҳаллий Кан сулоласининг мавкеи қучли бўлиб, уларга саккиз ҳокимлик (мулк) тобе бўлган.

Сўғдиёна хукмдори ихшид унвонига, тобе ҳокимликлар бошлиқлари ҳам ўз унвонларига эга бўлганлар (масалан, Кеш ҳокими ихрид унвони билан машҳур бўлган). Бошқарувни уч амалдор (вазир) амалга оширган¹. Тохаристондаги аҳвол ҳам худди шу каби бўлган. Тохаристон хукмрони жабғу унвони билан, унга тобе ҳокимлар эса (Хутталон, Кубодиён, Шуғнон, Чағониён ва бошқа мулклар бошлиқлари) ўз маҳаллий унвонлари билан танилганлар. Масалан, Чағониённи чағонхудотлар бошқарганлар². Шошдага аҳвол ҳам 605 йилга қадар худди шундай кечган бўлса-да, аммо шу йили Шегуйхон (вафоти 618 йил) бу ерни бошқаришни шахзодалардан Фучжитегинга топширади³. Хоразмга келсак, бу ерда, илгари тилга олинганидек, маҳаллий африғийлар сулоласи намондалари хукмфармолик қилардилар.

Жамият ҳаётини идора этишда маълум бир ҳуқуқий усулларнинг мавжудлиги шу жамиятдаги маданий-маънавий аҳвол, ижтимоий адолат даражасидан далолат беради. Шу маънода тарихий-маданий тараққиётимиз учун анъанавий бўлмиш қонунчиликнинг тузукчилик шакли ўша қадим замонлардаёқ ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини топганлигини айтиб ўтиш лозим. Масалан, хитой тарихчиси Сўғдиёна ҳақида сўз юритар экан, бошқа масалалар қатори қуйидагиларни ҳам келтириб ўтади: «Ибодатхонада муҳофазатда турадиган туркий тузуклар (мажмуаси) бор. (Бирон-бир) жазони белгилашда ушбу тузуклар (мажмуасини) олиб, унга асосланган ҳолда ҳукм чиқарадилар»⁴. Туркий тузуклар ё тўролар мавжудлигини биз тўғридан-тўғри қадимги туркий битиклардан ҳам билиб олишимиз мумкин (Турк тўроси, эл тўроси). Чунончи, тузукларда қуйидаги жазо нормалари белгиланганлигини айтиб ўтиш мумкин: энг оғир жиноят содир қилинганда жиноятчи

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 271.

² Қаранг: Тарихномаи Табарий, 2-жилд, 831-бет.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 313.

⁴ Ўша жойда, 271-бет.

бутун уруғ-аймоғи билан кириб юборилган. Афтидан, исёнчи ва соткинларга нисбатан шундай жазо қўлланилган. Бировни ўлдиргани, эрлик хотин билан бузуклик қилгани, адашган отни суистеъмол қилиб олгани учун ҳам ўлим жазоси қўлланилган. Агар бировга лат етказилса буюм ё бошқа бирон-бир мол-мулк билан товон тўланган. Тузукчилик амалий ҳаёт билан чамбарчас равишда шаклланиб борганини шундан ҳам билса бўладики, масалан, жиноятчи бирон кимсанинг кўзига зиён етказган такдирда, у ҳолда белгиланган жавобгарликка кўра айбланувчи жабрланганга ўз кизини, кизи бўлмаса аёлининг мол-мулкини бериши шарт қилиб қўйилган. Хуллас, жамият ва давлатни қонунлар асосида бошқариш анъанаси ўз даврига хос равишда давом этган.

Ашиналийлар даврида ўлканинг дехқончилик, ҳунармандчилик, қурувчилик, савдо-сотик, қончилик каби соҳалардаги тараққиёти тўхтамаган. Бунинг сабаби тушунарли, албатта. Чунки мамлакатимизнинг табиий, жуғрофий, кўп асрлик тажрибавий имкониятлари нечоғлиқ бўлгани ҳам маълум. Шунинг учун ёзма манбаларда, археологик қазишмалар натижалари орқали Фарғона, Сўғдиёна, Хоразм, Бактрия (Тохаристон) каби вилоятларда дехқончиликнинг барча турларига оид қимматли маълумотларни қўлга киритиш мумкин. Дехқонлар мавжуд сув ресурслари ҳамда лалмикор ерлар имконларидан фойдаланиб буғдой, арпа, шоли, мош, тарик, нўхот, қовун, тарвуз каби ўсимликлардан юкори ҳосил олганлар. Пахтачилик, пиллачилик, боғдорчилик, узумчилик каби Соҳалар ҳам ўтган асрлар каби муносиб даражада ўсиб борганини ўрта аср тарихчилари қайд этиб ўтганлар. Масалан, бир ерда ўлкада етиштириладиган пахтанинг юкори сифат даражаси таъкидланса, бошқа бир ерда узумчилик, хусусан, виночилик борасидаги миришкорлар тажрибасига анъанавий бўлиб қолган таҳсинлар ўқилади. Боғдорчиликка ҳам муносабат худди шу қабилда. Шафтоли, ўрик, олчанинг бир неча турлари, ёнғок, pista, бодом ва бошқа қатор мева навларидан ҳам сифатли, ҳам юкори ҳосил олинган ё манба тили билан айтганда «(мева) дарахтлар савлат тўкиб турган». Чунончи, ажнабийларни Самарқанднинг «тилла шафтолиси» лол қолдиргани маълум¹. Шифобахш ўсимликлардан ҳам кенг фойдаланилган.

Қадимдан қазилма бойликлари билан машҳур ўлка-

мизда бу даврда ҳам қончиликкаги фаолият сусаймаган. Олтин, темир, навшадил, қумуш, кўрғошин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча хили, турли қимматбаҳо тошлар, шифобахш қотишмалар Сўғдиёна, Шош, Фарғона, Тохаристон каби вилоятларда қазиб олингани манбаларда аниқ кўрсатилган¹. Дехқончилик ва қончиликдаги тараққиёт қўлами ва сифати ўз-ўзидан кейинги уч тармок: ҳунармандчилик, қурилиш, савдо-сотик равнақи учун катта туртки бўлиши табиий ҳол эди. Шунинг учун ҳам бу вақтда металлсозлик, заргарлик, кулолчилик, дуррадорлик, қурулсозлик, тўқимачилик каби қасб-корлар кенг қулоч ёзиб борган. Уларнинг ривожига оид мисоллар жуда ҳам кўп. Заргарларнинг нафис безаклари, тақинчоқлари, темирчиларнинг дехқон, қурувчига ё бўлмаса оддий бир рўзгорга заруриятларни (болта, ўрок, мих, қайчи, занжир, қалит дегандай), қурулсозларнинг ҳарбийларга, зодагонларга, ишқивозларга ясаб берган пухта ва ноёб қурулсозларга, турли ҳажм ва мақсадда ишлов берилган сопол идишлар, пахта, жун, ипак матолар, қоғоз ўрнида ишлатса бўладиган даражада сайқал берилган терилар ва кўплаб маҳсулотларни санайверсак тугамайди.

Юкоридаги соҳалар жонланиши билан қурувчилик кенгайиб бораверган. Устахоналар, диний ва расмий бинолар барпо этиш, уларни муносиб равишда сайқаллаш, безаш каби тадбирлар қурувчилар бўйнига тушгани табиий. Археологлар олиб борган қазилмалар шаҳарларнинг ўсиши, янги қалъаларнинг бунёд бўлиши, ибодатхоналар, саройлар, фуқаролар турар жойларининг қурилишига доир кўплаб маълумотларни юзага чиқармоқда.

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги кўприк вазифасини ўтаб келган ўлкамиз савдо аҳли сиёсий маконнинг кенгайишидан унумли фойдаланиб, ўз фаолиятларини янада жонлантириб юборадилар. Илгари халқаро савдо асосан Хитой—Туркистон—Эрон орқали ғарбга томон йўналишда олиб борилган бўлса, эндиликда Каспий денгизи ҳамда Шимрлий Кавказ йўлидан ҳам унумли фойдалана бошланди. Ўлканинг асосий савдо ҳамкорлари бўлиб Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Византия каби мамлакатлар ҳисобланган. Бу мамлакатларга тўқимачилик, ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, улардан ишланган буюмлар, тақинчоқлар, дориворлар, наслдор арғумоқлар, бир неча хил туз, вино, боғдорчилик маҳсулотлари,

¹ Ўша жойда, 281, 310, 316 ва бошқа бетлар.

¹ Ўша жойда, 259, 272, 281, 282, 285-бетлар.

казилма бойликларнинг бир қанча турлари олиб борилган. Айниқса, савдо-сотик ишларида Сўғдиёна савдогарлари донг чиқарганлар. Шу маънода хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳлиги диққатга сазовардир: «(Сўғдиёналик) эркалар йигирма ёшга тўлишлари билан қўшни мамлакатларга ошиқадилар ва (савдо-сотикда) қаерда (қулайлик) ва манфаат бўлса (албатта), у ерга кадам ранжида этадилар»¹. Демак, улар аввало шу ёшга етгунга қадар маълум бир тайёргарлик босқичини ўтганлар (хат-савод чиқарганлар, савдогарчилик хунарини ўрганганлар) ва шундан кейингина дунёнинг бой ўлкалари бўйлаб тижорат сафарига отланганлар.

Сиёсий, иқтисодий-савдо, халқаро муносабатларнинг юксак савияга кўтарилиши минтақа маданий-маънавий ҳаётининг янада бойишига сабаб бўлиши муқаррар эди. Буни археологлар олиб борган тадқиқотлар натижалари мисолида ҳам кўриш мумкин. Хоразм, Сўғдиёна, Тохаристон каби тарихий маконларда олиб борилган қазилмалар кўрилатган даврда хайкалтарошлик, ўймакорлик, ганжкорлик, наққошлик борасидаги юксак санъат даражасидаги тадбирлар амалга оширилганини яққол кўрсатиб берган.

Ёзма манбалар, деворий суратлар бу вақтда ўлкамизда мусикашунослик, раққослик, театршунослик каби санъат соҳалари ривожланиб борганини тасдиқлаши мумкин. Бу, албатта, илгариги асрлардан буён давом этиб келатган анъаналарнинг давоми ҳисобланади. «Катта ва кичик чирманда, беш торли уд, дўмбира, най, турли рубоблар» каби ўнлаб мусика асбобларининг номларини келтириш мумкин². Раққосларнинг маҳорати шу даражада юксак бўлганки, ҳатто хорижий давлатларда, масалан, Хитой саройларида ҳам уларни ғоятда қадрлаганлар. Шу каби ўлкамиз кўғирчоқ театри усталарининг санъати хитойликларни лол қолдириб, кўғирчоқ театри Хитойга бизнинг маданиятимиз намунаси сифатида кириб боргани ҳам маълум³.

Аждодларимизнинг ушбу даврдаги ҳаётлари қанчалик ранг-баранг кечганлиги далили сифатида ўша йилларда мавжуд хат-ёзувлар ҳақида ҳам бир оғиз тўхталиб ўтса бўлади. Чунончи, аҳоли орасида туркий, сўғдча, хоразмча, бухороча ёзувлар кенг тарқалган. Шунга ўхшаш ҳар хил-

ликни диний эътиқодлар борасида ҳам учратиш мумкин: оташпарастлик, буддапарастлик, насронийлик, табиат кучларига сиғиниш ва ҳоказо.

Юқорида биз ашиналийларнинг ташқи сиёсий алоқаларига тегишли баъзи маълумотларни келтириб ўтдик. Умуман олганда эса ўз даврининг халқаро муносабатлари доирасида ҳам географик, ҳам сиёсий (бугунги кун ибораси билан айтганда геополитик) жиҳатлардан марказий ўринни эгаллаб турган ҳоконлик ўзидан ташқари мавжуд уч йирик давлат: Хитой, Эрон, Византия билан рақобат қилишига тўғри келган. Бу рақобат мазмуни тўрт давлатнинг ҳар бири ва улар жойлашган Ўрта денгиздан Тинч океанигача, Ҳинд океанидан Шимолий Муз океанигача бўлган улкан сиёсий, иқтисодий, маданий, географик макон имкониятлари ила белгиланар эди. Уларнинг бирон-бири яқка ҳолда мазкур макон «бешигини тебратишга» қодир эмасди. Шунинг учун ҳам ашиналийлар нозик дипломатия йўлини ҳарбий куч ишлатиш усули билан уйғунлаштирган ҳолда ўз рақибларининг ички сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатларини доим ўрганиб, воқиф бўлиб туриш орқали фаолият кўрсатганлар.

Албатта, ҳамма вақт ҳам бунинг уддасидан чиқишнинг иложи бўлмаган. Лекин давлатчилик тараққиётида ўз даври учун юқори чўққиларга эришиб, буюк салтанат барпо этишда юқоридагиларнинг аҳамияти катта бўлгани шубҳасиз. Масалан, Ашина сулоласи эндиgina кучга кириб келатган дастлабки даврда биринчи вазифа қилиб ён-атрофни мустаҳкамлашни қўйган. Шунинг учун, айтиб ўтилганидек, насл-насаби номаълум жужанлардан кечиб, қавман яқин вэйлар билан яқинлашинилади. Бу ашиналийларнинг шарқий йўналишдаги мавкени мустаҳкамламай туриб ғарбга томон одимлаш қийин кечишини яхши тушунганликларидан далолат беради. Бундан ташқари Шарқва Ғарб муносабатларида ўша асрларда энг муҳим омиллардан бири бу ипак билан савдо қилиш бўлгани учун хом ашёни ишлаб чиқаришда асосий ўрин эгаллаган Хитойни жиловлаш ва бу билан халқаро иқтисодий алоқаларга қатъий таъсир ўтказиш сиёсати ҳам назарда тутилгани аниқ. Ана шу талаблардаги аъзофа амалга оширилиб бўлгандан кейингина (масалан, хитойликларга йилига 100 минг парча ипак микдорида ўлпон солиниши) навбатдаги мақсад — эфталийлар сулоласи фаолиятига чек қўйишга киришилади. Бунда Эрон амирлидани усталик билан фойдаланилади. Бу вақтда Эрон ҳам,

¹ Ўша жойда, 310-бет.

² Ўша жойда, 271-бет.

³ Батафсил қаранг: Раҳмонов М. Ўзбек театри (қадимги замонлардан XVIII асрга қадар), 1975, 152—182-бетлар.

Византия ҳам эфталийлар билан тескари эди. Шу сабабдан ҳам сосонийлар ва ашиналийлар ўртасида эфталийларга қарши иттифоққа эришиш шундай осон ҳал бўладики, иш ҳатто эронлик ҳукмдорларнинг туркистонлик маликалардан бирига уйланишигача бориб, ашиналийлар энди Эрон саройида ўз кишиларига эга бўлиб оладилар. Тез орада эфталийлар ҳукмронлиги хотимага етади ва бу ҳақда айтиб ўтилди. Эндиги гал ашиналийлар Византия билан ҳарбий иттифоқ тузиб Эронни сиқувга олиб, ҳатто улар эфталийларга тўлаб келган йиллик ўлпонни бундан бўён бизга тўлайсизлар, қабилидаги шарт ҳам қўядилар. Шарт-шароит етилганда ҳоконликнинг Қримда Византия билан юзма-юз келган вақтлари ҳам бўлган. Албатта, ашиналийларнинг Хитой, Эрон, Византия билан муносабатларда ўз ҳукмларини ўтказиб, ҳарбий устунликларга эришган вақтларда салтанат сиёсий-географик жиҳатдан юксалган. Шу билан бирга Эрондан ҳам, Хитойдан ҳам мағлубиятга учраб, тушқунликка тушиб қолган пайтлар ҳам бўлган.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ X-XIII АСРЛАРДА

VII асрнинг ўрталарида арабларнинг мамлакатимизга таҳдиди жиддий тус олди. Сосонийлардан бўлмиш Яздигар III ни қувиб келган араблар 651 йили Марвни эгаллайдилар. Шундан кейинги 60 йилдан ортиқ вақт мобайнида улар минтақанинг бошқа йирик марказларини ҳам босиб олишга ҳаракат қилдилар. Фақат VIII асрнинг бошларига келибгина араблар бирин-кетин Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Шош ва Фарғона каби ерларни бўйсундира олдилар¹. Албатта, арабларнинг мазкур муваффақияти юртимиз шаҳар-кишлоқларини талаш, ватан ҳимоясига отланганларни қириш, асрлар давомида яратиб келинган турли ва қўплаб маданий-маънавий обидаларни (ёзма манбалар, ибодатхоналар ва ҳоказо) яқсон қилиш орқали амалга оширилган эди. Чунончи, арабларнинг Хоразмга босқинини таърифлаб Абу Райхон Беруний шундай ёзганди: «(араб лашкарбошиси) Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини (яъни тарихини — А. З.) ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди»². Шу тариқа ўлкамиз милодий I-мингйилликда илк бор ташқи тажовузкор домига тушиб, энди Араб халифалигига қарам бўлиб қолди. Демак, сиёсий мустақиллик, ўз юртида давлатни бошқариш эрки йўқолди.

Ислом таълимоти асосида мафқуравий жиҳатдан жамиятда бир бутунликка эришилганини ҳисобга олмаганда бу галги эркни йўқотиш ҳам аждоқларимиз учун қимматга тушди. Маданий тараққиёт нуқтаи назаридан анча орқада бўлган арабларнинг узоқ асрлардан бери ҳар тарафлама обод ва фаровон ўлкага муносабати бундан кам ё ортиқ бўлиши мумкин ҳам эмасди. Шу муносабат билан илмий ва бошқа доираларда учраб турадиган «ўрта аср

¹ *Батафсил қаранг:* Тарихномайн Табарий; Тарихи Йақубий; Муруж аз-заҳаб; Тарихи комил ва бошқалар.

² *Беруний.* Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957, с. 63.

араб маданияти (цивилизацияси)» кабилидага тушунчалардан (аслида эса тушунмовчиликлардан) воз кечиш пайти келди, деб ўйлаймиз. Зеро, ягона мафкура ва маълум давргача араб тили ҳукмронлигини ҳисобга олмаса, бу давр фан ва маданияти моҳият эътибори билан туронликлару эронликлар саъй-ҳаракати ила жонланиб келган.

СОМОНИЙЛАР

Бир-икки оғиз сўз мазкур сулола ҳақида. Олдинлари ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, одатда сулолалар бирон-бир ўзларига мансуб йирик намоянда фаолияти орқали машҳурликка эришадилар (масалан, эфталийлар, ануштегинийлар, теурийлар ва ҳоказо). Сомонийлар ҳам шундай. Улар аслида Сомон қишлоғи оқсоқоли Сомонхудо-нинг авлодларидир. Бу масканнинг қаердалигини аниқ кўрсатиш қийин. Чунки баъзи манбаларда Самарқанд атрофи кўрсатилса, баъзиларида эса Термиз ё Балх томонларга ишора берилади¹. Худди шунингдек, сомонийларнинг қайси этносга тааллуқли экани ҳам маълум эмас. Сомонхудо-нинг авлодлари IX аср биринчи ярмида Фарғона, Шош, Самарқанд, Хирот каби йирик вилоятларга ҳокимлик қилганлар. Лекин халифаликка қарамлик сақланиб келганди. 874 йилдан бошлаб Бухорони, 892 йилдан бошлаб эса бутун Мовароуннахрни бошқара бошлаган Исмоил Сомоний даврига келибгина бу қарамликдан қутулиш имкони туғилди. Шу ерда икки оғиз сўз «Мовароуннахр» атамаси ҳақида. Арабчада «дарёнинг (яъни Амударёнинг — А. З.) нарига томонидаги ер» маъносини англатувчи ушбу атама географик тус олиб аввалига ҳақиқатан ҳам Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ерларга, кейинчалик эса асосан икки дарё (Амударё ва Сирдарё) оралиғидаги маконга нисбатан ишлатила бошланган.

Исмоил 849 йили Фарғонада туғилган. 14 ёшида отаси Аҳмад вафот этиб, акаси Наср қўлида қолади². Манба тили билан айтганда «ақли, адолатли, фикр ва тадбир эгаси» бўлмиш Исмоил, айтилганидек, 892 йили бутун Мовароуннахр ҳукмини ўз қўлига олишга эришиб,

«ҳақиқатан ҳам подшоҳликка лойиқ ва ҳақли» эканини исботлайди. Мовароуннахр сиёсий ҳаётидаги бу ўзгариш Хуросон ҳукмфармоси Амр ибн Лайсга ҳам, Араб халифаси Муътазидга (892—902) ҳам ҳуш келмагани аниқ. Бунинг исботини халифанинг Исмоилни Мовароуннахр тахтидан маҳрум этиб, Амр ибн Лайсни Хуросон билан бирга Мовароуннахр устидан ҳам ҳукм юритиш ҳуқуқи билан таъминлагани ҳақидаги фармонидан билиб олиш мумкин. Мазкур фармон тезда Амр ибн Лайсга жўнатилади. Бошқача айтганда, халифа Амр ибн Лайсни Исмоилга ҳарбий юришга гиж-гижлаган. Бу билан у нафақат Исмоилни йўқотиш пайида бўлган, балки Амр ибн Лайснинг ушбу ҳарбий юриш оқибатида заифлашиб қолишига ҳам умидвор бўлган. Аммо халифа ва унинг йўриғидан ҳамда ўз нафси кетидан борган Амр ибн Лайснинг режалари амалга ошмайди. 900 йилнинг баҳорида Балх атрофида юз берган жангда Амр ибн Лайс Исмоил томонидан мағлубиятга учратади. Исмоилни Хоразм, Фарғона, Бухородан, яъни бутун Туркистондан ёрдамга келган катта ҳарбий қуч қўллаб-қувватлагани ҳақида манбаларда аниқ ёзилган¹. Шу тариқа Хуросон ва Шимолий Эрон ҳам Исмоил тасарруфига ўтади. Араб халифалигига қарамликка барҳам берилади.

Исмоил давлатчилигимиз тарихидаги 1600 йилдан ортиқ тажриба ва анъаналарни уddaбуронлик ила давом эттира билган давлат арбоби ҳисобланади. У, энг аввало, мамлакатимиз сиёсий бирлигини таъминлаш ишига бел боғлаб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Кеш, Хуросон, Сейистон, Ғазна каби қатор вилоятларни ўз ҳукми остида бирлаштирди. Гарчи уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақ равишда тобелик йўлига кирмаган бўлсалар-да, аммо қудратли марказий ҳокимият оби хавосини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Демак, Исмоил марказлашган давлатчилик асосларини қайтадан тиклашга муваффақ бўлган. Шундан сўнг у ана шу марказлашган давлат бошқарув тизимини жорий этишга киришади. Чунки эндигина мустақилликни қайта тиклаган давлат учун қатъий тартиб доирасида фаолият кўрсатувчи идорачилик зарур эди. Исмоил бу вазифани ҳам ҳал эта билди. Аммо илгарилари бошқа сулолалар тажрибасида қўрилганидек, Исмоил вафотидан сўнг (907 йил 25 ноябрь)² тахтга

¹ *Наршахий*. Бухоро тарихи. Мерос, 132-бет; *Бартольд В. В.* Сочинения. Т. I, с. 267.

² *Наршахий*. Бухоро тарихи, 149-бет.

¹ Ўша жойда, 149—159-бетлар; Зайн ал-ахбар, с. 63.

² *Наршахий*. Бухоро тарихи, 159-бет; Зайн ал-ахбар, с. 63.

чиққан сомонийлар намояндалари (Аҳмад, Наср II, Нух I, Абдумалик, Мансур I, Нух II, Мансур II) буюк аждодлари қолдирган меросни сақлаб қолишга ожизлик қилдилар. Масалан, Исмоилдан кейин тахтни эгаллаган Аҳмад субутсизлик қилиб, араб тилини яна давлат тили даражасига кўтарди. Ваҳоланки, Исмоил даврида бу нарса йўқ қилинган эди.

Аҳмаднинг бу каби бошқа ишлари ҳам бир бўлиб, охир-оқибатда унга суиқасд уюштирилишига сабаб бўлган¹. Хуллас, X аср давомида сиёсий бошбошдоқлик авжга чиқиб марказий ҳокимият мавқеига путур етади. «Дарахтнинг бўшини қурт ейди» деганларидек, сомонийлар зарбининг пасайиши минтақанинг Еттисув ва Қошғар қисмида бошқа бир сиёсий сулола — қорахонийларнинг қучайиб бориши билан бир вақтга тўғри келганди. Натижада X аср охирида ҳокимият уларнинг қўлига ўтади². Қорахонийлар минтақанинг Еттисув, Қошғар, Мовароуннаҳр каби қисмлари устидан ҳукмронлик қила бошлайдилар. Хуросон, Ғазна каби вилоятлар эса худди шу даврдан бошлаб минтақада етишиб чиққан яна бир сиёсий сулола — ғазнавийлар тобелигига ўтган эди.

Таъкидлаганимиздек, Исмоил ўз даври учун илғор ҳисобланмиш марказлашган бошқарув тизимини жорий этишга муваффақ бўлган. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи (саройи) ва девонлар (вазирликлар) мажмуи ташкил этган. Олий ҳукмдор амир унвонига эга эди. Шунинг учун манбаларда Амир Исмоил, Амир Аҳмад каби таъкидларни учратиш мумкин. Олий ҳукмдор ҳукмларининг ижроси хорис амирига юклатилган. Даргоҳ ҳамда бошқа қатор муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини бош хожиб ва унинг ходимлари олиб борганлар. Даргоҳнинг хўжалик юмушлари билан боғлиқ фаолият вакил томонидан бошқарилган. Бундан ташқари даргоҳда дастурхончи, эшикоғаси, шарбатдор каби хизматлар ҳам бўлган³.

Девонлар бошқарувига келсак, уларнинг умумий сони 10 та бўлиб, пойтахт Бухорода ҳар бири учун алоҳида бинолар қуриб берилганди⁴. Қўйида девонлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилади.

1. Бош вазир девони. Бутун ижроия ҳокимияти ҳамда қолган тўққиз девон устидан раҳбарлик ва назорат худди

¹ *Наршахӣ*. Бухоро тарихи, 161—162-бетлар; Зайн ал-аҳбар, с. 65.

² Ўша жойда, 165, 84—90-бетлар.

³ *Бартольд В. В.* Сочинения. Т. 1, с. 286—287.

⁴ *Наршахӣ*. Бухоро тарихи, 106-бет!

шу вазирлик томонидан амалга оширилган. Сомонийлар даврида ушбу лавозимга замонанинг атоқли хонадонлари намояндалари тайинланган. Чунончи, бош вазирлик жайхонийлар, балъамийлар, утбийлар сулолалари орасидан чиққан шахсларга насиб этгани маълум.

2. Молия (қирим-чиким) ишлари девони. Давлатнинг молиявий ишлари, сарф-харажатларига оид ҳисоб-китоб ишлари билан шуғулланган.

3. Давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш девони. Бу махсус девон саналиб, унинг хизматчилари давлат аҳамиятига молик барча ҳужжатларни тайёрлаб берганлар. Бундан ташқари мазкур девонга дипломатик тадбирларни тайёрлаш ва амалга ошириш каби вазифа ҳам юклатиб келинган.

4. Соқчилар бошлиғи девони. Ушбу муассаса махсус сараланган ҳарбий қисмларга бошчилиқ қилиб, уларнинг тайёргарлиги, тартиб-интизоми, озиқ-овқати, умуман, хўжалик таъминоти, маоши масалалари билан шуғулланиб келган. Масалан, маош бир йилда тўрт марта — ҳар уч ойда тўлаб турилар экан.

5. Хат-хабарлар мутасаддиси девони даргоҳ, ҳукумат, маҳаллий ҳокимият билан боғлиқ хабардорлик ишлари билан машғул бўлиб, пойтахтда қабул қилинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар ва бошқа расмий кўрсатмаларни вилоятлар, шаҳарларга етказиш ҳамда жойлардаги шу қабилдаги маълумотларни марказга етказиб бериш каби тадбирлар билан банд бўлган. Шу билан бирга мазкур девоннинг жойлардаги бўлимлари маҳаллий давлат идоралари, ҳокимлар фаолияти ҳақида ҳаққоний маълумотлар тўплаб, тўғридан-тўғри даргоҳга юбориш имконига ҳам эга бўлганлар. Шу тариқа олий ҳукмдор жойлардаги бор ахволдан воқиф бўлиб турган ва тегишли чоралар кўрган.

6. Сарой иш бошқарувчиси девони. Даргоҳ таъминоти билан боғлиқ сарф-харажатлар устидан назорат олиб бориш шу девонга юклатилган.

7. Давлат мулклари девони ҳукмдор сулолага тегишли мол-мулк бошқаруви, назорати, ҳисоб-китоби билан шуғулланган.

8. Мухтасиб девони жамият ва давлат ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб келган хизматлар сирасига кирган. Унинг хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, қўча ва бозорларда тартибни назорат қилиш, диний маросимларни амалга оширишда чегарадан чиқмасликни таъминлаш, савдо-сотик ишларида хари-

дорларга хиёнат қилмаслик, маҳсулотлар сифатини қатъий кўрсатилган даражада тутишни текшириш, нарх-навои белгиланган миқдордан (айниқса гўшт, нон каби бирламчи озуқаларга) оширмасликни назорат қилишдан иборат бўлган. Бундай масъулиятли вазифага кўпчиликнинг эътиборини қозонган, ҳаммага бирдай турадиган кишилар тайинланган.

9. Вақфлар девони, яъни турли йўллар билан диний муассасалар ихтиёрига ўтказилган мол-мулк, ер-сув ишлари билан шуғулланувчи вазирлик.

10. Қозилик ишлари девонига қозиларнинг фаолиятини назорат қилиш юклатилган. Баъзи ҳолларда, яъни иши қозига оширилганлар орасида юқори лавозимда ишлайдиганлар бўлса, қозилик қилишни олИЙ ҳукмдорнинг шахсан ўзи, ё унинг тарафидан тайинланган ҳукмдор сулола вакили амалга оширган. Бундан мақсад мартабадорларнинг қозиларга тазйиқ қилишларига йўл қўймаслик бўлган, албатта.-

Зикр этилган девонларнинг жойларда ҳам бўлимлари бўлган. Улар марказдаги ўз девонларидан ташқари маҳаллий ҳокимларга ҳам бўйсуниб, маҳаллий бошқарув идоралари билан ҳамкорликда фаолият кўрсатганлар. Бундан хат-хабарлар қилиш девони мустасно ҳисобланиб, уларнинг маҳаллий бўлимлари фақат марказгагина ҳисобот берганлар, холос. Зеро, юқорида айтилганидек, улар маҳаллий ҳокимлар, мансабдорлар устидан ҳам пинҳона назорат олиб борганлар.

Вилоят бошлиғи ҳоким, шаҳар бошлиғи эса раис деб аталган. Ҳокимни олий ҳукмдор, раисни ҳоким тайинлаган. Албатта, бунда у ёки бу номзоднинг шу ердаги обрў-эътибори, мавқеи ҳисобга олинган.

Давлат ишларига қабул қилишда маълум бир талаблар силсиласи мавжуд эди. Масалан, давлат тилини мукамал билиш, замона ҳуқуқ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларидаги билимдонлик ва ҳоказо.

Лашкар икки тоифага бўлинган: доимий равишда фаолият кўрсатувчи сараланган қисмлар (гвардия) ва зарурҳолларда вилоятлардан йиғиладиган қисмлар. Сараланган қисмлардаги хизмат камида саккиз босқичдан иборат бўлиб, оддий пиёда аскарликдан високбоши, яъни тўрт кишидан иборат гуруҳга бошлиқ даражасигача бўлган йўлни босиб ўтишга тўғри келган. Кейин у хайлбоши (кичик қўшин бошлиғи) мақомини эгаллаши мумкин бўлган. Бу даражага тегишли тартиб-интизом,

талаблар доирасида хизмат қилингандагина эришиш мумкин эди¹.

Кўрдикки, сомонийлар даврида давлат бошқаруви ва ҳарбий хизматнинг ўз даври учун мураккаб ва салоҳиятли тизими ташкил этилган. Мазкур масалага катта эътибор билан қараб келинганини шундан ҳам билса бўладики, хазинадаги умумий йиллик даромад 45 млн. дирҳамни ташкил этган ҳолда шундан 20 млн. дирҳам давлат бошқаруви ва лашкарга сарф этилган. Албатта, ўшанда ҳам порахўрлик, мансабни суистеъмол қилиш каби иллатлар учраб турган. Аммо давлат тизими ва лашкарга кетган сарф-харажатлар ўзини окдаган. Масалан, лашкар мамлакатнинг ички ва ташқи хавфсизлигини таъминлаб келган. Давлат идоралари эса, манба тили билан айтганда, каналлар, ер ости ариқлари (коризлар) қазилар, кўприклар қуриш, шаҳар, қишлоқлар ободончилиги, деҳқончилик борасида ғамхўрлик қилиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, қарвонсаройлар, турли мақсадлар учун мўлжалланган бинолар, бозорлар, янги шаҳарлар бунёд этиш каби катта ва серхаражат, кўпчилик билан битадиган тadbирларга бош-қош бўлиб кетган². Шунинг учун ҳам бу даврда деҳқончилик, хунармандчиликнинг кўплаб соҳалари гуркираб ривожланиб, фаровонлик ҳукм сурган.

Илгариги асрларда бўлгани каби Фарғона, Қашқадарё, Зарафшон водийлари, Шош, Хоразм, Хуросон вилоятларида деҳқончилик ишлари юксак савияда амалга ошириб борилиб, буғдой, арпа, шоли, пахта, тарик, зиғир, кунжут, қаноп, нўхот, мош, ёсмиқ, беда каби қатор экинлар етиштирилган. Ҳосилдорлик шу даражада бўлганки, бир сиким дон экиб, юз сиким, ҳатто ундан ҳам кўп ҳосил олинган. Боғдорчилик, хусусан, узумчилик ва полизчилик соҳаларида ҳам ютуқлар шу каби эди. Узумнинг ўнлаб навлари, мевалардан олма, шафтоли, ўрик, нок, анжир, беҳи, олча, олхўри, анор, бодом, ёнғоқ, полиз экинларидан қовоқ, қовун (айниқса Бухоро қовунлари машҳур бўлган), сабзавотдан бодринг, бақлажон, сабзи, пиёз қабилар етиштирилган. Ҳуллас, бу борадаги миришкорлик шу даражада бўлганки, чет эллардан келганлар ернинг унумдорлиги, ҳосилнинг юқорилиги, ҳамма ернинг қўмқўқ, яъни обод бўлиб туришини кўриб хайратга тушганлар³.

¹ Сийар ал-мулк, 141-бет.

² Ўша жойда, 12—13-бетлар.

³ Қаранг: *Истахрий*. Масолик ва мамолик. Техрон, 1368(х), 226—227-бетлар.

Хунармандчиликнинг ахволига назар ташланса, шу нарса маълум бўладики, пахта, ипак, жундан турли хил матолар, тайёр кийимлар тайёрланиб, ўлка ва ён-атроф ахлининг талаби қондирилиб келинган. Қоғоз ишлаб чиқаришда мамлакатимиз Ўрта ва Яқин Шарқда, Европа мамлакатлари орасида биринчиликда туриб, уларни бу ноёб маҳсулот билан таъминлаб келганини алоҳида таъкидлаш лозим. «Самарқанд қоғози» каби қоғозни, — деб ёзганди Х аср тарихчиси Истахрий, — (дунёнинг) ҳеч бир ерида учратмайсиз»¹. Шунингдек шишасозлик (ранг-баранг шиша идишлар, безаклар, дераза учун ойна ишлаб чиқариш), кулолчилик (айникса, сопол идиш, буюмларни сирлаш борасида катта тажрибага эга бўлинган), қўнчилик, гилам тўқиш, мисгарлик, қуролсозлик, темирчилик, кунжут, чигит, зиғир, қанопдан мой олиш каби ўнлаб соҳалар фаолият кўрсатиб, жамият ҳаётини яхшилашда муҳим ўрин тутган.

Сомонийлар даврида қончиликка ҳам катта эътибор берилгани маълум. Айникса, Фарғона водийсида бу борада катта қўламдаги ишлар амалга оширилиб, Ахсикат, Навқотда олтин, қумуш, юкори Нисода тошпахта (астбест), катрон, қумуш, олтин, феруза, темир, мис, қўрғошин, Исфара тоғларида тошқўмир, қора, қизил, сарик ранглардаги талқ (слюда), Сўх яқинида симоб, Ўзгандда новшадил қонлари ишлаб турган. Шунингдек Фарғонада бу вақтда туз, нефть каби қимматли хом ашёлар ҳам қазиб олинган. Туз қонлари Илокда (Охангарон водийси) ҳам бўлган. Аммо бу ерда, асосан, қумуш, қўрғошин қазиб олишга зўр берилган. Бундан ташқари бу ерда тоғларда гилвата, ўтга чидамли оқлой (каолин), аччиқгош, феруза, офит (серпантин), аметист каби қазилма бойликлари ҳам бўлган. Темир, олтин, мис, қумуш, навшадил, купорос, ақиқнинг йўл-йўл тури, туз қонлари Усрушонада (Шош, Фарғона, Чағониён, Самарқанд вилоятлари билан ўралган макон) ҳам ишлаб турган. Минтақанинг бошқа ерларида (Хуросон, Бадахшон ва ҳоказо) ҳам ёқут, заҳармуҳра, олтин, қумуш, лаъл, туз, тошпахта, феруза, мрамор, олтингургут, маргимуш, агат қонлари мавжуд эди². Археологик қазилmalar шуни кўрсатадики, қончилик технологияси ўз даври учун юкори даражада бўлган³.

¹ Ўша жойда, 227-бет.

² Қаранг: *Истахрий*. Масолик ва мамолик; Худуд ал-олам. Техрон, 1340(х), 105—118-бетлар.

³ Қаранг: *Массон М. Е.* К истории черной металлургии Узбекистана, 1947; К истории горного дела на территории Узбекистана, 1953.

Юкорида тилга олинган соҳаларни юзага чиқарадиган муҳим фаолият савдо-сотик хусусида тўхталсак. Сомонийлар давридаги пул муомаласининг ўзига хос томонлари бор. Муомалада олтин тангалар, исмоилий, мухаммадий, ғитрифий, мусаййабий, хоразмий дирхамлари бўлган. Шу ўринда Истахрийнинг қуйидаги гувоҳлиги эътиборга молик: «Самарқандда муомалада олтин (танга) ва исмоилий дирхами юради. Яна бир пул бирлиги борки^ уни мухаммадий дейдилар. Ва Самарқанддан бошқа ҳеч ерда муомалада юрмайди». Бошқача айтганда, исмоилий дирхами салтанат ва халқаро миқёсдаги қаттиқ валюта ролини ўйнаган. Мухаммадий, ғитрифий ва бошқалар эса маҳаллий аҳамият касб этган. Масалан, ғитрифий қумуш тангалари, асосан, Бухоро доирасида муомалада бўлган². Аввало, ўлка савдогарлари шу ерда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан минтақа аҳли эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам савдо-сотик гурқираб ўсган, қўплаб бозорлар бунёд этилган, бориб-бориб расталар, бозорларни маълум бир йўналишда ихтисослаштириш йўлига ўтилган, айникса, марказий шаҳарларда қўтарасига савдо кенг йўлга қўйилган. Масалан, манбада шундай ёзилади: «МоВароуннахрнинг (энг асосий) бозори, (ҳар қаёқдан) савдогарлар оқиб келадиган жойи бу Самарқандир. Мовароуннахрда (ишлаб чиқариладиган) ақсар маҳсулотлар аввал Самарқандга олиб келинади, кейин эса бу ердан бошқа вилоятларга олиб кетилади». Худди шу каби таърифни Бухоро, Пойкент, Бинкат, Хўжанд, Термиз, Урганч, Қот каби шаҳарларга нисбатан ҳам қўллаша бўлади. Савдо-сотикнинг бундай ривожланишига пафакат ишлаб чиқаришдаги, балки ички ва ташқи савдони ташкил этишдаги ҳаракатларнинг таъсири ҳам катта эди. Чунки қарвонсаройлар тизими, йўл хавфсизлиги ва орасталигисиз, адолатли солиқ тизимини таъминламай туриб савдо-сотик ривожини тўғрисида сўз бўлиши мумкин)мас. Энг аввало, бундан давлат манфаатдор бўлган.

Ўша вақтларда мамлакатимиздан олиб чиқиб кетилган с бўлмаса юртимизга олиб келинган маҳсулотлар ҳақида манбаларда қўплаб маълумотлар келтирилган. Уларнинг барчасини санаб ўтирмай энг асосийларига тўхталиб ўтамиз. Масалан, Хитойга шишасозлик буюмлари, ойна, арғумоқ отлар, баъзи бир озиқ-овқат маҳсулотлари

¹ *Истахрий*. Масолик ва мамолик, 253-бет.

² *Наршахий*. Бухоро тарихи, 114—115-бетлар.

жўнатилган. У ердан эса ипак ва ипак матолар келтирилган. Европага ип, жун, ипак матолар, қуритилган мевалар, шоли, кумуш буюмлар, тангалар қўплаб оlib кетилган, у ерлардан эса асосан мўйна, чарм кабилар олиб келиб сотилган. Европаликлар айниқса бизда ишлаб чиқариладиган кумуш буюмлари, тангаларга ишқивоз бўлганлар. Сабаби бу вақтда Европада кумуш конлари тўғрисида ҳаёл ҳам қилмаганлар. Шу жиҳатдан кумуш борасида минтақамизга боғланиб қолгандилар. Бу боғлиқлик шу даражада бўлганки, археологлар Скандинавия ўлкаларида текшириш ишлари олиб борганларида Тошкент вилоятида ўша даврларда казиб олинган кумушдан ишланган тангаларни қўплаб топганлар¹. Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари кўпроқ бизнинг ота-боболаримиз ишлаб чиқарган қурол-аслаҳаларга, темирчилик маҳсулотларига ўч бўлганлар. Хуллас, бу даврда ҳам савдо-сотикдаги анъанавий юксак савия сақданиб қолган, ўзига хос янгиликлар киритилган. Масалан, ҳозирда ҳаманинг оғзида бўлган чек тизими дастлаб ўша узок замонлардаёқ жорий қилинган эди. Чек (чак) тушунчаси аслида европаликларга биз орқали кириб борган бўлиб, савдогарлар йирик савдо тадбирларини амалга ошираётганларида ёнларида катта маблағни олиб юрмасдан ҳар бир шаҳарда мавжуд ишончли саррофларга (пул майдалаб берувчилар, алмаштирувчилар) нақд пул топшириб, шу ҳақда ҳужжат, яъни чек олганлар. Мўлжалдаги шаҳарларга бориб худди шундай саррофларга ёки йирик савдогарларга чекни кўрсатиб ўз режаларини амалга оширганлар. Шуниси диққатни тортадики, Маҳмуд Кошғарий луғатида, чек аслида ип-газлама турларидан биридир, деб ёзилган². Маҳмуд Кошғарий келтирган чек газлама тури билан савдо муомаласида ишлатилган чек ўртасидаги боғлиқшкка шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Зегх), бундан минг йил бурун ёзув объекти ўрнида қоғоз ёйлан бир қаторда газлама парчаларидан фойдаланилган.

Савдо-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши яна бир муҳим фаолият — қурувчилик, меъморчиликда ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Шаҳарлар кенгайди, мухташам бинолар, ораста бозорлар, масжид-мадрасалар, ҳаммомлар, устахоналар, дўконлар ва бошқа қатор иморатлар бунёд этилди. Бунда қурувчиликка

алоқадор турли касбдаги усталар иштирок этиб, ўз маҳоратларини оширганлар. Буни биз Бухоро, Самарқанд, Термиз каби қатор қадимий шаҳарлар мисолида кўришимиз мумкин¹.

Юқоридагиларнинг бари бир бўлиб ҳар қандай жамият кўрки ва қудратини белгилаб берувчи яна бир ғоят муҳим, шу билан бирга нозик таъб соҳа-илму маданиятнинг ҳам изчил тараққий этишига катта имконлар яратиб берди. Бу асрларда (IX—X) -мамлакатимиз обрўсини Ер юзига ёйган олиму фузалолар ҳақида қўплаб сўз айтиш мумкин. Уларнинг сони ўнлаб, ҳатто юзлабдир, десак муболаға бўлмайди. Биргина Мухаммад ибн Мусо Хоразмийнинг ўзи бутун оламга татийди. Масалан, у ўша Араб халифалиги ҳамда Европани ҳинд ҳисобиға ўргатди, яъни уларга номаълум 1 дан 9 гача бўлган рақам шакллари орқали қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлишнинг энг мақбул ва илғор йўллари кўрсатиб шарҳлаб берди. Бунгача европаликлар рим рақамлари билан таниш эдилар, холос {қиёсланг: XXXV ва 35}. Ё бўлмаса олимнинг «Ал-жабр ад-муқобала ҳисоби ҳақида китоб» асари математик алгебра (алжабрнинг латинча жаранглаши) соҳасига асос бўлган. XIV асрдан бошлаб алгебра Европада ёйила бошлайди. Ҳар қандай регуляр ҳисоблаш жараёнини англатадиган математик тушунча алгоритм (алгоритм) ҳам бизнинг аجدодимиз номи билан боғлиқ, ҳам тўғри, ҳам қўчма маънода (Ал-Хоразмий — Алгоризм, Алгоритм)².

Буюк астроном, математик ва географ Аҳмад Фарғонийни олайлик. Ҳосиб, яъни ҳисобдон, математик лақаби билан машҳур бу аждодимиз европаликлар наздида Алфраганус номига эътиборли эди, У ҳақда ҳам кўп гапириш мумкин. Аммо унинг ўз вақтида Ернинг думалокдигини исботлашда келтирган далиллари ҳозир ҳам ўз қадрини йўқотмаганининг ўзиёқ ўзбек илмининг кишилиқ маданий тараққиётида тутган салмоқли ўрнини белгилаб беради.

Яна бир машҳур ва кишилиқни оёққа турғазишда кўп меҳнати сингган аждодимиз Форобий ҳақида ҳам узок сўзлаш мумкин. Унинг «Иккинчи муаллим» лақаби бўлиб, «Биринчи муаллим» ўрнида Шарқда Арасту (Аристотел) тушунилади. Баъзан¹ биринчи, иккинчи аниқдик-

¹ Қаранг: Янин В. И. Денежно-весовые системн русского средневековья. Москва, 1956.

² Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. 1-жилд, Тошкент, 1969, 170-бет.

¹ Батафсил қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи, 99, 103, 104, 113, 125-бетлар; Пугаченкова Т. А., Ремпель Л. И. Вьздающиеся памятники архитектурн Узбекистана, 1958, с. 20-26;

² Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. 1983.

ларини мавке-даражасига ишора деб ҳам қарашади. Аслида, бу ерда вақт мезони назарда тутилиб, Арастунинг Форобийга нисбатан анча қадимда яшаб ўтганлигидан ҳам биринчи, яъни ана шундай истисно эгаси бўлганлардан аввалроқ яшаб ўтгани маъноси чиқади. Форобий диққатини тортган фан ва маданият соҳаларига бир назар ташласак: фалсафа, математика, геометрия, астрономия, физика, оптика, кимё, тиббиёт, биология, мусика, тилшунослик, шеърят, нотикдик санъати, хаттотлик, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, ахлоқ. Бу соҳаларда у зот амалга оширган ишлар саногининг ўзи бир кенгликни талаб қилади. Шунинг учун икки нарсага эътиборни жалб этамиз. Биз ўз ўрнида зардуштийликнинг қадимги юнон фалсафий қарашлари шаклланишида асосий туртки бўлганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Қаранга, Платон, Аристотел, Эвклид, Птоломей каби йирик файласуфлар асарларини англаш ўрта асрда европаликлар учун мушкулотга айланади. Ёрдамга яна Туркистон номояндаси келади. Аниқроғи европаликлар Форобийнинг мазкур муаллифлар асарларига ёзган шарҳлари орқали қадимги юнон фалсафаси мағзини чақа бошлайдилар. Иккинчи мисолимиз тўғридан-тўғри асосий тадқиқот мавзуимиз бўлган давлатчилик билан боғлиқ.

Сиёсатшунослик бобида ҳам қалам тебратган мутафаккир минг йил буруноқ давлатчиликнинг мағзини англаб, «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга элтишдир», деб ёзган эди. Шу икки оғиз таъкидда кўп нарсани англаш мумкин. Оддийгина қилиб инсонни дейиляпти, унинг на мазҳаби, на миллати, ё бошқа томони ажратилаётгани йўқ. Элтиш дейиляпти, яъни давлатнинг жамият ҳаётидаги масъулияти ва шунга яраша бошқариш ҳуқуқи ҳақида ишора бўляпти¹.

Х аср иккинчи ярмида мамлакатимизда яна икки буюк зот ўтган: Ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний. Уларнинг ҳаёти ва илмий ижоди кейинги аср ва сулолалар даврида давом этганини ҳисобга олиб, улар ҳақда кейинроқ фикр юритишга қарор қилдик. Ҳозир эса қуйидаги масала устида тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълум бир давр ичида тушқунликда бўлиб сўнг бош кўтариб юксалишга эришилган ҳолат ғарб тилларида одатда ренессанс, бизда эса уйғониш даври дейилади. Қизиғи шундаки, ренессанс дейилганда,

аксарият XV—XVI асрларда Европадаги юксалишни англайди. Ваҳоланки, арабларнинг дастлабки вақтдаги сиёсатлари натижасида анчайин харобаликка юз тутган мамлакатимиз ва умуман Шарқ мамлакатлари IX—X асрларта келиб фан ва маданиятда юксалишга эришганлар, яъни жамият яна бир бор уйғонган. Бу уйғонишнинг нафақат бизнинг, балки батамом кишилик тараққиётидаги ўрни тўғрисида фикр қилинса (бунинг учун Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Берунийларни эслашнинг ўзи kifoya), у ҳолда инсоният тарихида биринчи уйғониш даври моҳият эътибори билан бизнинг мамлакатимиз ва минтақамизда бўлиб бериши. Ва бу юксалиш биз орқали бутун башариятга тегишлидир.

Хуллас, юртимизда сомониёлар сулоласи ҳукмронлик қилган асрлар бўлиб, воқеаларга бой, намунали ва сабоқли даврдир. Энг муҳими, бу даврда мамлакатимизнинг, халқимизнинг, тарихий-маданий тараққиётидаги анъана ва тажрибаларимизнинг нақадар мустаҳкам пойдеворга эга эканлиги намойиш бўлди. Зеро, юқорида айтилганидек, тушқунлик, қарамлик даврини бошдан кечирган жамият яна юксалишга кўтарила олди.

ҚОРАХОНИЙЛАР

Сомониёларнинг қуч-қудрат ва шон-шухратга тўлган давлари илгарироқ бошланиб, у қандай кечганини биз юқорида кўриб ўтдик. Улар, айтиб ўтилганидек, минтақалик бошқа бир сиёсий қуч — қорахонийлар билан курашга дош беролмай инқирозга юз тутганлар. Совет даври тарихшунослигида сомониёлар ва қорахонийлар ўртасида кечган табиий рақобатни «Мовароуннаҳр ва турклараро зиддият», «туркларнинг Мовароуннаҳрда босиб туриб кириши» тарзида кўрсатиш ҳоллари ҳам бўлган. Бунинг сабаби тўғридан-тўғри Россия империясини коммунистлар бошқарган даврдаги салтанатпарастлик мақсадлари билан боғлиқ бўлиб, большевиклар ҳукмронлиги даврида мўнтақада ўтказилган «маъмурий бўлиш»ни (аслида парчалашни) ҳамда ўзбекларни икки даражага келгинди қилиб кўрсатишни тарихан исботлашга ўриниш ва омма бнгига сингдириш эди, холос¹.

Аслида эса илгарилари ҳам кўп марта бўлганидек, Х асрнинг иккинчи ярмига келиб минтақанинг Еттисув

¹ Батафсил қаранг: *Хайруллаев М. М.* Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. 1963; *Форобий*. Фозил одамлар шахри. 1993; *Қасбижанов А. Х.* Абу Наср ал-Фараби. 1982.

¹ История Узбекский ССР. Т. 1. Книга первая, 1955, с. 255; Таджики, с. 345.

кисмида ўзи шаклланган макондан кўра ҳам кенгрок микёсда сиёсий фаолият кўрсатиш имкони ва қудратига эга бўлган янги сиёсий куч майдонга чиқади. Биз уларни қорахонийлар номи остида биламиз.

Шу ўринда қорахонийлар сулоласининг келиб чиқиши масаласига доир савол туғилади. Илмий доираларда мазкур масалага ҳалигача узил-кесил нуқга қўйилганча йўқ. Қорахонийлар фаолияти минтақамизнинг Еттисув, Марказий Тангритоғ ҳудудида қадимдан яшаб келаётган туркий тилли қавмларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муносабатлари муҳиtida шаклланганлиги аниқ бўлгани ҳолда, мазкур сулола тўғридан-тўғри қайси бир қабилага тегишли экани масаласи ҳамон баҳс-талаб бўлиб келмоқда. Бу фан учун табиий ҳол, албатта. Биз учун эса асосий вазифа ўзбек давлатчилиги тарихида қорахонийлар сулоласи тугган ўринни кўрсатиб беришдан иборатдир.

Икки оғиз сўз «қорахон» атамаси тўғрисида. Бу ерда «хон» маълум тушунча, яъни «ҳукмдор». «Қора»нинг (аслида эса «Қаро») бир неча маънода қўлланилишини таъкидлаган ҳолда, биз кўраётган мисолда «буюк», «улу» тушунчасини беради, десак хато бўлмайди, яъни «Буюк хон», «Улу хон»¹.

Шундай қилиб, X аср иккинчи ярми давомидаги сайй-ҳаракатлар натижасида қорахонийлар шарқий йўналишда Балхаш қўли — Черчен дарёсигача (Шарқий Туркистон) бўлган ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлиб, ғарбий йўналишда эса Исфижоб, Ўзганд, Мурғоб дарёси қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларни ўз таъсир доираларига киритиб оладилар². Ҳарбий-сиёсий мавқеларини мустаҳкамлаб ва кенгайтириб бораётган қорахонийлар учун энди янада ғарбга силжиб Самарқанд, Бухоро вилоятларини ҳам бўйсундиришга ҳаракат қилиш табиий эди. Зеро, уларнинг минтақадаги шу вақтдаги асосий сиёсий рақиблари бўлмиш сомонийлар сиёсий маркази худди шу маконда жойлашганди. Мазкур мақсад йўлидаги биринчи уриниш 992 йили рўй беради. Шу йили қорахоний Буғрохон сомоний Нух ибн Мансур (976—997) билан жангда ғолиб келиб Бухорони ишғол қилишга муваффақ бўлади³. Аммо бу ютуқ вақтинчалик бўлиб тез орада Буғрохон орқага қайтиб кетишга мажбур

бўлади. Факат 999 йилга келибгина қорахонийлар яна бир бор Бухорони забт этишга муваффақ бўладилар. Манбаларда ёзилишича, бу галги уринишда деярли қийинчилик бўлмаган. Оддий халқ томонидан эса қорахонийларнинг Бухорони эгаллашлари бир сулола ўрнига иккинчи бир сулола келиши қабилида қабул этилган. Гарчи ўрта аср тарихчилари бунинг сабабини ҳар икки сулоланинг бир динга мансублиги орқали тушунтирсаларда⁴, буни инкор этмаган ҳолда минтақанинг Бухоро, Самарқанд қаби шаҳар ва вилоятлари учун Еттисув, Шарқий Туркистон ҳудудлари ҳам тарихий-маданий бирлик жихатидан бегона эмаслиги бош сабаблардан бўлган, деб ҳисоблаш тўғрироқ бўларди. Хуллас, 1005 йили сомонийлар сиёсий сахнадан бутунлай тушиб кетдилар ва шу вақтдан бошлаб қорахонийлар энди Бухоро, Самарқанд ва умуман Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Бошқача қилиб айтганда, XI аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий қучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чағонийён, Хутталон вилоятлари қорахонийлар, Амударёнинг чап соҳилидаги ерлар то Ғазнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари ғазнавийлар, Хоразм эса хоразмшоҳлар, Орол денгиздан шарқ ва шимолдаги ерлар ўғизлар иттифоқи томонидан бошқарила эди. Албатта, биз бу ҳолни ижобий бир ҳол деб баҳолай олмаيمиз. Зеро, ягона мамлакат ва улкан минтақанинг бир қанча сиёсий маконларга бўлиниши, унинг ички ва ташқи хавфсизлигига путур етказиши, сиёсий қучлараро зиддиятлар келиб чиқишига олиб келиши турган гап эди. Худди шундай бўлди ҳам. Масалан, 1008 йили қорахонийлар ва ғазнавийлар ўртасида ҳарбий тўқнашув юз беради (Балх атрофида)⁵. Шуниси қизиқки, ўз вақтида, яъни сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги йилларида қорахонийлар ва ғазнавийлар ўзаро яқинлашув сиёсатини тутган эдилар⁶. Бунини сиёсий манфаатлар орқали тушунтириш мумкин.

XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса қорахонийлар шу юз йилликнинг 40-йилларидан буён кучга қира бошлаган бошқа бир туркий тилли сулола—салжукийлар билан кескин муносабатда бўла бошладилар. Маълумки, салжукийлар XI асрнинг 40 йили ғазнавийларни

¹ Древнетюркский словарь, 1969, с. 422—424.

² Караев О. История караханидского каганата, 1983, с. 1—114.

³ Зайн ал-ахбар, с. 84.

⁴ Тарихий Яманий, 292—300-бетлар (Материалн по истории Средней и Центральной Азии X—XII вв. Ташкент, 1988).

⁵ Зайн ал-ахбар, с. 93—94.

⁶ Тарихи Байхакий, 246-бет.

мағлубиятга учратиб, 50-йиллардан эса Хуросондан Бағдодгача бўлган ҳудудни ўзларига бўйсундиришга эришган эдилар. Минтақада ҳукмронликка интилиш бора-сидаги бу икки сулола ўртасидаги курашнинг амалий кўриниши сифатида 1089 йил воқеаларини келтириш мумкин. Чунончи, ўша йили салжукий ҳукмдор Малик-шоҳ (1072—1092) Бухоро, Самарканд, Ўзганд каби шаҳарларда ўз сиёсий ҳукмини ўрнатиб, қорахонийларга каттик зарба беришга муваффақ бўлади. Гарчи тез орада қорахонийлар ўз мавқеларини қайта тиклашга муваффақ бўлсалар-да, аммо 1130 йили бошқа бир салжукий ҳукмдор султон Санжар (1118—1157) томонидан Самарканднинг ишғол қилиниши қорахонийларнинг жиддий ҳарбий-сиёсий куч сифатида бундан буёнги тақдирларини ҳал этди, деса бўлади¹. Чунки энди салжукийлар Самарканд тахтига қорахонийлардан кимни ўтказиш ё ўтказмасликни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилардилар. Яъни қорахонийлар сиёсий куч сифатида бутунлай йўқка чиқмасдан, салжукийларнинг иродаси доирасида фаолият кўрсатар эдилар. Кўп ҳам ўтмасдан — 1137 йили қорахонийлар шарқдан келган бошқа янги сиёсий куч — қорахитойлар (киданлар) томонидан Хўжанд атрофида юз берган урушда мағлубиятга учрайдилар. Қорахитойлар қудрати нечоғлик бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладики, 1141 йили улар энди қорахонийлар ва салжукийларнинг бирлашган лашкарларига ҳам зарба беришга муваффақ бўладилар². Қизиғи шу ердаки, қорахитойлар ҳам қорахонийларни сиёсий сулола сифатида бутунлай йўқ қилиб ташламай, аксинча, уларни ўз қарамликларида тутиб қоладилар. Қорахонийлар фаолиятига чек қўйиш эса 1213 йилга келиб юз беради. Буни хоразмшоҳ Султон Муҳаммад (1200—1220) амалга оширади.

Қорахонийлар даври бошқарув тизими масаласига тўхталиб ўтсак. Совет тарихшунослиги мазкур сулоланинг минтақадаги сиёсий ҳокимияти ва бошқарув усули ҳақида сўз борганда, қорахонийлар сомонийларнинг ўрнини олишлари билан марказлашган давлат тизимига зарба берилди, бошқарувда мулкчилик (яъни қўл остида вилоятларни сулола намояндаларига бўлиб бериш) шакли жорий қилинди, қабилдаги ақидани илгари хурган³. Ваҳоланки, бошқарув шакли жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, талаблари, вазифалари мазмуни билан

боғлиқлиги назардан четда қолдирилган. Чунончи, асли Еттисув вилоятида юксалишни бошлаган қорахонийлар, юқорида таъкидланганидек, жануб, ғарб йўналишларида ўз ҳукмронлик доираларини кенгайтириб борганлар ва бунинг натижасида Черчен дарёсидан Хоразмгача бўлган ҳудудни бошқара бошлаганлар. Сиёсий марказ сифатида эса юксалишлари бошланган ўз тарихий маконларидаги катта шаҳарлардан бўлмиш Болосоғун ва нисбатан ундан узоқда бўлмаган Қошғарни танлаганлар. Демак, асосий сиёсий марказ шу ҳудудда мужассамлашган. Бухоро, Самарканд, Чағониён, Фарғона ва бошқалар табиий равишда янги сиёсий марказга нисбатан вилоят (мулк) ўрнида бўлган. Гарчи кўп жихатлардан Самарканд ва Бухоро тараккиётда Болосоғун ва Қошғардан анча юқори бўлса-да, аммо худди шу даврдаги сиёсий вазиятга кўра, бошқарув маркази минтақанинг Еттисув, Шарқий Туркистон қисмига кўчиб қолганди. Ана шу «табиий» сабабларга кўра, анъанавий равишда қадимдан марказ ролини ўтаб келган Бухоро ва Самарканд эндиги сиёсий мавқеига кўра вилоят (мулк) даражасига тушиб қолишларига тўғри келган. Шу билан бирга уларнинг иқтисодий, маданий ва, айниқса, сиёсий имконлари шу қадар юқори бўлганки, кўриб чиқилганидек, Самарканд, Бухородаги сиёсий ўзгаришлар қорахонийлар сулоласи мавқеида катта аҳамият касб этган. Иккинчи томондан, сомонийлар даврида ҳам бир қанча вилоятлар (масалан, Хоразм, Сейистон, Ғазна, Чағониён ва бошқалар) марказдан фарқли ўлароқ мустакил сиёсат юргизишга ҳаракат қилганлари ҳам маълум. Демак, сомонийлар давридан кейинги сиёсий-географик ўзгаришларга сабаб бўлган қорахонийлар ҳукмронлик ва бошқарув тизимида шу ўзгаришларга яраша баъзи янгиликлар бўлиши табиий эди. Аммо юқорида таъкидланганидек, бошқарув тизимининг шакли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий омиллар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам қорахонийлар даврида сомонийлар вақтида мавжуд бўлган бошқарув тизимининг асосий мазмуни сақланиб қолган. Аслида бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Чунки аввалдан шаклланиб келган ва объектив тараккиёт натижаси ўлароқ юзага келган бошқарув анъаналаридан қорахонийлар юз ўгира олмадилар.

Марказдаги бошқарув тизими икки идора: даргоҳ ва девонлардан иборат бўлган. Олий ҳукмдор ўзига тобе бўлган вилоят ва шаҳарларга ҳукмдор сулола намояндаларини тайинлаб, бу билан, табиий равишда, бутун мамла-

¹ Роҳат ас-судур, 169-бет.

² Ўша жойда, 172-бет.

³ Даранг: История Узбекской ССР. Т. I, Книга первая, с. 247—248.

кат узра ўз сиёсатини юргизишни мақсад қилиб қўйган. Вилоят (мулк) ҳукмдорлари илиг унвонига эга бўлганлар. Бироқ, илгарилари ҳам кўрганимиздек, вилоятлар марказдан фаркли мустақил сиёсат юритишга ҳам интилганлар. Бу ўз ўрнида ички низоларга сабаб бўлиб, XI асрнинг учинчи чорагида қорахонийлар сиёсий бирлиги иккига: ғарбий ва шарқий ҳоконликларга бўлиниб кетади. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган қорахонийлар намояндалари бундан бўён марказга бўйсунтиришдан¹ бош тортиб, мустақил сиёсат юргиза бошлаганлар. Шарқий вилоятларда (Еттисув, Шарқий Туркистон) жойлашган сиёсий марказ эса уларни бўйсундиришга ожиз бўлган. Аммо ҳам ғарб, ҳам шарқ бир сиёсий хонадоннинг турли намояндалари орқали бошқариб болаверган.

Ғарбий ҳоконликда (Самарқанд, Бухоро, Хутталон, Чағониён) сомонийлар даврида мавжуд бўлган бошқарув тизими (бош вазир, молия ишлари, давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш, соқчилар бошлиғи, хат-хабарлар, сарой иш бошқарувчиси, мухтасиб, вақфлар, қозилик ишлари девонлари) сақланиб қолгани маълум. Шунингдек вилоят бошлиқларини ҳоким, шаҳар бошлиғини раис деб аташ расмидам ўзгармаган¹, , ;

Хар қандай давлатчиликда! бўлгани каби қорахонийлар даврида ҳам марказдаги (даргоҳдаги) бошқарув тизимига катта эътибор берилган. Бунда даргоҳ, яъни олий ҳукмдор билан вилоятлар, фуқаролар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириб турувчи хожиблар фаолияти алоҳида ўрин тутган. Сомонийлардан фарқли ўларок қорахонийлар даврида хожиблар, асосан, олий ҳукмдор, вилоят ҳокимларининг давлат ва рдийят ишлари бўйича энг яқин маслаҳатчилари ҳисобланганлар. Бунинг исботини шундан ҳам билиб олиш мумкинки, машҳур мутафаккир ва шоир Юсуф Хос Ҳожиб (тахминан 1020 йилларда туғилган) қорахоний Тамғоч Қора Буғрохон (1074—1102/1103) эътиборини қозониб, хос хожиб унвонини олган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзган: «Хос хожиб унвони лойик билди у (яъни Буғрохон— /Л. 3.), Ўзига энг яқин одам қилди у»². Худди шундай унвонга: Махмуд Кошғарий (XI) ҳам муносиб кўрилгани маълум.

Даргоҳ фаолиятини тегишли даражада тутиб туришда

сарой ишлари бошқарувчиси, ҳозирда биз протокол юмушлари деб билувчи, меҳмонларни қабул қилиш хизмати (унинг бошлиғи «Бирук» деб аталиб, бу атаманинг «Буйрук» билан боғлиқлигини эҳтимол қилиш мумкин), хазиначи (ағичи), ошхона мутасаддиси (ошчи), шарбатдор, ётоқ, кийим-кечак билан таъминловчи хизмат, ов уюштириш хизмати (қушчи) ва бошқаларнинг ҳар бирининг ўз ўрни бўлган.

Олий ҳукмдорнинг хавфсизлигини таъминлаш, унинг сиёсати йўлида содиқона хизмат қилиш вазифаси бўлган махсус сараланган ҳарбий қисм (гвардия) ҳам даргоҳ бошқарув тизимига кирган. Албатта, гвардиядан ташқари ҳарбий қўшин ҳам мавжуд эди. Ундаги энг муҳим лашкарбошилиқ ва бошқарув мансабларига қорахонийлар сулоласи намояндалари ҳамда содиқлигига шубҳа бўлмаган лашкарбошилар тайинланган. Агар қўшиндаги бошқарув тизимига назар ташланса, шу нарса аёнлашадики, йирик лашкарбошилардан ташқари кичик офицерлар (човуш), отликлар сардори (ҳайлбоши), юзбоши, мингбоши каби ҳарбий мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бир вақтнинг ўзида минтақада бир неча ўзига яраша қудратли сиёсий қучларнинг фаолият кўрсатиши ва бундан ташқари қорахонийлар сулоласидаги ички қелишмовчиликлар даргоҳнинг ташқи ишлар (дипломатия) масаласига жиддийлик билан қарашига сабаб бўлган. Буни Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида келтирилган маълумотлар орқали ҳам билишимиз мумкин. Ташқи сиёсат билан шуғулланувчи мансабдорларга, хусусан, элчилар олдига жуда катта талаблар қўйилган, яъни улар «билимли, ўқувли, етук, шерюрак, кўзи тўқ, уят-андишали» бўлишлари керак бўлган. Талаблар ичида шундайлари ҳам бор: астрономия, математика, геодезия илмларини мукамал билиш, шахмат ва нардни рақибларидан устун даражада ўйнаш, ҳарбий санъатда беназир бўлиш ва ҳеч қачон май ичмаслик, сўз, ибораларнинг тўғри ва қўчма маъноларини пухта билиш¹.

Иқтисодий муносабатлар тўғрисида сўз кетаркан, шуни айтиш керакки, қорахонийлар даврида ҳам деҳқончилик ишлари ўз маромида кечган. Бунга, албатта, сунъий суғориш тизимларининг талаб даражасида ишлаб туриши, лозим бўлганда уларни таъмирлаш ишларининг амалга оширилиши, ер ости, ер усти қувурларининг ўтқа-

¹ История караханидского каганата, с. 244—255.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1990, 9-бет.

¹ Ўша жойда, 59-бет.

зилиши, каналлар, сув омборлари, тўсиқларнинг бунёд этилиши ҳамда ўлкада, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент вилоятларида дехқончилик анъанавий юқори даражада бўлганлиги орқали эришилган. Илгари-гидек дехқончиликнинг барча асосий турлари етиштириб борилгани ҳам маълум.

Тадқиқ этилаётган даврда қончиликдаги саъй-ҳаракатлар ҳам сусаймаган. Чунончи, Охангарон атрофида (Қорамозор) мис, кумуш, қўрғошин қонлари, Фарғонада олтин, симоб, кумуш, темир, мис, феруза, навшадил, нефть, купорос, катрон, Нурота тоғларида олтин, мис, қўрғошин, симоб, мрамор, Бухоро, Усрушонада олтин, нефть, феруза, темир қонлари ишлаб турган¹.

Дехқончилик ва тоғ-қон ишлаб чиқаришида фаоллик бошқа бир муҳим соҳа — ҳунармандчиликни ҳам жонлантириб тургани табиий, албатта. Шунинг учун темирчилик, кулолчилик, шишасозлик (ойнасосозлик), заргарлик, тўқимачилик, қўнчилик каби ўттиздан ортиқ соҳалар ривожланиб борган. Масалан, шишасозликда шишадан ишланган буюмларга (ошхона буюмлари, жиҳозлари, безактақинчоқлар, сиёҳдон, тувак ва бошқалар) турли рангда жило бериш расм бўлганини биламиз. Бу, албатта, ўз даври учун катта ютуқ. Бундан ташқари иморатларни безаш, жиҳозлашда шишасозликнинг имкониятларидан кенгрок фойдаланишга ҳаракат қилинган. Чунончи, уларга ўрнаг тилган ойналар ҳам рангсиз, ҳам рангли бўлиши мумкин эди. Панжаралар оралиғига турли рангдаги шишалардан ўрнатиб, иморат кўркини очишга ҳаракат қилинганини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир.

Тўқимачилик тўғрисида сўз юритилганда, аввало шунини алоҳида қайд этиш керакки, бу борада Бухоро, Самарқанд вилоятлари пешқадамликни қўлдан бермаганлар. Пахтадан тўқилган турли хилдаги газламалар ҳам минтақада, ҳам хорижий ўлкаларда машхур бўлган. Қўнчилик маҳсулотларидан эса манбаларда олмахон, собол ва бошқа ҳайвонлар терисидан пўстин (ичук), чармдан ишланган оёқ кийимлари (излик), туя ё қўй юнгидан тўқилган иссиқ кийим (қарс), гулдор наматлар ва бошқалар тилга олинади. Қўнчиликда энг нозик ишлардан ҳисобланмиш мўйни тўктиришда арзутал номли аралашмадан фойдаланилганини Маҳмуд Қошғарий асаридан ҳам билиб олиш мумкин².

¹ К истории горного дела на территории Узбекистана, с. 20—21.

² История караханидского каганата, с. 230—236; Маҳмуд Қошғарий. Девону луғот ат-турк, 1-жилд, 99, 129, 162, 452-бетлар.

Бундан аввал ҳам қўрилганидек, дехқончилик, ҳунармандчиликдаги бир текис равақ савдо-сотик ишларини жадаллаштириб боришда муҳим аҳамият касб этган. Қорахонийлар даврига келиб Шарқий Туркистондан Хоразмгача бўлган катта ҳудуднинг сиёсий жиҳатдан бирлашиши савдо-сотик ишларида минтақанинг шарқий вилоятлари имкониятларини юзага чиқариш шароитини яратиб берди. Чунончи, биз бугун «ипак йўли» деб биладиган савдо йўли тўғридан-тўғри Шарқий Туркистонни араб ўлкалари билан туташтириб турган. Ўз даврида шимолий ва жанубий йўналишларга эга бўлган бу йўлнинг бир учи Хитойдан бошланиб Шарқий Туркистон, Фарғона, Тошкент, Зарафшон водийси, Бухоро орқали шимолда Волга бўйлари воситасида Шарқий Европага, жанубда эса Ўрта Шарқ орқали Ўрта денгизгача борган. Йўл узра жойлашган шаҳар ва қишлоқларда бозорлар, қарвонсаройлар таъмирлиги ва орасталиғи, умуман, савдогарларга хизмат кўрсатиб, шу орқали фойда қўриладиган турли хизматларни муҳайё этишга катта эътибор берилган. Мунтазам равишда турли ерларда савдо кўргазмалари уюштирилиб турилгани ҳақида ҳам маълумотлар бор¹.

Қорахонийлар давридаги қурилиш ишларига назар ташланса шу нарса аён бўладики, Бухорода Минораи қалон, қатор масжидлар, Жарқўтон (Сурхондарё), Вобқентда миноралар, Ўзгандда мақбаралар, минора, масжидлар, Самарқандда мадрасалар бунёд этилган. Қорахоний ҳукмдорлар савоб ишлардан ҳам қочмаганликлари ҳақида маълумотлар бор. Чунончи, қорахоний Иброҳим ибн Наср 1066 йили Самарқанддаги бир шифохона ихтиёрига бутун иморатлари, расталари билан икки қарвонсаройни тақсим (вақф) этган. Хужжатдан англашилишича, ана шу икки қарвонсаройдан келадиган даромаддан қасалларнинг озик-овқати, дори-дармони, табиблар, барча турдаги хизмат кўрсатувчиларни тегишли маош билан таъминлаш йўлида фойдаланилган. Бошқа бир хужжатда Самарқандда бунёд этилган мадраса мажмуини таъминлаш учун Иброҳим ибн Наср уч меҳмонхона, бир қарвонсарой, бир эркаклар ҳаммоми, еув айирғич, узумзор, бир қанча экин ерлари ва бошқалардан келадиган даромадни вақф қилиб бергани ҳақида гувоҳликлар мавжуд².

Қорахонийлар даврида ҳам қўплаб истеъдод эгалари юзага чиққан. Шулардан юқорида номлари тилга олин-

¹ История караханидского каганата, с. 231—243.

² Ўша жойда, 215-бет.

ган Юсуф Хос Ҳожиб ва Махмуд Кошғарий ҳақида тўхталиб ўтсак. Чуқур билим ва тафаккур эгаси Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» («Саодатнома») асари билан машҳурдир. Зеро, бу асарда давлатни бошқариш усули, қонун-қоидалари, сиёсати, мафқураси, ижтимоий гуруҳлараро муносабатлар, одоб-ахлоқ масалаларига оид ўз даври учун зарур ва фойдали, тарихан ўз аҳамиятини йўқотмовчи фикрлар илгари сурилган. Чунончи, у жамиятнинг тўрт устунини қуйидагича белгилаб берган: АДОЛАТ, ДАВЛАТ, АҚЛУ ЗАКОВАТ, ҚАНОАТ. Дикқатга сазовор томони шундаки, мана шу тўрт устун асосидаги жамият бахт-саодатини таъминлашда илм биринчи ўринга қўйилади: «Ўқув қайда бўлса, улуглик бўлар, Билим қайда бўлса, буюклик бўлар». Ё бўлмаса, асарда келтирилган давлат-идора кишилари ҳақидаги фикрларни олайлик. Вазирлар оқил, довюрақ, имонли, номусли бўлишлари керак. Беклар, яъни ҳокимлар эса билимли, етук, кўзи, кўнгли тўқ бўлмоғи даркор. Агар улар бузук феъл бўлсалар, замона ўқидан қочиб қутилолмайдилар, улардан одамлар ҳам юз ўтиради, ғамга гирифтор бўладилар. Юсуф Хос Ҳожиб лашкарбошилар хусусида шундай дейди: «Олисдаги ёвнинг ваҳимасидан кўркма, аксинча, ундан яқиндан воқиф бўлиб тур, шунда унинг бор имконидан хабар топасан. Душман дағдаға қилиб дўк қилса, бардошли бўл, чекинма (чунки у бу билан сени синамоғи мумкин)». «Қутадғу билиг»да олимлар, шоирлар, деҳқонлар, чорвадорлар, савдогарлар ҳақида, оила, фарзанд тарбиясига оид хикматли фикрлар ҳам бир талай¹.

Махмуд Кошғарий ҳам ўзидан ажойиб ва бебаҳо мерос қолдирган. Бу унинг туркий тиллар ва маълум маънода туркий тилли халқлар ҳақидаги қомусий асари «Девону луғот ат-турк»дир. Асар Туркистон халқларининг тиллари тарихини ўрганишда, чунончи, ўша давр тили морфологияси, фонетикаси, лексикаси, этимологиясини ўрганишда беназир манба ҳисобланади. Бундан ташқари, унда минтақа халқларининг этник тарихига оид ғоятда қимматли маълумотлар жамланган. Маълумки, туркий тилли халқлар ҳам сон жиҳатдан кўп, ҳам серқавм бўлиб келганлар. Улар ўртасидаги муносабатлар тарихини ёритишда «Девону луғот ат-турк»нинг аҳамияти катта. Бундан ташқари асарда учрайдиган давлатчилик, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар, ҳунармандчилик, расм-русумлар,

маданий ҳаётга тегишли маълумотлар ҳам кўп учрайди. Махмуд Кошғарий асарининг қимматли томонларидан яна бири унда муаллиф чизган дунё харитасининг мавжудлигидир. Харита доира шаклида ва унинг ҳар тарафдан сув билан ўралганидан далолат берувчи белгилар мавжуд. Харитада марказда Еттисув, Шарқий Туркистон ҳудуди жойлаштирилиб, унинг тўрт атроф йўналишида турли шаҳарлар, мамлакатлар, денгизлар, қўллар, дарёлар, тоғлар жойлашуви берилган. Умуман олганда, бу асар башарият маданий раўнақи йўлини ўрганишда нодир манба ҳисобланади.

Демак, қорахонийлар сулоласи ўз фаолияти давомида минтақанинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий тараққиётига муносиб ҳисса қўшган сиёсий қучлардандир. Қорахонийлар қудратга тўлиб турган XI асрнинг биринчи ярмида минтақанинг Шарқий Туркистон ва Ғарбий Туркистон (Хоразмдан ташқари) қисмларини бир марказдан бошқариш имкони туғилган. Ва, аксинча, ички сулолавий қарама-қаршилиқлар авж олганда ҳукмрон сиёсий қуч заифлашиб ўлкада парчаланиш юз берган.

ҒАЗНАВИЙЛАР

Ғазнавийларнинг сиёсий қуч сифатида юзага келиши ва юксалиши масаласида ҳам биз совет тарихшунослигидаги мавжуд баъзи бир қарашларни қабул қила олмаймиз. Чунки илгари ғазнавийларни (демак, уларнинг замонини ҳам), асосан, салбий томондан кўрсатишга интилиб келинган, десак муболаға бўлмайди. Чунончи, бу сулола асос топган Ғазна вилояти «исёнкор турк лашкарбошилари»га бойлик орттириш учун қулай жой сифатида шарҳланиб, ўз-ўзидан шу ерда қучга кирган ва мазкур шаҳар (вилоят) номила танилган ғазнавийлар сулоласи тарихи ҳам гўё худди шундай мақсад йўлида юзага келган ва фаолият кўрсатгандай баён этилган¹. Аслида эса тарихий воқелик сабаблари бир нечта.

Биринчидан, Исмоил Сомонийдан кейин сомонийлар орасидан ҳар жиҳатдан етук, юқори даражада сиёсат юргиза оладиган арбоб етишиб чиққани йўқ. Бунинг оқибатида сомонийлар ўз ички, яъни сулолавий имкониётларидан кўра кўпроқ мавжуд сиёсий муҳит қонун-

¹ Қутадғу билиг, 5—6 ва бошқа бетлар.

¹ История Узбекской ССР. Т. 1. Книга первая, с. 246.

қоидаларига боғлиқ бўлиб қолганлар. Сиёсий муҳитни эса бу вақтда нуфузли лашкарбошиларсиз тасаввур қилиб бўлмасди. Ғазна вилоятидаги қучлар сиёсий фаоллигининг ошиши ва бориб-бориб алоҳида бир сулола даражасига кўтарилиши ҳам худди шундай йирик лашкарбошилар номи билан боғлиқ бўлганини биз қуйида яққол кўрамыз.

Иккинчидан, Туркистон минтақасида сиёсий тараққиётнинг ўзига хос томонларидан бири — бу даврда худди маданий ҳаётдаги каби бир қатор ўзига яраша қучли давлат арбобларининг, сиёсий сулолаларнинг юзата чиқишидир. Гап бу ерда шундай ҳолнинг яхши-ёмонлигида эмас, оқибатларидан қатъи назар, шундай вазият содир бўлган ва бу билиб қўйилса ҳар жихатдан фойдалидир.

Ғазнавийлар сулоласи қандайдир «ўлжапарастлик» кетидан эмас, балки минтақада кечган ижтимоий-сиёсий муносабатлар муҳитида юзага келганлигига доир гувоҳликлар манбаларда етарли даражада топилади. Юқорида биз сомониёлар саройида йирик лашкарбошилар тутган мавқе ҳақида айтиб ўтгандик. 961 йили сомоний ҳукмдор Абдумалик ўлимидан сўнг вазирлар ҳахтга марҳумнинг ўғлини ўтказадилар. Бунга, манба тили билан айтганда, «Сомониёлар хонадони учун мактовга лойиқ хизматлар қилиб келган ҳамда ноиблик ва лашкарбошилик йўлини тутган» Алптегин қаршилик қилади¹. Шу тариқа давлат арконлари ва Алптегин ўртасидаги муҳолифлик қучайиб авжига чиқади. Лашкарбоши Бухорони тарк этади. Ҳатто шундан кейин ҳам зиддиятлар тугамай, охирида Алптегин ва Бухоро қўшинлари ўртасида тўқнашув содир бўлиб, бухоролик лашкар мағлубиятга учрайди. Сомониёлар хонадони ва Мовароуннаҳр билан алоқани узган Алптегин Ғазна вилоятида ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Унинг вафотидан (963) сўнг Ғазнада навбати билан Амир Исҳоқ ибн Алптегин, Амир Билгатегин, Амир Пирий, Амир Сабуктегинлар ҳукмронлик қиладилар². Ғазнавийлар сулоласига асос солган ҳам аслида ана шу Сабуктегин бўлади. Шу билан бирга Ғазнанинг минтақа сиёсий марказларидан бирига айланишида биринчи салмоқли қадамни Алптегин қўйганини ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Зикр қилинганидек, Алптегин сомониёлар билан

алоқани узган бўлишига қарамай, сомониёлар Ғазнада мужассамлашган ва қулоқ ёйиб бораётган сиёсий-ҳарбий қучга доимо эҳтиёж сезиб келганлар. Бунинг яққол исботини Сабуктегин ва сомоний Нух III (976—997) ўртасида Кеш атрофида бўлиб ўтган учрашув (бунда Сабуктегин Нухми қўллаб-қувватлаши ҳақида ваъда берган), ё бўлмаса 994 йили сомониёларнинг энг ашаддий душманларидан Абу Али Симжурининг тор-мор этилишида Сабуктегин тутган асосий ўрин орқали кўриш мумкин. Сабуктегиннинг обрў-эътибори сўнгги йилларда шу даражада юқори бўлганки, у «дину давлат ҳимоячиси (Носир ад-дин ва ад-давла)» фахрий унвони билан машҳур эди³.

Ғазнавийларнинг ҳам расман, ҳам амалан сиёсий қуч сифатида тан олинishi 996 йилга тўғри келади. Юқорида кўриб чиқилганидек, қорахонийлар бир неча марта Бухорога таҳдид соладилар. Тилга олинган йили эса Сабуктегин сомониёларнинг қорахонийлар «чанғали»дан сақлаб қолади. Сомоний Нух III рақиб олдидаги заифлигини сезган ҳолда унга мурожаат қилади. Сабуктегин эса Бухорони қўлга олиб, қорахонийлар билан қелишувга имзо чекади⁴. Бунга қўра Амударёдан жанубда жойлашган барча вилоятлар Сабуктегиннинг номига муҳрланади. Унинг вафотидан (997) кейин аввалига тахтга бир оз муддат унинг ўғли Исмоил ва 998 йилдан эса бошқа фарзанди Маҳмуд чиқади. Ғазнавийлар қудрати ва шуҳратини оширган ҳукмдор ҳам аслида ана шу Маҳмуд ҳисобланади. Чунончи, унинг ҳукмронлиги даврида (998—1030) Хоразм, Хуросон, Сейистон, Кобул, Ғазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар ва маконлар ғазнавийлар измида бўлган. Маҳмуднинг ўлимидан сўнг тахтга унинг ўғли Муҳаммад ўтиради, ваҳоланки, ундан катта ўғли (Масъуд) ҳам бор эди. Уша замонда ёзилган манбалар шарҳига қўра, Маҳмуд тахтни кичик ўғли Муҳаммадга васият қилиш билан бирга, унга «Аканг Масъуд билан қарама-қаршиликка борма, агар у сенга қарши чиқса, урушиб юрма, (бекор) нобуд бўласан», деган. Ҳақиқатан ҳам тез орада Масъуд ва Муҳаммад ўртасида муҳолифат юзага келади. Масъуднинг Муҳаммаддан устун бўлганлигини замондош тарихчилар ҳам тан оладилар. Хуллас, шу йилнинг ўзидаёқ Масъуд тахтни эгаллайди⁵.

¹ Зайн ал-аҳбар, с. 84—86.

² Тарихи Йаминий, 125—128-бетлар; Мажма ал-ансоб, 25-бет; Бартольд В. В. Сочинения. Т. I, с. 325.

³ Мажма ал-ансоб, 47—70-бетлар; Абу-л-Ғазл Бейҳақи. История Масъуда 1962 с. 43—52.

¹ Зайн ал-аҳбар, с. 75—76; Мажма ал-ансоб, 31-бет; Наршахӣ. Бухоро тарихи, 163—164-бетлар.

² Батафсил қаранг: Мажма ал-ансоб, 32—34-бетлар.

Илгарилари ҳам кўп марта кўрганимиздек, одатда, бирон-бир сулола тарихида муайян маънода бекаму кўст, доимо «ошиғи олчи» сиёсатчи тарих саҳнасига бир марта чиқади. Ғазнавийлар ҳам бундан мустасно эмасдилар. Шунинг учун ҳам Масъуд даври (1030—1041) асосан Махмуд савий-ҳаракатлари билан қўлга киритилган натижаларни сақлаб қолиш йўлидаги уринишлар йиллари бўлди, десак тўғри бўлади. Биринчидан, 1034 йили Хоразм ғазнавийлар таъсир доирасидан чиқади. Иккинчидан эса Хуросонда бошқа бир сиёсий сулола — салжукийларнинг кучайиб бориши ҳам худди мана шу Масъуд даврига тўғри келган. 1035 йилги келишувга биноан Масъуд салжукийларга (Йабғу, Тўғрил, Довуд бошлиқ қабилаларга) Нисо, Фарова, Дехистон вилоятларини маскан ва яйлов сифатида беришга мажбур бўлади. Вақт ўтиши билан куч-қудрат орттирган салжукийлар 1038 йили Нишопурни эгаллайдилар. Шу йилги Сарахс атрофидаги Масъуд билан-жангда маълум бўлишларига карамай, кўп ўтмай — 1040 йили Марв ва Сарахс оралиғидаги Дандониконда, салжукийлар ғазнавийларга чунон зарба берадиларки, шундан сўнг Сабуктегин авлодлари ўзларини ўнглай ололмайдилар¹. Хуросон қўлдан кетади. Гарчи Масъуд ўғли Мавдуд (1041—1049) ўз хонадонининг илгариги мавкеини тиклашга уринган бўлса-да, бунинг улдасидан чиқолмаган. Чунки фурсат қўлдан кетганди. Ғазнавийлар бундан буён фақат Ғазна вилояти ва Шимолий Ҳиндистондагина ҳукм юргизишга қодир бир худудий сулолага айланиб қолганлар. Бироқ нима бўлганда ҳам 1187 йилга қадар улар ўз фаолиятларини тўхтатганлари йўқ. Мавдуддан сўнг сулолага навбати билан Али, Абдурашид, Иброҳим, Масъуд II, Арслоншоҳ, Баҳромшоҳ, Хисравшоҳ, Хисрав Маликлар етакчилик қилганлар².

Ғазнавийлар даври бошқарув тизими ўзининг мураккаблиги билан диққатни жалб этади. У кўп жихатдан сомонийлар, қорахонийлар замонидаги давлат бошқаруви тизимларига яқин ва ўхшаш. Бу табиий ҳол. Чунки илгари ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар қандай бошқарув тизими (шакли) мавжуд ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий шароитга боғлиқ бўлади. Бошқа томондан эса ғазнавийлар ҳукмронлиги остида

бўлган Хуросон, Сейистон, Кобул, Ғазна каби вилоятлар минтақанинг ажралмас таркибий қисмлари бўлиб келганликларини назарда тутсак, бошқарувчилик тараққиётидаги ўхшашликлар, яқинликлар сабаби маълум бўлади.

Демак, бошқарув тизимининг марказида даргоҳ ва девонлар (вазирликлар) турган. Авваллари ҳам кўрилганидек, даргоҳга олий ҳукмдор (ғазнавий ҳукмдорлар «Амир» унвонига эга бўлганлар) ҳаёти ва фаолияти билан алоқадор хизматлар, амаллар кирган. Улар орасида «хожиблик» хизмати алоҳида эътиборга лойик. Ғазнавийлар даври бўйича манбаларда биз хожибликнинг қуйидаги шаклларига дуч келдик: улўғ хожиб, сарой хожиби, навбатчи хожиб, хожиб-жомадор¹. Улўғ хожиб нафақат бошқа хожиблар орасида, балки умуман мамлакат ва давлат ҳаётида алоҳида мавқега эга бўлган. Бунга ишора берувчи бир неча мисоллар келтирамиз. Махмуднинг ўлиmidан кейин Муҳаммаднинг тахтга ўтиришига бош-қош бўлган ва, қисқа муддатга бўлса-да, бошқарув ишларини ўз ихтиёрида мужассамлаштирган ҳам улўғ хожиб Али Қариб бўлади. Расмий маросимларда улўғ хожиб олий ҳукмдорга энг яқин жойни эгаллаган. Унга ғоят муҳим вазифалар юклатилган. Катта аҳамият касб этувчи жангларда улўғ хожибга қўшиннинг энг салмоқли ва масъулиятли қисмига бошчилик қилиш вазифаси юклатилган. Масалан, олий ҳукмдор марказни бошқарса, сипоҳсалор ўнг қанотга, улўғ хожиб эса чап қанотга қўмондонлик қилган. Улўғ хожиб ўта жиддий ҳарбий юришлар, махсус сараланган қисмларни текшириш, таъминотини жойига қўйиш тадбирларида ҳам фаол бўлгани маълум. Олий ҳукмдор ва улўғ хожиблараро муносабатлар нечоғлиқ бўлганлигини шундан ҳам кўриш мумкинки, Масъуд улўғ хожиб Али Қарибга йўллаган бир мактубида унга «фозил (улўғ) хожиб, биродар» деб мурожаат қилади². Сарой хожибининг вазифаси тушунарли — у сарой эшикоғаси бўлган.

Хожибга келсак, фикримизча, хожиблик, умуман олганда, қандайдир бир ижтимоий-сиёсий табақа сифатида кўпроқ намоён бўлади. Фараз қилиш мумкинки, ўз даври учўн хожиблик рицарлик тушунчасига яқин бўлса ажаб эмас. Масалан, манбаларда шундай маълумотларга ҳам дўч кёламизки, улар кенгрок мулоҳаза қилинса,

¹ История Масъуда, с. 416, 418, 435, 506, 520, 550, 552.

² Мажма ал-ансоб, 84—88-бстлар; Тарихи Фиришта. Лакхнав, 1323 (х), 44—52-бетлар.

¹ История Масъуда, с. 43, 46, 48, 49, 55, 237, 296 и др.

² Ўша жойда, 47-бет.

мазкур фараз беасос эмаслиги равшан бўлади. «Тарихи Масъудий»да ўқиймиз: «Амир Абдураззоқ... вилоят амирлиги халъатини кийди... Унинг икки ғуломига эса қора (чакмон) бердилар, ҳожиблик учун». «Ҳожиб Бадр ва ҳожиб Эртегинларга иккита кимматбаҳо халъат бердилар. Бадрга улў ҳожиблик (халъати), Эртегинга эса ғуломлар бошлиғи (халъати) берилди»¹. Ҳожиблар бир вақтнинг ўзида шихна ё сипоҳсалор мансабига эга бўлганларини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир. (Ҳожиблар одатда қора чакмон ва икки учли кулоҳ кийиб юрганлар.)

Даргоҳ фаолиятида сипоҳдор (сарой хизматчиси), давотдор (олий ҳукмдор шахсий ҳужжатлари, ёзув-чизуви билан боғлиқ ишларга бош-қош хизматчи), пардадор (махрам, сир сақловчи, пинҳона вазифаларни бажарувчи), мартабадор (саройдаги ўрта даражадаги амалдор), фаррош (саройдаги кичик хизматчилардан), хазиначи, жомаҳона (кийим-кечак сақданувчи хона) бошлиғи каби мансаб ва хизматларнинг ҳам ўз ўрни бўлган.

Девонлар (вазирликлар) ижроия идоралари бўлганлиги ўз-ўзидан тушунарли. Манбаларда бундай девонлардан бештасининг номи тилга олинади: Вазир девони, яъни бош вазир девони; ҳарбий ишлар девони; дипломатик ва бошқа расмий тадбирлар, ҳужжатларни расмийлаштириш, тузиш девони; ҳисоб-китоб, яъни молия девони; почта-хабар девони². Мазкур девонларнинг вазифалари ҳақида илгари ҳам сўз юритганимиз учун бу борада яна тўхталиб ўтирмаймиз. Гарчи манбаларда мушрифлик (давлат назорати), мухтасиблик девонлари тилга олинмаса-да, аммо шундай хизматлар мавжудлигидан уларнинг марказий девонлари ҳам бўлган, деган хулоса чиқади (масалан, шаҳар мушрифиди, вилоят мушрифиди мансаблари бўлганлиги аниқ).

Вилоят бошлиғини волий деганлар ва уни олий ҳукмдор тайинлаган. Вилоят ижроия бошқарув ишларини амид олиб борган. Шаҳар бошлиғини раис деб атаганлар. Шаҳар миқёсида шихна, қутвол (қалъа комендант), соҳиби девон (маъмурий бошқарувчи) каби амалдорлар ҳам фаолият кўрсатганлар³.

Биламизки, ғазнавийлар, айникса, Маҳмуд даврида қудратли қўшинга эга бўлганлар. Олий қўмондонлик ҳукмдорнинг ўз ихтиёрида бўлганлиги табиий. Бош

қўмондонликка (сипоҳсалор) эса сулоланинг энг ишончли, асосан, шу хонадон намояндаси тайинланган. Масалан, Маҳмуд бундай мансабга укаси Муҳаммад Юсуфни лойиқ топган¹. Юқори даражадаги ҳарбий лашкарбошилар салор, ўрта даражадагилари сарҳанг дейилиб, охирилари хайлларга (бир неча ўн отликларга) бошчилик қилганлар. Ҳарбийлар ўз почта, қозилик хизматларига эга эдилар. Ғазнавийларнинг ҳам сараланган жанговор қисмлари (гвардия) бор эди, аммо улар тўғридан-тўғри даргоҳ ихтиёрида бўлган.

Ғазнавийларнинг ташқи алоқалари масаласида икки нарсга эътибор бериш лозим: уларнинг минтақа ҳудудидаги муносабатлари ва минтақадан ташқаридаги алоқалари. Ғазнавийларни минтақанинг Мовароуннаҳр, Фарғона, Еттисув, Шарқий Туркистон қисмларида ҳукмрон бўлган қорахонийлар билан муносабатлари ҳақида юқорида бир қадар тўхталиб ўтгандик. 1001 йилги Маҳмуд Ғазнавий ва Наср Қорахоний ўртасидаги келишувга биноан Амударё икки томон манфаатларини ажратиш турувчи чегара ҳисобланган².

Гарчи бу аҳднома кейинчалик бир неча марта (асосан қорахонийлар томонидан) бузилиб турган бўлса-да, умуман олганда, дарё икки томон учун чегара бўлиб қолаверган. Бунинг сабабини қуйидагича тушунтириш мумкин. Ғазнавийлар учун худди ўзлари каби қучга тўлиб турган қорахонийлар билан муносабатларни кескинлаштиришдан қўра Хоразм ва Шимолий Ҳиндистонни бўйсундириш ҳам реал, ҳам моддий жиҳатдан анча нафли эди. Буни шундан ҳам билиб олса бўладики, Маҳмуднинг ўзи Шимолий Ҳиндистонга бир неча марта ҳарбий юриш уюштирган, Хоразмни бўйсундирган (1017 йили)³. Шу маънода Маҳмуд кўпроқузокни ўйлайдиган, миитақадаги умумий сиёсий вазиятни яхши биладиган сиёсатчи сифатида гавдаланади. Ҳам ҳудудий, ҳам сиёсий-ҳарбий, иқтисодий жиҳатлардан ўзига яраша қудратга эга бўлган қорахонийлар билан бирданига кескин сиёсат юргизиш калтабинлик бўларди. Шимолий Ҳиндистонда, кейинчалик Хоразмда эришилган сдсий-ҳарбий ютуқлардан сўнг эса ғазнавийлар қорахонийлар билан нафақат тенгма-тенг рақобатлаша оладиган, балки улардан устунроқ мавкега ҳам етишадилар.

: -

¹ Ўша жойда, 58, 78-бетлар.

² Ўша жойда, 43, 47, 79, 110, 247, 248, 330, 331 ва бошқа бетлар.

³ Ўша жойда, 47, 50, 51, 58, 68 ва бошқа бетлар.

¹ Ўша жойда, 43-бет.

² Тарихи Йаминий, 275—277-бетлар.

³ Қаранг: Зайн ал-аҳбар, с. 92, 93—96, 98—101; Мажма ал-ансоб, 54—56-бетлар.

Салжукийлар билан муносабатда ҳам Маҳмуд узокни кўзлаб иш тутади. Гарчи бу вақтда салжукийлар етуқлик даражасидан йироқ бўлсалар-да, лекин умуман жиддий ҳарбий куч сифатида Хуросонга ҳавф туғдиришлари мумкин эди. Айниқса, Маҳмуднинг Шимолий Ҳиндистонга уюштирган юришлари чоғида бундай ҳавф воқеликка айланиши эҳтимолга яқин бўлган. Шунинг учун ҳам у 1025 йили турк-ўғиз уруғларидан бир қисмига (тўрт минг чодир) Хуросондан манзил беради¹. Кейинчалик Масъуд даврида улар кучайиб, ғазнавийларга қашқарчи зарба берадилар.

Шимолий Ҳиндистон билан алоқаларга келсак, совет тарихшунослигида бу ўлкага нисбатан ғазнавийлар тутган сиёсат босқинчилик, ўлжапарастлик, талон-торожлик хатти-ҳаракатлари орқали тушунтириб келинган. Фикри-мизча, бундай ёндашув қўи ҳам тўғри эмас. Чунки Шимолий Ҳиндистон, биринчидан, ўз даврида минтақанинг тарихий таркибий қисми бўлган. Иккинчидан, марказлари Ғазна бўлган ғазнавийлар учун Шимолий Ҳиндистон қўшни ўлка бўлгани табиий. Хуросон ё Сейистонга нисбатан уларнинг интилишлари ва умуман сиёсатлари қанчалик табиий бўлса, Шимолий Ҳиндистонга нисбатан ҳам шундай эди. Учинчидан, ғазнавийлар таъсир доирасида бўлган Шимолий Ҳиндистондаги маҳаллий сулолар, сиёсий кучларнинг муносибликка интилишлари, уларга қарши курашиш, қаршилиқ кўрсатишлари ҳам оддий ҳол бўлган. Шуларни назарда тутган ҳолда ғазнавийларнинг Хоразм ё Шимолий Ҳиндистонга ҳарбий юришларини ўша давр сиёсий, иқтисодий, халқаро муносабатлари орқали баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлади. Албатта, биз ҳар доимдагидек тўқилган қон ва қўрилган талафотларни оқдай олмаймиз.

* Ғазнавийларнинг минтақадан ташқаридаги алоқалари ҳақида сўз кетса, Араб халифалиги билан муносабатлар тўғрисида тўхталишга тўғри келади. Ғазнавийлар шу замонга келиб илгариги қудратини йўқотган халифалик ҳурматини ўрнига қўйишга ҳаракат қилганлар. Зеро, бу уларнинг манфаатларига мос келар эди. Яъни, биринчидан, Араб халифалиги шунчалар заиф эдики, минтақадаги бирон-бир сиёсий сулола (масалан, қорахонийлар, хоразмшоҳлар ва ғазнавийларнинг ўзлари ҳам) уни реал қудрат сифатида тан олмасди. Демак, халифалик томонидан ғазнавийларга қарши ҳарбий ҳавф-хатар

йўқ эди. Аксинча, Масъуднинг тили билан айтганда, «Агарда халифалик даргоҳига ҳурматимиз бўлмаганда эди, ночор Бағдодга отланиб ҳаж йўлини холи қилиб кўярдик... Агар отамиз қазо қилмай, Хуросонга қайтишга мажбур бўлмаганимизда, албатта, бугун Миср ва Шомда (ҳам ҳукмрон) бўлардик»¹. Иккинчидан, минтақанинг ўзида ҳам ғазнавийларнинг рақиблари етарли эди. Яна бир, ҳатто заиф, аммо очикдан-очик душман орттириш ортиқчалиги тушунарли. Учинчидан, Араб халифалигининг минтақага қўли етмаса ҳам, «тили» етарди. Яъни минтақадаги сиёсий кучларни бир-бирига гиж-гижлаш, фиску-фасод уруғларини сочиш унинг сиёсатида айланиб қолганини биз сомониёлар даврида ҳам кўргандик. Ғазнавийлар эса халифаликка «ҳурмат» билан қараб, ўзларига нисбатан ҳар қандай бузғунчилик ҳаракатларини бартараф этдилар ва ҳатто ундан рақибларига қарши фойдаланиш имконини ҳам четга суриб қўймадилар.

Ташқи алоқалар ҳақида сўзни хорижий меҳмонларни қабул қилиш маросимига оид қуйидаги лавҳа билан тугалласак. Баён 1032 йилда Масъуднинг Араб халифалигининг олиймаком элчисини қабул қилиши ҳақида. «Тонг ёриша бошлаган замон тўрт минг сарой ғуломи (яъни гвардия — А.З.) амирлик саройининг икки тарафидан бир неча қатор бўлиб саф тортдилар. (Шундан) икки минг нафари икки учли қулоҳ (кийиб) ва ўнта попуғи (осилиб турган) камар (такиб) олгандилар. Ҳар бир ғулом қумуш гурзи (тутиб турарди). Қолган икки минг (ғулом) тўртта пар қадалган қулоҳда эдилар. Белларидаги камарга ўқдон, қилич, камонни тутиб турувчи қайиш маҳкамланган, ҳар бир ғуломнинг қўлида камон ва уртадан ўқ. Барча (тўрт минг ғулом) қимматбаҳо нафис ипакликдан (тикилган) чакмонда эди. Хос ғуломлардан учозтаси амир (яъни олий ҳукмдор — А. З.) ўтирган супа яқинида \ар томондан саф тортиб турардилар. Уларнинг қийимлари янада қўркам (бўйб) (бошларида) икки учли қулоҳ, камарлари зардан, гурзилари ҳам заррин. (Ораларидан) бир неча кишининг камарлари жавахирлар билан безатилганди. Яна эллик-олтмиш нафар (ғулом) нарироқда Дилмон саройи ўртасида қалқон бўлиб турардилар. Дар\оҳ улуғлари, вилоятлар волийлари, хожиблар — барчаси икки учли қулоҳда, зар камарлар такиб олганлар. Сарой ташқарисида мартабадорлар турардилар. Филларнинг сони ҳам кўп эди. Лашкар эса шай бўлиб, қимматбаҳо

¹ Зайн ал-ахбар, с. 104.

¹ История Масъуда, с. 277.

нафис ипаклик кийимда, соябонлар (остиди), (ҳар бир қисм) ўз қурол-яроғи, белгилари билан бир-бирларига қарама-қарши томонларга сафлангандилар, (худди) шулар орасидан элчи ўтиши керак эди. Элчини бошловчи безатилган отларни олиб қўпчилик ҳамроҳлигида (ташқарига қараб) юради. (У ерда) элчини отга миндирадилар. (Сўнг) уни бошлаб келдилар. (Шунда) бурғу, катта-кичик ноғоралар овози янграб кетдики, гўё қиёмат куни келгандай (дейсан киши). Элчини ана шундай улўғвор тақаллуф билан қузатиб бордилар. Бундай (қабул маросимини) у умрида қўрмаганди. Ғоятда ҳайратга тушган ҳолда у қўшққа қадам қўйди. Амир (яъни олий ҳукмдор — А. 3.), Оллоҳ ундан рози бўлсин, супа олдида тахтда ўлтирарди. Халифа элчиси салом берди. У қора (кийимда) эди. Жавобни улўғ хожа Аҳмад Ҳасан берди. Амир ёнида ундан бўлак ҳеч кимса ўлтирмаганди. Қолган барча тик турарди. Ҳожиб Абу Наср элчининг тирсагидан тутиб ўлтиришга ундади...»¹.

Ғазнавийларнинг минтақа маданий ҳаётида тутган роли ҳақида гапирарканмиз, XI аср фан ва маданияти тараққиёти ва оламшумул ютуқларида улар ҳукмфармо бўлган макон ва замоннинг ўрни катта бўлган. Албатта, бунинг сабабини энг аввало минтақанинг анъанавий фан ва маданият ўчоғи бўлиб келганлиги билан боғлаш мумкин. Шу билан бирга, фикримизча, бунда ғазнавийлар сулоласи намояндаларининг мазкур соҳага бўлган муносабатлари, шахсий имкониятлари омили ҳам кам ўрин тутмаган. Чунончи, Маҳмуд Ғазнавий она тилиси туркийдан ташқари форс, араб, ҳатто паҳлавий тилларини ҳам мукаммал билган, шеър битган. Шунинг учун ҳам бўлса керак Маҳмуд ва умуман ғазнавийлар ҳукмронлик қилган марказлар ўз даврининг маданий муҳитида энг олдинги ўринларда турганлар. Фаррухий, Унсурий, Манучехрий, Утбий, Гардизий, Байҳакий, Носир Хисрав каби машҳур шоирлар, тарихчилар, олимлар ғазнавийлар ҳомийлигида фаолият қўрсатганлар. Буюк аждодимиз Абу Райҳон Беруний ҳам ғазнавийлар саройида илм билан шуғулланиб ўзининг қўлаб машҳур асарларини, жумладан, «Ҳиндистон», «Геодезия», «Хоразмнинг машҳур кишилари», «Масъуд қонуни», «Минералогия», «Сайдана»ни Ғазнада ёзган.

Ғазнавийлар билан яна бир машҳур маданият арбобининг номи боғлиқ. Сўз Абулқосим Фардавий ҳақида.

Форс адабиётининг даҳо шоирларидан ҳисобланмиш Фардавий ҳаммага маълум «Шохнома» асарини ўттиз йилдан ортиқ вақт ичида ёзиб тугатиб, ўша замон тартибқоидаларига қўра давр султони Маҳмудга тақдим этади. Маҳмуд бу улкан шеърӣ асар (60 мингдан зиёд байтдан иборат) учун таомилга қўра шоирни тақдирлаши ва ҳурматини ўрнига қўйиши керак эди. Аммо убундай қилмади. Баъзи бир адабиётларда бунинг учун Маҳмудни қоралаш қонун тусига кириб қолганлигини назарда тутиб, бу масалага равшанлик киритишга ҳаракат қилайлик. Фардавий ўз халқи фарзанди ва куйчиси сифатида табиӣ равишда Эронзамин ва эрон халқини мадҳ этади. Ва бунда эронликларнинг тарихи ва фазилатлари (донолиги, шижоати ва ҳоказо) масаласини ёритишда уларга туронликларни қарши қўяди. Бугунги кун тили билан айтганда асарда туронликлар салбий «қаҳрамонлар» сифатида гавдаланадилар. Туркийнасаб ҳукмдор сифатида Маҳмуд бунинг қабул қилолмаслиги табиӣ эди. Қайси ҳукмдор ўз халқига қарши руҳда битилган асарни тақдирлаган? Бундай йўқ. Шунинг учун бу борада Маҳмудни айблаш тарихий ҳақиқатга ва умуман мантиққа зиддир.

Ғазнавийлар даврида қурилиш, маърифий ишларга ҳам катта эътибор берилгани маълум. Ғазна, Балх, Нишопур, Шимолий Ҳиндистон шаҳарларида мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар қўлаб қурилгани манбаларда ўз аксини топган. Мадрасаларда турли соҳадаги фанлардан дарс берилган, илми толиблар учун ўз замонасида бой ҳисобланган кутубхоналар эшиги доимо очик бўлган¹.

САЛҶУҚИЙЛАР

Кишилиқнинг энг қадимги маданий ўчоқларидан бири ҳисобланмиш Туркистон тарихий тараққиётнинг ўнқир-чўнқирларига қарамай доимо ўзининг сернуфуслиги билан кўзга ташланиб келган. Ва, табиӣ равишда қаёт шаҳар ва воҳалардан ташқарида — дашту биёбонларда ҳам қайнаган. Шунинг учун ҳам Туркистон халқлари ҳаётида ўтроқ, ярим ўтроқ ва қўчманчилик I урмуш тарзи ёнма-ён, бир-бирига ғоятда боғлиқ равишда мавжуд бўлиб келган. Хоразм, Зарафшон, Фарғона,

¹ Тарихи Байҳақ²тӣ, 381—383-бетлар.

¹ Қаранг: Мажма ал-ансоб, 69—70-бетлар.

Қашкадарё, Сурхондарё воҳа ва водийларида яшаган халқлар минг йиллар давомида асосан ўтроқ ҳаёт кечириб келган бўлсалар, атрофдаги чўлу биёбонларда, табиий равишда, кўчманчи, ярим кўчманчилар истиқомат қилган. Цў билан бирга кўчманчи муҳитдан ҳам вақти келиб қудратли сиёсий сулолалар етишиб чиққани ҳам маълум. Бу, айниқса, салжукийлар сулоласи мисолида кўзга яққол ташланади.

Салжукийлар туркий ўғиз қавми таркибида дастлаб ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудига тўғри келадиган яйловларда, Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ерларда кўчманчи ҳаёт кечирар эдилар. Аслини олганда худди шу вақтда салжукийлар сулоласи ҳали шаклланмаган эди. Бошқача айтганда, салжукийлар бу этник ном эмас. Х асрда Балхаш қўлининг жанубидан то Қуйи Волгагача бўлган ҳудудда туркий халқлардан бўлмиш ўғизлар яшардилар. Улар кўплаб қабила ва уруғларга бўлинганлар. Ана шундайлардан бири — киник уруғидан чиққан Салжук исмли шахс ўзининг фазилатлари, билимдонлиги, абжирлиги ва мардлиги орқасида обрў-эътибор қозониб боради ва бир қанча ўғиз қабилалари сардори, катта ҳарбий қуч бошлиғи даражасига эришади¹. Табиий равишда бундай, шахсларнинг бориб-бориб ўз давраси, таъсир доираси вужудга келади. Салжукда ҳам шундай бўлган. Бу эса ўз ўрнида муайян қарама-қаршиликларни ҳам вужудга келтирган. Хуллас, иқтисодий-сиёсий рақобат натижасида Салжук ўз тарафдорлари билан юқорида тилга олинган Сирдарёнинг ўрта оқимларини тарқ этиб, дарёнинг қуйи оқими чап қирғоғида жойлашган Жанд вилояти яқинига келиб ўрнашади. Бу воқеа тахминан Х асрнинг ўрталарида содир бўлган. Шу орада улар ислом диқини қабул қиладилар. Улар худди шу асрда Мовароуннаҳрни идора қиладиган сомониёллар, аниқроғи сўнгги сомониёлларни ҳарбий жиҳатдан қўллаб-қувватлаганларини биламиз. Салжукийларнинг Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётига фаол аралашуви айниқса сомониёлларнинг қорахониёллар билан рақобати йиллари кучайди. Бу эса салжукийлар қарамоғидаги ўғиз қавмларининг Самарқанд, Бухоро, Кеш вилоятларига бориб ўрнашишлари учун шароит яратди. Улар ўз турмуш тарзларига кўра яйловлар, даштликларда ўрнашганликлари

табиий. Шаҳар ва воҳаларда эса, аввалгидек, ўтроқ туркий^аҳолиси истиқомат қйлаверган.

Ўғиз қавмларининг ҳаракати икки дарё оралиғи билан чекланиб қолмаган. 1025 йили уларнинг бир қисми (4000 оила) Махмуд Ғазнавийнинг розилиғи ва бир неча шартлар билан Сарахс, Фарова ва Обивард атрофларидаги яйловларни ўзларига макон қиладилар. Шу тариқа улар Хуросонга қадам босадилар¹. Салжукийлар ва ғазнавийлар ўртасидаги илк муносабатлар ҳақида биз ўтган бобларда ҳам тўхталиб ўтгандик. Салжукийлар иложи бори-ча Хуросонда мавжуд иқтисодий, савдо ва, албатта, сиёсий шароитлардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Бу ўз ўрнида шу вақтда ўлкада ҳукмдор бўлган Ғазнавийлар манфаатига зид келарди. Шу тариқа улараро зиддият пайдо бўлади. 1040 йилга қадар улар бир неча марта ўзаро тўқнашганлар. Охири эса кўрсатилган йили Дандониконда салжукийлар ғазнавийларни мағлубиятга учратадилар². Бу вақтга келиб Салжук аллақачон охира-га равона бўлган, унинг хонадони сиёсий фаолиятига эса набираси Тўғрулбек (1038—1063) бошчилик қиларди. Хуллас, 1040 йили Тўғрулбек Хуросон ҳукмдори деб эълон қилинади ва шу тариқа дунё салтанатлари тарихида яна бир қудратли сулоланинг расмий юксалиш йўли бошланади.

Х асрнинг мазкур 40-йилларидаёқ салжукийлар Хоразм, Эрон, Кавказортига ҳарбий юришлар уюштирадилар. 1055 йили эса Тўғрулбек халифалик пойтахти Бағдодни эгаллайди ва ўз номига хутба ўқиттиради³. Тўғрулбек ҳаётигидаёқ салжукийлар Эрон, Ирок, Кавказорти ўлкаларини ўз таъсир доираларига тортган эдилар. 1071 йили эса кейинги салжукий ҳукмдор Султон Алп Арслон (1063—1072) Кичик Осиёда Византия подшоши Ромен IV Диогенни енгиб, ўзини асирга олади. Бу ўз ўрнида салжукийларнинг Кичик Осиё ва Яқин Шарқда мустаҳкам ўрнашиб олишлари учун катта замин тайёрлайди. Султон ^Маликшоҳ (1072—1092) замонида Самарқанд, Бухоро, Ўзганд (Фарғона) ҳам салжукийлар қўл остида бирлашади. Шарқий Туркистондаги қорахонийлар ҳам салжукийлар устунлигини тан оладилар. Султон Маликшоҳ ҳукмронлиги даврида салжукийлар

¹ *Садр ад-Дин Али Ҳусайний*. Зубдат ат-таварих, с. 23—24; Тарихи Саложак, 10-бет; Роҳат ас-судур, 86—87-бетлар; *Агаджанов С. А.* Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв., 1969, с. 179—180.

¹ Тарихи Саложак, 11-бет; Зубдат ат-таварих, с. 24; Роҳат ас-судур, 87-бет.

² Роҳат ас-судур, 100—101-бетлар; Зубдат ат-таварих, с. 32; Тарихи Саложак, 14-бет.

³ Роҳат ас-судур, 105-бет; Зубдат ат-таварих, с. 36.

салтанати Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган¹.

Шу билан бирга, авваллари ҳам кўрганимиздек, ҳар қандай салтанатнинг ўз юксалиш босқичи бўлиши билан бирга парчаланиш, инқйроз йўлига кириш даври ҳам бўлади. Салжукийлар салтанатининг заифлашиб парчаланишжараёни эса XI асрнинг иккинчи ярмида бошланади. Бундай жараён сабабини салтанатнинг ҳаддан ташқари улкан ҳудудда ястанганлиги, бунинг оқибатида уни бир марказдан туриб бошқарувдаги маълум қийинчиликларнинг вужудга келиши, расмий сулоланинг қўплаб намояндалари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилишлари, қарам ўлкаларнинг табиий равишда норозилиги, қаршилиги қабилар билан тушунтириш мумкин.

Қисқаси, XI асрнинг иккинчи ярмидаёқ салжукийлар хонадони вакиллари фаолияти билан боғлиқ Сурия, Ироқ, Анатўлия (Кўня), Кермон султонликлари юзага келади. Сулола ички низолари кескинлаша бориб, XII аср бошларидаёқ салтанат шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетади (ашиналийлар, қорахонийларнинг ҳам ички низолар сабабли ҳудди шундай қисмларга бўлиниб кетганини эслайлик). Шарқий қисм асосан Хуросон ва Мовароўннаҳрдан иборат бўлиб қолди. УНИНг чегаралари, таъсир доираси қатъий бўлмай ўзгариб турган. Чунончи, Султон Санжар (1118—1157) қудрати авжига чиққан вақтларда ғарбий салжукийлар (Эрон, Ироқ, Озарбайжон) унинг, яъни шарқий салжукийларнинг сиёсий таъсирида бўлганлар. 1141 йили Мовароуннаҳрга шарқдан қорахитойларнинг бостириб кириши билан эса Султон Санжарнинг ҳам кучи қирқилди. Қорахитойларга қарши салжукийлар қорахонийлар билан биргаликда лашқар тортган бўлсалар-да, аммо мағлубиятга учрайдилар. 30 минг киши, жумладан, 3—4 минг амиру амалдор ҳам ҳалок бўлади². Бу ўз ўрнида салжукийларга қарам бўлган Хоразм сулолаларининг юксалиши учун шароит яратади. Ҳудди шу ердан чиққан хоразмшоҳлар (ануштегинийлар) XII асрнинг иккинчи ярмида ғарбий салжукийларга зарба берадилар. Шарқий салжукийлар фаолиятига эса Султон Санжар ўлиmidан кейин чек қўйилади. Бошқача қилиб айтганда, XII аср охирига келиб Кичик Осиёдаги Анатўлия (Кўня) султонлигидан ўзга бирон-бир маконда расмий салжукий хонадони қолмайди. Анатўлия (Кўня)

султонлиги эса XIII аср ўрталарида мўғулларга қарамликка тушади. Аммо нима бўлганда ҳам ҳудди мана шу салжукийлар туфайли Кичик Осиёга туркий тилли қавмларнинг бориб ўрнашиши жараёни кучаяди ва бориб-бориб мазкур минтақада туркий давлат ва миллатга асос солиниши учун тегишли замин яратди. Шунинг учун ҳам ҳозирги Туркиядаги туркий тилли халқ Туркистонни ота юртимиз, яъни тарихий ватанимиз, деб эътироф этади.

Энди салжукийлар даври давлат қурилиши масаласига тўхталсак. Давлат тепасида олий ҳукмдор мақомида салжукийлар хонадони намојндаси турган. У Султон (Султон ул-аъзам) унвонига эга бўлган. Унинг номидан хутба ўқилиб, танга зарб этилган. Тахт отадан болага мерос сифатида ўтган. Мулк, ер-сув тақсимлаш, муҳим давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат қирим-чиқимларидан бохабар бўлиб туриш, қўл остидаги амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиб туриш унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва вазифалари сирасига кирган. Шунингдек олий ҳукмдор ўз мансабдорлари, хизматкорлари устидан тушган ариза вашиқоятларни, амалдорларнинг даромади, солиқ тўловчилар, уларга бошчилик қилувчиларнинг фаолиятини назорат қилиб бориши керак бўлган. Мамлакат ободонлиги, сунъий суғориш тизимларини барпо этиш, қўприклар қуриш, қишлоқларни обод этмоқ, экинлар аҳволидан бохабар бўлиш, қалъалар, янги шаҳарлар барпо этиш, олий бинолар қуриш, катта йўллар узра работлар (меҳмонхоналар) бино этиш, мадрасалар очиш каби қатор савобли ва ҳар қандай давлат ривожини учун зарур бўлган тадбирларни амалга ошириш ҳам олий ҳукмдор зиммасида бўлган¹, Низомул мулк ҳукмдорнинг фуқароларга муносабатини шундай белгиланган: «Подшоҳнинг бир ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилмасдан иложини йўқ. У зулмкорни жазоламоғи, инсофга чақирмоғи, раийят сўзларини ўз қулоғи билан воситачисиз эшитмоғи керак. Арзчилар энг муҳим сўзларини айтмоқлари, (ҳукмдор эса) улар бўйича ўқм чиқармоғи лозим. Шунда мамлакатда подшоҳ эзилган ва адл истовчиларни ҳафтада икки кун қабул қилиб, уларнинг сўзини тинглар экан, овозаси тарқайди. Золимлар бундан чўчийдилар, қўлларини қалта қиладилар»².

Ҳазнавийлар, қорахонийлар, сомонийлар мисолида кўрганимиздек, салжукийлар бошқарув тизими ҳам ик-

¹ Ториш Саложак, 14—25-бетлар; Зубдат ат-таварих, с. 36.

² Роҳат ас-судур, 172—173-бетлар.

¹ Низомул мулк. Сиёсатнома, 12-бет.

² Ўша жойда, 18-бет.

кига: даргоҳ ва девонларга бўлинган. Даргоҳдаги энг асосий хизмат ва вазифаларни кўрсатиб ўтамиз: улўф хожиб — даргоҳдаги султонга энг яқин киши, даргоҳ билан девонлар ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб турувчи, расмий қабулларни уюштирувчи. Хорис амири (амири хорис) султон чиқарган жазо ҳукмларини ижро этиш билан шуғулланган. Саройдаги курол-аслаҳа, айникса, султонга тааллуқли нарсаларни сақлаш ишини салоҳдор олиб борган. Даргоҳ ишларини бошқарувчи хос вакил, султон байроғини тутувчи аламдор дейилган. Султон ва даргоҳ хавфсизлигини таъминлаш жанддорга юклатилган. Шунингдек даргоҳ фаолиятини таъминлашда жомадор, шаробдор, чашнегир (султоннинг овқатланишига масъул), сарханг, мирохур, тошддор каби мансабдорларнинг ҳам ўз ўрни бўлгани маълум¹.

Салжукийлар бошқарув тизимида ҳам бош вазир хизмати алоҳида аҳамият касб этган. У марказий бошқарув (девони аъло) тепасида турган ҳолда мавжуд барча девонлар (вазирликлар) фаолиятига раҳбарлик қилган. Хазина, молия, солиқ, давлатга тегишли ишлаб чиқариш муассасалари ишини назорат қилиш унинг гарданида эди. Манбаларда бош вазирни раис ур-руасо (раисларнинг бошлиғи), саъид ур-руасо (бошликларнинг каттаси)², деб таърифлашларига кўра айтиш мумкинки, унинг фаолияти мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги барча соҳаларга тегишли бўлган. Чунончи, у султон номидан қарам ўлкалар ҳукмдорлари, хорижий давлатлар намоёндалари билан мулоқот ва музокарада бўлиш ҳуқуқига эга эди. Иккинчи томондан, шунчалик кенг кўламда фаолият кўрсатиш унинг бир ўзига оғирлик қилгани табиий. Шунинг учун ҳам бош вазир ўзининг махсус вакиллари, назоратчилари орқали ҳам иш юритган. У хизматчиларни ишга олиш, уларга маош тайинлаш, ишдан бўшатиш каби ваколатларга ҳам эга бўлган. Хуллас, бош вазирнинг ҳақ-ҳуқуқи катта бўлган. Шу билан бирга у ер-мулк тақсимлаш борасида ҳуқуқсиз бўлган. Мазкур ваколат султон ихтиёрида қолган.

Шаҳзодалар ва маликалар ҳам ўз вазирларига эга эдилар. Аммо бу ҳол давлат манфаатларига зид эканлигига ўз вақтида салжукийларнинг бош вазири лавозимида фаолият кўрсатган машхур Низомул мулк (1018 ёки

1020—1092) ишора этгани: «Қачонки, поддуюхлик иши аёллар ва гўдаклар қўлига ўтса, билгинки, подшоҳлик ўша хонадонни тарк этгай».

Девонлар тўғрисида сўз очарканмиз, уларнинг икки тоифага бўлинишини таъкидлаш лозим: сулолавий ва расмий девонлар. Номидан ҳам кўриниб турганидек, сулолавий девон ҳукмдор хонадон фаолияти билан боғлиқ бўлиб, унга тегишли мол-мулк, ер-сув, хазина ва бошқалар бошқаруви, ҳисоб-китоби, олиқ-солиғи каби вазифалар билан шуғулланган. Расмий девонлар қуйидагилардир: девони туғро, девони истифо, девони ишроф, девони арз¹. Туғро девони мазкур девонлар ичида энг муҳими ҳисобланиб, унинг бошлиғи бош вазир ўринбосари мавқеида бўлган. Бу девонда олий ҳукмдорнинг фармонлари, қарорлари, расмий ёзишмалари ва ҳужжатлари тайёрланиб, кейин унга муҳр бостиришга тақдим этиларди. Жойларга расмий ҳужжатлар юбориш, улардан ҳужжатлар қабул қилиш, чет элларга мактублар юбориш, давлат ҳужжатларида махфийликни таъминлаш қабилар шу девон хизматчилари назорати остида эди. Бу девонга хизматга ҳар ким ҳам олиनावермасди.

Кейинги вазирлик бу истифо, яъни молия девони. Давлат қирим-чиқимлари, солиқлар, бож ва бошқа молиявий даромадлар, уларни алоҳида рўйхатга олиш худди шу девон ихтиёрида мужассамлашган. Бу вазирлик жойлардаги бўлимлари орқали тегишли рўйхат ва миқдорларда солиқ йиғиш, қилинган ишларни алоҳида дафтарларда қайд этиш билан шуғулланган. Бўлимлар марказга ҳар бир тадбир, масалан, солиқ йиғиш бўйича алоҳида ва батафсил ҳисобот ёзиб берганлар. Истифо девони ҳақ-ҳуқуқлари нечоғлиқ бўлганлигини шундан ҳам билса бўладики, унинг хизматчилари (муставфийлар) ҳатто даргоҳ қирим-чиқимлари, хазинадаги аҳвол, мавжуд нақд пулнинг ҳисоби, давлат қарамоғида бўлганларга кетадиган харажат, маош, нафақа миқдори қабиларга ҳам тўғридан-тўғри аралашганлар, назорат қилганлар.

Яна бир вазирлик бу ишроф девонидир. Унинг бўлимлари вилоятлар ва шаҳарларда ҳам фаолият кўрсатган. Бир сўз билан айтганда, бу хизматнинг моҳияти давлат назорати тугдунчасини беради. Бунинг ишботини ишроф хизматининг фаолият доираси орқали ҳам билиб олиш мумкин: молия-солиқ ҳисобларини назорат қилиш ва текшириш, вақфга тегишли мулклар устидан

¹ Агаджанов С. А. Сельджукизм и Туркмения в XI—XII вв. 1973, с. 73—74; Зубдат ат-таварих, с. 50, 55, 60—61, 105—107 и др.

² Зубдат ат-таварих, с. 68.

¹ Сельджукизм... с. 75—86.

умумий назорат олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, кимматбаҳо молия қоғозлари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозорлар мутасаддилари, солиқчилар, қишлоқ оқсоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб бориш. Назорат ўз ўрнида махфий ҳам бўлган.

Девони арз ўзига хос ҳарбий муассаса (ҳарбий вазирлик) бўлиб, лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот (озик-овқат ва кийим-кечак), ҳарбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, ҳарбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва ҳажми, транспорт, ҳарбий юригалар чоғидаги таъминот, вақти билан ҳарбийлар кўригини ташкил этиш кабиларга масъул эди. Мазкур девон ва умуман девонлар тизими иши қандай йўлга қўйилганини қуйидаги мисол орқали яққол тасаввур қилиш мумкин. Лашкардаги бирон-бир хизматчининг маоши ошириладиган ё қисқартириладиган бўлинса, бу ҳақда, энг аввало молия-солиқ идоралари билан келишиб олиниши зарур ҳисобланган.

Маҳаллий бошқарув тизимига келсак, вилоят бошлиқлари (волий) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Волийларни олий ҳукмдор тайинлаган. Улар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар: молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идоралари волий назорати, тасдиғи, измида фаолият кўрсатганлар.

Туман, шаҳар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники каби бўлган, фақат ҳарбий фаолият бундан мустасно эди.

Салжукийлар даври иқтисодий муносабатлар аҳволига келадиган бўлсак, албатта, биз бутун салтанат, яъни Мовароуннаҳрдан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудда кечган иқтисодий муносабатлар тўғрисида фикр юритмай, асосий эътиборни мазкур масаланинг минтақага алоқадор томонларига тўхталиб ўтсак тўғри бўлади.

Шу маънода ўз даври учун катта аҳамият касб этган дехқончилик ривожланиб бориб, бунга асосан сунъий суғориш тизимларининг кенгайиб, мукаммаллашиб бориши кенг йўл очиб берган. Чунончи, сув тўғонларини таъмирлаш, янгиларини қуриш, ер ости ва ер усти сув иншоотларини барпо этиш, дехқончилиكنинг илғор усулларида фойдаланиш, сунъий сув хавзаларини яратиш каби тадбирлар ўша замон дехқончилиги тараққиётидаги асосий омиллардандир. Ғаллачилик, боғдорчилик, полизчилик, сабзавотчилик, пахтачилик, пиллачилик соҳаларидаги ютуқлар ҳам илгариги даврлар ва бошқа минтақалардан кам бўлган. Чунончи, Хоразм

қовунлари, Журжон (Гургон) хурмолари, шакарқамиши, лимонлари, Нисо узумлари, беҳилари, бакдажонлари, Марв буғдойи нафакат минтақада, балки ундан ташқарида ҳам шухрат қозонган эди.

Дехқончилик соҳасининг ривожини, албатта, ҳунармандчилик тараққиёти учун тегишли асос яратиб беради. Салжукийлар даври ҳам бундан мустасно эмас. Шунинг учун ҳам ёзма манбалар, археологик изланишлар натижалари берган гувоҳликларга назар солинса, тўқимачилик (ип газлама, ипак, зиғирпоя толасидан тайёрланган матолар ишлаб чиқариш), кулолчилик (қоса, хум, кўза, пиёла ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш), гиламчилик, заргарлик, ойнасозлик, темирчилик, кўнчилик каби қатор соҳалар ҳам ички, ҳам ташқи талаб ва эҳтиёжларни қондириш йўлида тараққий этиб борган.

Яна бир муҳим соҳа бу савдо-сотикдир. Савдо-сотикнинг ривожланишида ишлаб чиқариш (деҳқончилик, ҳунармандчилик) билан бир қаторда улкан иқтисодий-савдо маконининг мавжудлиги ҳам муҳим ўрин тутган. Албатта, бундай маконни яратиш осон бўлмаган. Шаҳарларда бозорлар аҳволини яхшилаш, тартиб ўрнатиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, маълум масофаларда работлар, тўхташ жойлари бино этиш, пул муомаласини назорат қилиш каби қатор муҳим тадбирларни доимо амалга оширишга тўғри келган. Бунинг натижасида минтақанинг Ўрта ва Яқин Шарқ, Шарқий Европа, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакат ва ўлкалар билан савдо алоқалари гуркираб борган. 1087 йили Султон Маликшоҳ Шарқ ва Ғарб йўналишлараро савдони янада жонлантириш ниятида Хуросон ва Ироқ савдогарларини баъзи бир савдо тўловларидан озод этган¹. Савдо-сотикда қуруқликдан ташқари Каспий денгизи имконларидан ҳам оқилона фойдаланишга интилингани маълум. Каспий денгизи орқали Туркистонга нефть маҳсулотлари келтирилганини биламиз. Ё. бўлмаса Сирдарё қуйи оқими, ўнг қирғоғи ерларидан чиқадиган мушк, олтин, қумуш ёмбилар нафакат ташқи бозорда, балки минтақанинг ўзида ҳам ғоятда қадрланган. Умуман олганда, минтақа бозорларида қимматбаҳо мўйна, қорақўл териси, тузланган балиқ, морж қозиқ тишидан тортиб қуруқ мева, нафис матолар, қимматбаҳо тошлар, тақинчокларгача топиш мумкин эди.

Пул муомаласига келсак, энг юқори даражадаги пул

¹ Сельджукиди... с. 44.

бирлиги ўрнида соф олтиндан зарб этилган дино́р (қизил дино́р) қабул қилинган. Таркибида олтиндан ташқари қўшимча металл аралашмаси бўлган ва маҳаллий аҳамият касб этган дино́р ҳам бўлиб, уни рукний деганлар. Шунингдек муомалада мис дирхамлар ҳам бўлиб, улар асосан ички бозорга мўлжалланган. Салжукийлар даврида ҳам чек, аккредитив, вексел туридаги нақд пулсиз муомала қилиш тизими амалда бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим¹.

Салжукийларнинг ташқи алоқалари ҳақида нима дейиш мумкин. Салтанатнинг Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача ястаниши географик жихатдан уларни тўғридан-тўғри тарихий Хитой ва Византия билан чегарадош қилиб қўйди. Хитой ҳам, Византия ҳам бундан хавфсираши турган гап эди. Шунинг учун ҳам улар иложи борица салжукийларнинг заифлашиб боришидан манфаатдор эдилар. Бунда «чўғни бировнинг қўли билан ушлаш» сиёсатидан унумли фойдаланишга кўп ҳаракат қилинган. Чунончи, салжукий Султон Маликшоҳ даврида Византия дипломатик йўллар билан Хитойни салжукийларга қарши гиж-гижлаб, улар ўртасида уруш чиқаришга обдон ҳаракат қилгани маълум. Аммо Сун хонадонидан бўлмиш Хитой ҳукмдорлари урушдан кўра савдо алоқалари кўпроқ манфаатлироқ эканини англаган ҳолда «шайтон йўлидан» юрмайдилар. Византия бу билан тинчимай энди тўғридан-тўғри ғарбда, Европанинг ўзида салжукийлар, аниқроғи «мусулмонлар хавфи»ни байроқ қилиб, уларга қарши курашга даъват қила бошлайди. Ваҳоланки, ислом динини эндигина қабул қилган салжукийлар исломни ё унинг «хавфи»ни элтувчи куч бўлолмасдилар. Зеро, ислом дини зуҳуридан кейин дин байроғи остидаги бирон-бир юриш, истило йўқким, асл мақсади ва манфаати билан сиёсий, иқтисодий мўлжаллар билан уйғунлашмаган бўлсин. Демак, салжукийлар Византия учун, энг аввало сиёсий, халқаро савдо муносабатларида катта рақиб ҳисобланарди. Одатда, рақибни енгиш иши унга нисбатан кўпчилик фикри, яъни мафкурасини қарши қўйишдан бошланганидек, Византия салжукийларнинг ҳарбий-сиёсий хавфига қарши мафкура, эътиқод омилини қўйди. Бундан Рим черкови ва бошқа Европа мамлакатлари иложи борица фойдаланишга ҳаракат қилдилар: Шу тариқа XI асрнинг сўнгги ўн йиллигида мафкура бўёқлари билан чапланган, аслида

таъсир доиралар курашидаги бир ҳаракатгина бўлган салиб юришлари бошланган. Салибчиларнинг шарққа қараб ҳаракатларини қирқшда салжукийларнинг хизматлари катта бўлган.

Салжукийлар ўз тобелйида бўлган юртларда фан ва маданият таракқиёти ўчун барча шарт-шароитни яратиб беришга интиланлар. Салжукийлар хонадонига мансуб олий ҳукмдорми, шахзодами ё маликами, ҳаммалари мамлакатдаги бирон-бир шаҳарда бир ё бир неча мадраса қуришни ўз вазифалари, деб билганлар. Улардан вазирлар, амирлар, маҳаллий ҳокимлар ҳам ўрнак олиб иш тутганлар. Чунончи, тилга олганимиз машҳур вазир Низомул мулк ўз даврида кўплаб мадрасалар қурдирган. Ҳар бир мадрасада ўнлаб, юзлаб илм толиблари ҳам диний, ҳам дунёвий соҳаларда билим олганлар. Мадрасаларда ҳам табиий-аниқ фанлар, ҳам ижтимоий-диний билимлардан таҳсил олинган. Ўқувчиларга ойлик нафақа бериб борилиб, жой билан ҳам таъминланган, уларни ўз давраларининг етук олимлари ўқитганлар, илм толибларининг ихтиёрида кўп минг жилддан иборат кутубхоналар бўлган. Баъзи бир мадрасаларда ўқувчилар сони минглаб бўлганини биламиз. Масалан, Низомул мулк томонидан асос солинган «Низомия» мадрасаларидан бирида олти минг нафар талаба яшаб, таълим олгани маълум¹.

Илму маърифатга бўлган анъанавий жиддий эътибор салжукийлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади ва биз буни юқорида таъкидланган ўнлаб мадрасаларнинг барпо қилиниши орқали ҳам билиб олишимиз мумкин. Аҳвол ҳақиқатан ҳам шундай бўлганини ўша замонда яшаган буюк олимлар, шоирлар фаолиятини ҳам тасдиқлайди. Баҳовиддин Абубакр Марвазий, Шарафиддин Тусий, Абулҳасан Али Марвазий, Умар Хайём, Абулхотам Музафар Исфазорий, Захриддин Ғазнавий каби ҳандасачилар, юлдузшунослар, риёзиётчилар, Шараф аз-замон Мухаммад Илокий, саййид Исмоил Журжоний, Фахриддин Розий каби табиблар, кимёгарлар, Муъизий, Анварий, Собир Термизий, Асириддин Аҳсиқатий, Рафъий Марвазий каби йирик шоирлар шулар жумласидандир. Одатдагидек, улар ўз замонларининг барча илмларидан хабардор бўлганлар. Масалан, Умар Хайёмни биз кўпроқ машҳур шоир, аниқроғи, тўртликлар устаси сифатида таниймиз. Ваҳоланки, у етук юлдузшунос ва риёзиётчи ҳам эди. Хайём иштирокида расадхо-

¹ Батафсил қаранг: Сельджукидн... с. 49—53.~:

¹ Бата(Иқил қаранг: Тарихи адабиёт дар Ирон, 2-жилд, 234—241-бетлар.

на лойихаси чизишиб, сўнг бир йил ичида барпо этилган. Унда олиб борилган кузатишлар ва бошқа изланишлар натижасида 1097 йили Умар Хайём Султон Маликшоҳ топишириғига кўра янги таквим (календарь) тузади. Унинг аниқдиги Григорий календаридан ҳам юқори бўлишига қарамай амалда жорий қилинмасдан қолиб кетган. Бундан ташқари математика тарихида сонлардан бутун мусбат илдиз топишнинг умумий қондасини биринчи исботлаб берган ҳам Умар Хайёмдир.

Ё бўлмаса, кутубхоналар ахволини олайлик. Билим ва маърифат тарқатишда, буюк аждодларимиз тарихий-маданий меросини сақлашда катта аҳамият касб этган бундай муассасалар салжукийлар даврида бир талай эди. Тарихчи ва сайёҳ Ёқут Ҳамавий (1179—1229) Марвда бўлганида бу ерда ўнта йирик кутубхона борлигини кўрган. Мазкур кутубхоналарда сақланаётган китоблар Қиммати ва сони жиҳатидан дунёда бирон-бир кутубхона унга тенг келолмайди, деб ёзганди тарихчи¹.

Хуллас, салжукийлар даври ва фаолияти ҳақида кўп ёзиш мумкин. Аммо бир нарсани аниқки, Туркистондан чиққан намоянда сифатида салжукийлар мазкур минтақанинг сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий соҳадаги кўп асрлик тажриба ва анъаналарига суянганди, баҳоли қудрат ўз фаолиятларида уларни давом эттиришга ҳаркат қилганлар.

АНУШТЕГИНИЙЛАР

Ўзбек давлатчилиги таракқиётида мамлакатимизнинг ҳар бир воҳаю водийсининг ҳиссаси бўлиб келганини биз бир неча бор кўрдик. Шу маънода давлатчилигимиз ибтидоси қарор топган кўхна Хоразмда XI—XIII аср бошларида кечган сиёсий жараён ва унинг тамом минтақага таъсири катта қизиқиш уйғотади. Биз қуйида шу ердан чиққан, кўпроқ хоразмшоҳлар номила машҳур сулолар фаолияти ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Хоразмшоҳ дейилганда, аслида, Хоразм воҳасида ҳукмронлик қилган сулола вакили тушунилади, яъни Хоразм ҳукмдори (шоҳи) маъносини англатади. Узоқ асрлар давомида бу вилоятда бир қатор сулолалар хоразмшоҳлар унвони остида фаолият кўрсатганликларини биламиз. Масалан, IV—X асрларда африғийлар хонадони,

995—1017 йилларда маъмунийлар (Маъмун I, Абулҳасан Али, Маъмун II), 1017—1041 йилларда эса олтунтошийлар (Олтунтош, Хорун, Ҳандон) сулолалари хоразмшоҳлар унвон билан бошқарув курсида ўтирганлар. Аммо Хоразм доирасидан ташқарига чиқиб, мамлакат, минтақа микёсида от суриб ва бу билан ҳам чекланмасдан бошқарувнинг салтанат даражасига эришган сулола бу ануштегинийлардир (1097—1231). Сўз ҳам айнан ануштегинийлар ҳақида боради.

Ануштегинийлар сулоласининг бошловчиси Ануштегин (вафоти 1097 йил) ҳисобланади. XI асрнинг иккинчи ярмида салжукийларнинг омади чопган вақтлар эди. Ануштегин салжукий ҳукмдор Султон Маликшоҳнинг мансабдорларидан бўлиб, ўзининг намунали хизмати эъзига юксак мартаба ва ҳукмдорнинг яқин аёнларидан бири даражасига кўтарилади. Тахминан 1077 йили у Хоразм шихналиги (қомендант маъносида) вазифасига тайинланади¹. 1097 йили эса ўғли Қутбиддин Муҳаммад Хоразм волийси, яъни ҳокими мавқеига эришади². Унинг ҳокимлиги фақат Хоразм доирасида бўлгани табиий. Қутбиддин Муҳаммад салжукийлар даргоҳига қарам эди. Ҳар йили ўзи ё ўғли Отсиз орқали марказга вилоятдан ундирилган солиқни олиб бориб турарди. Худди мана шу Отсиз (тўлиқ исми Малик Абу Музаффар Алоиддин Жалолиддин Отсиз) отасидан кейин салжукий Санжар ҳукми билан Хоразм волийлигига тайинланади. Бу вақтда у ҳали 30 га ҳам кирмаганди. Отсиз ҳам аввалига отаси қаби салжукийлар хонадонига сидқидилдан хизмат қилади. Аммо сиёсатда бўлганидек, ўз мавқеи мустаҳкамланиб ва, аксинча, рақобатчилари заифлаша борганини сезган ҳолда салжукийларга қарамликдан бош торта бошлайди. Гарчи фаолиятининг сўнгги 20 йили давомида у мутлақ мустақилликка эришиш ва бу билан ҳам чегараланмай ўз ҳукмини Сирдарёнинг қуйи оқимларидаги ерлар ва Хуросонга ҳам ўтқазишга интилган бўлса-да, аммо моҳият эътибори билан айтилган бўлсак, унинг замонида Хоразм вилояти тўла эркинликка эриша олмади³. Агар Отсиз замонаси сиёсий манзарасига назар ташлагудек бўлсак, бу вазифани ҳал этиш ҳақиқатан ҳам қийин эканлигини сезамиз. Аввало, нима бўлганда ҳам Султон Санжар

¹ Тарихи жаҳонгўшай. Лейден-Лондон, 2-жилд, 1916, 1—2-бетлар.

² Ўша жойда, 3-бет.

³ Қаранг: *Бунятлов З. М.* Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. Москва, 1986, с. 8-13.

¹ Ўша жойда, 252-бет.

ғоятда катта қудратта эга эди. Бунга Отсизнинг ўзи ҳам бир неча бор икром бўлган. Иккинчи томондан, шу асрнинг 30-йиллари охири ва 40-йилларй бошида Туркистон сиёсий майдонига чиққан янги куч — қорахитойлар ҳам ниҳоятда қувватга тўлиб турган эдилар. Бекорга Отсиз уларга йилига 30 минг олтин динор тўлаб туришни бўйнига олмаган, албатта¹. Аммо шу билан бирга Отсиз фаолияти ўз сулоласининг кейинги ўн йилликларда Туркистон ва ундан ташқарида ҳам амалга оширган ҳаракатларининг асосини яратишда бекиёс бўлди. Яъни Отсиз ануштегинийлар хонадони нафакат бир вилоят, балки улкан минтақада ҳам сиёсат юргизиш, донгдор сиёсий кучлар билан рақобатлаша олишга қодир эканлигини амалда кўрсатганди. Отсиз ва Султон Санжар кетма-кет (1156 ва 1157 йиллари) охиратга сафар қилганлар. Отсизнинг сиёсатини ўғли Эл Арслон (1156—1172) давом эттиради. Очиғини айтиш керак, бу вақтга келиб минтақадаги вазият ҳам анча «бўшашганди». Бу, энг аввало, Султон Санжарнинг ўлиmidан кейин салжуқийлар хонадонидан унинг ўрнини боса оладиган етук сиёсатчининг чиқмаганлигидан, десак тўғри бўлади. Гапнинг қисқаси, Султон Санжардан сўнг шарқий салжуқийлар сиёсий бирлиги инкирозга учраган эди. Бундай шароитда Эл Арслон учун Хоразмда мустақил сиёсат юргизишга эришиш мушкул эмасди. У фақат бу билан чегараланибгина қолмай минтақа бўйлаб ҳам фаол ҳаракат қила бошлайди. Чунончи, у 1158 йили Мовароуннаҳрда қорахитойлар билан тўқнашиб, қўли баланд келган ҳолда улар билан сулҳ тузади². 1167 йили эса Нишопурни эгаллайди ва Озарбайжонга ҳарбий юриш уюштиради³. Аммо Эл Арслонга ҳам марказида Хоразм бўлган, барча томонидан тан олинган қудратли сиёсий уюшмага асос солиш насиб этмаган.

Хоразмшоҳларнинг забардаст сиёсий куч сифатида рўёбга чиқа олмаганликларининг бош сабабларидан бири бу ички низоларга барҳам бера олмаганликларидир. Чунончи, Эл Арслондан сўнг унинг ўғиллари Аловиддин Такаш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида 20 йилдан ортиқ вақт давомида тахт учун кураш кетади. Ҳар иккови ҳам гоҳ қорахитойларга, гоҳ Хиротдан Шимолий Ҳиндистонгача бўлган ҳудудда ҳукмронлик қилиб турган ғурийлар

сулоласига, гоҳ эса Хуросон амирларига суянган ҳолда учаро кураш олиб борганлар. Бирок бундан бирон-бир Наф чикмади, на сулола, на Хоразм юксалди. Фақат < ултоншоҳ вафотидан сўнггина (1193 йил) Такаш якка ҳукмдор сифатида кенг камровли сиёсат юргизиш имкопига эга бўлди. 1194 йили у Ғарбий Эроннинг аксар қисмини бўйсундирди, кейин Кермонда ҳам унинг номига хутба ўқилади. Ҳукмронлиги сўнггида у хатто Бағдодни — халифалик пойтахтини забт этишга ҳам шайланади. Аммо юриш чоғида, 1200 йилнинг ёзида, йўлда иафот этади¹. Ундан қолган мерос — Туркистон ва Эроний ўз ичига олган салтанат курсисига Аловиддин Мухаммад (1200—1221) чиқади. 1210 ва 1212 йилларда икки уринишда у қорахитойлар масаласини бутунлай ҳал қилади². Бу воқеа унинг обрў-эътиборини ниҳоятда ошириб юборади. Иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақаблари билан машҳур бўлган Султон Қутбиддин Мухаммад саъй-ҳаракатлари туфайли 1217 йилга келиб Озарбайжон, Эрон, Хуросондан Ҳиндистонгача бўлган ерлар хоразмшоҳлар измига тушганди. Шу йил охирида у ҳам Бағдодни эгаллаш ҳаракатига тушади, аммо об-хаво оғир келиб, мўлжал амалга ошмай қолади. Султон Мухаммаднинг асосий максади Сурия, Кичик Осиё ва Мисрни ҳам бўйсундириш эди. Хуллас, Чингизхон босқини арафасида хоразмшоҳлар сулоласи дунёнинг энг қудратли сиёсий кучларидан бирига айланганди. Орол денгизидан Ҳинд океанигача, Ирокдан Шарқий Туркистонгача бўлган улкан ҳудуд тақдири Хоразмда ҳал бўларди³.

Худди шу даврда шарқда бошқа бир ҳарбий-сиёсий куч қудратга тўлиб бораётганди. Албатта, биз бу ерда Чингизхон асос солган ҳарбий-сиёсий кўчманчи уюшмани назарда тутяпмиз. XIII аср ўнинчи йиллари охирида Шарқда икки йирик куч — хоразмшоҳлар ва чингизийлар ҳукмронлиги шароитида уларнинг ўзаро тўқнашишлари табиий ҳол эди. Қатор манбалар, илмий адабиётларда чингизийларнинг Мовароуннаҳрга юришлари сабабини турлича изоҳлашга ҳаракат қилинади-ю, аммо оддий бир ҳақиқатга қўп ҳам эътибор берилмайди. Хоразмшоҳлар ҳам, чингизийлар ҳам сиёсий куч сифатида шундай бир қувватга эга эдиларки, ёнма-ён турган бир

¹ Тарихи жаҳонғўшой, 2-жилд, 88-бет.

² Ўша жойда, 16—17-бетлар.

³ Государство хорезмшахов..., с. 35.

¹ Ўша жойда, 38—61-бетлар.

² Тарихи жаҳонғўшой, 2-жилд, 74—84-бетлар.

³ *Ан-Васави*. Жизнеописание, с. 45.

шароитда уларнинг ўзаро тўқнаш келмасликлари мумкин эмасди (худди, масалан, македониялик Александр ва ахамонийлар, Амир Темур ва Боязид ўртасидаги рақобат каби). Бахона эса доимо топилади. Хоҳ у томондан, хоҳ бу томондан. Одатда, Чингизхоннинг Мовароуннахрга лашкар тортишига сабаб қилиб 1218 йилги Ўтрор воқеаси кўрсатилади, яъни Чингизхон элчилик-савдо қарвонининг Ўтрорда қатл этилиши Чингизхон ғазабини кўзга-ган, қабилидаги фикрлар олға сурилади.

Ваҳоланки, икки томон ўртасида уруш чиқиши муқаррарлиги ҳам Султон Мухаммадга, ҳам Чингизхонга бошданок аён эди. Бу борада ташаббус кўпроқ Чингизхонда бўлган. 1218 йили хоразмшоҳга юборган номасида у Султон Мухаммадга ўғлим, деб мурожаат қилади¹. Дипломатия тилида бу «қаролим» деган билан баробар бўлиб, аслида бу жангга ундаш эди. Ҳозирча бизга номаълум қандайдир сабабларга кўра Султон Мухаммад бундай қилмайди. Ўтрордаги воқеага келсак, элчилар ва савдогарларнинг ўлдирилиши ҳам айб сифатида Султон Мухаммадга қўйиб келинади. Ваҳоланки, бизнинг назаримизда, унинг бундан бошқа иложи йўқ эди. Бу қарвон фақатгина элчилик ва савдо қарвони бўлмай, балки ундаги 100 кишига ўлкадаги турли ерларда савдо билан шуғулланиш учун Чингизхон кўрсатмаси билан маблағ ажратилган эди². Бошқача айтганда, мазкур кишилар жосуслик фаолияти билан шуғулланишлари мўлжал қилинган. Умуман олганда, Чингизхон бўлажак жанг майдони бўлмиш ўлкани жуда яхши ўрганганди. Буни Султон Мухаммад яхши биларди ва унга чек қўйиш зарурлигини ҳам англади. Биз ҳатто шундай фарз қилишимиз мумкинки, Ўтрордаги тўқилган қон Чингизхон томонидан аввалдан пишитилган режа асосида амалга оширилган. Чунки мазкур воқеа тарихий баёнининг бир чўпчакнамо томони бор. Яъни қарвоннинг барча кишилари қириб ташланган-у, фақат бир киши омон қолиб, бу ҳақдаги хабарни Чингизхонга етказган. Ваҳоланки, шундай катта шаҳар Ўтрорда бир неча юз одам қатл этилиши, нима бўлганда ҳам, бекитикча қолмасди.

Ўз ўрнида Султон Мухаммад ҳам қатор хатоларга йўл қўйган. Чунончи, душман билан бўладиган жангларда қандай тактикадан фойдаланиш масаласида у саботсиз-

лик ва калтабинлик қилди. Ваҳоланки, ҳарбий кенгашда бир қатор таклифлар ўртага ташланганди: барча ҳарбий кучни (600 минг киши атрофида) бир ерга тўплаб, ҳарбий юришда толиқиб турган душманга Сирдарё бўйида ҳужум қилиш; ғанимни Мовароуннахрга киритиб, қулай вазиятда унга зарба бериш (Жалолиддин таклифи); тоғлиқларга чекинган ҳолда мўғуллар учун ноқулай дараларда жанг қилиш; Ғазнага ва ҳатто Ҳиндистон томон чекиниб ўша ерда жанг олиб бориш¹. Султон Мухаммад буларнинг барчасини инкор қилган ҳолда бошқа бир йўлни танлайди, яъни ҳар бир шаҳар ва қалъа кучига суянган ҳолда ҳимояланишни маъқул топади. Бу эса ҳарбий кучнинг аввал бошданок бир неча майда-майда қисмларга бўлиниб кетишига олиб келади. Натижада, 1220 йили Бухоро, Самарканд, 1221 йили Урганч, Термиз қўлдан кетади. Ҳўжанд ҳокими Темур Малик, Жалолиддин хоразмшоҳ мардликлари нечоғлик юқори бўлишига қарамай ташаббус қўлдан кетгани сабаб урушда ютқазилади². Шу ерда биз бир масалага—мағлубиятнинг бош сабабига диққатни жалб этмасдан қололмаймиз.

Чингизхон нечоғлик қудратли қўшинга ва ақл-заковатга эга бўлишидан қатъи назар Султон Мухаммад имкониятлари ундан кам эмасди. Юқорида тилга олинган улкан ҳудудни ўз қўл остида бирлаштиришга муваффақ бўлганлиги унинг имкониятлари нихоятда катта бўлганидан далолат беради. Шунга қарамай маданий жиҳатдан қолоқ бўлган сиёсий кучга қураш бой берилди. Бунинг сабаби нимада? Фикримизча, Султон Мухаммад ҳукмронлиги даврида давлатчиликда ўзига хос икки ҳокимиятчиликнинг юзага келишида. Юқорида Низомулмулкнинг подшоҳлик ишига аёллар ва гўдақларни аралаштирмаслик кераклиги ҳақидаги фикрини келтириб ўтгандик. Султон Мухаммад замонида эса худди шу ҳол юзага келади. Унинг онаси Туркон хотун давлат ишларига тўғридан-тўғри аралаша бошлайди. У давлат бошқарувидаги энг муҳим масала — давомийлик, яъни валиахдлик масаласига аралашиб ўзининг ҳукмини ўтказди. Валиахд қилиб Султон Мухаммад мўлжаллаган Жалолиддин эмас, онаси талаб қилган кенжатоё Узлокшоҳ тайинланади. Кенжа ўғилнинг онаси эса ўз ўрнида Туркон хотун қавмидан бўлиб, Туркон хотун ўз қавмига доим ён босиб келарди. Туркон хотун аслида кипчоқ

¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Книга 2, с. 188. Жизнеописание, с. 77-78.

² Мўғулларнинг хуфия шажараси, 1979, 132-бет (қозоқча матн)."" "

¹ Государство хорезмшахов..., с. 138.

² Қаранг: Тарихи жаҳонгўшай, 1- жилд, 70—102- бетлар.

уруғларидан бирига мансуб бўлиб, ўз вақтида Такаш кипчоқларни ўзига оғдириш ниятида унга, кипчоқ хонининг кизига уйланганди. Вақти келиб Туркон хотун кўмагида кипчоқлар хоразмшоҳлар салтанатида катта мавке касб этишларини ў хаёлига келтирибди дейсизми. Хуллас, кучманчи шароитдан чиқиб, ўтроқ ва қжсак маданиятли мухитда бирданига юксак даражага эришган амирлар, харбийлар иложи борица ўз мавқеларини қандай бўлмасин мустаҳкамлаб боришга ҳаракат қилганлар. Қолоқликдан бирданига, деярли ҳеч бир уринишсиз, Туркон хотун ёрдамида маданиятнинг ва у билан боғлиқ барчанинг марказида бўлиб қолиш, албатта, эғаллаган жойни саклашга ундайди. Лекин бу жараён хоразмшоҳлар ва, умуман, давлатчилик устунлари заифлашиши ҳисобига кечди. Султон Муҳаммад ва ана шу тоифа амирлари ўртасидаги тафовут шунчалар бўлганки, вазиятдан усталик билан фойдаланган Чингизхон кўрсатмаси билан бир қалбаки хат тузилган ва унда гўёки мазкур тоифа амирлари Чингизхонга мурожаат қилиб, уни зориқиб қутаётганликларини ёзадилар. Бу хат жосуслар орқали тарқатилиб, Султон Муҳаммадга етиб боради ва унинг собитлигига катта зарба беради¹.

Демак, давлат марказида қабилавий манфаатларни ҳамма нарсадан афзал билувчиларга ўрин бўлмаслиги керак экан. Бу борада Туркон хотун шунчалар паст бўлганки, Чингизхон тутқунлигида бўлиб турган бир вақтида унга қочиб Жалолиддин олдига борайлик дейишганда, Ойчечакнинг ўғлига (Жалолиддинга) қарам бўлгандан кўра Чингизхон қўлидаги асирлик ва бу ердаги камситишлар менга азизроқдир, деган экан². Гарчи Султон Муҳаммад ўлими олдидан (1221 йили) ўғли Жалолиддинни валиаҳд қилиб тайинласа-да, фурсат қўлдан кетганди. Шунга қарамай давлат ва халқ олдида ўз масъулиятини ҳеч қачон унутмаган Жалолиддин душманга қарши курашни тўхтатмайди. Тўғри, у Урганчни тарк этади ва Ниео, Қандаҳор атрофида, Чорикорда, Ғазна яқинида бўлган жангларда мўғулларга шундай зарбалар берадики, ўз еншлмасликларига ортиқча бино қўйган мўғуллар ичини алам ва афсус доғ қилади³. Шунда Жалолиддинга қарши шахсан Чингизхоннинг ўзи отланади.

¹ Жизнеописание, с. 82.

² Ўша жойда, 85-бет.

³ Ўша жойда, 102, 105, 109, 125 ва бошқа бетлар; Собрание летописей, т. I, книга 2, с. 220—221.

Ушбу вазиятда давлатчилигимиз тарихида кўзга ташланиб келган бир нуқсонимиз яна панд беради. Сўнгги жангда қўлга киритилган ўлжани тақсимлашда қелишмовчилик чиқиб баъзи бир амирлар ўз қўшинлари билан Жалолиддинни тарк этадилар. Жалолиддин уларга қарата «бирга бўлайлик, умум душманга қарши биргаликда курашайлик» дейишига қарамай наф чиқмайди. Энг ачинарлиси, мўғуллар ўша амирларни биттама-битта кириб ташлаганлар. Кучи қирқилган Жалолиддин эса Синд дарёси томон чекинади. Чингизхон уни тириклигини тутишни буюрган. Қўли паст келаётганини сезган Жалолиддин бутун ҳарамини дарёга чўктиришни буюради, яъни яқинларининг душман қўлига тушишини хохламайди. Ўзи ҳам оти билан дарёга отилади ва эсон-омон нариги қирғоққа сузиб ўтиб олади. Бу манзарадан хайратга тушган Чингизхон: «Ўғлинг бўлса, шундай бўлсин!», деган экан¹.

Жалолиддиннинг кейинги фаолиятини қузатадиган бўлсак, шу нарса ойдинлашадикки, у хоразмшоҳлар тахти вориси сифатида ўз хонадонига тегишли бўлган ерларда ҳукмронликни тиклашни мақсад қилиб қўйган. Шунга кўра у аввал Шимолий Ҳиндистонда, сўнг Кермон, Шероз, Исфахон ва Озарбайжонда хоразмшоҳлар сиёсатини тиклайди. 1226 йили эса Тифлисни олади. Манбалардан бирида ёзилишича, Жалолиддин олдинида грузинлар билан тинчлик йўли асосида қелишишга ҳаракат қилган. Жумладан, уларга қилган мурожаатида шундай дейилади: «Мен сизларнинг мамлакатингиз қудратини ва грузинлар шижоати ҳақида эшитганман. Эндиликда эса мен биргалашиб душманга (яъни мўғулларга — А. З.) қарши курашайлик, дейман. Эшитишимча, ҳукмдорларинг аёл экан (бу ерда малика Русудана (1222—1245) назарда тутилмоқда — А. З.). У менга турмушга чиқсин ва мен сизларнинг ҳам ҳукмдорларинг бўлай ва биз биргаликда умум душманни мағлуб қилгаймиз»². Русудана бунга қўнмаган ва шундан кейин Жалолиддин Тифлисни жанг қилиб олган.

Бу вақтга келиб Жалолиддин хоразмшоҳлар бошқариб келган салтанатнинг ғарбий қисмида ўз ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлганди. Шу билан бирга шарқдан мўғуллар хавфи кучайиб келарди. 1227 йили Исфахон атрофида Жалолиддин мўғулларга қатъий зарба бера-

¹ Собрание летописей, т. I, книга 2, с. 223—224; Жизнеописание, с. 127—129.

² Государство хорезмшахов..., с. 169.

ди. Бу ўз ўрнида унинг мавкеи ва кудратини янада оширади. 1230 йили эса Жалолиддин Кичик Осиёнинг жануби-шарқий қисмини забт этади¹. Бир сўз билан айтганда, мазкур йилларда Жалолиддин шарқдан босиб келаётган мўғуллар билан бас келишга ягона куч ва, умуман, Ғарб мамлакатларини улардан тўсиб турган қалқон ҳисобланарди. Буни ғарбий мусулмон давлатлари тан оладилар. Бу ҳақиқат мўғулларга ҳам аён эди. Шунинг учун ҳам улар Жалолиддинга мурожаат қилиб, ўзаро сулҳ тузишни таклиф қиладилар. Аммо, у бунга юрмайди, чунки ўз она-юртини хароб этган, халқини ҳўрлаганлар билан келишишга унинг миллий ғурури йўл қўймасди. Гарчи Жалолиддиннинг мўғулларга қарши қурашдаги қалқонлиқ ролини барча мусулмон давлатлари тан олсалар-да, амалда унинг атрофига бирлашишни ис-тамасдилар. Бу эса ўз ўрнида мўғулларнинг ғарбга қараб силжишларига муносиб шароит яратиб берарди. 1231 йили Озарбайжонни забт этган мўғуллар яна Жалолиддиннинг қаршиликка учрайдилар. Аммо тасодиф туфайли 1231 йилнинг 17 ва 20 август оралиғида Жалолиддин бир қурд томонидан Маёфориқин (Кичик Осиё) атрофида ўлдирилади².

Жалолиддин ҳақида кўп ёзиш мумкин ва керак ҳам. Аммо бир нарса равшанки, агар мўғуллар босқинининг дунё халқлари тарихида тутган ўрни инобатга олинса, Жалолиддин кишилик тараққиётидаги энг буюк давлат арбоби ва йирик лашкарбошиларидан бири сифатида гавдаланиши керак. Унинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги улўввор ўрни эса табиий равишда юксакдир.

Ануштегинийлар замонида давлат бошқаруви қандай бўлган, саволи туғилиши табиий. Ануштегинийлар даври бошқарувида ҳам илгари кўриб ўтилган сулолалар бошқарувидан фарқли тизим бўлмаган. Зеро, бир томондан, сулолалар ўзгариши билан воқелик, яъни макон ва анъаналар ўша-ўшалигича қолаверган, иккинчи томондан, ануштегинийлар маълум муддат салжуқийлар даргоҳи билан нўхоятда яқин муносабатда бўлганликлари учун улардаги бошқарув тизими тажрибасини ўзлаштиришлари қийин бўлмаган. Демак, давлат бошқаруви икки тизимдан: даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган.

Даргоҳда ҳожиб, улўф ҳожиб тутган мавке хусусида

биз олдинлари ҳам фикр юритгандик. Ҳожиблик хизмати ҳоразмшўхлар даврида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Улўф ҳожиб ҳукмдорнинг энг яқин кишиларидан бири ҳисобланган. Ҳожибларга ғоятда муҳим вазифалар, масалан, махсус музокаралар олиб бориш ва, ҳатто, вазирлар фаолиятини тафтиш этиш кабилар топширилган. Шунингдек ҳожиб лавозимидаги амалдорга бутун бир вилоят ноиблиги топширилгани ҳам маълум³. Даргоҳдаги барча ҳўжалик хизматлари фаолиятини бошқариш устоздорга юклатилган. Султон чақирганда биринчи ҳозир бўладиган шахс ҳам устоздор ҳисобланган. Олий фармон олган устоздор шунга кўра тегишли хизматларга бўйруқ берган ва унинг гапини икки қилиш бўлмаган. У даргоҳнинг барча масалалари билан шўғулланган ва бундан ташқари бош ҳазина маблағларидан ҳам истифода этган ҳолда нонвойхона, ошхона, отхона, сарой хизматчиларининг харажатларини қоплар эди. Шунингдек, у ушбу маблағдан маош бериш ва бошқа харажатлар учун ҳам фойдаланган. Нисовийнинг ёзишича, бунда устоздор улардан тилхат олган. Тилхатга вазир, муставфий, мушриф, нозирнинг муҳрлари босилган бўлиши керак эди. Аъёнлар харажатида кетган маблағ ҳақидаги тилхат ариз муҳри билан тасдиқланиши керак бўлган⁴.

Амири охур мансаби ҳам масъулиятли ҳисобланиб, унча-мунча киши бу лавозимга тайинланмаган. Чунки унинг бўйнига султонга тегишли отлар парвариши юклатилган. Отларнинг сони эса 30 минггача бўлгани маълум. Подшўхона овларни ўрнига қўйиш тадбирларини амири шикор ушштирган⁵. Саройдаги муҳим хизматлардан яна бири бу таштдордир. Гарчи таштдор ювиниш анжомларини сақловчи маъносини берса-да, аммо аслида бу мансабни эгаллаган киши султоннинг энг яқин кишиларидан бирига айланган. Ҳукмдор унга ўзининг энг махфий фикрларини ҳам изҳор қилиши мумкин эди. Юқорида тилга олганимиз Ануштегин салжуқий Султон Малик саройида ҳудди мана шундай таштдор мавкеига эришганда, унга мазкур мансабга вилоятда мутаносиб келувчи шихналик, яъни Хоразм шихналиги лавозими берилади⁶. Чунки таштдор хизмати билан боғлиқ барча харажатлар Хоразм вилоятидан тушадиган солиқлар билан қопланар-

¹ Жизнеописание, с. 186; Сборник летописей, т. I, книга 2, с. 243—244.

² Жизнеописание, с. 297.

³ Ўша жойда, 70, 75, 206, 233, 235, 285-бетлар.

⁴ Ўша жойда, 130, 226, 228-бетлар.

⁵ Ўша жойда, 81, 92, 113, 141, 184, 247 ва бошқа бетлар.

⁶ Тарихи ҳажонгўшўй, 2-жилд, 2-бет.

ди. Яна бир муҳим лавозим бу кассадордир, У ҳафта давомиди султонга тушган арзлар, шикоятларни йиғиб, жума куни кечаси ҳукмдорга топширади. Кейин эса ҳар бир арзчи ё шикоятчига тегишли жавобини берарди. Бу мансабга ҳам ҳар ким тайинлана берилмасди. Зеро, ҳукмдор билан оддий халқ ўртасида алоқа боғлаб, раийят аҳволи ва зоридан хабардор қилиб туриш савобли ишини ҳамма ҳам ҳалол бажара олмаслиги табиий. Даргоҳда шунингдек чашнигир — султонга бериладиган овқат, ичимликларни текшириб қўрувчи, жомадор, султоннинг котиби (даватдор), шаробдор, фаррош, байроқдор (амири алам), хос хизматкорлар бошлиғи (малики хавас) каби хизмат ва вазифалар ҳам бўлгани маълум¹.

Ижроия ишларини девонлар (вазирликлар) олиб бориб, бу тизим тепасида вазир (бош вазир) турган. Вазир ҳам ҳукмдорнинг энг яқин кишиларидан, биринчи маслаҳатчиси сифатида гавдаланади. Ўз фаолиятида у фақат султон олдидагина жавобгар бўлган. Расмий тадбирлар, турли мақсаддаги музокараларда ҳукмдор номидан иш тутган. Унга барча амалдорлар, ноиблар, ҳарбийлар бўйсунган. Ишдан олиш, ишга тайинлаш, маош, нафақа тайинлаш, ҳазина ва солиқ тизимини назорат этиш, маҳаллий вазирлар ҳисоботини олиш каби қатор вазифалар унинг ваколатида бўлган².

Девонларга келсак, уларнинг фаолияти салжукийлар замонасидаги тизимдан деярли фарқланмаган. Иншо ёки туғро девони расмий ҳужжатлар, ёзишмаларни тузиш билан шуғулланган. Молия ишлари билан истифо девони, давлат назорати тадбирлари билан ишроф девони, ҳарбий масалалар, чунончи, қўшинни қурол-аслаҳа билан таъминлаш, қўшин қисмлари шахсий таркибини назорат қилиш, ҳарбийларга ажратилган ер-сув назорати, ҳарбий кўриклар ўтказиш кабилар билан девони арз ё жайш шуғулланган. Яна бир девон бўлиб у девони хос дейилган. Ҳақиқатан ҳам бу махсус девон ҳисобланиб, ҳукмдор сулолага тегишли ер-сув, мол-мулк, султон мамлуқларига маош бериш вазифалари билан машғул бўлган³.

Икки оғиз сўз хоразмшоҳлар қўшини ҳақида. Хоразмшоҳлар ўз даврининг энг қудратли лашкарига эга бўлганлар. Юқорида зикр этилган қорахитойларга қарши ҳарбий юришда Султон Муҳаммад ихтиёрида 600 минг отлик аскар бўлгани маълум. Худди шундай куч Бағдод

юришига ташланган. Мўғуллар босқини арафасида эса хоразмшоҳлар тахминан 600 минг отликни ўз қўл остиларида бирлаштириш имконига эга эдилар⁴. Албатта, бу ерда пиёда аскарлар, турли қўмакчи қисмлар назарда тутилмаяпти. Бундай улкан лашкарни тайёргарликда тутиш, таъминотидан хабардор бўлишнинг ўзи бўлмаган. Яна шу нарса маълумки, ҳарбий қисмларда аёллар ҳам эркаклар билан баробар жанг қилганлар.

Олий ҳукмдорнинг махсус шахсий гвардияси (ҳарос) ҳам бўлиб, улар фақат мамлуқлардан иборат бўлган. Чунончи, Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардияси 10 минг кишини ташкил қилган. Кези келганда шуни алоҳида қайд этиш керакки, мазкур қисм жангчиларини пахла-вонлар ҳам деб аташган. Шунингдек, ҳарбий назоратчи, сипоҳсалор, соҳиби жайш (вилоят қўшини бошлиғи), амир ул-умаро, малик (10 минг қўшин бошлиғи), човуш (чопар), жосус (разведкачи), аскар қозиси каби хизмат ва вазифалар бўлган⁵.

Улкан минтақада сиёсий яхлитлик ва барқарорликка эришилиши, табиий равишда, ижтимоий-иқтисодий муносабатларда ижобий ўзгаришлар ҳосил бўлишига сабаб бўлиши аниқ эди. Археологик изланишлар, ёзма манбалар гувоҳлигига кўра сунъий суғоришга катта эътибор берилиб, воҳалар имконидан иложи борича кенг фойдаланишга ҳаракат қилинган. Натижада деҳқончиликнинг ривожланишида узилиш бўлмаган. Бизга илгаридан маълум махсулот турларининг барчаси етиштирилган. Шаҳарларда ҳаёт қайнаб, савдо-сотик, ҳунармандчилик ривожланган. Мамлакатда ишлаб чиқарилган турли хилдаги газламалар, заргарлик буюмлари, кийим-кечаклар, гилам, поёндоз, тери, жун, ёғ-мой, совун, қурол-аслаҳа, эгар-жабдуғлар, ҳўл мева, курук мева, ипакликлар, жавохирлар ва бошқа кўплаб махсулотлар ҳам ички бозорда, ҳам ташқи бозорда харидоргир эди. Албатта, бунда тегишли давлат идораларининг ҳиссаси ҳам катта бўлган. Чунончи, доим бўлганидек мухтасиблар бозорлардаги нарх-наво, махсулотларнинг сифати, тошу тарозунинг аҳволдан хабардор бўлишни тўхтатмаганлар. Карвон йўлларида тўхташ жойлари, сув омборлари, хавзалари қурилган ё борлари таъмирланган, катта карвонларни кўриклаб боришга ҳатто султоннинг шахсий пахла-вонлари ҳам жалб этилган.

¹ Жизнеописание, С: 92, 115, 129, 198, 219, 241 и другие.

² Государство хорезмшахов..., с. 93.

³ Жизнеописание, с. 166, 196, 308, 342, 352 и другие.

⁴ Жизнеописание, с. 55; Сборник летописей, т. I, книга, 2, с. 191.

⁵ Жизнеописание, с. 54, 67, 71, 92, 128, 146, 153, 180, 186, 196 и другие; Государство хорезмшахов..., с. 90—91.

Хоразмшоҳлар даври фан ва маданият равнақи ҳам аъло даражада бўлганини биламиз. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки юртимиз анъанавий равишда фан ва маданият бешиги бўлиб келаркан, гап фақат у ёки бу даврда иқтисодий-ижтимоий тараққиёт аҳволи ва давлат арбобларининг нечоғлик илм-маърифатли эканлигида қолган. Хоразмшоҳлар замонида айни шу икки омил ўзаро уйғунлашган эди. Хоразмшоҳларнинг барчаси чуқур билим эгаси эдилар. Улар ҳам дунёвий, ҳам диний билимларни эгаллаганлар. Масалан, Отсиз қасидалар, рубоийлар ёзган, кўплаб назм намуналарини ёддан айтиб бера олган, санъат ва илмга катта ихлос билан қараган. Рубоийларидан бирида у шундай дейди: «Дунё белига урилган тамға менинг фармонимдир, фалак қулоғидаги халқа менинг паймонимдир. Бугун шундай салтанатни қўлда тутсам-да, Дўст ризолигига эришиш менинг иймонимдир»¹. Такаш, Эл-Арслон, Султон Муҳаммад ва хоразмшоҳларнинг бошқа намоёндалари ҳам кенг билимли, шеър ва санъатни кадрловчи бўлганлар, назмда ижод қилганлар. Такаш эса айниқса уд чалишни ўрнига қўйган².

Юқорида биз хоразмшоҳларнинг барчаси кенг билимлар эгаси эдилар деярганмиз, бу билан нафақат ануштегинийларни, балки умуман хоразмшоҳлар унвони билан машҳур сулолаларни, жумладан, маъмунийларни ҳам назарда тутамиз. Чунончи, Маъмун II (1010—1017) фан ва маданиятга ҳомийликда ўрта асрлардаги энг донгдор ҳукмдорлардан бири саналиб, пойтахт Урганчда ўз даврининг Академиясига асос солган. Бу масканда яратилган шарт-шароитдан Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абулхайр Ҳаммор, Наср Ирок, Ибн Мискавайҳ каби буюк даҳолар баҳраманд бўлиб, ўз ижодларини чархлаган эдилар³. Кези келганда шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, Хиванинг 2500 йиллиги тантана қилинган 1997 йилда Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов фармони билан Хоразмда Маъмун Академияси қайтадан тикланди. Демак, орадан минг йил ўтиб тарихий адолат қарор топди ва бу ҳол шубҳасиз ўзбек давлатчилиги тарихини тиклашда катта аҳамият касб этади⁴.

¹ Тарихи жаҳонгўшай, 2-жилд, 3—4-бетлар; Тарихи адабиёт, 2-жилд, 35-бет; Мажма ал-ансоби, 134-бет.

² Государство хорезмшахов..., с. 61.

³ Булаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. 1972, с. 120—121, 346—363.

⁴ Батафсил қаранг: *Ислам Каримов*. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Тошкент, 1998, 374—381-бетлар; Хабарнома № 4 (28), 1997, Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг нашри, 21—25, 96—97-бетлар.

Мамлакатимиз ва миллатимизнинг, арбобларимизнинг фан ва маданиятга бўлган қанқоқлиги азалий жараён экани ануштегинийлар даврида яна бир бор исботланди. Бу замонда мадрасалар барпо этиш, кутубхоналар очиш, уларни китоблар билан тўлдириш, истеъдод эгаларининг бошини силаш, асраб-авайлаш одати сакданибгина қолмай, янада ривож топди. Зиё маскани бўлмиш кутубхоналар фаолиятига катта эътибор берилган. Масалан, Бухоро вилоятидаги шаҳарлардан бирида фуқаролар, яъни умумий кутубхона мавжуд бўлиб, унда сакданадиган қўлёзма асарлар ғоятда ноёб ҳисобланган. Худди шундай кутубхоналар ўлканинг бошқа ерларида ҳам, масалан, Хоразмда¹ бўлгани маълум. Мадрасаларга келсак, манбаларда ёзилишича, бундай билим масканлари салтанат маркази Хоразмдан ташқари Нишопур, Исфохон ва бошқа шаҳарларда ҳам қад кўтарган. Уларда ўқиш жараёнига жуда катта масъулият билан қаралганини шундан ҳам билиб олабўладиким, мадраса раҳбари ва мударрислар олий ҳукмдор ё унинг жойлардаги ноибининг махсус буйруғи билан тайинланганлар². Чунки ҳар қандай жамият, у қанчалик турли имкониятларга эга бўлмасин, агар шу имкониятларни юзага чиқаришга қодир мутахассислар бўлмас экан, улар оғизда қолаверадим. Мутахассислар эса тарбияланади, парвариш этилади. Хоразмшоҳлардан Отсиз, Такашларнинг шу маънодаги буйруқларини таҳлил қиларканмиз, улар мазкур ҳақиқатни жуда тўғри англаганликлари намоён бўлади. Шунинг учун ҳам улар таълим ва тарбия, фан соҳаларига мутасаддиларнинг илми, иймонли, хурматли, ҳалол бўлишларига катта эътибор билан қараганлар³. Мазкур сиёсат ўз мевасини ҳам берган. Баҳовиддин Марвазий, Абу Али Ҳасан Бухорий, Заҳриддин Ғазнавий, Исмоил Журжоний, Фаҳриддин Розий, Маҳмуд Замахшарий, Абулфатх Хоразмий, Абулқодир Журжоний, Сирожиддин Хоразмий, Рашидиддин Вотвот, Сайфи Исфараңгий, Зиё Хўжандий, Нажмиддин Кубро, Маҷидиддин Хоразмий каби ўнлаб математиклар, юлдузшунослар, табиблар, тарихчилар, шоирлар, файласуфлар, адиблар, тилшунослар, мутасаввуф олимлар шулар жумласидандир. Албатта, биз ва ҳамкасбларимиз мазкур рўйхатни янада давом эттириб, уларнинг ҳар бири ҳақида кўплаб қоғоз қорала-

¹ Жизнеописание, с. 94; Государство хорезмшахов..., с. 127.

² Жизнеописание, с. 241; Государство хорезмшахов..., с. 126—127.

³ Ўша жойда.

шимиз мумкин. Аммо бу алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлгани сабабли қуйида уларнинг баъзи бирларининг эътиборга молик жиҳатларига диққатни жалб этмоқчимиз.

Қутбиддин Муҳаммад ва Отсиз замонларида машҳур тиббиёт олими Саййид Исмоил Журжоний фаолият кўрсатиб, бир қатор қимматли асарлар яратган. Улар орасида Қутбиддин Муҳаммадга бағишланган «Заҳирайи Хоразмшоҳий» асари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу асарнинг қиммати шу қадар бўлганки, Жолинуе (Гален), Муҳаммад Закарийе, Ибн Сино, Абу Саҳл Масихий асарлари билан бир қаторда тиббиёт соҳасидаги энг муҳим асар ва манбалардан бири сифатида қабул қилинган. Ўн икки жилддан иборат бу асар тиббиётнинг барча йўналишлари, ташриҳ, оддий ва мураккаб дорилар ҳақидаги тадқиқотларни ўз ичига олган. У араб ва турк тилларига таржима қилинган. Исмоил Журжонийнинг энг катта хизматларидан бири шундаки, у Ибн Синодан кейин тиббиёт соҳасидаги барча йўналишларни янги тадқиқотлар асосида қайтадан баён қилиб чиққан¹. Олим фаолиятининг биз учун қадрли томонларидан яна бири шундаки, Ибн Сино юртимиздан «бир чиқиб» қолган ягона буюк тиббиёт олими эмас, балки бу соҳа ундан кейин ҳам бизда юксак даражада тараққий қилиб келганлиги маълум бўлади. Зеро, ўтмишдаги олиму фозилларимиз илму тафаккурга доимо содиқлик билан хизмат қилиб келганлар. Уларнинг содиқлик тўғрисидаги тушунчаларий ватанга нисбатан ҳам юксак даражада эди. Бунини биз машҳур мутасаввуф олим ва шоир Нажмиддин Кубро мисолида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Таҳсил олиб юрган ёшлик йилларида ким билан баҳс ё мунозара қилса, доим устун келгани учун Нажмиддинга «таммат ул-қубро», яъни «буюк ғолиб» лақаби берилган экан. Бориб-бориб биринчи сўз (таммат) тушиб қолиб «Кубро» лақаби сақланиб қолган. Нажмиддин Кубро нафакат илм баҳсида, балки ватан учун курашда ҳам енгилмас бўлган. 1221 йили мўғуллар Урганччи қамал қилдилар. Мудофаачилар орасида машҳур шайх Нажмиддин Кубро ҳам борлигини эшитган Чингизхон унга одам юбориб, «мен Хоразмни ер билан яксон қиламан, замона авлиёси ул зот у ерни тарқ этиб бизга қўшилмоқлари лозим» деб таклиф қилади. Шайх Чингизхонга шундай жавоб берган экан: «Мана, етмиш йилдирки,

тақдирнинг аччиқ-чучугини Хоразм ва унинг халқи билан бирга тортиб келяпман. Фалокат бўсағада турган бир вақтда элимни тарқ этишим инсонийлик ва олижанобликдан бўлмайди»¹. Ўша замон тарихчиларининг гувОхлик беришларича, Нажмиддин Кубро ўз халқи билан бирга қулдикдан кўра шаҳидликни афзал билиб душманга қарши курашда ҳалок бўлган, аммо унга таслим бўлмаган.

Энди икки оғиз сўз хоразмшоҳлар даврида Туркистоннинг ташқи сиёсий-дипломатик алоқалари тўғрисида. Ўша замон тарихчилари қолдирган гувоҳликларга кўра, рус подшоҳи Владимир (978—1015) хоразмшоҳлар ҳукмдорига ўз элчиларини юбориб, ислом динини қабул қилиш борасидаги ниятини билдиради ва шунга кўра хоразмшоҳ руслар ўлкасига имомлардан бирини юбориб, мусулмончилик қонун-қоидаларини ўргатишда русларга ёрдам беришни тайинлайди². Агарда Владимир даврида Рус давлатининг расман христианликни (988 йили) қабул қилгани назарда тутилса, шундай ҳулоса қилиш мумкинки, жамият ҳаётида катта аҳамият қасб этувчи бу жараёнга, яъни мажусийликдан яққа ҳудоликка ўтишга ўта жиддий равишда тайёргарлик кўрилган. Шу маънода мусулмончиликни қабул қилиш масаласи ҳам кун тартибидеда турган. Зеро, бу динга кириш мусулмон оламига кириш, унинг имкониятларидан, масалан, ҳарбий кучидан Византия «кофир»ларига қарши курашда фойдаланиш йўлини очиб берарди. Туркистон эса ўша вақтларда мусулмон дунёсининг энг қудратли ва кенг имкониятли мамлакатларидан бири сифатида Рус давлати подшоҳлари учун ўз ички ва ташқи сиёсатларини амалга оширишда катта кўрғон бўлиши муқаррар эди.

Мамлакатимиз имкониятларидан ҳамма фойдаланиб келган ва шунга интилган. Қизиғи шундаки, бу ўлканинг имкониятлари ҳатто унинг ҳудудидан ташқарида ҳам залворли таъсирга эга бўлган. Бунини биз юқорида тилга олинган Жалолиддин ўлимидан кейин Яқин Шарқда вужудга келган вазият, унда туркистонликларнинг иштироки орқали ҳам кўриб олишимиз мумкин. Жалолиддин нобуд бўлган бўлса-да, аммо унинг сафдошлари — хоразмлик амирлар ва уларнинг қўл остидаги минглаб аскарлар ҳаёт эдилар. Бу жуда катта куч эди.

¹ Уша жойда, 1013—1014-бетлар; Собрание летописей, т. I, кн. 2, с. 217.

² *Муҳаммад Авфий*. Жавоме ал-хикоят ва лавоме ар-ривоят. Ўзбекистон ФАШИ ҚЖ- Рақами 2836, 65 б-варак.

¹ Тарихи адабиёт, 2-жилд, 314—315-бетлар.

Манбаларда улар умумий ном — хоразмликлар номи билан аталганлар. Ҳарбий маҳорат ва уюшқоқликда ғоятда пухта тайёргарлик кўрган, ўзлари ҳам шижоатли хоразмликлар Жалолиддин ўлимидан сўнг яна ўн беш йил давомида Ироқ, Кичик Осиё, Сурия, Миср сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутиб келганлар. Уларнинг қудратига суяниб Яқин Шарқ маҳаллий туркий сулолалари Дамашк, Қохирани забт этишга муваффақ бўлганлар. 1241 йили эса хоразмликлар Қуддусни эгаллайдилар ва 1229 йилдан бери салибчилар қўлида бўлган бу муқаддас шаҳарни мусулмонлар ихтиёрига қайтардилар.

Юқорида биз Жалолиддинни мўғуллар ва Яқин Шарқ, Европа ўртасидаги тўғон, деб таърифлаган эдик. Худди шунга ўхшаш таърифни мусулмонлар ва салибчилараро курашда фаол иштирок этган хоразмликларга нисбатан ҳам берсак бўлади. 1244 йили улар Миср қўшинлари билан иттифокда Сурия ҳукмдорларининг салибчилар билан биргаликдаги катта лашкарига қаттиқ зарба берадилар. Манбаларда ёзилишича, шу жангда салибчиларни тор-мор қилганлар худди мана шу хоразмликлар эди. «Бу улуғ кун бўлганди. Ислон зуҳуридан сўнг бундай кун ҳеч қачон бўлмаганди», — деб хотима қилганди тарихчилардан бири¹.

Шундай қилиб, биз ўзбек давлатчилиги тарихида ўчмас из қолдирган яна бир сулола — ануштегинийлар (хоразмшоҳлар) ҳақида сўз юритдик. Доим бўлганидек, мазкур сулола намояндалари ҳам ҳоҳ ички сиёсатда, ҳоҳ ташқи алоқаларда бўлсин, ўзларининг бор имкониятлари, афзалликларини рўёбга чиқариш, шу мамлакатни, унинг халқини дунёга олқишлаш йўлида саъй-ҳаракат қилиб келганлар. Шунинг учун ҳам худди ана шу она юрт шарофати билан улар тарихга Буюк Хоразмшоҳлар номида кириб абадий қолмоқдалар.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА

Чингизхон лашкарлари томонидан юртимизнинг забт этилиши билан халқимиз тарихида тўртинчи бор қарамлик даври (XIII аср 20-йилларидан 1370 йилгача) бошлади. Чингизхон ва унинг авлодлари нафақат Туркистонни, балки ўша замондаги дунёнинг маъмур-ободон ўлкаларининг аксарини босиб олишга муваффақ бўлгандилар. Улар асос солган салтанат Марказий Европадан Япон денгизигача, Ўрта денгиздан Ҳиндихитойгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олганди. Маданий жиҳатдан бўйсундирилган халқлардан анча орқада бўлган чингизийлар ҳукмронлиги қарам ўлкалар тарихий таракқиёт йўлида салбий йз қолдирди. Чингизийларнинг ўлкамиздаги ҳукмронлиги 150 йил давом этган бўлса-да, шу катта давр ичида на ижтимоий-иқтисодий ҳаётда, на илму маданиятда эътиборга молик бирон-бир тадбир амалга оширилмади. Аксинча, араблар босқини ва уларга қарамликдан сўнг бир неча юз йиллар давомида шу соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар, тикланган анъаналарга катта завола етди. Қўплаб олим фозиллар, шоирлар чингизийлар босқини йиллари ва ундан кейин ҳам паноҳ излаб тинч ўлкаларга, масалан, Шимолий Ҳиндистонга кетиб қолган эдилар.

Чингизхон асос солган салтанатни улусларга бўлиб бошқариш жорий қилинган бўлса-да, аммо ҳар бир улус (Улуғ юрт, Чиғатой, Жўчи, Ҳалоқуийлар улуслари) мустақил бўлибгина қолмай, бир-бировларининг мулкига зуғум қилишдан ҳам тоймас эдилар. Хуллас, чингизийлар истибдодида қолган халқлар обдон эзилгандилар. Аммо бу ҳол уларнинг ирода-ю эрка бўлган интилишини синдира олгани йўқ. 1238 йилиёқ Мовароуннаҳрда боқинчиларга қарши катта қўзғолон кўтарилиб, унга Бухородан чамаси 20 км узоқликдаги Тороб қишлоғилик Маҳмуд исмли бир ҳунарманд бошчилик қилган. Қўзғолончилар тез орада Бухорони озод этишга муваффақ бўладилар. Шу билан бирга сўнгги олишувда

¹ Батафсил қаранг: Государство хорезмшахов..., с. 190—195.

Махмуд ҳалок бўлади. Унинг ўрнига сардорлик мақомига кўтарилган укалари Муҳаммад ва Али ҳам кейинги жанг-да ҳалок бўладилар. Йўлбошчисиз қолган кўзғолончилар ҳаракати сустлашади. Натижада улардан 20 минг киши ҳалок бўлади ва шу тариқа кўзғолон бостирилади¹. Шу ўринда биз қайси даражада бўлмасин моҳир ва оқил йўлбошчиларнинг тутган ўрни доимо бекиёс бўлиб келганлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз. Нафсиламбирини айтганда, давлатчилигимиз тарихий йўлининг темуррийлар давридаги аҳволи ҳам худди мана шу масала билан кўп жихатдан боғлиқдир.

Чингизхон томонидан амалга оширилган салтанат тақсимотида Мовароуннаҳр, Еттисув, Қошғар унинг иккинчи ўғли Чиғатойга (вафоти 1242 йил) насиб этди. Манба тили билан айтганда, «шундан кейин (бу ўлкадаги) ҳукмронлик узоқ вақтларгача унинг авлодлари қўлида қолди»². Аниқроғи асосан тегишли солиқларни қўлга киритиш билан кифояланиб, бошқарув ишини маҳаллий намояндалар ихтиёрига топшириб қўйгандилар. Ўзлари эса асосий вақтни маданий вилоятлардан ташқарида — биёбонлардаги қароргоҳларида ўтказиб келгандилар. Бу табиий ҳол эди. Чунки улар дашту биёбон воқелигида қанчалик сиёсий юксакликка кўтарилмасинлар, аммо маданий ўлкадаги турли йўналишдаги муносабатлар жараёнини ҳали эплай ололмасдилар. Улар кўп йиллик ҳукмронликлари давомида бу нуқсонни бартараф этишга уринганликлари ҳам маълум. Масалан, чиғатойлардан Кепакхон (1318—1326) ўз қароргоҳини биёбонда эмас, Мовароуннаҳрнинг ўзгинасида қуришга жазм қилиб, Насаф шаҳридан 12—14 км нарида бир сарой қурдиради* Сарой мўғул тилида «қарши» дейилган. Кейинчалик сарой атрофида бошқа иморатларнинг бино этилиб бориши билан бу ерда бутун бир шаҳар барпо бўлиб, саройнинг мўғулча мутақобили «қарши» унга ном бўлиб қолади. Кепакхон шунингдек маъмурий ва пул ислохотларини ўтказишга ҳам урингани маълум. Ундан кейин ҳукмронлик қилган Тармаширинхон (1326—1334) хатто ислом динини қабул қилганини ҳам биламиз³. Аммо бу билан улар барибир минтақамизнинг тарихий-маданий ҳаёт йўлига буткул мослаша олмадилар. Чиғатой хонлардан Қазон (вафоти 1346 йил) даврига

келиб эса ички вазият кескинлашиб йирик амирлар тўғридан-тўғри ҳукмдор хонадонга нисбатан тазйиқ ўтказа борадилар. Бунинг натижасида амир Қазоғон (Қазаған) Қазонхонни нобуд этишга муваффақ бўлади. «Қазон Султон ўлдирилгандан кейин, — деб ёзади ўша замон тарихчиси, — амир Қазоғон ўлкадаги воқеликни назарда тутиб (чиғатойлардан бўлмиш) Донишмандчани ҳукмдор деб эълон қилади»¹.

Айтиб ўтилганидек, илк бор сохта хонларни эълон қилиш анъанаси амир Қазоғон даврида юз берган. Аммо амалда бутун ҳокимият унинг қўлида бўлган. Уша пайтда ўлка сиёсий-бошқарув тизимида юз берган шароитни замон тарихчиси қуйидагича таърифлаганди: «(Амир Қазоғон давридан бошлаб) хонлик тизими амирлик бошқарувига ўзгарди»². Яъни расман хонлик ҳокимияти тан олинса-да, лекин бошқарув амалда амир қўлида эди. Амир Қазоғондан сўнг унинг ўғли Абдулла отаси каби сиёсат юргиза олмади ва натижада ўзи сиёсий қураш қурбони бўлди. Ундан кейин амирликни қўлга олган Баён сулдуз қатъийсиз эди. Шу сабабдан ҳам XIV асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳрда бошбошдоклик юз берган. Фикримиз далили сифатида Низомиддин Шомийнинг қўйидаги гувоҳлигига эътибор берайлик. Бу вақтда Кеш (Шаҳрисабз) вилоятида Ҳожи барлос, Хўжандда амир Боязид, Балх ва баъзи вилоятларда амир Қазоғоннинг набираси амир Ҳусайн, Шибирғонда амир Муҳаммадхожа, Бадахшонда ҳам маҳаллий ҳокимлар, Хатлон (Хутталон) ва Архангсаройда амир Кайхисрав ва амир Улжойту, Самарқанд вилоятида эса амир Хизр Йасовурий ўзбошларича ҳокимлик қилардилар³. Улардан ҳар бири олий тахтни қўлга киритиш пайида бўлганликлари хусусида шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу борада айниқса амир Ҳусайн тиришқоклик кўрсатарди. У ўзини тилга олганимиз амир Қазоғон набираси сифатида улў амирлик рутбасига ворис деб биларди. Чиғатойлар измида бўлиб келган Еттисув ва Қошғардаги вазиятга келсак, бу ерда бир қатор нуфузли амирлар томонидан хонлик тахтига Туғлуқ Темур ўтказилади. Худди мана шу Туғлуқ Темур 1360 йили Мовароуннаҳрда чиғатойлар ҳукмини қайтадан тиклаш учун бу ерга лашқар тортади. Мазкур йил воқеаси муносабати билан илк бор

¹ *Батафсил қаранг:* Тарихи жаҳонғушой, 1-жилд, 85—89-бетлар.

² *Муъшиддин Натанзий.* Мунтахаб ат-таворих, 102-бет.

³ Ўша жойда, 109—111-бетлар.

¹ Ўша жойда, 113-бет.

² Ўша жойда.

³ *Шомий.* Зафарнома, 1-жилд, 15-бет.

Амир Темур номи тилга олинади. Амир Темур 736 йил шаъбон ойининг йигирма бешида сешанба куни кечкурун (1336 йил, 8 апрель) дунёга келган¹.

Амир Темурнинг отаси Тарағай баҳодир (вафоти 1360 йил) Кеш вилоятининг нуфузли амирларидан бири бўлган. Тарағай баҳодир ҳақида асл манбаларда тўлиқ маълумотлар келтирилмаган. Шу билан бирга, манбалардан бирида ёзилишича, Ниёзий (Ачиғи) қишлоғи Амир Темурнинг меросий мулки ҳисобланган². Демак, бу қишлоқ унинг отаси Тарағай баҳодирга тегишли бўлган. Шунга қўра, ҳулоса қилиш мумкинки, амир Тарағай ҳар ҳолда замонасининг ўзига тўқ кишиларидан ҳисобланган. Бу ҳол табиий равишда Амир Темурнинг ёшлигиданок моддий жиҳатдан таъминланган ҳолда ўсганини билдиради. Одатда, ўзита тўқ оилалар ҳамма замонда фарзандларига яхши билим ва тарбия беришга интилиб келганлар. Амир Тарағай оиласи ҳам бундан мустасно эмасди. У ўли Темурга ҳам дунёвий, ҳам диний илмлар олиши учун тегишли шароит яратиб берган. Иккинчи томондан эса туғма истеъдод ва ўткир хотира соҳиби бўлмиш Амир Темур турли соҳа илмларини ўзлаштиришда ғоятда тиришқоқлик билан ҳаракат қилган, албатта. Шунинг учун ҳам ўрта аср тарихчилари унинг тарих, шеърят, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик борасидаги салоҳияти ҳақида алоҳида сўз айтиб ўтганлар. Тарихчи Ҳофиз Абрунинг ёзишича, Амир Темур китоб мутолаа қилишни ҳеч қандай этмаган³. Амир Темур шахмат ўйинида зўр маҳоратга эга бўлган. Унинг хотираси нечоғлик бўлганига ишора бўлмиш бир ажойиб ривоятга қўра, Амир Темур Шерозни бўйсундиргандан сўнг ўз одатига қўра шахарлик олиму фозилларни шахар масжидига йиғиб, улар билан суҳбат, турли мавзуларда баҳс ўткази бошлабди. Йиғилганлар орасида машҳур форсий-забон шоир Ҳофиз (вафоти 1390 йил) ҳам бор экан. У нафақат истеъдодли шоир, балки Қуръони каримни ёддан, ўн тўрт оҳангда ўқий биладиган ҳофиз ҳам эди (тахаллуси ҳам шундан). Амир Темур унга, сен ҳофиз бўлсанг, «Арофат» сурасини охиридан бошига қараб оятма-оят ўқиб бергинчи, деб мурожаат қилганда, у бундай қилиш мумкин эмас, деган экан. Шунда Амир Темурни Ц ўзи йиғилганлар танлаган «Бақара» сурасини охири-

дан бошига қараб оятма-оят ёддан ўқиб бошлаб, еттинчи оятга етганида йиғилганлар хайратдан таҳсинлар айтган эканлар. (Тарихий манбаларда Амир Темурнинг 1384 йили, яъни Ҳофиз ҳали тириклиги пайтида Шерозда бўлгани ҳақида маълумотлар бор)¹.

Демак, Амир Темур ёшлигиданок ғоятда билимли, кенг дунёқарашли, камёб истеъдод эгаси бўлган. Табиий равишда бундай шахслар одатда кўпчилик назарига туп.1-май қолмайди. Шу билан бирга отаси амир Тарағайнинг ўзига яраша тутган мавқеи ўли Темурнинг танилишида озми-кўпми сабаб бўлгани аниқ (бунинг исботини биз сағал қуйирокда кўрамиз). Хуллас, юқорида зикр этилганидек, Туғлуқ Темурхоннинг 1360 йил феврал-март ойларигаги Мовароуннаҳрга юриши вақтида Амир Темур ўзига яраша сиёсий фаолият юргизишга қодир, эл-юрт олдида ўз бурчини англаб улгурган шахс сифатида етилиб бўлганди.

Амирлардан Хизр ва Боязид Туғлуқ Темур қароргоҳига бош эгиб борадилар. Ҳожи барлос эса Хуросон томон жўнашга жазм қилади. Афтидан, унинг хизматида бўлган Амир Темур ҳам у билан бирга йўлга чиқади. Аммо Амударё бўйида Амир Темур Ҳожи барлосга мурожаат қилиб, шундай деган: «Агар икковимиз ҳам ватанни тарк этсак, меросий юртимиз шубҳасиз бегоналар қўлига ўтиб кетади. Лозим топсангиз мен подшоҳ (Туғлуқ Темур) хизматида борсам»². Меросий мулкимиз деганда бу ерда Амир Темур Кеш вилоятини назарда тутгани аниқ. Мўлжали ҳам ойдин: Туғлуқ Темурхондан Кеш вилояти ҳокимлигини олиш. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди: нуфузли амирлардан Ҳожи Сайфиддин ёрдамида Амир Темур Туғлуқ Темурхон қабулига боради. Амир Ҳожи Сайфиддин Соҳибқироннинг фаҳм-фаросати ва салоҳияти, ўз замонаси учун кадрли бўлган насл-насаби ҳақида таҳсинли сўзларни айтиб Туғлуқ Темурхон олдида унинг обрў-эътиборини кўтаради. Натижада Амир Темурга Кеш вилояти ҳокимлиги топширилади. Бу вақтда у 24 ёшда эди³. Бир қараганда Туғлуқ Темурнинг бу юришидан кейин Мовароуннаҳрда ҳам чингизийлар хонадонини мавқеи амалда тиклангандай бўлиб кўринса-да, аслида маҳаллий йирик амирлар хануз мустақил сиёсат юргизишга интилардилар. Шунинг учун ҳам келаси йили

¹ Яздий. Зафарнома, 192-бет.

² Бу қишлоққозир ҳам мавжуд бўлиб Шаҳрисабдан 20—22 км шарқда, Танхоз дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган.

³ Шомий. Зафарнома, 2-жилд, 162-бет.

¹ Ўша жойда, 1-жилд, 84, 104, 105-бетлар.

² Мўйиниддин Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 117-бет.

³ Ўша жойда, 206-бет. Яздий. Зафарнома, 212—213-бетлар.

бахорда Туғлуқ Темурхон яна бир бор катга кўшин билан Мовароуннахрга бостириб келади. Бу сафар ҳам Амир Темур Кеш вилояти ҳокимлиги мавқеига эришади. Бунда унга отасининг дўсти амир Ҳамид ёрдам беради¹. Аммо бу ҳол узокка чўзилмайди. Чунки кетиш олдидан ўғли Илёс Хожани Мовароуннахрда қолдирган Туғлуқ Темурхон ўзининг ишончли амирларидан Бегчикни ундан бохабар бўлиб туришга тайинлаганди. Амир Бегчик эса тез орада маҳаллий амирлар билан келишмовчилик ва уларга нисбатан тазйиқ ўтказиш йўлига ўтиб олади².

Бундай вазиятда Амир Темур Кешда ва умуман Мовароуннахрда қололмасди. Шунга кўра у ватанни тарк этиб, кейинги деярли тўққиз йил давомида амир Ҳусайн билан аввал ёнма-ён, сўнгра қарама-қаршилиқда фаолият кўрсатади.

Нима учун Амир Темур амир Ҳусайн билан бирга ҳаракат қилган, саволи туғилиши табиий. Амир Ҳусайн бошданок, бобоси амир Қазоғон давридаги ўз хонадони мавқеини тиклашга интилиб келарди. Шу сабабдан ҳам Туғлуқ Темурхоннинг сўнгги, 1361 йилги Мовароуннахрга босқинида унга қарши чиққан ва қучи етмай Амударё ортига чекинишга мажбур бўлган. Аммо тахт учун курашдан тоймаган. Бунинг устига бу вақтда қазоғонийлар ҳукмронлиги даврида, манба тили билан айтганда, «парвариш топган» қораунослар (яъни чингизийлар даврида Чигатой улуси ғарбий қисмларида — Мовароуннахр, Хуросонга шарқдан келиб ўрнашган ва маҳаллий туркий аҳоли таркибига сингиб кетган туркий, мўғул қабилалар) орасида унинг мавқеи баланд эди³. Амир Темурнинг мавқеи эса ҳали бу даражада эмасди. Худди шунинг учун ҳам у амир Ҳусайн томон интилган. Уларнинг икковини ҳам бир мақсад — умумий душманга қарши кураш бирлаштирганди. 1363—1364 йиллари улар Мовароуннахрни чингизийлардан ҳалос этишга муваффақ бўладилар. Илёс Хожа Мовароуннахрни ташлаб қочишга мажбур бўлади. Ҳусайн улуғ амирлик мақомига эришади, худди бобоси давридагидек чингизийлардан бўлмиш Қобилшоҳни расман хон деб эълон қилади. Аммо бутун ҳокимият амир Ҳусайн қўлида мужассамлашганди. Амир Темурга эса яна Кеш вилояти насиб этади⁴. г

1365 йил баҳорида Мўғулистондан (Еттисув ва Қошғар) лашкар тортиб келган Илёс Хожа амир Ҳусайн ва Амир Темур бошлиқ лашкарни мағлубиятга учратади. Бу воқеа 22 майда Тошкент ва Чиноз оралиғида қаттиқ ёғингарчилик шароитида содир бўлган (шунинг учун ҳам бу олишув «Лой жангги» деб тилга олинади). Мағлуб томон, жумладан, Амир Темур ҳам Амударё орқасига чекинишга мажбур бўлади¹. Аммо мўғуллар зафари узокка чўзилмайди. Улар Самарқандга қилган юришларида Мавлонозода Самарқандий, Хўрдак Бухорий, Абу Бакр Наддоф Калавий бошлиқ сарбадорлар томонидан қашшақчи зарба еб, ортга қайтиб кетадилар. Сарбадорлар ҳаракати алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлгани сабаб, бу ерда биз фақат бир масала — сарбадорлар ва Амир Темур муносабатига нисбатан ўз фикримизни билдириб ўтмоқчимиз. Сарбадорлар ғалабаси ҳақидаги хабар аввал Амир Темурга ва у орқали амир Ҳусайнга етиб борган. 1366 йил баҳорида амир Ҳусайн ва Амир Темур Самарқандга келадилар ва Қонигилда ўтказилган ғалаба маросимида амир Ҳусайн буйруғи билан сарбадорларнинг йўлбошчилари ва, афтидан, фаол иштирокчилари қатл қилинадилар. Амир Темурнинг аралашуви туфайлигина Мавлонозоданинг ҳаёти сақланиб қолинади². Маълумотлардан кўриниб турибдики, сарбадорлар «масаласи»ни амир Ҳусайн ҳал қилган, Амир Темур унга аралаша олмаган, ҳисоб. Сабаби ҳам маълум: бу вақтда ҳали унинг ҳарбий-еиёсий мавқеи бунга имкон бермасди. Амир Ҳусайн ва сарбадорлар муносабатига келсак, амир Ҳусайн уларга ўз сиёсий рақиби сифатида қарагани шубҳасиз. Манбалардан бирида диққатни тортувчи бир гувоҳлик бор: сарбадорлар ғалабасидан сўнг самарқандликлар Мавлонозода итоатига ўтиб, «унй имом ва амир (сифатида) қабул қилганлар»³. Яъни Самарқандда ҳам диний, ҳам сиёсий ҳокимият Мавлонозода қўлида мужассамлашган. Унинг бу «имомлиги ва амирлиги» Самарқанднинг ўзида деярли бир йил давом этган. Афсуски, ихтиёримизда ана шу бир йил давомида Самарқандда бўлган ўзгаришлар жараёни ҳақида батафсил маълумотлар йўқ. Аммо бу бир йил ижтимоий-сиёсий муносабатлар нуктаи назаридан бекор ўтмагани аниқ. Шу маънода амир Ҳусайннинг сарбадорларга нисбатан тутган сиёсати моҳиятини тушунса (оқлаш эмас) бўлади.

¹ *Муъиниддин Натсизий*. Мунтахаб ат-таворих, 118—209-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 240-бет.

² *Яздий*. Зафарнома, 220—221-бетлар.

³ *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 204-бет.

⁴ Ўша жойда, 114, 129, 221-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 239-бет.

¹ Ўша жойда, 222, 227, 240, 246-бетлар.

² *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 227—232-бетлар; *Шомий*. Зафарнома, 32-бет; *Яздий*. Зафарнома, 246—248-бетлар.

³ *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 230-бет.

Амир Хусайн учун ўз сиёсий рақибларини заифлаштириш ва мавриди келса улардан қутулиш сиёсати нечоғлик муҳим бўлганини Кониғил воқеасидан сўнг юз берган жараён орқали ҳам билиб олиш мумкин. Бир сўз билан айтганда, энди амир Хусайн қандай бўлмасин Амир Темурнинг мавқеига болта уришга жиддий равишда киришади. Бунинг учун, энг аввало, Амир Темур атрофини «бўшаштириш» ва сўнфа уни фаол сиёсий ҳаракатдан четлаштиришни мақсад қилиб қўйган. Чунончи, у Амир Темурнинг бир қатор сафдошлари ва яқин амирларига нисбатан тазйиқ ўтказа бошлайди. Улар орасида Соҳибқироннинг қариндоши амир Жоку, юқорида тилга олинган амир Сайфиддинлар ҳам борлиги айтилса, амир Хусайн қўзлаган режа янада ойдинлашади. Гапнинг қисқаси, 1365—1370 йиллар Амир Темур ва амир Хусайнро кураш йиллари бўлди ва у Соҳибқирон ғалабаси билан тугади¹.

1370 йил 9 апрель чоршанба куни нуфузли амирлардан Шайх Муҳаммад сулдуз, Кайхисрав Хутталоний, Улжойту апарди, Довуд дуғлот, Сарбуғо жалойир, Жоку барлос, Муаййад Арлот, Бадахшон ҳокими Шайх Муҳаммад, Хусайн баҳодир ҳамда бошқа амирлар ва сардорлар, саййидлардан саййид Барака, термизлик ака-ука саййидлар Абул Маолий ва Али Акбар қабила ҳузурини Амир Темур ҳокимияти бир овоздан тан олинади². Бу вақтда Амир Темур эндигина ўттиз тўрт ёшга кирганди. Шу тариқа мўғулларга 150 йиллик сиёсий қарамлик, юртдаги бошбошдоклик, иқтисодий ва маданий тараққиётдаги қолоқлик даврига расман чек қўйилиб, давлатимиз мустақиллиги тикланган. Олдинда эса бир қатор мушкул ва муҳим вазифаларни ҳал этиши керак бўлган амалий тадбирлар силсиласи турарди.

Давлат, давлатчилик моҳияти унинг жамиятда мавжуд барча ички ва ташқи имкониятларини рўёбга чиқарувчи ташкилотчилиги билан белгиланади. Шу маънода мўғуллар ҳукмронлиги даврида давлатчилигимиз ўз ташкилотчилиги қобилятини амалда ифода этиш имконига эга бўлмади. Чунки сиёсий ҳуқуқ қўлдан кетганди, қарамлик, эрксизлик ҳукм сурарди. Ҳар қандай қобиляят эса фақат эркинлик шароитидагина ўзлигини намоён қила олади. Қарамликка чек қўйилиб, давлат ўзининг ҳақиқий эгалари қўлига ўтгач, жамият яна бир бор ўз

имкониятларини рўёбга чиқариш шароитига эга бўлади. Бу ички ҳамда ташқи сиёсатдаги имкониятлардир. Демак, Амир Темур ана шу асосий йўналишларда давлат фаолиятига бошчилик қилиши керак эди. Худди ана шу фаолият билан боғлиқ кенг қамровли жараён Амир Темур даври давлатчилигимиз сиёсати моҳиятини ташкил этади.

Амир Темур давлат бошқарувини ўз қўлига олган бўлса-да, аммо мавжуд шарт-шароитда амалий қадамлар қўйиб бориш нихоятда оғир эди. Зеро, мамлакат ё бирон-бир вилоят, ёки ижтимоий табақа доирасида қаттагина мавқега эга бўлган амирлар ҳозирча унинг ҳукмронлигини тан олган бўлсалар-да, улар билан Амир Темур ўртасидаги муносабат бундан буён уларга ва улар номояндаси бўлмиш ижтимоий муҳитга нисбатан юргизиладиган сиёсат билан кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Худди шунинг учун ҳам мазкур йилнинг ўрталарида Самарқандда ўтказилган курултойда Амир Темур барча вилоятлардан нуфузли амирлар, лашкарбошиларни йиғиб, уларнинг ҳар бирининг мавқеи ва мартабасига қараб бирон-бир мансаб ва мулк (вилоят, туман, шаҳар) тақсимлаб берди, қаттадан-қатта совғалар улашди¹. Шу маънода Соҳибқироннинг «Тузуқлари»да келтирилган қўйидаги таъкиди диққатга сазовордир: «Булардан мол-дунёга хирс қўйган очкўз ва таъмағирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим»².

Амир Темур ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашда яна бир тарихий тадбирни амалга оширдики, бу унинг давлатчилик моҳиятини англашдаги салоҳиятининг нечоғлик тевран бўлганлигидан далолат беради. Тарихий манбаларда ёзилишича, Амир Темур чиқарган дастлабки фармонларда йўллардаги хавфсизлик, почта, катнов воситаларини таъминлаш, қўшинлар юриши, жанглар оқибатида хароб бўлган ерларни обод этиш, рабоблар (меҳмонхоналар, тўхташ жойлари), хонақоҳлар қуриш, камбағал ва мискинлар учун хайрхоналар очиш ҳақида сўз кетган. Шунингдек у саййидлар, дин пешволари, қозилар, шайхларга, яъни мусулмон жамиятида ўзига хос мавқе ва таъсирга эга табақага қатта иқром билан қарашини билдиради.

¹ Батафсил қаранг: *Шомий*. Зафарнома, 33—61-бетлар; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 232—274-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 248—297-бетлар.

² *Шомий*. Зафарнома, 61-бет; *Яздий*. Зафарнома, 298—299-бетлар.

¹ *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 291—292-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 303—305-бетлар.

² Темур тузуқлари, 43-бет.

Илм-фан ривожу учун йўл очади, талабаларга каттадан-катта стипендиялар тайин этишни буюради¹. Бу билан у узок йиллар давомида мамлакат ҳаётини қамраб олган жамият тараққиёти ва истакларига зид бўлган жараёнга чек қўйилгани ва бундан бўёнги ҳаёт жамиятнинг турли табақалари (дин пешволарию олимлардан то мискину савдогарларгача) манфаатида қурилишини билдирди. Ўзининг ўттиз беш йиллик фаолиятида Амир Темур учун бу бош сиёсат бўлиб қолди. Гарчи у ўз даври фарзанди сифатида ҳокимиятини сақлаш вазифасини ҳам уйғунлаштириб юборган бўлса-да, аммо объектив равишда унинг фаолияти ўзбек давлатчилиги ва жамияти тараққиёти учун улкан тарихий хизмат қилди.

Шу тариқа Амир Темур ўз олдида турган биринчи тадбир заминини тайёрлади. Бу тадбир ҳар қандай халқ давлатчилиги, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихи-табиатидаги мутлақ ҳақиқат — мамлакат сиёсий бирлиги ва яхлитлигини амалда таъминлашдан иборат эди. Тарихий-маданий тараққиёт йўлида асосий жиҳатлардан умумийликка эга бўлиб келган ва шу туфайли ҳам бир мамлакат, бир халқ сифатида танилган ва худди шу орқали ривожланиш, юксалиш шароити ва имкониятларига эга бўлган макон ва жамият яхлитлигига эришмасдан туриб бошқа сиёсий, иқтисодий ва шунга ўхшаш тадбирларни амалга ошириб бўлмасди. Бу йўлдаги хатти-ҳаракатлар Амир Темур учун осон кечмади. Аммо нима бўлганда ҳам 70-йиллар ўрталарига келиб мамлакат сиёсий яхлитлигига асосан эришиб бўлинганди. Шу ерда биз бир масалага диққатни тортмоқчимиз. Совет даврида тарихимизнинг у ёки бу саҳифаси сиёсий манзарасига мурржаат қилинганда, асосан сунъий равишда ўрнатилган «Ўзбекистон ССР» чегаралари орқали мушоҳада этиларди. Агар тарихий воқелик мана шу чегарадан четга чиққудек бўлса, у ҳолда мазкур тарихий вазият ўзга юртларга босқинчилик сифатида баҳоланарди. Ва, аксинча, агар, масалан, минг йил бурун Етгисувда ташкил топган қорахонийлар сулоласи Мовароуннахрга лашқар тортса, яъни советлар ҳукмронлиги давридаги «Ўзбекистон ССР» чегарасини бузса, бу ҳол ташқи тажовуз сифатида кўрсатиларди. Ваҳоланки, биринчидан, Хитойдан Яқин Шарққача, Шарқий Европадан Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудда энг қадимги замонлардан бери яшаб келаётган халқларнинг ўзаро

алоқалари нечоғлик боғланиб кетганини биз ўтган замонлар сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар тарихида кўрдик. Иккинчидан, Амир Темур чингизийларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги йиллари давомида ўзгариш топган ва тадқиқ этилаётган йилларга келиб эса воқеликка айланган геосиёсий вазиятни инкор қилолмасди. Учинчидан, тилга олинган улкан ҳудудда туркий тилли халқларнинг мавқеи баланд бўлиб келганини ҳам назардан четда қолдирмаслик керак. Буни ўз вақтида Ғарбнинг машҳур олимларидан бири, салтанатлар тарихининг йирик тадқиқотчиси, машҳур «Византия салтанати тарихи» муаллифи, академик Ф. И. Успенский (1845—1928) ҳам тўғри пайкаган. Унинг фикрича, чингизийлар ҳукмронлиги давридаёқ Фарғонадан Волгагача бўлган ҳудудда яшовчи «тоза турклар» хоразмшоҳлар давридаги салтанатнинг ўрнида ўз «миллий буюк давлатларини» барпо этишга киришганлар. Шу билан бирга, деб давом этади муаллиф² Туркистоннинг бу миллатчилари Чингизхон ёсоқлари ўрнида мусулмон асослари, шариат қонунларини тиклашни хоҳлагандилар. Кейинги XIV асрнинг (охирги чорагида) буюк Темур ҳам худди шу вазифани ўз олдида мақсад қилиб қўйган эди³.

Шунинг учун ҳам Амир Темурнинг Олтин Ўрда (бугунги Қозоғистон, Шарқий Европанинг бир қисми), Мўғулистон (Етгисув, Қошғар), Хуросон (Шимолий Афғонистон, Шарқий Эрон), Сейистон, Шимолий Ҳиндистон каби минтақаларга ҳарбий юришини, бир томондан, уларни ўз таъсир доирасига тортишдан иборат эди, деб баҳоласак, иккинчи томондан, тарихий-маданий жиҳатлардан яқин минтақани бирлаштириш ниятида амалга оширилган ҳаракатлар эди, дейилса ҳар жиҳатдан тўғри бўлади. Бу Амир Темур ё унинг учун қилинаётган ихтиро эмас. Ундан олдин ҳам, ундан кейин ҳам бу моҳият ўз аҳамиятига эга эди ва сақланиб қолган. Шунингдек, Олтин Ўрда, Мўғулистонда фаолият кўрсатаётган сиёсий қучлар Амир Темур ҳокимиятига ҳавф солиб турардилар. Масалан, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш (1376—1395) Амир Темурнинг мамлакатда йўқлигидан фойдаланиб, 1387—1388 йиллари Мовароуннахрга ҳужум уюштириб, уни талон-тороғ қилган. Бу билан кифояланиб қолмасдан Хоразм вилоятида ҳокимлик қилиб турган сўфийларни, чунончи, Ҳусайн ва Сулаймонни марказий ҳокимиятга қарши ҳаракатларга ундаган. Амир Те-

¹ *Шомий*. Зафарнома, 2-жилд. 188—198-бетлар; *Муъшиддин Натаюий*. Мунтахаб ат-таворих, 275—280-бетлар.

² *Успенский Ф. И.* История Византийской империи. Т., III, 1948, с. 589.

мур бунинг олдини олиши керакмиди? Албатта. Шунинг учун ҳам 1389—1395 йиллар оралиғида у уч маротаба Тўхтамишхонга қарши ҳарбий юришлар уюштириб, охири уни тор-мор қилишга муваффақ бўлган. Худди шунга ўхшаш Амир Темур Мўғулистонга ҳам бир неча маротаба ҳарбий юришлар уюштириб, ўз сиёсий рақибларининг кучини кесишга ҳаракат қилди. Зеро, у Тугʻлуқ Темурхоннинг Мовароуннахрга қилган ҳарбий юришларини ва умуман мўғулистонлик сиёсий қучларнинг бу юртга нисбатан тутган сиёсатини яхши биларди. Масалан, 1376 йили Амир Темурнинг Самарқандда йўқлигидан фойдаланиб Мўғулистоннинг йирик амирларидан Қамариддин Фарғонага ҳужум уюштирганини эслаш кифоя. Ва, ниҳоят, яна бир нарсани ёдда тутиш керакки, халқаро майдонда манфаатлар йўлида кураш тушунчаси бугун пайдо бўлгани йўқ. Балки бу тушунча асрлар давомида мавжуд бўлиб келган воқелик ҳосиласидир, холос. Табиий равишда, 1370—1405 йилларда давлатимизга бош бўлган Амир Темур ҳам давлатлараро муносабатларда бу тартиб-қоидаларга бўйсунмасдан иложи йўқ эди.

Амир Темур даврида минтақа халқлари сиёсий аҳволига назар ташлагудек бўлинса, шу нарса маълум бўладики, юқорида тилга олинган улкан ҳудудда яшаб келган туркий тилли халқларнинг ўзаро яқинлашувида, бир сиёсий марказ остида бирлашувида (турли шаклларда албатта) Соҳибқирон олиб борган фаолият жуда қатта аҳамиятга эга бўлди. Мамлакат, минтақа бирлигини таъминлаш сиёсати бошқа бир қатор тadbирлар билан бир вақтда олиб борилиши кераклиги табиийдир. Булар давлат бошқарув тизимини ташкил этиш, фан ва маданият ривожини анъанавий даражага олиб чиқиш, савдо-сотик муносабатлари учун барча йўللари очиш, деҳқончилик, ҳунармандчиликни ривожлантириш, ташки сиёсий-дипломатик алоқаларни йўлга қўйиш, давлатимизнинг халқаро муносабатлардаги азалий мавқеини қайта тиклашдан иборат эди. Энг муҳими мазкур йўналишларда юқори натижаларга эришиш маълум маънода ташқи омилларга ҳам боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, ички сиёсатнинг юксалиб бориши ўз ўрнида давлат олдига ташқи фаолиятда тегишли вазифаларни қўяди. Масалан, қайси бир давлат халқаро савдо йўлларида устунликка эришса, ўз ички тараққиётидаги устунлиги ҳам шу даражада бўлади. Юқоридагиларнинг барчасини назарда тутган ҳолда шу нарсани таъкидлаш мумкинки, Амир Темур давлатни буюклик даражасига қўтариш, мамлакатни бу-

тун дунё сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантиришни ўзига бош мақсад қилиб қўйган эди.

Ана шу дастурнинг ташқи фаолият билан боғлиқ амалий тadbирларини ўша давр учун табиий ва зарур бўлган ҳарбий юришларсиз тасаввур қилиб бўлмасди. XIV асрнинг 80-йилларида Эроннинг, 90-йилларида эса Арманистон, Грузия, Озарбайжон, Шимолий Ҳиндистоннинг Амир Темур томонидан бўйсундирилишини худди мана шу жиҳатлар орқали тушунтирмоқ ҳам керак, деб ўйлаймиз.

Амир Темур 1405 йил 18 февраль куни Хитойга юриш чоғида Утрорда вафот этади¹. У умрининг энг сўнгги дақиқаларигача фақат бир нарсани — эл-юрт осойишталиги ва равнақини таъминлашни ўйлади. Буни биз фарзандлари, яқинлари ҳамда аъёнларига қилган қуйидаги васияти орқали ҳам қўришимиз мумкин: «(Зўравонликка) монелик қилиш ишини кечиктириш мамлакатни хавфу хатар остида қолдиради, жумлаи халойикнинг ҳузур халоватини бузади, маслаг-у тарикатнинг бузилишига олиб келади. Қиёмат куни буни биздан сўрайдилар, суриштирадилар. Шу қундан эътиборан фарзандимиз (набирамиз — А. 3.) Пир Мухаммад (ибн) Жаҳонгирни ўзимизга валиаҳд ва тожу тахт вориси этиб тайинладиким, Самарқанд тахти унинг амри фармонида бўлғай, тамкинлик ва истиклол билан мулку миллат, лашкар ва раийятнинг муҳим юмушлари билан машғул бўлсин. Сизлар эса унга тобелик ва бўйсунуш маросимини ўрнига қўйинглар, биргаликда уни қўлаб-қувватланглар, токи олам бузилмасин...

Мамлакат манфаати ва халқлар фаровонлиги бобида (қишилар тажрибасида) нимаики айтилган бўлса, ёдда тутишлар. Раийят ва қўл остингиздагилар аҳволдан беҳабар қолманг. Қилич дастасини шиқоат ва мардлик қўли билан маҳкам ушланглар, шундагина мен каби подшоҳлик тизгинини мустаҳкам тутгайсизлар. (Шу йўл билан) мен Турон ва Эронни муҳолифлар ва муфсидлардан тозаладим, адолат ва эҳсон орқали обод этдим. Агар менинг васиятларимга амал қилгудек бўлсангиз, адолат ва ҳимматни ўзингизга мақсад қилиб олсангиз, давлат ва мулк узоқ йиллар давомида сиз билан қолғай. Агар ораларингизда бир қадар карама-қаршилик юз бергудек бўлса, (билингки, унинг) оқибати яхшилик билан тугамайди.

¹ Яздий. Зафарнома, 963-бет.

Чунки (бундай шароитда) душманлар фикрини фиску фасод камраб олади ва (бу сизлар учун кўплаб қутилмаган) қийинчиликларни туғдиради».

Хукмронлига йиллари давомида дунёнинг ўша замондаги маъмур мамлакатларининг деярли барчасини (Хитойдан ташқари) у ёки бу шаклда бўйсундиришга муваффақ бўлган Амир Темурнинг мазкур сўнгги хохиши билан 1370 йили олий тахтга ўтиргач дастлаб чиқарган ва биз келтириб ўтган фармонлари мазмуни солиштирилса, қуйидаги фикр ва мақсад яққоллашади: эл-юрт осойишталиги ва фаровонлиги.

Ўзининг 35 йиллик фаолияти давомида Амир Темур қайси бир тадбирга қўл урмасин доимо уни поёнига етказган. Аммо бир масалада у ҳам заифлик қилади. У ҳам дейишимизга сабаб — бу масаланинг ундан олдин ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч бир даврда ҳал этилмаганидир. Сўз давлат бошқарувидаги давомийлик усули ҳақида. Ўтган сулолалар мисолида ҳам биз кўрдик: бирон-бир сиёсий арбоб ўз абжирлиги, донолиги бир сўз билан айтганда, буюклиги билан нафақат ўз сулоласини, балки бутун давлатни, халқни, мамлакатни юксакликка олиб чиқади. Ундан кейин эса худди мана шу давомийлик масаласи ҳал қилинмагани сабаб илгариги буюклик ва юксакликка катта зиён тегади. Мазкур масала ечимини давр шарт-шароитлари, анъаналари орқали тушунтириш мумкин ва бу қўп ҳам салоҳият талаб қилмайди. Аммо бу нуксон ўнлаб асрлар давомида панд бериб келаркан, у ҳақда жиддийроқ ўйлашни тараққиётимиз талаблари тақозо этади. Бунга янада теранроқ англаш учун Амир Темур ўлиmidан сўнг мамлакатда юз берган жараён билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

Пир Мухаммад Мирзо (1376—1407) Амир Темурнинг иккинчи ўғли Мухаммад Жаҳонгир Мирзонинг (1356—1376) фарзанди бўлиб, бу вақтда набиралар ичида ёш жиҳатдан энг улуғи эди. Мухаммад Жаҳонгир Мирзонинг яна бир ўғли бўлиб — Мухаммад Султон Мирзо (1376—1403) — у бир неча йил бурун вафот қилганди. Соҳибқироннинг тўнғич ўғли Умаршайх Мирзо (1354—1394) ҳам отаси ҳаётлигидаёқ оламдан ўтганди. Ўнинг бир неча ўғли бўлган: Рустам Мирзо (1381—1424), Искандар Мирзо (1384—1415), Пир Мухаммад Мирзо (1379—1410), Аҳмад Мирзо (1385—1425), Сайди Аҳмад Мирзо (1391—1429), Бойқаро Мирзо (1393—1423). Амир Темур вафот этганда унинг бошқа икки ўғли ҳаёт эди: Мироншоҳ Мирзо (1366—1408) ва Шохрух Мирзо

(1377—1447). Мироншоҳ Мирзонинг ўғиллари: Абобакр Мирзо (1382—1417), Халил Султон Мирзо (1384—1411), Умар Мирзо (1383—1407), Ижал Мирзо (1387—1415), Суйурғатмиш Мирзо (1386—1411), Мухаммад Бакр Мирзо (1406—1434), Жамшид, Қарочар, Султон Мухаммад, Сайди Аҳмад, Мухаммад Қосим, Мухаммад Темур. Шохрух Мирзонинг фарзандлари: Иброҳим Султон Мирзо (1394—1435), Улуғбек Мирзо (1394—1449), Суйурғатмиш Мирзо (1399—1426), Хонўғлон Мирзо (1403—1411), Мухаммад Жўкий Мирзо (1402—1444), Ғиёсиддин Бойсунғур Мирзо (1397—1434), Мухаммад Ёрдий Мирзо (1404—1409), Бекўғли, Жаҳоншоҳ.¹

Вафотидан олдин Соҳибқирон олий тахтнинг расмий ворисини тайинлаган, авлодларию аёнлари унга хизмат қилишга қасам берган бўлсалар-да, аммо амалда иш умуман бошқача тус олади. Соҳибқироннинг ўлими ҳақидаги хабар салтанат узра тарқашини билан ҳар бир темурий шахзода у ёки бу даражада ворислик иштиёқи билан ёнгани, ё бўлмаса бундан буёнги вазиятда ўзи тутиши мумкин бўлган мавқе борасида ўйлагани аниқ. Масалан, кенжа ўғил Шохрух Хиротда ўз номидан хутба ўқитиб, танга зарб қилишни жорий этган¹. Бу билан у Пир Мухаммад Мирзо у ёқда турсин, ҳатто бошқаларнинг ҳам даъволари билан ҳеч қандай иши йўқлигини билдирганди. Тахт учун курашда тоғаларидан орқада қолишни Соҳибқироннинг кизи Оғабегим (вафоти 1382 йил) ўғли Султон Ҳусайн (1380—1405) ҳам истамаган. Абжирликда эса бошда ҳаммадан Халил Султон ўтиб тушганди. Бош шаҳар Самарқандни эгаллаб у Мухаммад Султон Мирзонинг ўғли Мухаммад Жаҳонгир Мирзони (1396—1435) хон деб эълон қилади². Чамаси бу йўл билан Халил Султон икки мақсадни мўлжаллаган. Бир томондан, Амир Темур васиятига хилоф иш тутишда айбланишнинг олдини олмоқчи бўлган. Чунки Мухаммад Султон Мирзо бобоси ҳаётлигидаёқ расман эълон қилинган тахт вориси эди. Аммо бевакт ўлим мазкур режанинг амалга ошишига тўсиқ бўлганди. Халил Султон эса Соҳибқироннинг илк ниятини назарда тутган ҳолда Мухаммад Султон Мирзонинг ўғли Мухаммад Жаҳонгир Мирзони хон деб кўтаради, унинг номидан хутба ўқитиб, танга урдиради. Иккинчидан, Амир Темурнинг «биринчи» валиаҳди авло-

¹ *Ҳофизии Абру*. Зубдат ат-таворих. Саййид Жаводий нашри, 1372 (х), 1-жилд, 8-бет.

² *Яздий*. Зафарнома, 992-бет.

дининг Мовароуннахрда расман тан олиниши ҳеч бўлмаганда назарий-ғоявий жихатлардан Амударёнинг нариги соҳилидаги кучлар — Шохрух Мирзо ва Пир Муҳаммад Мирзо макъаИни сустлаштириши мумкин эди. Лекин ҳамма гап амалий тадбирларда, Соҳибкироннинг сафдошлари — йирик амирлар ҳаракатида қолганди.

Нима бўлганда ҳам тахт учун курашда асосан икки даъвогар якқол кўзга ташланиб қолганди: Халил Султон ва Шохрух. Султон Ҳусайн ахволини шундай баҳолаш мумкин: бир томондан, у тахт илинжида ёнган, иккинчи томондан, унинг учун курашда ўзида қандайдир бир қатъий ишонччи сезмаган. Аввалига у Шохрух томон оғган. Аммо кўп ҳам ўтмай бесабаб уни тарк этиб Халил Султонга бориб қўшилади. Худди ўз вақтида Шохрух уни қандай яхши қабул қилган бўлса, Халил Султон ҳам шундай қабул қилиб иноятлар кўрсатади. Ҳатто уни бир қатор йирик амирларига бош қилиб Балхга Пир Муҳаммад Мирзога қаршӣ юборади. Султон Ҳусайн бу ерга етиб келгач нияти ўзгариб ҳамроҳидаги амирлардан иккитасини қатл эттиради, қолганлари эса тиз чўкиб унга хизмат қилажакларини билдирадилар. Хуллас, амирларни ўзига бўйсундирган Султон Ҳусайн энди лашқарни ҳам хурсанд қилиш ниятида Балхга келаётган малика Хоникабеги мол-мулки ва зеб-зийнатларини ғорат қилиб, навкарларига улашади. Унинг мазкур барча ҳаракатлари паскашгликдан ўзга нарса эмасди. Шунинг учун бўлса керак, Султон Ҳусайн лашқар билан Балхдан Самарқандга, Халил Султонга қарши юзланганда, Балхда зўравонлик билан бўйсундирилган амирлар уни тарк этиб Халил Султон томон ўтиб кетадилар. Султон Ҳусайн қочишга мажбур бўлади. Сарсон-саргардон бўлиб ахийри яна Шохрух ҳузурига келади. Унинг барча қилиқларидан ҳабардор Шохрух буйруғи билан Султон Ҳусайн қатл қилинади¹. Шу тариқа тахтга даъвогарлардан бири «рўйхат»дан тушади. Бундан буёнги сиёсий жараён энди асосан Шохрух ва Халил Султон ўртасида кечиши аниқ бўлиб қолганди.

Халил Султон ёш, абжир ва довюрак бўлса, Шохрухда тажриба устун эди. Пировардида, фикримизча, худди мана шу тажриба ғолиб келади. Аввал бошда, ҳали ҳарбий-сиёсий кучлар тақсмоти тўла амалга ошмаган бир пайтда, на Шохрух, на Халил Султон бир-бировларига нисбатан кескин ҳаракат қилишга ботинолганлар. Халил

Султоннинг бунга ҳали кучи етмасди ва Султон Ҳусайн билан бўлганидек тўсиқлар йўл бермасди. Шохрух эса арқонни узун ташлаб ҳам мақсадга эришиш мумкинлигини яхши биларди. Шу маънода икки томон алмашган хатлар мазмунини эътиборли. Шохрухнинг Халил Султонга ёзганидан: «... бугун сен менга биродар ва фарзанд ўрнида жондан ширинроқ ва кўз нуридан азизроқсан; ҳазина, мамлакат ва аскарлардан нимани орзу қилсанг, сендан дариғ тутмайман; аммо (менинг ёшим) катталиги, яқин кишиларни олдиндан аниқлаш, бандалару асл ходимларни риоят қилиш ишларининг нозик тарафларини билишим (сенга) равшан ва (орамизда) туғишганлик иплари ҳам маҳкам. Агар баъзи амирлар масофат йироқлиги ва фитнаю офат кўрқинчи сабабли биз йўқлигимизда иттифокка келган бўлсалар, энди маслаҳат шуки, сен тўла зийраклик юзасидан иш тутиб ҳузуримизга келгин, токи биз нимани маъқул топсак, шунга иттифок тузиб амал қилайлик»¹. Халил Султон ёзганларидан: «мен он ҳазратнинг бандаси, давлатхоҳи ва инисиман; аммо ҳазратимизнинг эл-улуслари Хуросондадир; албатта, у мамлакатни ташлаб кетмасалар керак ва бу вилоятни бирор қулларига ёки ини ва ноибларига топширарлар. Шундай бўлгач, бу ишга мендан бошқа қайси бир қул қобилятлироқ бўла олиши мумкин?! Агар илтимосни қабул қилиб яқин қариндошлик ҳуқуқига риоя қилсалар ва бахту саодат билан қайтиб кетсалар, мен ҳазина ва мол юбораман ва ҳар нимагаки ишорат қилсалар бажо келтираман»².

Вақт ҳақиқатан ҳам Шохрухнинг «одамларни олдиндан билиш»да устунлигини кўрсатади. У Халил Султонга тескари бўлган амирлар билан алоқа ўрнатади, ўз кишиларини унинг хизматида қўяди, жамиятда катта макъага эга дин пешволари билан доимий муносабатда бўлиб, уларни эътибордан қолдирмади. Халил Султон макъеининг сусайиб боришида саройда йўл қўйган баъзи хатолари ҳам сабаб бўлган. Чунончи, Ибн Арабшоҳ таъкиддашича, Халил Султон севиқли хотини Шодмулк таъсирига берилиб унинг маслаҳатсиз бирон қадам қўймаган. Бундан Шодмулкка яқин бўлганлар, хусусан, унинг хизматчиларидан бири Бобо Тармиш (Турмиш) фойдаланиб, ҳатто вазирлик мақомига эришган. Бу ҳол ён-атрофдаги аслзода амалдорларга ҳуш келмаган. Бунинг устига Бобо Тармиш улар-

¹ Зубдат ат-таворих, 1-жилд, 81—88-бетлар.

¹ Матлаин саъдайн ва мажмайн баҳрайн, 62-бет.

² Ўша жойда, 63-бет.

нинг баъзиларига тазйиқ ҳам ўтказа бошлаган¹. Хуллас, чиқаси келса эгаси сабабчи бўлади, деганларидек вазият ҳар томонлама пишиб бораверган. 1407 йилги Мовароуннаҳрдаги очарчилик чипкон устига дард бўлган, лашкар ва аҳоли орасида норозилик аломатлари пайдо бўла бошлаган. Ҳаммаси бир бўлиб Шохрух учун Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ҳудудда ҳам узил-кесил ўз ҳокимиятини ўрнатиш имконини туғдириб беради ва 1409 йил 13 май куни Шохрух Самарқандга кириб келади. Бунга у деярли қон тўкишсиз муваффақ бўлганди. Халил Султон таслим бўлади. Шохрух уни Эронга, Рай ҳукмдорлигига тайинласа-да, аммо у ҳокимлик гаптини узоқ суролмайди — 1411 йили вафот қилади. Ибн Арабшоҳ ёзишича, севгилиси ғамини кўтаролмай, Шодмулк ўз жонига суиқасд қилган экан².

Шундай қилиб, Туркистоннинг Сирдарёгача бўлган қисми ҳамда Эронда темурийлар хонадони ҳукмронлиги сақланиб қолади. Шохрух Мовароуннаҳрни ўғли Улуғбекка (1409—1449) топширади. Тўғри, Шохрух даврида ҳам мамлакат ички ҳаётида осойишталик, савдосотик, иқтисодиёт равнақи, фан ва маданият, маънавиятга эътибор ҳеч бир сусаймаган, давлатимизнинг халқаро обрўси ҳам ўзига яраша бўлса-да, аммо давлатчилигимиз имкониятларининг Амир Темур замонидagi манзараси йўқолганди. Аниқроғи давлатнинг зарби, буюклиги йўқолганди. Буни қаранг, темурийларга тобе Озарбайжон қорақўйунлилар қўлига ўтган кезларда Шохрух уч маротаба (1421, 1429, 1434) у ерга юриш қилиб ўз ҳукмини тиклайди. Лекин ҳар сафар орқага қайтганидан сўнг қорақўйунлилар яна Озарбайжонни забт қилаверадилар³. Бу ҳол давлат зарби йўқолиб борганидан далолат беради, албатта. Худди шунга ўхшаш вазиятни Улуғбек бошқарган Мовароуннаҳр мисолида ҳам кўришимиз мумкин. 1427 йили Улуғбек лашкари қўшни Дашти қипчоқ сиёсий қучларидан мағлубиятга учрайди⁴. Шундан кейин ҳам уларга қарши бирон-бир жиддий тадбир қўлланмайди. Натижада чегара вилоятларга ташқаридан тажовузлар қучайиб боради. Биз бу билан Шохрух ва Улуғбек ҳарбий юришлар уюштириб туришлари керак

эди, деб масалани қатъий қўймоқчи эмасмиз. Аммо давлат тақдири учун жавобгар қучлар ўз замонаси шарт-шароити доирасида доимо унинг манфаатларини ҳимоя қилиб боришлари керак, албатта. Давлатнинг ташқи манфаатларни ҳимоя қилишдаги сустилик ички сиёсатда эрта-ми-кечми ўз таъсирини кўрсатади. Буни биз Шохрух ўлиmidан сўнг юзага келган вазият орқали ҳам кузатишимиз мумкин.

Отасидан сўнг Туркистон, Хуросон, Эронни бир марказ остида бирлаштиришга уринган Улуғбекка омад ёр бўлмади. Бу тадбирни кейинги темурийлар ҳам уддалай олмадилар. Аксинча, қучли зиддият юзага келди. Самарқандда Абу Саъид (1451 — 1469), Хиротда Абулқосим Бобур (1452—1457) ўз бошларича ҳукмронлик қилардилар. Темурий намояндалар, жумладан, мазкур Абу Саъид мақсадига эришиш йўлида ўз хонадонининг доимий рақобатчиси ҳисобланиб келган даштиқипчоқлик сиёсий қучларга суянган пайтлари ҳам бўлганини эслатиб ўтиш жоиздир. Албатта, биз бу ерда даштиқипчоқлик шайбонийларнинг машхур намояндаси Абулхайрхонни назарда тутмоқдамиз. Абу Саъид худди мана шу Абулхайрхон ёрдамида Мовароуннаҳр тахтини эгаллашга муваффақ бўлган¹. Аммо ярим аср ўтиб Абулхайрхон авлодлари аввал Мовароуннаҳр, кейин эса Хуросонда темурийлар фаолиятига чек қўйишини у бу вақтда ҳаёлига келтирган дейсизми!

Хожа Ахрор Валий мададида юрган Абу Саъид учун Абулқосим Бобур ўлиmidан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамда Эрон узра ўз ҳукмини ўрнатиш имкони туғилгандай туюлса-да, лекин Султон Ҳусайн Бойқаронинг Хуросон тахтини эгаллаши билан яна икки томонлама зиддиятга йўл очилиб кундан-кун ошиб боради. Бу ўз ўрнида умуман темурийлар хонадони қучини қирқиб борарди. Мана қаранг: Мовароуннаҳрда Султон Аҳмад ҳукмронлиги даврида (1469—1494) аввал Сайрам (1482), кейин Тошкент (1485) Мўғулистон хонлари тасарруфига тушади, Фарғона доимий хавф остида қолади. (Кейинчалик Мухаммад Шайбоний Самарқандга юришида Тошкентда ўрнашиб олган худди мана шу мўғулистонлик сиёсий қучларга қаттиқ таянган.)

Хуросонда ҳам ахвол бундан афзал эмасди. Шохрух ўлиmidан сўнг Фарбий Эрон темурийлар тасарруфидан чиқиб бошқа бир туркий сулола — қорақўйунлилар

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. Таржима ва изоҳлар У. Уватовники. 1992, 2-жилд, 51—53-бетлар.

² *Зубдат ат-таворих*, 1-жилд, 297—315-бетлар; Амир Темур тарихи, 60—64-бетлар.

³ *Зубдат ат-таворих*, 2-жилд, 729-бет; *Матлаи саъдайн*, 283, 356-бетлар.

⁴ *Матлаи саъдайн*, 348—350-бетлар.

¹ *Қаранг*: Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 260 ва бошқа бетлар.

қўлига ўтади (шу аср 60-йиллари охиридан эса қорақўйунлилар ўрнини оққўйунлилар эгаллайдилар). Демак, Султон Хусайн ва унинг авлодларининг сиёсий фаолиятлари, аниқроғи ўзаро келишмовчиликлари жуда тор доирада Хуросон ва Шарқий Эрон ҳудудларида кечган.

XV аср сўнгги йиллари ҳам Мовароуннаҳрда, ҳам Хуросонда темурийлар учун ички сулолавий низолар, келишмовчиликлар кучайган пайтлар бўлди. Самарқанд тахти учун Абу Саъид набиралари Бойсунғур (1477-1499), Султон Али (1483-1501) ва Захириддин Мухаммад Бобур (1483—1530) ўзаро кураш олиб борганлар (Султон Али ва Бобур биргаликда Бойсунғурга қарши). Хуросонда эса Султон Хусайн Бойқаро бир оёғи Марв ва Обиварда, бир оёғи Астрободда бўлиб ўғиллари кўтарган исёнларни бостириш билан овора эди¹. Бу ҳам етмагандай Бадахшон ҳокими ҳам ички низолардан фойдаланган ҳолда Балхга зуғум қилиб турарди.

Хуллас, Дашти кипчокда бош кўтариб кучга тўлиб келаётган шайбонийларнинг жанубга томон юришлари арафасида темурийлар хонадони ички зиддиятлар таъсирида ғоятда заифлашиб қолганди. Шайбонийлар бундай вазиятдан усталик билан фойдалана билдилар. 1501 йили Самарқанд, 1504 йили эса Фарғона уларнинг тасарруфига ўтиши билан Мовароуннаҳр масаласи ҳал бўлди, ҳисоб. 1507 йили Хирот олингандан сўнг эса темурийлар ўзларининг энг йирик сиёсий марказларидан айрилдилар². Шу йилларга келиб Сирдарёдан ҳозирги Афғонистон марказий қисмларига қадар бўлган минтақа шайбонийлар қўлига ўтганди.

Шундай қилиб, биз Амир Темур ва унинг авлодлари фаолияти орқали XIV аср ўрталаридан то XVI аср бошларигача бўлган даврда минтақамизда кечган сиёсий муносабатлар қисқача тарихи билан танишиб чиқдик. Қизиги ва сабоқли томони шундаки, Амир Темурнинг ҳокимиятга келиши мамлакатдаги сиёсий бошбошдоқлик ва ички низоларга чек қўйган бўлса, унинг номи билан боғлиқ сулола тақдирини оқибатда худди шу ҳол — ўзаро чиқишмовчилик ва тарқоқлик ҳал этди.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ, КОНУНЧИЛИК ВА ҲАРБІЙ СИЕСАТ

Амир Темур ва темурийлар замони давлатчилик сиёсати, бошқарув тизимини кўриб чиқмоқчи эканмиз, давлат, давлатчилик моҳиятида муайян бир макон ва жамиятда мавжуд турли имкониятларни шу ерлик халқ манфаати йўлида юзага чиқарувчи ташкилотчилик ётганини эслатиб ўтиш ғоятда муҳимдир. Зеро, давлат асослари, давлатчилик ҳар бир жамият ва халқ «бошига бир марта битилган бўлади». Шу маънода ўзбек давлатчилиги миллоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмидан ўз тарихини бошлаб то Амир Темур давлатимиз тепасига келгунга қадар деярли 2100 йиллик тараққиёт йўлини босиб ўтганди. Бу улкан давр ичида давлатимиз бошқарувида турли сулолалар (бугунги тилда айтганда сиёсий партиялар) келиб кетди. Уларнинг фаолияти турли замонларда, турли объектив-субъектив шарт-шароитларда турлича кечди. Биз мазкур масалага урғу бераётганимизнинг бир неча сабаби бор.

Биринчидан, биз Амир Темур давлати, Темурийлар давлати каби кенг тарқалган тушунчаларга қаршимиз. Зеро, давлатчилик асослари ягона бўлади. Демак, Амир Темур давлати эмас, ўзбек давлатчилигининг Амир Темур бошқарган босқичи дейилса ҳар тарафлама ҳақиқатга мос тушади.

Иккинчидан, Амир Темур давлати тушунчаси давлатчилигимизнинг ҳам унғача бўлган, ҳам ундан кейинги тараққиёт йўлини узиб қўяди (бу фикр бошқа сулолавий давлатларга ҳам тегишли, албатта). Бу ўз ўрнида, бир томондан, тарихни сохталаштира, иккинчи томондан, давлатчилигимиз тарихидаги босқичий жараёнлар, масалан, яна ўша Амир Темур даври моҳиятини англашни қийинлаштиради. Зеро, ҳатто соф илмий нуктаи назардан олганда ҳам мушоҳада жараёнда кузатилгандагина тўлиқланади, хулоса учун имкон яралади.

Учинчидан, биз ўзбек давлатчилиги моҳияти ва имкониятлари ҳақида қанчалик сўзламайлик, агар унинг амалий ифодасининг гувоҳи (бугунги кун нуктаи назаридан эса қурувчиси) бўлмас эканмиз, гап-гаплигича қолаверадимиз. Шу маънода Амир Темур даври давлатчилигимизнинг моҳияти ва имкониятлари қўламини амалда юзага чиқариб берганлиги билан ҳам ғоятда муҳимдир (албатта, ўз даври шароитида).

Шундай қилиб, Амир Темур даврига қадар ўзбек

¹ Фахриддин Кошифий. Рашахоти айн ал-хаёт, 2-жилд, 516—549-бетлар.

² Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 260 ва бошқа бетлар.

давлатчилиги 2100 йиллик тараққиёт йўлини босиб ўтган экан, шунга кўра биз биринчи хулосани қилишимиз мумкин. Амир Темур даври давлатчилик тизими муайян бир ўтмишга, анъаналар, тажрибалар, сабоқдар, қонуниятларга асосланган ҳолда ташкил қилинган. Шу ерда ҳақли савол туғилади: бу ўтмиш йўл қонуниятлари, тажрибалари, яъни давлатчилик асослари нималарда ўз аксини топганди ва Амир Темур давлатимизга раҳбарлик қилган йиллари уларга қандай муносабатда бўлинди? Саволни шу тариқа қўйиш ниҳоятда муҳим. Зеро, бизнинг тушунчамизда давлат арбоби, сиёсатчи салоҳияти (ва бундан келиб чиқадиган буюклиги), энг аввало, унинг давлатчилик асосларини нечоғлик теран англаб олиши ва амалда унга риоя эта билиши билан белгиланади. Бу ғоятда оғир вазифадир.

Ўзбек давлатчилигининг Амир Темур даврига қадар шаклланиб замонлар синовидан ўтган асослари қуйидагилардир:

1. Давлат ўз вазифасини бажармоғи учун, энг аввало, сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши керак.

2. Давлат ва ҷамият сиёсий яхлитлиги бузилмаслиги керак.

3. Давлат ва ҷамият муайян бир қонунлар, тартиблар, мафкура асосида бошқарилмоғи лозим.

4. Бошқарувнинг турли табақалари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланган бўлиши даркор.

5. Ҷамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар аҳволи (тараққиёти) давлат диққат марказида турмоғи лозим.

6. Ҷан ва маданият раvнақи тўғрисида доимий қайғуриш давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қаралмоғи лозим.

7. Ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат ҷамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёда мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда ҳам ҳал этиб бориши даркор.

8. Давлат тепасида турган қучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, қатъий иймон, ғоятда юксак маънавиятпарварлик ва миллатпарварлик ила англамоғи керак.

Мазкур саккиз асос қонуният сифатида шаклланган эди. У ёки бу замонда улардан фойдаланилдимми ё йўқ, бу бошқа Масала. Бироқ Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги тарихида тутган буюк ўрни шундаки, у ўзининг бутун

фаолияти мобайнида ана шу асосларни рўёбга чиқара олди. Яъни 150 йиллик қарамликдан сўнг давлатимиз сиёсий мустақиллигини тиклади; ўз даврида мавжуд шариат, тўро-тузуклар асосида ҷамият ҳаётини бошқаришни йўлга қўйди; марказлашган давлат тизимини яратдики, ўз замонаси учун бу дунё микёсидаги тараққийпарвар воқеа ҳисобланганди; иқтисодий муносабатлар (деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик) ривожини учун барча ички ва ташқи шароитларни барпо этишга қаттиқ киришди; ижтимоий муносабатларни (солиқ тизими, мулкчилик, турли ижтимоий табақалар манфаатини назарга олиш ва ҳоказо) муҳим деб билди; ҳукмронлигининг дастлабки кунларидан то умрининг охиригача Ҷан ва маданият раvнақида алоҳида диққат билан қаради; ўз даври шарт-шароитига кўра ташқи сиёсатда қатъий ва фаол ҳамда мақсадга мувофиқ равишда ҳаракат қилиб, давлатни салтанат мавқеига олиб чиқди; ўлкани дунёнинг энг буюк сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантирди; асосида яққаҳукмронлик мазмуни ётган ҷамият бошқарувида биринчи раҳбар қандай бўлиши кераклигини намоён этиб кетди.

Шу билан бирга Амир Темур мазкур саккиз асосни яна бир муҳим — тўққизинчи асос билан бойитди. У ҳам бўлса, ҷамият ривожига барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутиш ва манфаатларини таъминлашдан иборатдир. Амир Темур бўйича бундай табақалар 12 та бўлиб, уларда ҷамиятнинг барча таркибий қисмлари ўрин олган. Диққатга сазовор томони шундаки, тузуқлар баёнида Амир Темур табиий равишда дин ва шариатни биринчи ўринда таъкидлаган ҳолда ижтимоий табақаларга бўлган муносабатни бошқа йўналиш ва масалалардан устун қўяди. Демак, Амир Темур даврида давлатимизнинг тўққиз асоси ўз ижобий ечимини топган ва ҳудди мана шу тўққиз асос Соҳибқирон юритган давлатчилик сиёсатининг тўққиз томонини ташкил этади.

Юқорида давлатнинг сиёсий мустақиллиги ва мамлакат яхлитлиги борасида Амир Темур олиб борган фаолият билан қисқача танишиб ўтдик. Қуйида унинг давлат бошқаруви, давлатчилик ва ҳарбий сиёсат борасидаги ҳаракатларини лўнда тарзда ёритишга уриниб кўрамыз.

Чингизийларнинг ўлкадаги ҳукмронлиги барча соҳалар тараққиётида салбий асорат қолдиргани ҳақида сўз айтдик. Давлат бошқаруви соҳаси ҳам бундан мустасно эмас. Умуман бошқа, кўчманчи шарт-шароитда шаклланган сиёсий дунёқараш ва тарбия чингизий намо-

яндалар учун махаллий бошқарув анъаналарини қабул этишга йўл бермасди. Шу сабабдан ҳам аввалги даврларда кечган давлатчилик бошқарувидаги кўп асрлик тажриба ва анъаналар чингизийлар ҳукмронлиги замонида амалда ўз давомийлигини топа олмади. Агар бу давр бир ярим аср кечгани назарда тутилса, шу соҳадаги аҳвол нечоғлик оғирлашиб қолгани маълум бўлади. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган хизматларидан бири шундаки, у 150 йиллик узок бир давр ўтиб, шунинг орасида одатлар, анъаналарда каттадан-катта ўзгаришлар содир бўлганига қарамай, қадимдан мавжуд бўлиб келган ўзбек давлатчилиги бошқарув тизимининг (биз ҳатто илмининг деган бўлардик) классик намуналарини қайтадан тиклай билди. Ниҳоятда мушкул бўлган бу вазифани у донолик билан ҳал эта олди.

Демак, Амир Темур даврида бошқарув икки идора: даргоҳ ва девонларга (вазирликларга) бўлинган.

Даргоҳ — энг олий давлат идораси. Унинг бошлиғи ҳам табиий равишда давлатнинг олий ҳукмдори. Амир Темур давлат тепасига келгандан сўнг чингизийлардан бўлмиш Суйурғатмиш хон, яъни олий ҳукмдор деб эълон қилгани маълум¹. Шу билан бирга Суйурғатмиш «сохта хон» мавқеида бўлиб, амалдаги ҳокимият Соҳибқирон ихтиёрида бўлганини ҳам биламиз. Нима учун шундай қарама-қаршилик юзага келганди, саволи туғилади. Чингизийларнинг 150 йиллик ҳукмронлиги мамлакат ҳаётида катта таъсирга эга бўлганини таъкидлаган эдик. Сиёсий муносабатлар, қарашлар, одатлар жамиятнинг энг қайноқ соҳаларидан бири сифатида янгилик ва ўзгаришларга бой бўлади. Масалан, улус бошлиғининг биёбондан қароргоҳ қуришини олайлик. Мамлакатимизда асрлар давомида давлат бошлиғининг қароргоҳи шаҳарларда қанчалик табиий бўлиб келган бўлса, чингизийлар даврида, аксинча, хон биёбондаги қароргоҳда туриши кёрак, қабилидаги ақида сиёсий муҳитга қаттиқ сингиб кетганди. Шунга ўхшаш ўзгаришлардан бир қанчаси мазкур бир ярим асрлик жараёнда ўз ўрнини топиб олганди. Гап уларнинг тўғри-нотўғрилигида эмас. Мухими Амир Темур давлат тепасига келган пайтда улар жамият ҳаётидаги воқеликни ташкил этарди. Соҳибқирон буларни назарда тутмасдан иложи йўқ эди. Иккинчи томондан, 1370 йили мамлакатда Амир Темурдан

бошқа ҳам яна бир қанча қудратли амирлар, уларни қўллаб-қувватловчи ижтимоий-сиёсий кучлар бор эди. Улар ҳам зимдан ё очикчасига мустақил сиёсат юргизиш, ҳатто олий тахтни эгаллаш ниятида бўлганлар. Бундай шароитда Амир Темур ўзини расман хон деб эълон қилолмасди. Чунки бу рақибларга баҳона бўлиб, норозилик ва хуружларга туртки бўлиши турган гап эди. Зеро, ҳудди шу йиллар таомилига кўра сиёсий ҳокимият чингизийлар хонадони ихтиёрида бўлиши керак эди. Учинчи томондан, Суйурғатмиш хон деб қўтарилганда хали амир Ҳусайн масаласи ҳал бўлмаганди, аниқроғи ҳал бўлиш арафасида эди. Амир Ҳусайн эса ўз вақтида Кобилшоҳни (1364), сўнг Одил Султонни (1365) расман хон деб эълон қилганди¹. Демак, Амир Темур томонидан Суйурғатмишнинг хон деб эълон қилиниши Одил Султон «хонлиги»ни, яъни амир Ҳусайн ҳукмдорлигини бекор этиш билан баробар ҳисобланарди. Хуллас, мазкур масала ўша замон воқелигидан келиб чиқиб Амир Темур ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлида амалга оширилган. Соҳибқирон учун бу пайтда муҳими ҳам аслида шу эди.

Амир Темурнинг чингизийлардан бўлмиш Қазонхоннинг қизи Сарой Мулкхонимга (1337—1408) уйланиши, яъни хон авлодига қуёв (кўрагон), қариндош бўлиши ҳам унинг сиёсий мавқеини расман бўлса ҳам мустаҳкамлашга хизмат қилган. Бундан ташқари Чиғатойхон амирларидан Қарочар барлос Амир Темур авлоди эканлиги ва у ўз вақтида Чиғатойхон улўғ амири сифатида ўлкани бошқаргани (Шомий ёзишича, гўё «Чингизхон Чиғатойни Қарочарга топширган»²) ҳақидаги ярим ҳақиқат, ярим афсона ҳам таомилга киритилган. Ярим ҳақиқатлиги шундаки, Чиғатойнинг Қарочар барлос номли мингбошиси бўлган. Аммо ишончли манбаларда унинг хон номзоди сифатида мамлакатни бошқаргани ҳақида сўз йўқ³. Шу маънода Яздий «Зафарнома»сида келтирилган Амир Темур аждодларига оид шажара ғирт афсона ва тўқимадир. Зеро, унга кўра гўё Амир Темур уруғи Чингизхон уруғи билан амакивачча. Бу ҳеч бир ҳақиқатга тўғри келмайди ва уни исботловчи бирон-бир тарихий маълумот йўқ. Шунга қарамай баъзи бир ҳолларда Амир Темур шахси ва фаолиятини, демак, ўзбек халқи тарихи ва маданиятини камситишга уринувчилар

¹ Қаранг: *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 57—58-бетлар; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 114, 129, 273-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 293-бет.

¹ *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 14—27-бетлар; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 114, 129, 221, 260-бетлар.

² *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 10-бет.

³ Қаранг: *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей, т. I, часть 2, 1952, с. 275.

мазкур афсонадан «унумли» фойдаланадилар, яъни Амир Темурни Чингизхон ва мўғуллар билан боғлаб кўрсатишга уринадилар.

Демак, даргоҳ бошида амалда Амир Темур турган. Мамлакат ва давлат аҳамиятидаги масалалар унинг ҳукми ва кўрсатмаси асосида ҳал этилган. Шу билан бирга даргоҳда вақти-вақти билан хос мажлислар ўтказилиб турилгани маълум. Бундай мажлисларда давлат ва мамлакат идораси, содир бўлаётган ўзгаришларга муносабат, муҳими мансаб ва вазифаларга тайинлаш каби масалалар кўриб чиқилган. Бундай тадбирлар ғоятда тор доирада ўтказилиб, давлат аҳамиятига молик масалаларнинг четга аён бўлишидан ниҳоятда сакданилган. Чунончи, махсус котиб мажлис баёнини махсус дафтарга тушириб борган¹. Афтидан, кейинги мажлисда ана шу баён асосида илгари қабул қилинган қарорлар, турли чоралар натижалари текшириб борилган.

Амир Темурнинг даргоҳ фаолиятини бошқариш, одамлардан унумли фойдаланиш, уларни ўз атрофига тўплаш, катта-кичик тадбирларни ташкил қилиш борасида тутган йўлини «Тузуқлар»даги баёнлардан яққол кўриш мумкин. Чунончи, Соҳибқирон шундай ёзганди: «Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим. (Донишмандлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан қўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж лашкарни енгиб бўлур. Тажрибамда қўрилганким, азми қатъий, тадбиркор ва ҳушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб одамга иш буюради... Яна менинг тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақди расо ва ҳушёр киши мулоҳазакорлик, тадбир ва кенгашга таяниши лозим. Шунинг учун Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга қирғишар эканман, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) кенгашдим. Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмони, фойдаю зиён томонлари, уларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сўрар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб,

фойда-зиёнларини кўнгилга келтирардим. Унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор берардим. Қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, уни бажаришдан воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихтиёр этардим... Ишларимнинг барини кенгаш билан юритиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга қирғишмай туриб, ундан қутилиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан ўзюкини кўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим».

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг вазирликлар, маҳаллий ҳокимият идоралари ва умуман салтанатда кечган жараён билан боғланиб туриш ишини олий девон олиб борган. Даргоҳ тизимидаги бу девонга девонбеги бошчилик қилган. Олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, манбаларда баъзан уни даргоҳ билан бир маънода таърифлаш ҳоллари ҳам кузатилади². Олий девонда ҳар қуни тўрт вазир, яъни ижроия идораларидан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб ўзига хос равишда ҳисобот бериб турганлар³. Афтидан, бунда вазирликлар тегишли кўрсатмалар олиб турган бўлишлари керак. Сарҳад ва бошқа тобе мамлакатлар бошқаруви билан боғлиқ яна уч вазирлик ҳам девонбегига ҳисобот берганлар.

Даргоҳдаги муҳим вазифалардан бири бу — арзбеги-дир. Унинг хизмати даргоҳга арз-дод, шикоят билан келганлар ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб, тушган арзлар, шикоятлар, таклифларни олий ҳукмдорга етказиб туришга масъулликдан иборат эди⁴. Бундан ташқари даргоҳда адолат амири лавозими мавжуд бўлиб, у турли ўлка ва шаҳарларда «сипоҳ ва райийат орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида» бохабар бўлиб, олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот етказиб турган. Демак, жойлардаги аҳволдан бохабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юқорига, яъни арзчилар тўғридан-тўғри даргоҳга мурожаат қилиш имконига эга бўлганлар, иккинчиси — махсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томони-

¹ Темур тузуқлари, 108-бет.

¹ Темур тузуқлари, 25—26-бетлар.

² Яъний. Зафарнома, 176, 196, 397, 398, 466, 623, 669, 670, 673, 674, 695, 723 ва бошқа бетлар.

³ Темур тузуқлари, 107-бет.

⁴ Яъний. Зафарнома, 175-бет; Темур тузуқлари, 108, 120-бетлар.

дан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текширилиб борилган. Мана шу икки йўл билан жойларда рўй бераётган адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида рўй-рост маълумот олингач, сўнг махсус вакиллар — аминлар (яъни ишончли вакиллар) жойларга бориб воқеани ўрганиб тегишли чоралар кўрганлар. Чунончи, бирон кишига нисбатан зулм, адолатсизлик қилинган бўлинса, адолатни тиклаб ўша ер маҳаллий хазинасидан уларга тўлов ажратиб қайтганлар. Аминлар ўзлари тафтиш қилган ишлари, кўрилган чоралар ҳақида кейин ёзма ҳисобот берганлар. Аминлар вазифасига бундан ташқари тобе ерлар тўловини йиғиб келиш ҳам кирган¹.

Даргоҳдаги муҳим лавозимлардан яна бири бу — тавочидир. Тавочи олий фармонга кўра жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шуғулланган. Бу вазифа ғоятда муҳим аҳамият касб этгани учун Шарафиддин Али Яздий муболаға билан уни олий ҳукмдордан кейинги юқори даражадаги давлат мансаби деб баҳолайди. Албатта, бундай таърифда ҳам жон бор. Зеро, лашкар тўплашни қуруқ фармон етказиш деб тушунмаслик керак. Маълумки, тобе ўлкалар, ҳукмрон сулола вакиллари, нуфузли амирларга тақсим қилиб берилган юртлар олий кўрсатма бўлганда тегишли ҳарбий куч билан хизматга шай туришлари кўзда тутилган. Тавочилар эса худди мана шу аввал бошдан белгиланган лашкар сонининг тахт бўлиши, тайёргарлик даражаси, таъминоти кўнгилдагидек талабга жавоб бериши, кўрсатилган жойга муайян йўл билан ўз вақтида етиб бориши каби ғоятда масъулиятли тадбирларга жавобгар бўлганлар. Мазкур муаллифнинг гувоҳлик беришича, тавочилар бош тавочи, пиёда аскар тавочиси қабиларга тақсимланган. Бош тавочилар туманот (ўн минглик), хазоражот (минглик), садажот (юзлик) етакчиларидан, вилоят катталаридан қўшинни ўз вақтида, белгиланган сон ва сифат, таъминланганликда етказиб бериш тўғрисида тилхат олганлар. Шу билан бирга тавочи ҳарбий юриш чоғида қўшинларнинг жойлашуви, берилган буйруқларнинг ижро этилиши (масалан, душман истехкомлари девори остидан лаҳм кавлаш) ҳамда тинчлик пайтларида катта қурилишларда иш тақсимлаш қабилар билан ҳам шуғулланган. Чунончи, Байлақон каналини қазишда 60—70 км масофани ҳар

бир ҳарбий қисмга тақсимлаб беришга тавочилар бош бўлган¹.

Даргоҳда шунингдек бош хожиб, хожиблар, расмий тадбирлар бошқарувчиси ва ташкilotчилари, хазинадор, хонсолар (даргоҳда ва олий фармон билан бошқа ерларда, масалан, юришларда ўтказиладиган тўй, базмлар, катта зиёфатларда стол тузатишга бош-қош бўлувчи), жибочи (қурол-аслаҳа сақловчи), қушчи (подшоҳона овлар уюштирилганда махсус ўргатилган ов қушларини олиб юрувчи ва парвариш қилувчи) ва мана шу хизматни бошқарувчи қушбеги, бақовулбоши (сарой ошпазларининг бошлиғи), котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, ғазалхонлар, фаррошлар каби катта-кичик вазифалар, таблхона (ноғорахона), дорихона каби хизматлар бўлгани маълум.

Ижроия тизими, юқорида айтилганидек, марказда вазирликлар фаолиятида мужассамлашган. Кези келганда шунини таъкидлаш керакки, чингизийларнинг 150 йил ҳукмронлиги даврида маҳаллий бошқарув тизими анъаналари поймол қилинган. бир шароитда Амир Темур биз сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ануштегинийлар замонида шохиди бўлганимиз, ижроия ҳокимиятининг вазирликлар тизимини қайтадан жонлантира олди. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган катта хизматларидан бири ҳам шунда. Яъни у бир неча асрлар давомида шаклланиб келган давлатчилигимиз ижроия тизимидаги бошқарувнинг классик шакллари тиклай олди. Бу ниҳоятда кадрли ва тарихий хизматдир.

Энди тўғридан-тўғри вазирликларга ўтсак.

Биринчиси — мамлакат ва раийят вазири. У мамлакатнинг муҳим ишлари, кундалик муомалалар, халқ аҳоли, вилоятларда олинадиган ҳосил, солиқлар, уларни тақсимлаш, қирим-чиқимлар, ободончилик ишлари, аҳоли фаровонлиги, хазина аҳоли каби муҳим юмушларга жавобгар бўлган. Мазкур масалалар юзасидан олий ҳукмдорга тегишли маълумот ва ҳисоботлар бериб турган. Агар мазкур вазирлик вазифасини олдинги давр ижроия тизими билан таққосласак, у ҳолда сўз бу ерда бош вазир ҳақида кетаётгани маълум бўлади.

Иккинчиси — ҳарбий вазир. У ҳарбийларнинг маоши, алоҳида хизматлари учун уларга туҳфа қилинган ер-сувлар бошқаруви (яъни назорат ва қайд этиш маъносида), қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий кўриқларни тайёрлаш, жангларда ярадор бўлиб хизматга яроқсиз бўлганларга

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 160-бет; Яздий. Зафарнома, 905, 907, 911-бетлар.

¹ Яздий. Зафарнома, 516, 538, 625, 719, 835, 905, 950 ва бошқа бетлар.

нафақа тайинлаш, истеъфога чиққан харбийлар тўғрисида қайғуриш каби масалалар билан машғул бўлган.

Учинчиси — мулкчилик ва солиқ ишлари вазири. Бу вазирлик турли сабабларга қўра эгасиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш, савдогарлардан (бу ерда асосан ташкаридан келувчи ва ичкаридан кетувчи савдогарлар назарда тутилган) закот ва бож олиш, мамлакат чорвалари, ўтлок-яйловларни бошқариш, уларнинг барчасидан тушадиган даромадларни сақлаш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш (масалан, ғойиб бўлганлар, ўлганларнинг мулкини ворисга топшириш) каби вазифаларни амалга оширган¹.

Тўртинчиси — бутун салтанат идораларининг қиримчиқимлари, хазинадан сарф қилинаётган барча харажатлар ҳисобини олиб боровчи молия вазири.

«Темур тузуқлари»да молия вазири масъулиятига тегишли дйққатга сазовар бир тузук бор: «Молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилиб (хазинадан бирон маблағни) ўзлаштириб олган бўлсалар, (аввал текшириб кўрилсин). Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли улуга (яъни маош — А. 3.) микдорига тенг бўлса, мазкур маблағ унга совға — инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки барабар ортик бўлса, ортиғи оладиган маошидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч барабар кўп маблағ олинган бўлса, ҳаммаси (салтанат хазинасига) тортиқ сифатида олинсин»².

«Темур тузуқлари»да мазкур тўрт вазирликдан ташкари яна **уч вазир** ҳақида сўз кетиб, улар салтанат таркибидаги турли ўлка ва мамлакатларга оид молиявий муомалалар ва келадиган даромадларни бошқарганлар. Агар салтанат ҳудуди ва унга кирган сарҳадлар қўлами назарга олинса, ҳақиқатан ҳам у ерлар билан боғлиқ молия-даромад ишларини ташкил қилиш учун уч вазирлик таъсис этилишини асосли деса бўлади³.

Саккизинчи вазирлик бу адлия вазирлигидир (девони мазолим)⁴. Кези келганда шунини алоҳида қайд этмоқ керакки, бу вақтда адлия, яъни суд тизими учга бўлинган эди. Адлия вазирлиги тўғридан-тўғри фуқаролар ё, манба тили билан айтганда, дунёвий ишлар билан шуғулланган. Харбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан эса ислом қозиси

шуғулланган¹. Кўриб турганимиздек, бу соҳада ҳам Амир Темур даврида илгариги анъаналар давом эттирилган. Суд тизимидаги тақсимот эса бизларда бир неча асрлар муқаддам амалга ошиб келганини мазкур давр мисолида ҳам мушоҳада қилса бўлади. Қонун, ўша замон тартиблари олдида жавобгарлик барчага баробар бўлган. Масалан, Амир Темурнинг набираси Пир Мухаммад ибн Умаршайх (1379—1410) ўз қилмиши учун девони мазолимда қаттиқ сўроқ қилиниб, айби аниқлангач, шунга яраша жазо берилгани ва бу ҳақда шахсан Амир Темурнинг ўзи фармон бергани тарихий манбаларда ўз аксини топган².

Илгариги сулолалар даврида мавжуд бўлган вақф ишлари вазирлиги хизмати Амир Темур даврида садрлар садрига (садрлар бошлиғи) юклатилган. Гарчи вазирлик тизими маъносида тилга олинмаса-да, аммо мазкур хизмат моҳияти сақданиб қолган³. Бошқача бўлиши ҳам мумкина эмасди, чунки вақф мулкчилиги сақданганди.

Шунга ўхшаш ўтган замонларда таъкидланган хабар ва почта вазирлиги шаклан тилга олинмаса-да, аммо мазмунан бу вақтда ўзининг энг юксак раванқ даражасига кўтарилганди, десак тўғри бўлади. Зеро, улкан салтанатни мақсадга мувофиқ равишда бошқариб боришда унинг турли бурчакларида содир бўлаётганлардан боҳабар бўлиш, марказдан буйруқ, фармон, кўрсатмалар жўнатиш, марказга турли ҳужжат, ҳисобот ва ҳоказоларни етказиш, ташқи сиёсий-дипломатик муносабатларни пухта ва тезкор равишда йўлга қўйиш каби юмушларни катта салоҳият ва ғайрат билан амалга оширишга тўғри келарди.

Ўз ўрнида бу борадаги тадбирлардан савдо-сотик муносабатлари нечоғлиқ ютишини тасаввур қилиш мумкин. Гапнинг қисқаси, хабар ва почта хизмати аҳамиятини аввал бошданок яхши тушунган Амир Темур ўзининг дастлабки фармонларидан бирида уни йўлга қўйиш ҳақида кўрсатма берган. Ўша замон гувоҳларидан бири Испания элчиси Клавихонинг ёзишича, бутун салтанат узра бир кунлик йўл оралиғидаги ҳар бир масканда тўхташ жойлари бино этилган бўлиб, уларда 10 тадан 200 тагача от-улов сақланган, махсус хизматчилар фаолият кўрсатган. Бу юмушларнинг бари давлат хазинасидан таъминланган. Даргоҳдан ё даргоҳ томон жойлардан, хиз-

¹ Темур тузуқлари, 107-бет.

² Темур тузуқлари, 1991 йилги нашри, 73-бет.

³ Темур тузуқлари, 107-бет.

⁴ Яздий. Зафарнома, 316-бет.

¹ Темур тузуқлари, 108-бет.

² Шомий. Зафарнома, 2-жилд, 99-бет; Яздий. Зафарнома, 333-бетлар.

³ Темур тузуқлари, 108-бет.

мат юзасидан йўлга чиққан ҳар бир шахс ё гуруҳ мазкур жойларда тўхтаб дам олиб, отларни алмаштириб яна йўлда давом этаверган¹. Хайратга соларлик томони шундаки, улкан салтанатни Нг ҳар бир бурчагидан Самарқанд томон йўналувчи йўлда шу тартиб жорий қилинган. Улар ҳатто аҳоли турмайдиган ерларда ҳам ишлаб турган. Чунончи, испаниялик элчилар Табриздан (ҳозирги Эроннинг шимоли-ғарбидан) Самарқандгача бўлган сафар чоғида бундай тартибни ўз кўзлари билан кўрганлар. Тартиб ғоятда қатъий бўлган. Масалан, мазкур хизматдан фойдаланаётганлар минган от йўлда, тўхташ жойлардан йироқда яроқсиз бўлиб қолса, йўлда учраган отликнинг, ким бўлишидан қатъи назар, амирми, ҳарбийми, ҳатто олий ҳукмдорнинг ўғлими, отини олиб миниб кетишга ҳақли бўлган. Бир сафар шундай ҳолатда Амир Темурнинг қатта ўғлининг отидан фойдаланган эканлар². Бу борадаги тартиб ва аҳвол хусусида янада аниқроқ маълумотни Ҳофиз Абру қолдирган. Унга кўра, Самарқанддан қайси бир томонга йўлга чиқилмасин, бир ой ё икки ой йўл юриладими, ҳеч ким ҳеч қачон қўчада қолмаган. Тўхташ жойлари бир йўла ҳатто 1000 кишини қабул қилиши мумкин бўлган³.

Амир Темур ва умуман темурийлар даврида ташки сиёсий-дипломатик алоқалар изчил равишда олиб борилганини биламиз. Албатта, бунда тегишли давлат муассасаларининг роли бўлгани табиий. Бундан ташқари X—XIII аср бошларида биз ташқи алоқалар, ёзишмалар бўйича ижроия ташкилотлари ишлаб келганини кўрдик. Клавихонинг Самарқандда элчилар билан шуғулланувчи махсус амирлар хизмат қилгани, элчиларни кутиб олиш, кузатиш билан боғлиқ тадбирларни уюштиришга оид гувоҳликларини инобатга олиб хулоса қилиш мумкинки, ташқи алоқалар, элчилар, халқаро ёзишмалар билан шуғулланувчи хизмат бўлган. Афтидан, бу хизмат ижроия тизимида эмас, даргоҳ таркибида фаолият кўрсатган.

Хоҳ даргоҳ, хоҳ ижроия тизими бўлсин, давлат хизматлари қандай пухта ва аниқ ишлаганини Клавихонинг қуйидаги гувоҳлигидан билиб олиш мумкин. Ҳар бир маслаҳатчи, яъни йирик амалдор ўз битикчиси ва қайд дафтарига эга экан. Битикчилар ўз бошликлари кўр-

сатмасига мувофиқ турли ҳужжатлар, масалан, ёрликлар ёзиб тайёрларканлар, албатта, бу ҳақда қайд дафтарига ёзиб ёрликка тегишли белги (рақам) қўйганлар. Кейин эса ёрлик йўриқчига топширилиб, у унга муҳр босган ва мазкур масалага дахлдор хизматларга юборган. Хуллас, ҳужжат яна 3—4 амалдор назоратидан ўтиб уларнинг муҳрлари босилгандан кейингина олий ҳукмдор муҳри урилган⁴. Шундан сўнг бу ҳужжат қонун кучини олган. Кези келганда айтиш лозимки, Соҳибқирон муҳрида

қуйидагича белги ўз аксини топган: (*)

Икки оғиз сўз давлат хизматчилари ҳақида. Доим бўлганидек, давлат хизматиға олинадиганларга қатта талаблар қўйилган: улар ўқимишли, кенг билимли ва дунёқарашли, ҳалол бўлишлари керак эди. Бу борада Амир Темур ўз «Тузуклар»ида шундай ёзади: «Амр қилдимки, вазирлар тоза наслик, ақл-фаросатлик, халқ аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалалик, сабр-чидамлик ва тинчликсевар» бўлмоғи керак. Бундайларга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин. Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, наслига зоти ёмон, ҳасадчи, кина-кек сакловчи, қора қўнғилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуки, қора қўнғилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди»⁵.

Маҳаллий бошқарув ҳақида сўз кетса, аввал шуни қайд этиш керакки, салтанатнинг одатда ҳукмрон сулола намояндалари ва шу хонадон таянчи бўлмиш ҳарбий-сиёсий қучлар ёрдамида идора этилишини кўп бора кўрдик. Темурийлар даври ҳам бундан мустасно эмасди. Табиий равишда Амир Темур салтанатни бошқаришда, энг аввало, ўз ўғиллари ва авлодларига суянди. Чунончи, у салтанатни бир қанча улусларга тақсимлаб, Мовароуннаҳр яхлитлигини сақлаган ҳолда бошқарди. Ҳар бир улуснинг ҳам ўзига яраша даргоҳи ва вазирлари бўлган. Аммо марказий бошқарув тизимидаги каби кенг тармоқди бўлмай, муайян ҳудуд доирасида олий даргоҳ ва ижроия тизими олдида жавобгарлик ҳолатида фаолият кўрсатган.

Алоҳида кўрсатган хизматлари учун йирик амалдорлар, ҳарбийлар, дин пешволари ҳамда бўйсундирилган

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406), 1990, с. 89.

² Уша жойда, 90-бет.

³ Шомий. Зафарнома, 2-жилд, 198-бет.

⁴ Клавихо. Дневник, с. 142.

⁵ Темур тузуклари, 94—95-бетлар.

собиқ ҳукмдорларга шахсий хизмати ва шароитга муносиб равишда бирон ҳудуд (вилоят, шаҳар, туман) тортиқ (суйурғол) қилинган. Масалан, Амир Темур ўз пири саййид Баракага Андхудни тортиқ қилгани маълум¹. Ана шундай ҳолларда, «Тузуқлар»да ёзилишича, ҳар бир суйурғол қилинган вилоят ё мамлакатга иккитадан вазир тайинланган. Биринчиси — йиғиладиган солиқларни қайд этиб, аҳоли аҳволдан бохабар бўлиб туриш, иккинчиси эса йиғиладиган даромадлар қай тарзда харж қилинаётганини ҳисобга олиш, шу ерда мавжуд ҳарбий қисмларга бериладиган маош тақсмоти билан шуғулланиш кабилар билан банд бўлган². Фараз қилиш мумкинки, мазкур вазирлар орқали марказ жойлардаги молиявий, солиқ, ижтимоий ҳолат масалалари бўйича тўғридан-тўғри маълумот олиб турган. Афтидан, бу вазирлар юқорида тилга олинган марказий ижроия тизимидаги сарҳадлар бўйича уч вазирлик назорати ва ҳамкорлигида фаолият кўрсатган. Суйурғол ерларга махсус вазирларни тайинлашнинг амалий томони бўлгани шубҳасиз. Зеро, суйурғол эгалари ўзларига тортиқ қилинган жойлардаги аҳолидан олинадиган давлат солиқларини тўлалигича ё маълум бир улушини ўзларига олишлари назарда тутилган. Бу борада меъёрдан чиқиш, аҳоли норозилигига сабаб бўлувчи ишларга қўл уриш умуман салтанат қудратига путур етказиши турган гап эди. Шунинг учун ҳам марказ жойларда ўз вакилларига эга бўлгани табиий.

Шаҳар, туман микёсидаги бошлиқлар доруға, қалъа бошлиғи кутвол дейилганини эслатиб ўтиш жоиз.

Энди кўриладиган даврда конунчилик, жамият ва давлат бошқарувидаги конун ва тартиблар ҳақида тўхталиб ўтсак. Темурийлар, хусусан, Амир Темур даври конунчилигини ёритишда унинг «Тузуқлар»и ғоятда қўл келади. «Бу тузуқлардан, — деб ёзади муаллиф, — (келажакда) салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар»³. Демак, «Тузуқлар»ни ёзишдан мақсад жамият ва давлат бошқарувида зарур ҳисобланган конунқоидалар, яъни тузуқлар мажмуини яратиш бўлган. Агар ундаги баъзи бир қайтаришлар, шахсий мулоҳазалар ва «лирик кечинмалар»ни олиб ташласак, ихтиёримизда ўша даврнинг асосий конунлари (конунчилиги) мажмуи гавдаланиши турган гап.

¹ Яъдий. Зафарнома, 915-бет.

² Темур тузуқлари, 90-бет.

³ Ўша жойда, 68-бет.

Умуман давлатчиликнинг ўрта асрларга хос, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихда давлат тепасида турган биринчи шахсга жуда қўп нарса боғлиқ бўлганини биламиз. Ҳар бир жамият ўзига муносиб ё ўзи муносиб бўлган ҳукмдорга эга бўлади, хикмати ҳам худди ўша замонлардан қолган ва ўша замон воқелигини акс эттиргани шубҳасиз. Шу маънода Амир Темур даври конунчилиги нафақат унинг шахсияти, балки ўша жамият дунёқараши, одатлари, талаб ва имкониятлари кабилар билан боғлиқ бўлгани аниқ. Юқорида биз алоҳида таъкидлаган давлатчилигимиз асосларига Амир Темур томонидан сингдирилган тўққизинчи асос — барча ижтимоий табақалар фаолияти ва манфаатларини назарда тутиш ўша замон конунчилигининг бош бўғинини ташкил этган. Амир Темурнинг қуйидаги сўзларига эътибор берайлик: «Давлат устунлари ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан қувватланади». Агар қайтаришларни истисно этсак, бу табақа ва тоифа қуйидагилардир: сиёсатчилар, дин пешволари, ҳарбийлар, амалдорлар, зиёлилар, савдогарлар, хунармандлар, деҳқонлар, чорвадорлар¹. Кўриниб турганидек, бу ерда барча ижтимоий табақалар мужассамлашган. Гап «хукмрон синф» ё бирон-бир алоҳида табақа устида эмас, бутун жамият аъзолари ва улар тегишли бўлган тоифалар устида кетмоқда. Мазмун эътибори билан Амир Темур мазкур 12 табақага муносабатидан сўнг қуйидагиларни ёзади: «Давлат ишларини салтанат қонунқоидаларига... тўро-тузуққа таяниб... амирлар, вазирлар, сипох, раиййат — ҳар бирини ўз лавозимига ва мартабасига» қараб бошқардим. Гарчи бир қараганда ҳақиқатан ҳам Амир Темур бошқаргандек туюлса-да ва бунда ҳақиқат бор, аммо шу билан бирга аслида жамият ва салтанат шариат ва тўро-тузуқлар, яъни ўз даври конунчилиги асосида бошқарилган.

Шариат деганда ўша замонларда мусулмон жамиятидаги муайян бир ахлоқий-ҳуқуқий нормалар англамоғи керак. Зеро, «тўғри йўл» мазмунини берувчи шариат (Аш-шариа) асосида Қуръон ва сунна ётса-да, лекин у аслида фикх (ҳуқуқ ва юриспруденция) учун умумий мафкуравий, диний-ахлоқий манба бўлиб хизмат қилган. Демак, ҳулоса қилиш мумкинки, жамият ҳаётининг турли соҳаларини бошқаришда қадимдан жорий бўлиб келган конунчилик (тузуқчилик) ва мусулмон конунчилиги (фикх) имкониятларидан ҳам фойдаланилган.

¹ Ўша жойда, 81—84-бетлар.

Албатта, бу ерда ўрта асрларга хос ва мос якка ҳукмронлик бошқарув тизимида олий ҳукмдорнинг ўрнини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Зеро, унинг ҳар бир фармойиши амалда қонун кучини олган. Шу маънода «Тузуқлар»да келтирилган «Аҳолини йўл-йўриққа солиш ва маош тайинлаш», «Райийатдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва юксалтириш, унинг ободончилиги, хавфсизлигини амалга ошириш», «Сипоҳ сақлаб туриш», «Вазир тутиш» каби қатор тузуқлар таҳлили эътиборга моликдир¹. Уларда ҳар бир алоҳида ижтимоий йўналишда доим содир бўлиб турадиган жараёнлар учун ҳуқуқий нормалар ўз аксини топган. Масалан, уруш пайтларида мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбоши ҳукмининг эса ўнбошига мажбурийлиги ва бу тартиб бузилса тегишли жазо берилиши ё бўлмаса оддий аскар, ўнбоши, юзбоши, мингбошига бериладиган маошлардаги чегаралар, фарқларни оласизми, қўйингчи, ҳар бир тузуқда муайян бир воқеаликдаги фаолиятга адолат мезонидан туриб муносабатда бўлиш қўзга ташланиб туради. Демак, Амир Темур ўз тузуқларини ишлаб чиқиб ҳаётга татбиқ қиларкан, энг аввало, бир нарсани — жамиятда мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қонуний асосга қўйишни мўлжал қилган. Бунда олий ҳукмдор — давлат раҳбари олдида турган масъулиятни ҳам унутмаган. Унингча, давлат раҳбари бир сўзли, ўз ишини ўзи билиб қилиши, ўзи ва атрофидагиларга адолатли бўлиши, ҳолис, қатъийлик билан иш юритиши, фикрлар хилма-хиллигидан чўчимаслиги, қизиққон бўлмаслиги, мулоҳаза билан иш юритиши лозим².

Талаблар нафақат фуқаро ё, кўрганимиздагидек, ҳукмдорга нисбатан, балки ҳокимият идоралари олдида ҳам қўйилгани маълум. «Агар, — дейилади «Тузуқлар»да, — (хароб бўлиб ётган ерларнинг) эгаси бўлса-ю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин»³. Кўриниб турганидек, фуқародан бир нарсани талаб қилишдан олдин давлат унга тегишли шарт-шароит яратиб бермоғи лозимлиги қонунлаштирилган. Бу борада янада чуқурлашиб борилиб қуйидаги ҳуқуқий норма юзага келган: «Кимки, бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз қурса, ё бирон боғ кўкартурса, ёки бирон-бир

хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили райийат ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса (олиқ-солик) қонун-қондасига мувофиқ хирож йиғилсин»¹. Фуқаролар ҳаёти ва фаолиятини адолатли, уларнинг манфаатига мос тарзда ташкил этишда бу билан ҳам чекланмаганлигини Амир Темурнинг қуйидаги фармонидан билиб олиш мумкин: «Хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига» ва бошқа шарт-шароитларга қараб олсинлар. Мазкур мисоллар ўзбек давлатчилиги ва қонунчилигининг Амир Темур давридаги мазмунини тўла равишда намоён қила олади, десак хато бўлмайди. Қонунчиликда биринчи ўринда фуқаро манфаати турган. «Негаки, — дейилади «Тузуқлар»да, — райийат хонавайрон қилинса, (давлат) хазинаси камбағаллашишига олиб келади... (бу эса ўз ўрнида) салтанатнинг кучсизланишига олиб боради»². Бу ҳамма замонлар учун ҳақ гап. Зеро, иқтисодий қудратга эга бўлмаган давлат доим заиф бўлади. Иқтисодий қудратни эса халқ (райийат) яратади. Бунда адолатли қонун роли бекиёсдир. Амир Темур даҳосининг қирраларидан бири ҳам унинг мазкур абадий ҳақиқатни англай билганлиги ва амалда намоён қила олганлиги билан ўлчанади.

Икки оғиз ҳарбий сиёсат ҳақида. Амир Темурнинг мазкур масала бобидаги дунёқарашини унинг қуйидаги сўзлари орқали билиб олиш мумкин: «Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим»³. Демак, сиёсат ва бошқарувда Амир Темур қиличга, яъни зўрликка фақат бир улушгина эътибор ажратяпти. Унинг байроғи эса доимо сиёсат ва тадбир бўлиб келган. Шу билан бирга тарих Амир Темурни энг буюк саркардалардан деб билади. Бу ҳақиқатан ҳам шундай. Аммо бизнинг фикримизча, Амир Темурнинг ҳарбий санъат борасидаги буюклиги унинг энг асосий фазилати — буюк давлат арбоблигининг бир қиррасини ташкил этган, ҳолос. Зеро, унинг ҳарбий сиёсати бош мақсад — қудратли давлат ва салтанат барпо этиш ишига хизмат қилган. Масаланинг бу томонига алоҳида ургу беришимизнинг сабаби бор. Чунки шу чокқача ва баъзан ҳозирда ҳам Амир Темурнинг фаолияти ҳақида сўз кетганда

¹ Батафсил қаранг: Темур тузуқлари, 88, 94, 121, 122-бетлар.

² Ўша жойда, 80—81-бетлар.

³ Ўша жойда, 124-бет.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 122-бет.

³ Ўша жойда, 25-бет.

унинг ҳарбий саркарда, лашкарбошилигига кўпроқ эътибор берилиб, унда у қўлга киритган ҳарбий ютуқлар ҳақида сўз кетган. Бу билан унинг умри фақат урушларда ўтгандай бўлиб қоладди. Ваҳоланки, Шомий, Яздий, Натанзий, Ҳофиз Абру ва бошқа тарихчилар асарларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Амир Темур ҳарбий тadbирлар билан тўғридан-тўғри ўрта ҳисобда йилда бир неча ойгина банд бўлган. Қолган вақт давлат ва салтанат ишларига бағишланган. Аслида эса, таъкидланганидек, ҳарбий сиёсат унинг бош мақсадининг амалдаги таркибий қисми эди, холос. Шу билан бирга катта истеъдод эгаси сифатида мазкур соҳада ҳам Амир Темур бошқалардан ажралиб турган.

Бунинг исботини биз «Тузуқлар»нинг мазкур масалага оид боблари билан танишиш борасида яққол кўришимиз мумкин. Амир Темур лашкарида ҳар бир аскар, ҳар бир қисм фаолияти, яъни маоши, ҳарбий аслаҳалар билан таъминоти, хизмат пиллапояларидан кўтарилиб бориши, навкар билан унинг беги ўртасида хизмат муомаласи, уруш пайтларидаги ҳарбий тактика каби барча масала ва тadbирлар олдиндан ўйланиб, муайян бир тартибга солинган эди. Бир сўз билан айтганда, Амир Темур лашкарида қатъий хизмат ва ташкилий интизом ўрнатилган, ким нима билан шуғулланиши, нимага жавоб бериши аниқ кўрсатиб қўйилган. Ҳатто икки-чикир масалалар ҳам олдиндан кўрсатилиб ўтилган. Масалан, оддий аскарнинг ҳарбий юришга тайёргарлигидаги талабларни олайлик. «Юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садок ўқдон, бир қилич, арра, бигиз, битта коп, жуводдуз, болта, ўнта игна ва чарм халта олсин», дейилган «Тузуқлар»да¹. Худди шунга ўхшаш баҳодирлар, ўнбошилар, юзбошилар, мингбошилар, амирлар учун зарур ҳисобланган қурол-аслаҳалар тафсилоти ҳам берилган. «Тузуқлар»да амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва бошқа ҳарбийларга маош белгилаш тартиби ҳам аниқ кўрсатилганини эсласак, шу нарса маълум бўладики, Амир Темур бўлажак ҳарбий тadbирларга, энг аввало, тинчлик шароитида, лашкарни ҳар жиҳатдан таъминлаш, у тўғрида қайғуриш орқали тайёргарлигини кўриб қўйган. Бир сўз билан айтганда, унинг лашкардан, лашкарнинг эса ундан қўнгли тўқ бўлган ҳолда жангларга киришилган. Амир Темур жанг суратини ҳам олдиндан

режалаштириб қўйгани маълум. Чунончи, у жорий қилган тартибга кўра, агар ғаним лашкари ўн икки мингдан ортиқ, лекин қирқ мингга етмаса, лашкарбошилиқ шахзодалардан бирига юклатилган. Агар ғаним қўшини қирқ мингдан ошиқ бўлса, у ҳолда Соҳибқироннинг ўзи лашкарга бошчилиқ қилган².

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг шахсан ўзи яқкама-яқка олишувлардан тоймаганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Чунончи, 1379 йили Урганч қамал қилинаётган бир пайтда у Юсуф Сўфийга юзма-юз чиқишга отланади, аммо рақиб олишувга чиқмайди. Худди шунга ўхшаш ҳол 1383 йили Сейистон юришида бўлиб ўтган³. Хуллас, Амир Темурнинг мардлиги ва шахсий намунаси лашкар руҳини кўтаришда катта аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Шароитга қараб Амир Темур лашкарнинг саф тортиши, жангга кириш тартибини ўзгартириб турган. 1391 йили Тўхтамишхонга қарши жангда илгари ҳеч кимга маълум бўлмаган янги ҳарбий тактикани қўллаган. Амир Темур тарихчиларидан Шомийнинг ёзишича, «Соҳибқирон лашкарини сафлаб етти қисмга шундайин муқаррар этдики, унинг васфи ва баёнига киши ожизлик қилади»³. Мазкур гувоҳликдан чиқадиган хулоса шуки, бу ғоятда мураккаб ва камёб ҳарбий тактика бўлган.

Амир Темур ҳарбий юришларни ниҳоятда пухталиқ ва ортиқча шов-шувсиз тайёрлашга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам унинг қўшинлари ғаним учун қутилмаган вақт ва ерда пайдо бўлиб, қўққисдан ҳамла қилиб қолиши ҳеч гап эмасди. Соҳибқироннинг ҳар бир йирик ҳарбий юришдан олдин кенгаш ўтказиши одат тусига кирган. Кенгашда у барча йиғилганларнинг фикрини тинглаб, мазкур шароитда энг мақбул йўлни танлашга ҳаракат қилган. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур даврида ташки разведка фаолияти ниҳоятда юксак даражада йўлга қўйилган. Мазкур хизмат вакиллари чаканафуруш, йирик савдогар, полвон, дорбоз, хунарданд, мунажжим, қаландар, дарвиш, денгизчи, сайёх, мешқобчи, этикдўз, толиб никоби остида турли мамлакатларда бўлиб, у ерлардаги шаҳарлар, қишлоқлар, йўллар, тоғу тошлар, сувлар, ҳар бир жойнинг аҳолиси, бошлиқлари, улуғлари, амирлари, фозиллари, шарифла-

¹ Ўша жойда, 15-бет.

² Ўша жойда, 125—134-бетлар.

³ Яздий. Зафарнома, 343—362-бетлар.

Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 123-бет.

ри, бойу камбағаллари тўғрисида ҳар томонлама батафсил маълумотлар йиғиб, ҳатто суратлари билан Самарқандга юбориб турганлар¹. Бу билан ҳам чекланмай, Амир Темур ҳарбий, сиёсий муносабатларга киришаётган мамлакатлар тарихи, урф-одатларига оид асарларни синчиклаб ўрганган.

Демак, Амир Темур ҳарбий сиёсати, энг аввало, давлатни мустаҳкамлаш, хавфдан сақлашга йўналтирилган бўлиб, бу сиёсатни пухта йўлга қўйишда Соҳибкирон масаланинг иқтисодий, техникавий, илмий (мамлакатлар, шаҳарлар, йўллар, халқлар, душман лашкарлари, табиий-иқлим шароитларини ўрганиш ва ҳоказо), ташкилий томонларига катта эътибор билан қараган. Худди шу йўл уни ҳарбий санъат борасида юксакликка олиб чиққан.

Шундай қилиб, биз Амир Темур даври давлат бошқаруви, қонунчилиги, ҳарбий санъат масалаларига оид мулоҳазаларни билдирдик. Мазкур соҳаларда олиб борилган ҳаракатлар бир мақсадга: давлатни қудратли ва жамиятни иқтидорли этишга қаратилганини ёдда тутиш биз учун ғоятда муҳимдир.

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ, ФАҢ ВА МАДАНИЯТ

Амир Темур ва темурийлар даври ҳақида сўз кетганда аксар ҳолларда мавзунинг сиёсий тарих, ҳарбий юришлар билан боғлиқ томонларига кўпроқ эътибор бериб келинган. Гап ўша замон ижтимоий-иқтисодий муносабатлари масалаларига тақалганда эса жамиятдаги «хукмрон синфлар» манфаатларининг устунлиги ва оддий халқнинг «эзилгани» борасида фикр юритишдан четга чиқилмаган ҳисоб. Ваҳоланки, ўз даври учун тараққиётни юксак даражага олиб чиқишда муайян ижтимоий-иқтисодий муносабатлар жараёнини ҳам шундай поғонага кўтара билишлик тақозо этилгани ойдек равшан эди. Темурийлар ва айниқса Амир Темур давридаги давлатимиз қудрати кўп жиҳатдан ижтимоий-иқтисодий муносабатлар қуввати билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган.

Юқорида Амир Темур доимо қонун ва тўро-тузукларга суяниб иш тутгани ҳақида маълум қилгандик. Ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириш жараёни

ҳам бундан мустасно эмасди. «Темур тузуклари»да бу масалага бағишланган махсус боб бор. Унга кўра мазкур соҳа иштирокчилари (деҳқон, ҳунарманд, савдогар, солиқчи ва ҳоказо), объектлари (ер-сув, ҳосил ва бошқалар) — ҳар бирининг ўз ўрни ва вазифаси аниқ белгилаб қўйилган¹. Энг масъулиятли вазифани эса давлат ўз бўйнига олган. Хароба ерларга сув чиқариш ва обод қилиш, бузилган қўприкларни тузатиш, янгиларини қуриш, йўл хавфсизлигини таъминлаш, савдо ва элчилик қарвонларига кузатувчи ва соқчилар тайинлаш, йўловчиларнинг ҳаётини, мол-мулкни муҳофаза қилиш, қарвонсарой, ёмхоналар қуриш каби катта куч ва маблағ талаб қиладиган юмушлар шулар жумласидандир. Амир Темурнинг барча ижтимоий табақаларга бирдай муносабатда бўлгани ва, энг муҳими, жамиятни бошқаришда уларнинг ҳар бири имкониятларидан тўла фойдаланишга интилгани ҳақида биз тўхталиб ўтгандик. Бу борада Амир Темур илгари сурган ғоя — ўсул ҳам аниқ: куч — адолатда.

Барча замонлар учун оддий бир ҳақиқат бор: инсонни ер боқади. Ерни ишлаш, энг аввало, суғориш лозим. Амир Темур мазкур оддий ҳақиқатни давлат миқёсидаги масалага кўтара билди. Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, «олам равнақи ва рўшнолиги йўлида ҳафсаласи нихоятда баланд бўлган (Амир Темур) ободончиликка ярайдиган бирон парча ернинг зое бўлишини раво қўрмасди». Шу қоидага риоя қилган ҳолда у Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа ўлкаларда сув чиқариб ободончилик, янги ерлар очиш, боғлар барпо этиш каби муҳим тadbирларни амалга оширди. Амир Темур даврида Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳару туманларда ўнлаб каналлар, ариқлар қазилди, дарахтзорлар, экинзорлар, боғ-роғлар яшнаб, тўкин-сочинлик юзага келди, хориждан келган сайёҳлар, элчилар мамлакат гўзаллигидан хайратга тушдилар. Бундай тadbирлар нафақат бизнинг юртда, балки салтанат таркибидаги бошқа мамлакат ва маконларда ҳам амалга оширилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу маънода ўша замон тарих ва география олими Ҳофизи Абрунинг гувоҳликлари диққатга сазовордир. Унга кўра, Амир Темур Хуросондаги Мурғоб дарёси (ҳозирда Афғонистон ва Туркменистон ҳудудларидан оқадиган дарё) водийсида ободончилик ва деҳқончилик хароб ахволга тушиб қолганини кўриб, дарёдан йигирмата канал қазиб сув чиқаришни буюради.

¹ Амир Темур тарихи, 2-китрб, 71—72-бетлар.

¹ Темур тузуклари, 122—125-бетлар.

Шу тарика, деб ёзади тарихчи, водийда бунёдкорлик ва деҳқончилик соҳаларига асос солинди. Ким билсин, бугун ана шу каналлардан қайсилари сакланиб қолган экан. Шу ваздан ҳам уларнинг номини келтириб ўтамиз: Дилқушо, Ганжравон, Дарбанд, Ганжхона, Умар Тобон, Окбуғо, Қутлуғ хотун, Шайх Абу Саъид, Шайх Али, Давлатшоҳ Жондор, Гулбоғон, Қутлуғ Темур, Ҳасан Жондор, Амир Аловуддин, Санжадак, Наврӯз, Навбатхон, Менглихожа, Кепакчи, Али Малик каналлари¹. Юқорида тилга олинган Қутлуқ хотун канали афтидан Амир Темурнинг опаси Қутлуқ Туркон Оғо номига берилган бўлиши керак. Водийдаги ободончилик ва деҳқончилик равнақиға кейинги даврларда ҳам эътибор сусаймаганини шундан ҳам билса бўладики, Хуросондаги сўнгги темурийлардан бири Султон Ҳусайн Бойқаро Боло Мурғоб ва Марв ораларидаги ҳудудларда каналлар қазитиш, таъмирлаш, экинзорлар барпо қилиш тадбирларини амалга оширгани маълум.

Амир Темурнинг Озарбайжонда ҳам сунъий суғориш тизимларини бунёд этиш ишларига катта аҳамият берганини биламиз. Чунончи, Қорабоғда бўлиб турган пайтида Сохибқирон ўша атрофда узунлиги 60—70 км келади-ган Барлос каналини қазитгани ҳақида гувоҳликлар бор. Бошқа бир гал унинг буйруғи билан 35—40 км узунликдаги Бойлақон канали қазилади. Мазкур тадбирлар натижа-сида қаровсиз ерларга сув чиқиб, сахро ва харобалар ўрнида экинзорлар, боғ-роғлар, кишлоқлар қад кўтаргани манбаларда аниқ ёзилган². Амир Темурнинг Кобулдан нарироқда оқадиган Ғурбон дарёсидан 30—35 км узун-ликда канал чиқаргани ва у Жуйи моҳигир ҳамда Жуйи нав номлари билан машҳур бўлгани, натижада бу атрофда ободончилик юзага келгани ҳам маълум³.

Кўриб турганимиздек, Амир Темур ва темурийлар даврида сунъий суғориш ишларига катта эътибор берил-ган. Шу билан бирга лалмикор ерлар имкониятларидан ҳам унумли фойдаланишга ҳаракат қилинган. «Тузуқ-лар»да таъкидланишича, лалмикор ерлар жарибларга (гектарларга) бўлиниб, йиғиб олинган ҳосилнинг учдан бир ё тўртдан бир қисми солиқ сифатида тўланган⁴.

Ер-сувдан унумли фойдаланиш деҳқончиликнинг барча соҳалари ривожига тўртки бўлган. 1404 йили Самарқандда бўлган Испания элчиси Клавихо қолдирган хотиралар фикримиз далили бўлиши мумкин. Унинг ёзи-шича, нон шунчалик арзон бўлганки, ундан арзон бўлиши мумкин эмасди. Гуруч эса хаддан ташқари кўп. Бир коп арпа бир мири (яъни қумуш танганинг тўртдан бири), битта катта қўй тахминан ўн қумуш танга атрофи-да бўлган¹. Мазкур фактлар ўша пайтда ғаллачилик, чор-вачилик қандай йўлга қўйилиб, нечоғлик юқори ҳосил-дорликка эришилганидан далолатдир. Шунингдек пахта-чилик, полизчилик, боғдорчилик каби соҳалар ҳам изчил ривожланиб боргани маълум. Полиз экинларидан айниқса қовун хорижда ҳам машҳур эди. «Ҳар куни шаҳарга қовун ортилган туялар шунчалик кўп келадики, уларнинг қандай сотилиб кетилишию қандай қилиб ис-теъмолчиларга етиб боришига ақлинг бовар қилмайди», деб ёзганди Клавихо юртимиз қовунларига таъриф бе-риб². Ё боғларни олайлик, Самарқанд, Шахрисабз, Ҳирот ва бошқа кўплаб жойларда ўнлаб боғлар барпо этилган. Биргина Самарқанд атрофида Беҳишт, Шимол (Шамол), Дилқушо, Баланд, Чинор, Зоғон, Боғинав, Жаҳоннамо, Нақши жаҳон, Гулбоғ, Бўлду, Давлатобод, Амирзода Шохрух каби бир қатор боғлар қад кўтарган. Улар нафақат боғдорчилик, балки ичидаги қасрлари билан меъморчиликнинг нафис намуналари ҳам эдилар.

Миришкор деҳқонлар ва боғбонлар ҳосил етиштириш билан бир қаторда уларни узоқ муддатда саклашни ҳам яхши эплаганлар. Чунончи, анжир қоқи, қовун қоқи, туршак, майиз ва бошқа кўплаб қуруқ мевалар йил бўйи, айниқса, салқин-совуқ фаслларда бозор расталари ва хо-надонларни беаган, чет элларга олиб бориб сотилган.

Мазкур соҳаларда юқори натижаларга эришишда адо-латли солиқ тизимининг ҳам мавжудлиги ўз таъсирини кўрсатгани шубҳасиз. Шу маънода «Тузуқлар»даги қуйи-даги қайдлар кизик: «Амр қилдимки, ҳосил пишиб етил-масдан райийатдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етил-гач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар райийат солиқ тўпловчи юборилмасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у холда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агар солиқ йиғувчини юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак-арқон

¹ Жуғрофийойи Хофизӣ Абу. Қисмати рабъи Хуросон. Мойил Ҳаравий наشري. Тсхрон, 1349 (х), 34-бет.

² Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 245, 291-бетлар; Яъдий. Зафарнома, 822, 910-бетлар.

³ Яъдий. Зафарнома, 621-бет.

⁴ Темур тузуқлари, 124-бет.

¹ Клавихо. Дневник, с. 138.

² Ўша жойда.

ишлатиб ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб занжир билан кишанламасинлар»¹.

Ишлаб чиқаришга келсак, ип, ипак, жундан турли-туман газламалар, матолар тўкилган, кийим-кечаклар тикилган. Куролсозлик, ойнасозлик, дурадгорлик, тош йўнувчилик, заргарлик, кўнчилик, қўлолчилик каби бир қатор бошқа соҳалар юқори савияда ривож топган. Чунончи, испаниялик элчини лол қолдирган соҳалардан бири зардўзлик эди. У қимматбаҳо матоларни заррин иплар билан безаш, оловдек ёниб турган гиламларга заррин нақшлар ила жило бериш хунари нафис санъат даражасига етказилганига у тан берган.

Юқорида зикр этилган йўналишлардаги ютуқлар савдо-сотик ишларига кенг йўл очиб бериши табиий. Бунинг устига Хитойдан Европагача бўлган улкан ҳудуднинг бир сиёсий марказ остида бирлаштирилиши, шимолӣ ва жанубий йўналишлардаги савдо йўлларини назорат қилиш, карвон йўлларининг ҳар жиҳатдан таъминлаиши, чунончи, хавфсизлик, равон йўллар, доимо хизмат кўрсатиб турувчи карвонсаройлар, лангарлар — буларнинг бари савдо-сотикнинг гуркираб ўсишида муҳим омиллар бўлиб хизмат қилган. Хуллас, Амир Темур даврида ҳозирда «Буюк ипак йўли» номила машҳур Шарк билан Ғарбни боғлаб турувчи савдо йўли узлуксиз ва маҳсулдор равишда ишлаб туришига кенг имкониятлар очилган. Шу ўринда Амир Темурнинг қуйидаги сўзлари эътиборга лойик: «Ҳар бир мамлакат ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладим, улар қаерга боришмасин, Хитой, Чинмочин, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Жазоир, Фарангистон (Европа), у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтирсинлар»².

Соҳибқирон буйруғи билан бутун салтанатда ҳар бир кунлик йўл масофаси оралиғида карвонсаройлар қурилган. Карвонсаройлар чексиз саҳроларда ҳам бунёд этилиб зарурият туғилганда тунда ҳам минг отлик йўловчини қабул қилиш имконига эга бўлган. Мусофирхоналар ташкил қилиш ҳам шу тарзда йўлга қўйилган. Уларни озуқа, ем-ҳашак ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлаш учун бир қишлоқ, ё бир неча қишлоқни уларга вақф қилиб бериш қонунлаштирилган³. Хуллас, Амир Темур

савдо-сотикка катта эътибор берган. Унинг фикрича, «Дунё савдо аҳли ила ободдир»⁴.

Савдо муносабатларининг давлат ва жамият ҳаётида, ташқи сиёсатда тутган муҳим ўрнини яхши англаган Амир Темур бу борада яна қатор тадбирларни амалга ошириб борган. Чунончи, бозорлар қуриш, эскиларини кенгайтириш, таъмирлаш ишлари жадал кечганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунинг исботини Самарқанд бозорининг бино этилиши орқали кўриш мумкин. Амир Темур буйруғи билан шаҳарнинг Темир дарвоза қисмидан бошланиб жануби-ғарбий йўналишда катта кўча қурилади. Унинг икки томонида эса асосан икки қаватли, чорсу, тим шаклида қурилган дўконлар, расталар қад кўтаради. Кўча усти бошдан охир гумбаз шаклида ишланган тоқ билан ёпилади. Ёруғлик тушиб туриши учун ҳар ердан дарчалар ҳам қолдирилган. Бундан ташқари маълум масофада фавворалар қурилиб, омборхоналар қад кўтарган². Эътиборга молик томони шундаки, бирон-бир соҳага мослашган маҳаллалар, тимлар, расталар кенг қўлоч ёзган. Масалан, телпакчилар, қаллапазлар, новвойлар, холвачилар, газмолчилар, кўнчилар, темирчилар, заргарлар, қуролсозлар ва ҳоказо. Кези келганда шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, бозорлар, тимлар нафақат Самарқанд ва мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларида, балки Хуросон, Эрон ва бошқа ўлкаларда ҳам қурилганини биламиз. Масалан, «Зафарнома» муаллифи Шарафиддин Али Яздийнинг ватани Йаздда Амир Темур олий девонининг вакили бир тим қурдирган экан. Муаллифнинг ўзи ёзишича, «Дорул фатх» номила машҳур бўлган бу бино ўзининг тантанавор ва гўзаллиги билан дунёда тенги йўқ ҳисобланган³. Соҳибқироннинг ўғли Шохрух ҳаракати билан эса Ҳиротдаги бозорни қайтадан таъмирлаш ишлари олиб борилгани ҳам маълум. Чунончи, Ҳофизи Абрунинг ёзишича, то шу чоккача Ҳирот бозорлари очик-сочик ҳолда бўлиб, чанг-тўзон, ёғингарчилик, жазирама иссиқ пайтларда сотувчилар ҳам, олувчилар ҳам қийналар эканлар. Шохрух бозорни гиштдан қурдириб, олий тоқлар барпо қилиб, майдоннинг устини ёпишни буюрган экан. Шаҳарнинг ўртасида жойлашган мазкур бозор майдонига шаҳарнинг тўрт дарвозаси орқали тушиб бориш имкони яратилган⁴.

¹ Темур тузуқлари, 124-бет.

² Ўша жойда.

³ Шомий. Зафарнома, 2-жилд, 198-бет.

⁴ Аснод ва макотиб. Абулхусайн Навоий нашри. Техрон, 1370 (х), 128-бет.

² Клавихо. Дневник, с. 134—135.

³ Яздий. Зафарнома, 850-бет.

⁴ Жуғрофийойи Ҳофизи Абру, 9—10-бетлар.

Хуллас, савдонинг ривожини учун бор имкониятлар ишга солинган. Натижада шаҳар ва қишлоқ бозорларига ҳар қаердан — Хитой, Ҳиндистон, Хуросон, Эрон, араб давлатлари, Рум, Миср, Европадан маҳсулотлар оқиб келаверган. Масалан, Хитойдан асосан ипак, ипак матолар, чинни, мушк, олма, лаъл, марварид, Ҳиндистондан мускат ёнғоқ, занжабил, долчин, қалампирмунчоқ ва бошқалар, Европадан газлама, пичоқлар, шимолий юрлардан эса мум, мўйна, тери, араб мамлакатларидан тайёр кийимлар, шиша буюмлар келтирилган. Мамлакатимиздан эса асосан тўқимачилик маҳсулотлари, ип газламалар, ипакли кийимлар, қоғоз, пахта, гуруч, мева, қуруқ мевалар каби қатор маҳсулотлар четга чиқарилган. Савдо ҳажми нечоғлик катта бўлганини шундан ҳам билса бўладики, Клавихо Самарқандда бўлиб турган йили фақат июнь ойининг ўзида биргина Хитойдан 800 туя мол олиб келинган экан¹. Савдо-сотиқнинг бундай гавжумлиги фақатгина Туркистон шаҳарларига хос бўлмай, бундай ҳолатни салтанатнинг Табриз, Султония, Шероз, Исфохон, Кирмон, Хуросон, Шимолий Ҳиндистон, Ироқ, Сурия каби шаҳар ва ўлкаларида ҳам кўриш мумкин эди. Айтайлик, Эрондаги Султония шаҳрида ёз ойлари савдо шунчалар кизиби кетарканки, Ҳиндистон, Хитой, Туркистон, Озарбайжон, араб ўлкаларидан юзлаб, минглаб қарвонлар келиб-кечиб турган. Келтирилган маҳсулотларнинг муайян қисми шу еда қолиб, қолгани теварак-атрофдаги мамлакатларга олиб кетилган².

Темурийлар, айниқса, Амир Темури даврида ишлаб чиқариш ва савдо муносабатларидаги ижтимоий адолат масаласи муҳим ҳисобланганини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Яратилган шарт-шароитга, мавжуд тартибларга риоя қилмай текин даромад кетидан қувганлар жазо топиши ҳеч гап эмасди. Чунончи, Клавихо гувоҳлик беришича, навбатдаги ҳарбий юришдан қайтгач Амир Темури ўзи йўқлигида шаҳарда аҳвол қандай бўлганини текширган. Шунда бир қатор дўкандорлар, жумладан, қассоблар, этикдўзлар, бошмоқчилар ўз маҳсулотларини ҳаддан юқори баҳода еотганликлари маълум бўлади. Уларнинг иши дарҳол судга берилиб жазоланадилар, суистеъмол қилинган маблағ эса тортиб олинади³.

Темурийлар даврида пул муомаласига тўхталсак. Амир Темур замонида 6 грамм оғирлиқдаги қумуш тангалар ва

унинг тўртдан бирига тенг 1,5 граммлик қумуш пуллар зарб қилинган маълум. 1,5 граммлик қумуш пуллар «мири» дейилган. Мазкур ном Соҳибқироннинг Амир унвони билан боғлиқ. Шунингдек муомалада мис пуллар — чақалар ҳам бўлганини биламиз. Тангалар Самарқанд, Бухоро, Ардабил, Астробод, Дарбанд, Домғон, Мордии, Табриз, Сабзавор, Шероз ва бошқа қатор шаҳарларда зарб қилинган. Бундан ташқари Амир Темур ҳарбий ўрдасининг ҳам махсус зарбхонаси (дор ал-зарби ўрдуи олий) бўлган¹.

832(1428/1429) йили пул муомаласини яхшилаш, мис тангалар қадрини ошириш мақсадида Мирзо Улуғбек пул ислохотини ўтказди. Унга кўра, 1420 йили зарб этилган мис тангалар зарбхоналарга топширилиб, уларнинг ўрнига оғирлиги 1,5—2 баробар кўп бўлган тангалар зарб этилган. Қулайлик учун зарбхоналар Бухородан ташқари Андижон, Қарши, Самарқанд, Термиз, Шохруҳийада ҳам ташкил қилинган². Натижада пулнинг қадри кўтарилган.

Энди икки оғиз сўз Амир Темури ва темурийлар даври фан ва маданияти ҳақида. Юқорида биз Соҳибқироннинг нечоғлик истеъдод эгаси бўлгани ҳақида таъкидлагандик. «Зар қадрини заргар билади» деган ҳикмат бор. Бир қатор илмларда (тарих, шеърини, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик) салоҳияти катта бўлган шахс, бунинг устига яна подшоҳ, улкан салтанатнинг олий ҳукмдори бўлса, табиий равишда илм ва маданиятга, олим ва ижодкорга катта ҳурмат билан қарайди, бу йўлда барча имкониятларни ишга солади. Бундан ташқари ҳар қандай жамият ва давлат тараққиёти ва келажagini фан ва маданият раванқисиз тасаввур қилиб бўлмаслигини Амир Темури яхши тушунган. Шунингдек истеъдод эгалари махсус ва доимий эътиборга муҳтож ва лойиқ бўлишлари, ноёб қобилият эгаларини муҳофаза қилиш, ижодлари учун шароит яратиш, турмушларини таъминлаш зарурлигини ҳам у тўғри англаган. У олиму фозиллар ўз маслаклари ва дунёқарашлари юзасидан жамият ва давлат тараққиёти, замонавий аҳволи ҳусусида бошқа ижтимоий табақаларга нисбатан кўпроқ бош қотиришлари ва бу орқали тегишли тажриба ва билимларга эга бўлиб боришларини ёдда тутган. Шу сабаб ҳам дунёнинг қайси бир мамлакатини ва шаҳарини

¹ Яздий. Зафарнома, 788-бет.

² Батафсил қarang: Тўхтиев И. Темури ва темурийлар сулоласининг тангалари, 1992; Давидович Е. А. История денежного обращения средневековой Средней Азии, 1983.

¹ Клавихо. Дневник, с. 141.

² Уша жойда, 80-бет.

³ Уша жойда, 122-бет.

бормасин олиму фозилларни бир ерга йиғиб, улар билан узоқ суҳбатлашиш, уларнинг фикрини тинглаш, бахслашиш ишини канда қилмаган. Фикримизча, Амир Темурнинг фан ва маданият соҳасида юритган сиёсатини худди мана шу омиллар орқали баҳолаш даркор. Шу маънода Ибн Арабшоҳнинг куйидаги баёни эътиборли: «Амир Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду ша-рифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом мукаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, ўз икромии ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу ҳашамат бўларди»¹. Бироқ шу билан бирга мазкур омилларни юзага чиқариш, улар имкониятларидан тўла фойдаланиш учун яна бир муҳим омил мавжуд бўлишини ҳам Соҳибқирон яхши биларди. Иқтисодий ва сиёсий жихатлардан қудратли давлатгина тилга олинган оми-ларни юзага чиқариш имконини бериш мумкин. Ўз ўрни-да, жавоб тариқасида, илм ва маданият ривожии давлат қудратига қудрат, обрўсига обрў қўшган. Шу маънода Амир Темур ҳокимият тепасига келган йилларни эслай-лик.

Чингизийлар ҳукмронлиги даврида тараққиётда анча оқсаб қолган Туркистон XIV асрнинг ўрталарига келиб сиёсий бошбошдоклик таъсирида янада мункиллаб қол-ган эди. Тахтга чиқиши билан Амир Темур чиқарган дастлабки фармонларда ана шу аҳволни тўғрилаш нияти борлиги яққол сезилиб туради. Чунончи, унинг буй-руғига кўра олий ўқув юртлари бўлмиш мадрасалар ва уларнинг ўқувчиларини моддий жихатдан таъминлаб, стипендиялари оширилиши кўзда тутилган. Бу борада Муъинвддин Натанзий шундай ёзади: «Фақирлар ва илм толиблари нафақалари вақф мулклари ва мадрасаларга, ҳар бирининг холига яраша ва воқиф шартига мувофиқ белгиланган. (Ана шундай) вақфларга ҳеч ҳам ва мутлоқо солиқ солинмаган. (Амир Темур) ўз вазирларига вақф мулкларидан бирон танга менинг хазинамга тушмасин дея кўрсатма берганди. (Соҳибқирон) илм, ҳикмат аҳли ва донишманд кишилар билан (тезда) киришиб кетар-ди»².

Илм ва маданиятга бундай муносабатни Соҳибқирон умрининг охиригача сақлаб қолди. Бу йўлдан унинг авлодлари ҳам юрдилар. Натижада темурийлар замонида кўплаб мадрасалар, кутубхоналар, мактаблар барпо этил-ди. Уларда ўқиш ва ўқитиш учун дунёнинг турли бурчак-ларидан етук олимлар таклиф этилди, жалб қилинди. Совет даврида ёзилган китобларда Амир Темурнинг Самарқандга бошқа юртлардан ижодкору хунарамандлар-ни «хайдаб келгани» ҳақида айюҳаннос солинади. Ваҳоланки, биринчидан, айниқса Чингизхон босқини йиллари ва кейинчалик ҳам мамлакатимиздаги, умуман минтақадаги жуда кўплаб олимлар, шоирлар, хунараманд-лар, санъаткорлар жон сақдаш ниятида Кичик Осиё, араб ўлкалари, Ҳиндистон томонларга қочиб кетганлар. Маса-лан, Сайфи Фарғоний (XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг биринчи ярми) Кичик Осиёга, Сайфи Са-ройи (XIV аср) Мисрга жўнаб кетишга мажбур бўлганлар. Асли бухоролик Муҳаммад Авфий (XIII асрнинг сўнгги чораги — XIV асрнинг биринчи ярми) ҳам Чингизхон ҳавфидан Шимолий Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлган. Юртимиз маданий тараққиётига катта зарба бўлган ҳолатлардан бири шунда эдики, турли мавқедаги сулолалар, бой-бадавлат оила ва шахслар мўғуллар дасти-дан ватанни тарк этарканлар, ўзлари билан сарой аҳдлари, давралари, жумладан, олимлар, шоирлар, санъат-корлар, хунарамандларни ҳам олиб кетганлар. Иккинчи томондан, илм ва маданият намояндалари ўз ҳомийлари имкониятларидан фойдаланиб жон сақлаб қолганлар. Бундай «қўчиш» кенг равишда содир бўлганлиги ҳақида маълумотлар ихтиёримизда бор. Масалан, Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган туркий сулолалардан бирининг намояндаси Ғиёсиддин Балбан (1266—1287) замонида у ерга турли мамлакатлардан, жумладан, Тур-кистондан ҳам мўғуллар сиқувидан қочиб бориб кўплаб олимлар, шоирлар, хунарамандлар ўрнашганки, ҳукмдор уларга алоҳида-алоҳида маҳаллалардан жой берган. Шу тариқа Дехлининг ўзида хоразмликлар, самарқандликлар, кошғарликлар маҳаллалари бунёд бўлган¹.

Гапнинг қисқаси, чингизийлар даврида таъқибу сиқувлар, сиёсий остин-устунликлар натижасида илм ва маданият нуқгаи назаридан хувилаб қолган Туркистон Амир Темур замонида келиб яна жонланиш имконини қўлга киритади. Таъбир жоиз бўлса, Соҳибқирон илгари

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, 2-жилд, 69-бет.

² Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 279—280-бетлар.

¹ Тарихи Фиришга. Лакхнав, 1903, 75-бет.

содир бўлган ноҳақликни тиклашга ҳаракат қилган. Бунда у, энг аввало, маҳаллий илм-фан ва маданият вакилларига суянгани аниқ, яъни илму маданият ривож учун шарт-шароит яратган, сиёсий барқарорликка эришган. Натижада турли мамлакатлардаги туркистонликлар ўз юртларига қайта бошлаганлар. Улар орасида қачонлардир ота-боболари Шимолий Ҳиндистон, араб ўлкалари ва бошқа юртларга бориб ўрнашган авлодлар ҳам бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Улар, асосан, Соҳибқирон лашкарлари билан қайтган бўлишлари керак. Иккинчи томондан, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Ҳирот шаҳарларининг маданият ва илм марказига айланиши, бу ерларда бошқа жойлардан кўра ижод учун шароитнинг яхшилиги ўз-ўзидан хорижий олимлар, шоирлар, санъаткорларнинг бу ёқларга «окиб келиши»га сабаб бўлган. Бунинг исботи сифатида Улуғбек Академиясида фаолият кўрсатган эронлик, румлик олимларни эслайлик. Масалан, Улуғбек расадхонаси, унинг илмий мактабида изчил фаолият кўрсатган эронлик машҳур олим Ғиёсиддин Косий ана шундай олимлардан бири эди. Унинг ўзи, Эронда юлдузлар илмига эътибор сусайиб, аксинча, Самарқандда бу борада барча шароит борлиги сабаб ҳам Мовароуннахрга юзландим, деб ёзганди.

Энг муҳими, Туркистон фақатгина Амир Темур ва темурийлар даврида илму маданият соҳасида танилган юрт бўлмай, балки то ўша замонларга қадар ҳам дунёга зиё нурларини тарқатиб келаётган кўҳна ва мўътабар мамлакат ҳисобланганлигини биз яхши биламиз.

Фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнаши темурийлар намояндаларининг барчалари, хоҳ тахтга чиққани бўлсин, хоҳ йўқ, кенг билим эгалари бўлганликлари орқасидан ҳамдир. Улар ўз она тилларидан ташқари форс, араб тилларини мукаммал билар, тарих, астрономия, математика, тиббиёт, шеърят, ҳуснихат, меъморчилик, диний илмлар борасида катта салоҳият соҳиби эдилар. Улар китобга, яъни билим ва билиш манбаига катта ҳурмат билан қараганлар. Шунинг учун ҳам Амир Темур, Шохрух, Бойсунғур, Улуғбек, Пир Муҳаммад, Халил Султон, Султон Ҳусайн, Бадиуззамон, Фариуддин Ҳусайн Мирзо каби подшоҳу шахзодаларнинг бой кутубхоналари кишилар оғзига тушган, улардан кўпчилик баҳраманд бўлган. Амир Темур, Шохрух, Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро, Қутлуғ Туркон Оғо, Милқат Оғо, Гавҳаршодбегим каби темурий ҳукмдорлар ва маликалар ҳамда темурийлар хизматида бўлган бир қатор амирлар

томонидан Самарқанд, Бухоро, Ғиждувон, Марв, Ҳирот, Йазд, Балх, Машҳад, Шероз ва бошқа шаҳарларда ўнлаб мадрасалар барпо этилди. Халил Султон, Мирзо Улуғбек, Искандар Мирзо Абу Бакр Мирзо, Ғиёсиддин Бойсунғур, Абулқосим Бобур, Абдуллатиф Мирзо, Масъуд Мирзо, Бойсунғур Мирзо (Бойсунғури Соний), Султон Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон Мирзо, Шох Ғариб Мирзо, Фариуддин Ҳусайн Мирзо, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо, Султон Мухсин Мирзо, Мўмин Мирзо, Музаффар Ҳусайн Мирзо, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ва бошқа темурий намоёндалар нозик дидли шоир ҳам бўлиб, туркий ва форсийда шеър битганлар. Ва, табиий равишда, катта-кичик шоирларга ҳомийлик қилганлар, истеъдодли қаламкашларни парвариш айлаганлар. Шунинг учун ҳам темурийлар даври ўзбек ва форс адабиёти ривожига муҳим босқич ҳисобланади. Навоий ва Жомийларнинг худди ўша замонларда яшаб ижод қилганликларини эслайлик. Ўзбек ва, умуман, туркий тилли адабиёт раvнақида улкан ҳисса қасб этган Саккокий, Лутфий, Атоий каби туркийзабон шоирлар, Бурундук Ҳўжандий, Исмаи Бухорий, Ҳумоюн Исфароиний, Бадриддин Чигатоий, Риёзий Самарқандий, Ҳалокий каби форсийзабон шоирлар ҳамда Эрон, Озарбайжон, Хурон, Кичик Осиёда ижод қилган ўнлаб назм усталари худди шу даврда яшаганлар ва у ёки бу маънода темурийлар химматидан баҳраманд бўлганлар. Абдулхай, Пираҳмад Боғишамолий, Муҳаммад Ҳалимий, Султон Али Бовардий, Шаҳобиддин Абдулло, Заҳириддин Асғар, Камолиддин Бехзод каби наққошлар (миниатюра рассомлари) ҳам, Аҳмад Румии, Шомий Бойсунғурий, Ҳожи Абдулқодир, Муҳаммад Бадриддин, Муҳаммад Котиб, Султон Али Машҳадий, Абдулҳалил котиб каби ўнлаб хаттотлар ҳам Амир Темур ва темурийлар даврида камолот чўққисига чиққанлар. Ҳуснихат борасида темурийлар ҳам ном чиқарганлар. Чунончи, Шохрухнинг ўғиллари Иброҳим Султон ва Бойсунғур кўли билан кўчирилган Қуръон нусхалари фикримиз далилидир.

Темурийларнинг илм-фан ва маданиятга рағбати шу қадар бўлганки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган йиллари бу мамлакат маданий таракқиётида жуда катта из қолдирди.

¹ Каранг: *Зиёев А.* XVI—XVII асрларда форсийзабон тарихнавислик. «Шарқшунослик» тўплами, 6-сон, 1995, 41—53-бетлар; Темурийлар даври Ҳиндистон тарихнавислиги. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнаи, 7—10-сонлар, 1996, 172—180-бетлар.

Аниқ фанлар ривожда ҳам темурийлар замони алоҳида ўрин эгаллайди. Биргина Улуғбек Академиясини олайлик. Бу вақтларда Самарқандда ўнлаб мўтабар олимлар, астрономлар, математиклар фаолият кўрсатганлар. Қозизода Румий, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Муъиниддин Коший, Жалолиддин Астрободий, Низомиддин Биржандий, Мирим Чалабий, Мансур Коший, Абдулқодир Лоҳижий, Муҳаммад Хусайний ва бошқалар мазкур мактаб намояндалари, издошлари эдилар. Лекин ҳаммадан ҳам ўтиб тушгани Улуғбек бўлди. У Самарқандда ўз даври ва муайян маънода кейинги асрлар учун ҳам катта аҳамият касб этган фундаментал фанлар ривожини учун кенг йўл очиб берди. Айниқса бу ерда расадхонанинг барпо этилиши оламшумул воқеага айланган. Йигирма йил атрофида олиб борилган юлдузлар ҳаракатини узлуксиз кузатиш ишлари натижасида 1018 та юлдузнинг эклиптик системадаги вазияти аниқланди. Расадхона бош ўлчов асбобининг аниқлик даражаси бир ёй секундигача бўлганлигини ҳисобга олсак, яратилган юлдузлар жадвали то XVII асрга қадар, яъни оптик асбоблар кашф этилгунча, энг мукаммал ҳисобланганлиги асоссиз бўлмаганини биламиз.

Икки оғиз сўз тиббиёт илми ҳақида. Аввалида Амир Темурнинг тиббиётга рағбати ҳақида сўз юритган эдик. Бунинг натижаси ўлароқ мазкур соҳа ривожини учун ҳам қулай шароитлар туғилган. Тиббиёт оламида машҳур бўлган асарлар, чунончи, Бурхониддин Нафиснинг «Қасалликларнинг сабаблари ва аломатлари шарҳи», «Мўжаз ал-қонун» шарҳи, Ғиёс Мутаббиддиннинг «Қасалликлар шифоси», Мансур ибн Муҳаммаднинг «Инсон танаси ва унинг аъзолари ҳолатининг шарҳи», «Қифояти Мансурий», Баҳоуддаула Ҳасанийнинг «Тажрибалар ҳулосаси ва хайрли ишлар» каби яна бошқа қатор тиббиёт борасидаги рисолаҳои темурийлар даврида ёзилди. Бурхониддин Нафис эса олимлик билан бир қаторда Улуғбекнинг шахсий табиби ҳам эди.

Амир Темур ва темурийларнинг тарих фанига ҳам катта эътибор билан қараганликларини биламиз. Тарихнавислик бобида Шарқда донг таратган Ғиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Ҳофизи Абру, Муъиниддин Натанзий, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар темурийлар паноҳида яшаб ижод қилганлар, улар ҳақида асарлар битиб машҳур бўлганлар. Мазкур ижодкорлар баъзи бирларининг асарларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Низомиддин Шомий. Асл исми Али ибн Муҳаммад, аммо кўпинча Низомиддин Шомий ёки Низомиддин Шанбий номи билан машҳур. Туғилган йили аниқ эмас. Вафоти 1404—1409 йиллар орасида юз берган. 1383 йилдан буён Амир Темурнинг хизматида бўлган. Бошқа асарлари ҳам бўлса-да, уни машҳур қилган «Зафарнома»дир. «Зафарнома» 1404 йили тамомланган бўлиб, уни ёзиш ташаббуси шахсан Соҳибқирондан чиққан. 1404 йили Амир Темур Озарбайжон юришидан қайтгандан сўнг Шомий асарни унга тақдим қилган. Демак, бу «Зафарнома»га Соҳибқироннинг муборак назарлари тушган. Асар Амир Темурнинг тахтга чиққанидан (1370) то кўрсатилган 1404 йилга қадар Ўрта Осиё ва Қозғистон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Эрон, Кавказorti, араб мамлакатлари, Кичик Осиёда рўй берган ва, албатта, Амир Темур, темурийлар фаолияти билан боғлиқ муҳим воқеалар баёнидан иборат. Шомий асарни ёзишда Амир Темур хизматида бўлган битикчилар томонидан тайёрланган ҳар бир юриш, сиёсий, ижтимоий, маданий воқеалар ҳақидаги ҳисоботлар — ҳужжатларга таянган. «Зафарнома» Амир Темур тарихини тўла ёритган илк тарихий асар ҳисобланади. «Зафарнома» муқаддимасида ёзилишича, 804 (1401/1402) йили Соҳибқирон Шомийни даргоҳига чорлаб, ўз ҳаёти ва фаолияти тарихини ёзишни буюради ва шундай талаб қўяди: «Баён услуби мураккаблик аломатларидан ҳамда мактанчоқлик дабдаларидан холи бўлсин, (турли) маънодорлик тарзидан (ҳам) тийилинсин. Ташбиҳ ва истиоралар беағи (гирдобиди асосий мақсад) кўринмай қолса, бундай услубда битилган асардан не фойда? Бир киши, бирон сўз даражасини англаб унинг маънисини тушунса, қолган ўн киши, балкисим юз киши ундан кўзланган мақсадни англашда ожиздирлар. Демак, ундан оддий халққа ҳеч қандай наф йўқдир»¹. Кўриниб турганидек, Амир Темур тарихий асар яратишдан мақсадни, баён услубларини аниқ тасаввур қилган ва вазифани ҳам лўнда қўйган, яъни тарих омира, келажак учун ёзилади. Шомий Соҳибқирон талабларига мос асар яратишга интилан ва, таъкидланганидек, кейинги йиллар тарихчилари, жумладан, Шарафиддин Али Яздий ҳам, унинг асари тузилишидан кенг фойдаланганлар. Кези келганда шуни ҳам алоҳида қайд этиш керак-

¹ Шомий. Зафарнома, 11-бет.

ки, темурийлар замонида тарихнавислик ўзининг энг юкори чўккиларидан бирига чиққан¹.

Хофиз Абру. Асли исми Шихобиддин Абдуллоҳ Ха-вофий бўлиб, 1430 йили вафот қилган. У ҳам Амир Темур ва кейинчалик Шохрух хизматида бўлган. Хофиз Абру сермахсул тарихчилардан. Шу билан бирга, фикри-мизча, асарлари орасида «Зубдат ат-таворих» алоҳида ўрин тутди. Бу асар Шохрухнинг ўғли Бойсунғур топшириғи билан ёзилиб, унинг тўртинчи қисмида Амир Темур тарихига оид бир қатор муҳим қўшимчалар ҳамда Соҳибқирон ўлимидан кейин то 1427 йилгача Хуросон ва Мовароуннаҳрда юз берган ҳаёт тафсилотлари ўз аксини топган².

Муъиниддин Натанзин. У ҳам темурийлар, хусусан, Искандар Мирзога ва унинг ўлимидан кейин Шохрухга хизмат қилган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, Натанзий ўз даврида энг машҳур олимлардан бири ҳисобланган. Бунга биз унинг «Мунтахаб ат-таворих» («Тарихларнинг сираси») асари билан танишиш орқали иқрор бўлишимиз мумкин. Асар оламнинг яратилишидан то Соҳибқирон вафотига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Унинг географияси ҳам кенг: Хитойдан Европагача. Биз учун Амир Темур даври қизиқ. Кўплаб тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, Натанзий фойдаланган манбалар, ҳатто Шомий истифода қилган ҳужжатлардан ҳам фарқлидир. Ҳақиқатан ҳам асар билан танишар эканмиз, унда кўплаб туркий сўзларни учратамиз. Демак, муаллиф ихтиёрида сарой архивига оид туркий тилда ёзилган қимматли ҳужжатлар тўплами ҳам бўлган. Умуман олганда «Мунтахаб ат-таворих» синчиклаб ўрганилаётган асар. Зеро, унда бошқа тарихий манбаларда бўлмаган ва ҳозирги кўплаб олимлар назаридан четда қолаётган ноёб маълумотлар бир талай³.

«Зафарнома» номи билан машҳур яна бир асар бор. Унинг муаллифи **Шарафиддин Али Яздий** (вафоти 1454 йил). У Шохрухнинг ўғли Иброҳим Султон саройида хизматда бўлгани ва мазкур асарни яратиш иши ҳам ушбу темурий шахзода номи билан боғлиқлигини

билишимиз. Яздий «Зафарнома»си юкорида қўрилган Шомий «Зафарнома»сидан фойдаланиб ёзилгани аниқ. Шу билан бирга Яздий асарида кўплаб тўлдиришлар, аниқликлар мавжудки, бунинг сабабини муаллифнинг ўтмишдошларига нисбатан туркий битиклар, форсий манбалар, гувоҳлар, воқеалар иштирокчилари хотираларидан кенгрок, унумлироқ фойдаланганлиги билан тушунтириш мумкин. Иккинчи томондан, Яздий «Зафарнома»сини ёзиш тадбирига ҳам жиддий эътибор билан қараган. Муаллифнинг ёзишича, Иброҳим Султоннинг буйруғи билан мавжуд барча манбалар, ҳужжатлар, хотиротлар ҳар қаердан йиғиб келиниб, бирма-бир мутолаа қилиниб, бир неча маротаба текширилиб кейин вараққа олинган. Натижада, 1425 йили Амир Темур тарихига оид ўз даври учун мукаммал асар яратишга эришилган¹.

Темурийлар даврида сермахсул ижод қилган тарихчилардан яна бири **Абдураззоқ Самарқандий** (1413—1482) ҳисобланади. Унинг отаси Шохрух саройида хизматда эди. Кенг билим олган Абдураззоқ ҳам йигирма беш ёшларидан бошлаб Шохрух хизматида қиради. Кейинчалик у Абу Саъид Мирзо ва Абулқосим Бобур каби темурийларга ҳам хизмат қилгани маълум. Бир сўз билан айтганда, Абдураззоқ Самарқандий темурийлар даврида, хусусан, XIV асрнинг 20-йилларидан 70-йилларигача кечган замонда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда бўлиб ўтган турли воқеалардан яхшигина хабардор бўлган. Нафақат хабардор бўлган, балки ўз вақтида тарихий воқеаларни қоғозга тушириб ҳам борган. Натижада улар асосида 1467—1470 йиллар орасида «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ўрни ва иккун денгизнинг қўшилиш жойи») асарини яратган. Асар икки жилдан иборат бўлиб, биз учун унинг иккинчи жилди, хусусан, XIV аср 20-йилларидан 1470 йилга қадар юкорида тилга олинган катта минтақада кечган ижтимоий-сиёсий тарих баёни муҳимдир.

Амир Темур ва темурийлар даврида меъморчилик равнақи борасида амалга оширилган тадбирлар ҳақида ҳам сўз айтиш мумкин. Туркистон шаҳарларида, чунончи, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Яссид; Хуросонда, масалан, Хирот, Машҳад, Нишопур ва бошқа шаҳарларда, Эрон ва Озорбайжонда бунёд этилган қалъалар, масжидлар, мадрасалар, карвонсаройлар, бозорлар, тимлар, са-

¹ Асар ҳақида қаранг: Яздий. Зафарнома, А. Ўришбоев нашри, 1972.

² Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Таржима ва изохлар А. Уринбоевники, 1969.

¹ Асар ҳақида қаранг: Низомиддин Шомий. Зафарнома, Ф. Таувер нашри, 1-жилд, Прага, 1937; Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, 140—141-бетлар.

Асар ҳақида қаранг: Хофиз Абру. Зубдат ат-таворих. Саййид Жаводий нашри, Техрон, 1372 (х), 1-жилд; Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, 143—145-бетлар.

³ Асар ҳақида қаранг: Муъиниддин Натанзий. Мунтахаб ат-таворих. Ж. Обан нашри, 1957; Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, 141—143-бетлар.

ройлар, хонақоҳлар, хиёбонлар, макбаралар ва бошқа мақсадга мўлжалланган бино ва иморатларнинг ҳар бири ҳақида қўллаб қoғoз қоралаш мумкин. Шунинг учун ҳам биз те­мурийларнинг меъморчилик фаолиятига доир баъзи бир далилларни келтириб ўтмоқчимиз.

Бунёдкорлик ва меъморчилик жихатидан энг гуллаб-яшнаган ша­ҳар те­мурийлар даврида Самарқанд бўлди. Буни табиий деб билиш керак. Зеро, у пайтларда дунёнинг энг қудратли ва бой давлати бизники эди. Самарқанд эса мамлакатимиз пойтахти ҳисобланган. Ва ўз-ўзидан жаҳоннинг энг олди давлати пойтахти даража­сида гуллаб-яшнаган, гўзал бўлиши керак эди. Албатта, бу ерда Амир Те­мурнинг раҳбар сифатидаги орзу-хавас­лари, ўз юртига нисбатан фарзандлик бурчи, мамла­кати билан фахрланиш каби туйғу­лари ҳам ўз ўр­нини топган. Буни биз Самарқанд атрофида Миср, Дамашк, Султония, Бағдод, Шероз каби қишлоқлар бунёд этиши орқали ҳам кўришимиз мумкин. У Самарқандни ва, демак, мамла­кати дунёдаги йирик давлатлар пойтахти ва мамлакатла­ридан бир неча маротаба юксакликка кўтаришни истаган. Аслида у бутун умрини шунга сарфлади ҳам.

Чингизийлар босқини даврида Самарқанд харобалик­ка юз тутганини биламиз. Қалъалар, деворлар, мас­жидлар ва бошқа иншоотлар вайрон қилинган­ди ўшанда. Хитой­лик сайёҳлардан бирининг гувоҳлик беришича, Самар­қанд шунчалик ҳуви­ллаб қолган эканки, аввалги аҳо­лисидан чорагигина қолган. Амир Те­мур тахтга чиқиши билан ша­ҳар ички ва ташқи қалъасини (ҳисор) бунёд этди. Бозорларни тартибга солиб, меъ­мо­рий жихатдан беназир тимлар, дўконлар каторини қур­дирди. Ша­ҳарнинг ичкари ва ташқарисида боғлар билан ўралган саройлар (Тахтақароча ва бошқалар), ма­драсалар, макбаралар (Оқсарой, Ишратхона, Гўри Амир), мас­жидлар (масалан, Би­бихоним), дав­лат идоралари, ҳаммомлар би­нолари меъморчи­лик нуқтаи назаридан юксак даражада ба­жарилган. Со­хибқирондан унинг атрофидагилар ҳам ўр­нак олиб қўллаб қурилиш ишларини амалга оширган­лар. Ё бўл­маса, унинг Шахрисабзда амалга оширган қурувчи­лик фаолиятини олай­лик. Ша­ҳарни девор билан ўраш, бетақ­рор ва улуғвор Оқсаройни бар­по этиш, Дор ул­тиловот, Дор ул­сиё­дот мажмуаларидаги мак­ба­раю ма­дра­са таъми­ри ва яна қатор бошқа меъ­мо­рчи­лик тад­бирлари фикримиз да­ли­ли бў­ла олади. Амир Те­мур буй­руғи билан қурилган Аҳ­мад Яс­са­вий мак­ба­раси ҳаша­ма­ти бугун ҳам ки­шини лол қол­ди­ра­ди. Ҳин­ди­стон ю­ри­ши­да Ирёб, На­гар

ша­ҳар­ла­ри­да қу­рил­ган қалъалар, Жа­нубий Озар­бай­жон­да Бай­лақон­да­ги таъ­мир­лан­ган қалъа, Ко­бул водий­си­да қу­рил­ган ра­бот­лар ва бошқа қатор ин­шо­от­лар ҳам Амир Те­мур буй­руғи билан амалга оширилган.

Сохибқироннинг бундай ободончилик ва меъморчи­лик фаолияти бошқаларга ҳам ўр­нак бўлгани маълум. Бу борада унинг авлодлари — Шохрухнинг Ҳирот ва Марв қалъаларини тиклагани, Ҳиротда мадраса, хонақоҳ, янги бозор биноларини қурдиргани, унинг хотинлари: Гавҳаршод бегимнинг Ҳирот, Машҳад, Тусда мадрасалар, Милкат Оғонинг Балхда битта, Ҳиротда иккита мадраса, «Дорушшифо» касалхонаси, хонақоҳ, ҳаммом, макбара, кутубхона биноларини иморат қилганликларини мисол қилиш мумкин. Яна Улуғбек Самарқандда бино эттирган мадраса, ҳаммомлар, Шохи Зиндани таъмирлаш, кенгай­тириш борасидаги қурилишлар, Ғиждувон, Бухородаги мадрасалар, Шахрисабздаги мас­жид, Самарқанддаги Муҳаммад Султон, Қосим Султон, Муҳаммад Қосим номлари билан боғлиқ ҳаммомлар, шу ша­ҳардаги Феруз­шоҳ, Шох Малик каби амирлар, Сароймулк хоним, Хожа Ахрор, Мирзо Абдулло мадрасалари, Туман Оғо, Улуғбек хонақоҳлари, Ҳиротдаги амирлардан Жалолиддин Фи­рузшоҳ, Фармоншайх, Чакмоқ мадрасалари, Ўз­дa­да­ги амир Чакмоқ мадрасаси, Шероздаги Даштакий мадраса­си, Султон Ҳусайн хотини Билга Султоннинг Балхдаги «Бадиййа» мадрасаси, Машҳаддаги амир Юсуфхожа мас­жиди, Абдулқосим Бобур Мирзонинг Анўвдаги мас­жиди бино этилиши ҳақида сўз юритиш мумкин. Ё бўл­маса, Амир Те­мурнинг опаси Қутлуғ Тур­кон Оғонинг ўз ҳисо­бидан мадрасалар ва хонақоҳлар қургани ҳақидаги гу­воҳ­лик­ларни олай­лик. Хуллас, те­мурийлар даври қу­ри­лиш ишлари ҳусу­си­да яна қўп қoғoз қоралаш мумкин¹. Масалан, Алишер Навоийнинг Хуросон меъморчили­ги­да­ги фаолияти ҳақида. Аммо биз юқоридагилар билан ки­фoя­ли­я­нib, те­мурийлар за­мо­ни меъморчилигининг баъзи бир жи­ҳат­ла­ри­га диққатни жалб эт­моқ­чи­ми­з.

Биринчидан, амалга оширилган ишлар, энг аввало, жа­ми­ят ман­фа­а­ти­ни қўз­лаб қилинган. Қўприқлар, ҳаммом­лар, бозорлардан кимлар фойдаланган, мадрасаларда ким­лар ўқиган, қарвонсаройларда кимлар тўхтаган, боғ­роғлардан кимлар баҳраманд бўлганини эслай­лик. Ик­кин­чи­дан, тўхтовсиз олиб борилган турли қурилиш иш­

¹ Қаранг: Те­мурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида, 1997; Ғайзиев Турғун. Те­мурийлар ша­ҳараси, 1996.

лари кишиларни иш билан таъминлаган, хашаматли ва дабдабали бинолар барпо этиш тadbири олимлар (айниқса, математика, геометрия, геодезия), хунаrmандлар ижодининг юксалишига катта туртки бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас. Учинчидан, меъморчилик, курувчилик орқали шаҳарлар, кишлоқлар, бутун бир мамлакат обод бўлиб борган. Тўртинчидан, давлат хазинасида йиғилган катта бойлик, тарихимизнинг баъзи замонларида бўлганидек, айшу-ишрат, ҳукмдор мавқеини сақлаш учун беҳуда совға-саломлар тарқатиш каби бемаъниликларга эмас, қўпчиликка фойдали, асрларга татиғулик хайрли ишларга сарфланган. Хуллас, келажак авлод учун шундай маданий-маънавий мерос қолдирилганки, улар нафакат ўтмишдан хотира сифатида, балки ўзбек халқининг маданий бойлиги, маънавий салоҳияти, ақлий имкониятларидан далолат берувчи бекиёс тимсол ўрнида ҳам кадрлидир.

ТАШҚИ СИЁСАТ ВА ДИПЛОМАТИЯ

Амир Темур ва темурийлар даврида халқаро муносабатлар ва уларда давлатимизнинг тутган ўрни ҳақида сўз юритишдан олдин бир фикрни таъкидлаб ўтиш жоиз. 2700 йилдан ортиқ давлатчилик тарихига эга ўзбек халқининг ўтган мингйилликлардаги халқаро алоқалари жуда кам ўрганилган, чунончи, ташқи сиёсий муносабатлар дипломатияси масалалари деярли тадқиқ қилинмаган. Шу маънода мазкур йўналишда қўйилган ҳар бир қадам катта қизиқиш уйғотиши табиий. Шунга қарамай биз темурийлар, айникса, Амир Темур даври ташқи сиёсий алоқалари ва дипломатиясини ҳеч бир муболағасиз халқаро муносабатлар тарихимизнинг энг ёрқин саҳифаларидан дея оламиз.

Қўрилаётган давр халқаро муносабатлари ва дипломатиясига баҳо бераётганда бир қондани ёдда тутмоқ даркор, яъни марказда воқелик туриши керак, наинки бир шахс ёки шахслар. Тарихий воқеликни ҳар тарафлама ва чуқур таҳлил қилмасдан туриб, аввалдан қандайдир бир ижтимоий ё ҳиссий буюртма билан бир мавзу, ё шахсни улуғлаш, оқлаш ё қоралаш, хаспўшлаш мақсад қилиб қўйилса боши берк кўчага кириб қолиш, қолганларни ҳам ўша ёққа бошлаб кетиш ҳеч гап эмас. Тарихий воқелик тўғри англаб олингандагина тарихий шахслар роли ва хизматлари яққол билинади. Бундан ташқари

тадқиқ қилинаётган мавзу ва макон ҳақида ҳам тўғри ва аниқ тасаввурга эга бўлиш нихоятда муҳим. Шу маънода Амир Темур даври халқаро муносабатлари ва дипломатияси мағзини қақишда энг аввало, ўша замондаги жаҳон сиёсий, иқтисодий, мафкуравий манзарасини билиб олишга тўғри келади. Зеро, Амир Темур дунё микёсида от ўйнатган сиёсатчи ва дипломатдир. Демак, биз, аввало, ана шу «ўйин майдони»даги аҳволни, паст-баландликларни, қонун-қондаларни билиб олишимиз керак. Шундагина Амир Темурнинг ҳар бир муайян вазият ё масалада тутган сиёсати ва ёндашувининг сабабларини қўра оламиз. Бу ўз ўрнида Амир Темур даври давлатимиз ташқи сиёсати ва дипломатиясининг моҳиятини англаш учун йўл очиб беради.

XIV аср, умуман, дунёда ва, хусусан, Туркистонда (Амир Темурга) бошбошдоклик, сиёсий тарқоклик ва қарама-қаршиликлар авжига чиққан юз йиллик бўлган. Чунончи, минтақамизда ҳар бир вилоят ўз бошича бўлгани ва Соҳибқирон тахтга ўтиргач мамлакат бирлаштирилгани ва бунинг натижасида турли соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар ҳақида тўхталиб ўтдик. Атрофда эса, хусусан, Ўрта ва Яқин Шарқда куртлар (маркази Хирот), сарбадорлар (Сабзавор, Астробод, Нишопур, Машҳад), музаффарийлар (Форс, Кирмон, Курдистон), жалойирийлар (Ироқ, Озарбайжон, Арманистон, Ғарбий Эрон), кечроқ (XIV аср охирларида) қорақўйунлийлар (Озарбайжон, Арманистон), отабеклар (Кичик ва Катта Луристон), мамлуклар (Миср ва Сурия) ҳамда бир қатор вилоят микёсидаги маҳаллий сулолалар ўзаро ҳам ички, ҳам ташқи зиддиятда эдилар. Кичик Осиёда ҳам сорунолийлар, ойдинийлар, мунташойлар, такоэлийлар, кармиёнийлар, қарамонийлар, усмонлийлар каби бир қатор катта-кичик сулолалар фаолият кўрсатиб, улар орасида усмонлийларнинг ошиғи олчи бўлиб келаётган бўлса-да, ўзаро зиддиятлар барҳам топмаган эди.

Европага келсак, аҳвол бундан ҳам аянчлироқ эди. Европа халқлари бу вақтда марказлашган давлатчилик йўлига эндигина кириб келаётган, шаҳар маданияти пайдо бўлганига ҳали қўп ҳам бўлмаганди. (Эслатиб ўтамиз, Европада шаҳар маданияти узоғи билан IX аср, асосан X—XI асрлардан бошлаб изчил тараққий эта бошлаган.) Мазкур икки омил орқали китъадаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожига қай даражада бўлганлигини билиб олишимиз мумкин. Масалан, Италияда Флоренция, Сиена, Пиза, Милан, Венеция ва яна бир қатор

давлатчалар мавжуд эди. Уларнинг номланиши ҳам кизик: шахар-давлатлар, денгиз республикаси. Марказий Италиянинг аксар қисмида эса католик черковининг маркази Рим папаси ҳукмрон эди. Бир сўз билан айтганда, Италия сиёсий тарқоклик ва ички зиддият шароитида ҳаёт кечирарди. Франциянинг аҳволи бир оз дурустрок кўринса-да, у ҳам марказлашган ҳокимият остида бирлаша олмаётганди. Айниқса, 1337 йили Англия билан бошланган ва умум ҳисобда юз йилдан ортиқ давом этган уруш ички вазиятни янада кескинлаштириб юборганди. Карл VI замониға (1380—1422) келиб эса маҳаллий сулолалар қиролға деярли бўйин бермай қўйгандилар. Германиядаги вазиятни 1356 йили Карл IV (1347—1378) имзоланган ҳужжатдан яққол кўриш мумкин. Унга кўра ҳар бир маҳаллий қироллик учун қонуний тарзда мустақиллик тўғдириб берилган. Сиёсий тарқоклик Испанияда ҳам ҳукм сурарди. XIV аср давомида Леон-Кастилия ва Арагон-Католон қиролликлари ўртасидаги рақобат тўхтамаган. Қачонлардир қудратга эға бўлган Византия (Рум) ҳам ички ва ташқи зиддиятлар сабаб ниҳоятда заифлашиб қолган, усмонлийлар тазйиқига зўр-базўр бардош бериб инқироз арафасида турарди.

Европа мамлакатлариаро ўзаро қарама-қаршиликлар ҳам уларнинг ҳар биридаги ички зиддиятлардан қолишмас, боз устиға уларни янада кескинлаштириб борарди. Юқорида Франция ва Англия ўртасидаги давомли урушлар ҳақида айтдик. Англия Испания билан ҳам зиддиятда эди. Бу ҳам етмагандай Испания Португалия билан қарама-қаршилиқда эди. Шимолий Италия Венгрия ҳужумлариға бардош беришиға тўғри келарди. Аслида ўзиникилар томонида бўлиши керак туюлган Рим папалиги Венгрияни жанубий славян давлатлари — Сербия, Босния, Хорватияға қарши қурашда қўллаб-қувватларди. Жанубий славянлар кези келганда Византиядан ҳам дод дердилар. Ўз ўрнида Босния Сербия тазйиқида ҳам қолганди. Хорватия Венгрияға қарамлиққа ўтган, Болгария эса XIV асрнинг иккинчи ярмида учға бўлиниб кетганди.

Рим папалигининг юқорида ишора қилинган фаолияти Европада мазҳабий жихатдан ҳам муштарақлик йўқлиғидан далолат беради, албатта. Ҳақиқатан, 1054 йили икки йирик мазҳабий қутбға (ғарбий католик ва шарқий православ) бўлиниш оқибатида заифлашиб қолган папалик XIII асрға келиб фаоллашади. Европа ҳаётидаги нафакат мазҳабий, балки сиёсий масалаларда ҳам етакчилик қилишға интила бошлайди. Салиб

юришларини илҳомлантирувчи ҳам худди шу диний ташкилот эди. Натижада баъзи бир европалик йирик сулолалар ва папалик ўртасидаги зиддият кучаяди. Масалан, шундай қурашлар натижасида Франция қироллиги папалик марказини ўз мамлакатига қўчиришға муваффақ бўлади ва деярли 70 йил давомида бу ташкилот Франция измида қолади. Юз йиллик урушда Франция томонида бўлган папалиққа қарши Англия бош қўтаради. Шунингдек уч асрдан бўён папалик асоратида бўлиб келган Португалия ҳам унга қарши қайфиятда эди. Православиёға тегишли Шарқий Европа ва Византиянинг Рим черковиға қарши муносабатини тасаввур қилиш қийин эмас. Византия учун энг оғир йиллар ҳисобланмиш усмонлийлар хатари қурайган пайтларда ҳам ана шу мазҳабий қарама-қаршилиқ ҳеч бир сусаймаган, аксинча, тўғоноқ бўлган.

Буларнинг бари Европа халқларининг ижтимоий ҳаётиға таъсир кўрсатмасдан қолмасди. Бу вақтда қитъада крепостнойлик ҳуқуқи хануз сақланар ва ўз ўрнида қатор ғалаёнларға сабаб ҳам бўлганди.

Шундай қилиб, юқорида Шарқ ва Ғарб мамлакатлари сиёсий-ижтимоий ва мазҳабий муносабатлариға қисқа равишда тўхталиб ўтдик.

Энди эса XIV асрда дунёдаги умумий ва баъзи жихатлардан хусусий аҳволдан бохабар бўлган ҳолда тўғридан-тўғри Амир Темур юритган ташқи сиёсат ва дипломатиянинг амалий томонлариға тўхталиб ўтамиз.

Амир Темурнинг Туркистон ва Ўрта Шарққа нисбатан тутган сиёсатини шарҳлашда қуйидагиларни назарда тутмоқ лозим. Туркистон, Эрон, Хуросон, Шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олувчи улкан ҳудуд асрлар давомида сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муштарақлик, яхлитлик, яқинлик шароитида яшаб келган. Узокка бормаи, Чингизхон босқинидан олдинги хоразмшоҳлар (ануштегинийлар) ҳукмронлиги даврини олайлик. Ўшанда ҳақиқатан ҳам мазкур ҳудуднинг аксари (Шимолий Ҳиндистондан ташқари) хоразмшоҳлар қўл остида бирлашган эди¹. Бунға ўрта асрларда сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар ҳам интилганликларини биламиз. Тилға олинган ҳудудда ўз вақтида қушонлар, эфталлийлар, ашиналийлар ҳам от ўйнатганлари, худди шундай мақсадға эронлик сосонийлар сулоласи ҳам интилгани маълум. Бошқача айт-

¹ Насави. Жизнеописание, с. 45,

ганда, ўрта асрлар воқелиги учун бу улкан ҳудуд яхлитлик, муштарақлик касб этган ва манбаларда уни асосан Турон ва Эрон заминлари деб атайдилар. Чингизийлар даврида эса Турон ва Эрон учга бўлиб идора этилган: Олтин Ўрда, Чигатой ва Ҳалоқуийлар улуслари. Бунда маркази ҳозирги Мўғулистонда бўлган Чингизхон асос солган салтанатнинг манфаати кўзда тутилгани аниқ ва табиийдир. Хўдди шунинг учун ҳам Туркистоннинг Мовароуннахр қисмининг ажралмас бўлаги бўлиб келган Хоразм иккига бўлиниб, шимоли Олтин Ўрдага, жануби эса Чигатой улусига қўшиб олинган. Шу сабабдан ҳам 1370 йили ҳокимият тепасига келган Амир Темур ўтган 150 йиллик чингизийлар ҳукмронлиги давомида тилга олинган улкан ҳудудда юз берган ўзгаришлар ва ҳосил бўлган воқеликлар билан ҳисоблашиб иш тутишига тўғри келганди. Хўш бу воқелик қандай эди?

Амир Темур Туркистонни бирламчи тарзда бирлаштиргандан сўнг дастлабки иши шў бўлдики, собиқ Чигатой улусига даъвогарлик ўчоғи ҳисобланмиш Мўғулистонда (Еттисув ва Кошғар) мавжуд сиёсий кучлар пайини қирқишга жазм этди. Зеро, бу вақтда Мовароуннахрга хавф солиб турган реал куч худди шу ерда мужассамлашганди. Бунга аниқ тасаввур қилиш учун XIV асрнинг 60-йиллари биринчи ярмида юз берган Туғлуқ Темурхон ва Илёс Хожаларнинг Мовароуннахрга юришларини эслайлик. Шуларни назарда тутган ҳолда Амир Темур XIV асрнинг 70-йиллари давомида Мўғулистон томон бир неча марта ҳарбий юриш уюштириб у ерлик ҳарбий-сиёсий кучларни заифлаштириш, ташаббусни ўз қўлига олишга ҳаракат қилди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, Мовароуннахр ва Мўғулистон ўртасида зиддият юзага келгандан бери ҳали ҳеч ким шарққа томон лашкар тортмаган эди. Чигатой улусининг ғарбий қисми бу маънода заифлик мавқеида бўлиб келарди. Амир Темурнинг Мўғулистонга отланиши минтақадаги вазият тамоман ўзгариб бораётганидан далолат берарди. Мўғулистонликлар ҳам тинч ўтирмаганлар. Чунончи, 1376 йили амир Қамариддин бошлиқ мўғул қўшинлари Фарғонага бостириб қирганларини биламиз. Аммо Амир Темурнинг етиб келаётганини эшитиши билан жуфтакни ростлаб қолган. Хуллас, 70-йилларнинг иккинчи ярмига келиб Амир Темур биринчи хавф ўчоғи бўлмиш Мўғулистонни асосан жиловлашга муваффақ бўлганди (лекин узил кесил эмас, бу-

нинг учун Соҳибқирон у томонга яна бир неча юришлар ўтказган, масалан, 1383, 1389, 1390 йилларда).

Мовароуннахрга хавф туғдирадиган иккинчи куч шимолдан эди. Олтин Ўрда (Жўчи) улуси номила ҳам машҳур бу улкан салтанатнинг Сирдарёнинг сўл соҳилига кўз олайтириши дастлабки чингизийлар замонларидаёқ намоён бўлганди. Масалан, XIII аср¹ртасида бир неча йил давомида Чигатой улуси Олтин Ўрдага қарам ҳолга тушгани маълум. Иккинчи томондан эса энг жанубий ҳисобланмиш Ҳалоқуийлар улусида (Эрон) ҳам Мовароуннахр «ишки» бор эди. Ҳалоқуийларнинг 1272 йилги Бухорога юришларини эслайлик². Шу маънода чингизийлар улуслари орасида геополитик нуқтаи назардан собиқ Чигатой улуси энг заиф аҳволда қолганди, яъни ўртада эди. Унга нисбатан ҳар уч томондан тазйиқ ўтказиш имкони сақланиб қолганди. Амир Темур Чигатой улусига барҳам бергани билан геополитик шароит деярли ўзгармаганди, яъни шимол ва шарқдан келувчи хавф ўз кучини йўқотмаганди. Бундай вазиятдан Амир Темур яхши хабардор бўлгани ва тегишли ҳисоб-китобни қилгани аниқ. Чунки унинг хатти-ҳаракатлари бундан далолат бериб турибди. Янада равшанроқ айтганда, Мўғулистондан сўнг Амир Темур Олтин Ўрда «масала»си билан шуғулланишга киришади.

XIV аср бошларидаёқ Олтин Ўрда иккига — Оқ Ўрда ва Қўқ Ўрдага бўлиниб кетганди. Оқ Ўрда таркибига Сирдарё ҳавзаси, Орол денгизидан Ишим ва Сарисув дарёларигача бўлган шимоли-шарқий йўналишдаги ҳудуд қирарди³ (ҳозирги Қозоғистон ва Ғарбий Сибирнинг майдонларига тўғри келади). Улуснинг қолган ерлари эса, жумладан, Қора денгиз ва Дарбанд ҳамда Рус князликларининг ғарбий чегараларигача бўлган ерлар Қўқ Ўрда ихтиёрида эди. Қўриниб турганидек, Қўқ Ўрда қудрати улусда сезиларли бўлган ва шунинг учун ҳам Қўқ Ўрдага нисбатан илгариг⁴и Олтин Ўрда тушунчаси ишлатилаверилган.

Амир Темур тахтга чиққан йиллари Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрисхон (1361—1380) Қўқ Ўрдада ҳам ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва бу билан Олтин Ўрда, яъни асл Жўчи улусидаги ҳокимиятни бутунлай қўлга олиш ҳаракатида

¹ Каранг: *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 64, 69, 70, 72, 74-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 332, 333, 424, 434, 1121-бетлар.

² *Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 134-бет.

³ Ўша жойда, 81-бет («Улуғтоғ, Саккиз ёғоч, Қаротолдан Тўйсин, Жанд ва Қарқентга қадар ҳудуд»).

эди¹. Агар у бу мақсадига эришса Мовароуннахр учун шимолдан қатта хавф туғилиши муқаррар эди. Шу орада Тўхтамиш Ўрисхондан нолиб Оқ Урдадан Амир Темур дарғоҳига бош уриб келади. Баъзи манбаларда ёзилишича, Ўрисхон Тўхтамишнинг амакиси бўлиб, ўзаро келишмовчилик оқибатида ўз укаси, яъни Тўхтамишнинг отаси Тўйхожани қатл эттиради. Бундай шароитда Тўхтамиш ўз юртида қололмай Мовароуннахрга қочган². Амир Темур учун бу ҳол «сопини ўзидан чиқариш» имконини туғдирганди. Олтин Ўрданинг кучайиб бориши бир кунмас бир кун Мовароуннахрга хавф туғдиришини билган Соҳибқирон у ерда ўз кишисига эга бўлиш нечоғлик муҳимлигини ҳисобга олиб, Тўхтамишга ёрдам беришга қарор қилади. Ҳарбий ва моддий жиҳатдан ёрдам олишига қарамай Тўхтамиш ҳеч бир ишнинг улдасидан чиқолмайди. Шунда Амир Темур Ўрисхонга қарши шахсан ўзи отланади. 1376—1377 йиллар кишида юз берган бу воқеа шуни тасдиқлайдики, Амир Темурнинг Олтин Ўрдага нисбатан тугган стратегияси Тўхтамиш омили билан боғлиқ эмасди. У ҳатто Тўхтамиш бўлмаганда ҳам бу йўналишдан воз кечмасди. Чунончи, шу вақтда Бухорода бўлиб турган Соҳибқирон олдида Ўрисхондан нолиб яна бир киши — Идику келади (рус солномаларида Едигей деб аталган ва у XV аср бошларида рус князликларини ўзига қарам ҳолда тутгани билан машҳур). У келтирган маълумотга кўра, Ўрисхон Амир Темурга қарши урушга тайёргарлик олиб борган. Шу орада Ўрисхоннинг икки элчиси (Кепак манғит ва Тулижон) келиб, агар Амир Темур Тўхтамишни Олтин Ўрдага қайтармаса уруш бошланиши ҳақида расман хабар берадилар. Кўриниб турганидек, Амир Темурнинг Олтин Ўрдадан хавфсирашининг сабаби бўлган. Шу сабабдан ҳам у икки маротаба (1376 ва 1377 йиллари) Ўрисхонга қарши юради, унга сезиларли зарбалар бериб, ўзининг қатъийлигини намоён қилади. 1377 йил охирида эса Тўхтамиш Оқ Ўрда тахтига ўтқизишга эришади³. Бу билан Соҳибқирон шимолдан туғиладиган хавфни бартараф этгандай эди. Вақти келиб Тўхтамиш нонқўрлик қилиб ўзига қарши чиқишини у ҳаёлига келтирибди дейсизми! Аммо нима бўлганда ҳам Амир Темур ўз ҳукмронлигининг

¹ Ўша жойда, 92—93-бетлар; Олтин Ўрда ва унинг қулаши, 269-бет.

² Шомий. Зафарнома, 1-жид, 74-бет; Натанзий, 92-бет; Яздий. Зафарнома, 334-бет.

³ Шомий. Зафарнома, 1-китоб, 75—79-бетлар; Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 93—97, 420—427-бетлар; Яздий. Зафарнома, 336—339, 341—342-бетлар.

дастлабки ўн йили давомида мамлакатни шарқий ва шимолий йўналишлардан келадиган хавфдан асосан ихота қилишга муяссар бўлганди, Олдинда эса жануб ва ғарбга йўналтирилган сиёсат турарди.

Айтилганидек, Хирот қуртлар (қартлар) номила машҳур туркий сулоланинг маркази эди. Ҳалоқуийлар инкирозигача чингизийларга қарам бўлиб келган мазкур сулола кейинчалик мустақил сиёсат юргизиш йўлига ўтган. Уларнинг тақдири Амир Темурга ҳам бир хил кечмагани маълум. Масалан, XIV асрнинг 30-йилларида атиги икки йилгина сулола бошқарган Малик Ҳофиз ғурийлар томонидан ўлдирилган. Ё бўлмаса, қуртларнинг қўшни вилоятларга муносабатини олайлик. Ўз фаолиятларини Хиротда бошлаган қуртлар Ғаржистон, Сейистон, Қандаҳор каби вилоятларни ўз тасарруфларига олганларини ҳам биламиз. Уларнинг сарбадорлар билан ҳам муносабатлари зиддиятли ўтган. Чунончи, қуртлардан бўлиш Ғиёсиддин Пир Али сарбадорлар ҳудудига ҳамла қилиб, Нишопур атрофидаги бугдойзорларни пайхон, боғ-роғларни ер билан яксон қилгани, юз йиллик дарахтларни илдизи билан қўпортириб, кориз-қудукларни тупроқ билан тўлдиртиргани ҳақидаги маълумотлар манбаларда ўз аксини топган¹.

778 (1376/1377) йили, яъни Амир Темур Мўғулистон ва Олтин Ўрда билан банд бўлган кезлари Соҳибқирон ва қуртлар сардори Ғиёсиддин Пир Али элчилар алмашдилар. Соҳибқироннинг «Ораминдаги дўстлик қадимийдир. Мақсадимиз дўстликни мустаҳкамлаб, қон-қариндош бўлишдир. Ўртадаги бегоналик ягоналикка айлансин» мазмунидаги хатига жавобан Ғиёсиддин Пир Али «Мен Сизнинг қулингизман. Агар ҳазрат фарзандим Пир Муҳаммадни хизматкорлари қаторига қабул этишга илтифот айласалар, биз учун ифтихор бўлур эди» деб ёзиб юборади². Шунга кўра Соҳибқирон ўзининг энг яқин кишиси — синглиси Ширинбека Оғонинг қизи Суйунч Қутлук Оғони Ғиёсиддиннинг тилга олинган ўғлига никоҳлаб беришга қарор қилади³. Бу ерда Соҳибқирон мақсади аниқ: дипломатия ва қариндошлик йўли билан Хуросонда ўзига яраша мавқега эса сиёсий қучни ўз томонига оғдириш. Қуртларнинг қудрати чакана бўлмаганини ва қўшни сулолалар ишига аралашини ҳам қўлларидан қилишини юқорида келтирилган Нишопур воқеаси

¹ Ҳабиб ас-сийар, 3-жид, 2-қисм, 75, 79 ва бошқа бетлар.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 80-бет.

оркали ҳам кўргандик. Бу борада далил ўрнида Ибн Баттута гувоҳлигидаги яна бир маълумотни беришимиз мумкин. Чунончи, Ғиёсиддин Пир Алининг отаси Муъизиддин Хусайн (1331—1370) ҳукмронлиги даврида қуртлар Мовароуннахрнинг ички ишларига аралашиб чиғатой хонлардан Бузанга (1334—1338) қарши курашган Халилни ҳарбий куч ва маблағ билан таъминлаганлар. Ибн Баттутанинг далолат беришича, Халил қуртлар берган ёрдам билан Бузанни тахтдан ағдариб, ҳокимиятни қўлга олишга эришган¹. Демак, назарий жиҳатдан олганда ҳам қуртлар тегишли шароит туғилса Мовароуннахрга яна таҳдид солишлари мумкин эди. Шу маънода Амир Темурнинг улар билан дипломатик йўл оркали алоқани яхшилашга интилишини табиий деб билмоқ керак. Ғиёсиддиннинг ваъдасига ишонган Амир Темур жиянини дабдаба билан Ҳиротга жўнатади. Бу ерда ҳам катта тўй бўлади. Аммо энг муҳим паллада келишувларга қарамай Ғиёсиддин иттифокчилик аҳдини бузади. 782 (1381/1382) йили Балх ва Андхуд оралигида чакирилган ҳарбий қурултойга келмай бир неча шартлар қўяди. Шартлари бажарилгандан сўнг ҳам у қурултойга келмайди. Шунда Амир Темур куч билан Ҳиротни эгаллайди. Аммо Ғиёсиддинни ўз ўрнида қолдиришига қарамай, у яна муҳолифат йўлига қиради. Амир Темур уни Самарқандга жўнатишга мажбур бўлади².

Ғиёсиддиндан фаркли ўларок, сарбадорлар ҳукмдори Али Муаййад бош эгиб келиб, Амир Темур хизматига қиради. Соҳибқирон уни эъзозлаб ўз ўрнида қолдиради. Лекин Журжон, Мозандорон ҳокими амир Вали, Тус, Калот, Обивард, Нисо, Марв ҳокими Валибеклар бир неча марта Амир Темурга тобеликларини билдириб, шунча марта аҳдни бузадилар. Ҳатто унга қарши суиқасд уюштириш йўлига қирадилар. Шундан сўнг Амир Темур уларнинг тақдирини ҳам узил-кесил ҳал қилади.

Шундай қилиб XIV аср 80-йилларининг ўрталарида Амир Темур Хуросон, Сейистон, Қандаҳор, Шимолий Эрон вилоятларини ўз ҳукми остида бирлаштиришга муваффақ бўлган эди. Унинг бу зафарли юришларидан узоқ-яқиндаги сулолалар, сиёсий кучлар хабардор эдилар, албатта. Гарчи улар кўп ҳолларда ўзаро зиддиятда бўлишларига қарамай Амир Темурнинг шахдам фаолияти

олдида дипломатик борди-келдиларни кучайтириб музокаралар олиб борардилар. Бир вақтнинг ўзида ҳар қандай тадбирни тинчлик, дипломатия йўли билан битириш тарафдори бўлган Соҳибқирон ҳам улар билан элчилик алоқаларини йўлга қўйиб, уларнинг қўнглини олиш, хотираларини жам қилишни қанда қилмаган. Шу маънода музаффарийлардан Шох Шужо (1359—1384) билан дипломатик музокаралар жараёни диққатга сазовордир. 784 (1382/1383) йили Шох Шужо ўз элчиси амир Умаршоҳ оркали Соҳибқиронга йўллаган мактубида Амир Темурга нисбатан ихлоси ва тарафдорлигини билдиради¹. Соҳибқирон одатдагидек икки томонлама алоқаларни қариндошлик воситаси билан мустаҳкамлаш ниятида ўз фарзандларидан бирига Шох Шужо қизларидан сўрайди. Аммо бир оз ўтиб Соҳибқирон тилга олинган Сейистонга юриш қилган кези бу вилоятга яқин Кирмон вилояти ҳокими амир Ихтиёриддин Ҳасан ўз ҳукмдори Шох Шужога хат йўллаб, унда Амир Темур Сейистондан сўнг Кирмонга ҳам ўтса керак, деб ўз хавотирини билдиради. Албатта, амир Ихтиёриддин Шох Шужо ва Соҳибқирон ўртасида олиб борилган музокаралардан беҳабар бўлган. Шунинг учун ҳам у хавотирга тушган. Лекин Шох Шужонинг унга жавоб хатида диққатни тортувчи бир фикр борки, у оркали биз музаффарийлар сардорининг асл мақсадини билиб олишимиз мумкин. Чунончи, у Амир Темурни улуғлаб «ул зот ўз лашкарларини дўстлар ва мухлислар мулкига тажовуз қилишига йўл қўймадилар» дейиш билан бирга, агар Амир Темур лашкар тортса, бизнинг шижоатли қўшинимиз урушишга тайёр, деб асосий мақсадини ойдинлаштиради². Демак, Шох Шужо, бир томондан, Амир Темур билан элчилар оркали музокаралар олиб бориб, унга тарафдорингизман, дея сўз бериб, иккинчи томондан, ҳарбий тайёргарликни ҳам кўраверган. Шох Шужонинг ўз манфаатини қўзлаб юритган бундай сиёсатини табиий деб билган ҳолда Амир Темурга нисбатан у олиб борган муносабат самимий бўлмаганини кўрсатувчи яна бир муҳим маълумотни келтириб ўтмоқчимиз. Шох Шужонинг тарафдорлигига ишонган Амир Темур ўз набираси Пир Муҳаммадга (1376—1407) унинг набирасини унаштириб қўйиш тараддудида бўлган бир пайтда охирати яқинлашганини сезган музаффарий ҳукмдор Соҳибқиронга қўйидаги мазмунда

¹ Иброҳимов Нейматулло. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, 1993, 73—74-бетлар.

² Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 81—84-бетлар; Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 306—311-бетлар.

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 89-бет.

² Аснод ва муқотибот, 12-бет.

мактуб йўллаган: «Менинг куним битганга ўхшайди, ўғлим Зайналобиддин ва бошқа фарзандларимни сизга ишонаман, мен сизнинг ихлосмандингиз ва тарафдорингизман»¹. Қизиғи шундаки, худди шу мазмундаги хатни у тез орада Соҳибкиронга қарши курашга кирган Султон Аҳмад жалойирга (1382—1411) ҳам юборади. Султон Аҳмад жавоб хатида унинг илтимосини қабул қилгани ва бу борада бевафолик қилмаслигини алоҳида таъкидлайди².

Амир Темур жавоб хати ёзган-ёзмагани номаълум. Аммо 1387 йили Лилонда (Лайлон; Мароғадан 22 км нарида жойлашган) туриб Амир Темур Шоҳ Шужо ўлимидан сўнг тахтни эгаллаган Зайналобиддинга хат йўллаб шундай деган: «Сенинг марҳум отанг биз билан дўстлик ришталарини боғлаб, итоат ва тобелик мақомида эрди. Шу вайдан ҳам ҳузуримизга келишинг вожибдирким, то биз ул вилоятни янгитдан сенга хатлаб бергумиздир. (Сўнг эса) сени (шундай дабдаба билан) ўз юртинга йўллайликки, то шуқуҳинга муносиб бўлғай»³. Қўриниб турганидек, аввалги аҳдга биноан Соҳибкирон Зайналобиддинни чорлаб ўртадаги алоқани яна бир бор мустаҳкамламоқчи. Ва доим бўлганидек, бош эгганларни ўз юртида қолдириш усулини музаффарий ҳукмдорга нисбатан ҳам қўлламоқчи. Ваҳоланки, бу вақтда Амир Темурнинг куч билан уни бўйсундиришга имкони етарли эди. Кейинги воқеалар эса буни исботлади. Яъни Зайналобиддин фақат аҳдни бузиш билангина чекланмасдан, балки Амир Темурнинг элчиларини вақтида қўйиб юбормай ушлаб қолади. Бу ҳам етмагандай Соҳибкирон йўлга чиққанини эшитиши билан тахтни ташлаб, Шуштарга (Эроннинг жануби-ғарбидаги Хузистон вилоятида) амакиваччаси Шоҳ Мансур ҳузурига қочиб боради. Бундай шароитда Амир Темур учун Ҳамадон, Исфаҳон, Шерозни бирон уринишсиз забт қилиш ҳеч гап эмасди. Шундай бўлди ҳам. Зайналобиддиннинг кейинги тақдир масаласи ҳам қизиқ. Юқорида дунё ўлкаларидаги сиёсий аҳволга тўхталарканмиз, барча жойда ички ва ташқи зиддиятлар, бошбошдоқлик ҳукмронлик қилганини айтгандик. Музаффарийлар ҳам бундан мустасно эмасдилар. Шу сабабдан ҳам Амир Темур илтифотидан қочиб Шуштарга борган Зайналобиддин амакисининг буйруғи билан

дарҳол зиндонга ташланади. Бу ҳам етмагандай кўзи кўр қилиниб, метиндек мустаҳкам Сафид қалъасида тутқинликда тугилади. Бу ёғи ҳам қизиқ. 1393 йили Амир Темур қўшинлари мазкур қалъани забт этганларида Зайналобиддинни халос қилиб Соҳибкирон ҳузурига келтирадilar. Амир Темур унга меҳрибонлик кўрсатиб кўп совғалар беради ва биродари Султон Шибли билан бирга Самарқандга юбориб у ердан уларга ер-сув (икто) ажратиб ҳам беради (Султон Шибли ҳам кўр қилинганди ва бу ҳақдаги буйруқни эса ўз отаси Шоҳ Шужо берган)⁴.

Қолган музаффарий намояндаларга келсак, Шоҳ Мансурдан ташқари барчаларига Амир Темур ўз мулкларини бошқариш ҳуқуқини қайтариб берган. Қўриб турганимиздек, маҳаллий ҳокимларга, сулолаларга ўз юртида ҳукмронлик қилиш ҳуқуқларини қолдириш Амир Темур олиб борган ташқи сиёсатнинг муҳим томонларидан бири бўлган. Хўш, бунинг сабаблари нимада? Фикримизча, бу ерда камида икки жиҳат бор: 1. Соҳибкироннинг феъл-атвори, дунёқарашдаги шахсий хусусиятлар натижаси. 2. Бу йўлнинг амалий нафи, яъни тинч ва дипломатия йўли билан оғдирилган рақиб, агар унинг манфаати узил-кесил йўққа чиқарилмаса, яна хизмат қилиши мумкин. Акс ҳолда, у душманга айланади, курашни давом эттиради.

Шу ерда биз юқорида тилга олинган 1387 йилга қайтамиз. Айтилганидек, бу вақтда Соҳибкирон тарихий Озарбайжонда (ҳозирда жануб қисми Эронга, шимоли Озарбайжон Республикасига тегишли) турарди. Амир Темурни бу ёққа нима бошлаб келган эди, деган савол туғилиши табиий. Соҳибкироннинг ташқи сиёсий стратегияси ҳақида сўз юритиб, биз ундаги жануб ва ғарб йўналишларини ҳам тилга олгандик. Бу борада дастлабки қўйилган қадамлар Хуросон, Сейистон ва Қандахорни бирлаштириш имконини берган ва бу билан жануб масаласи деярли хал бўлганди. Шундан кейин эса сўнгги ва кейинчалик маълум бўлишича (ким билсин, балки бу Амир Темурга олдиндан маълум бўлгандир), асосий йўналиш — ғарб масаласи кўндаланг турарди.

Амир Темур ғарбга томон ҳам Шимолий Эрон, ҳам Жанубий Эрон орқали кириб бориши мумкин эди. Соҳибкирон биринчисини танлайди. Зеро, Жанубий Эрон бўйлаб юриш табиий-географик қийинчиликлардан ташқари сиёсий жиҳатдан қалтис эди. Биринчидан, ўша

¹ Ўша жойда, 13—17-бетлар.

² Аснод ва мукотибот, 18, 23, 24-бетлар.

³ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 104—105, 132-бетлар; Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 193—194, 335—336, 353-бетлар.

⁴ Яздий. Зафарнома, 499-бет.

пайтларда музокара ва дипломатия йўли билан камида бетараф қилинган музаффарийлар билан алоқа бузиларди (Кирмон ҳокимининг Шох Шужога хатини эслайлик), Самарқанддан узоқлашиб кетишга тўғри келарди. Натижада Мовароуннахрга Мўғулистон ва Олтин Ўрдадан, Хуросонга Шимолий Эрондан амир Валининг таҳиди учун шароит туғиларди. Шимолий Эрон орқали ҳаракат эса ҳар жиҳатдан нафли, энг муҳими, ўша давр геополитикаси ва ундан Амир Темур қўзлаган максадга тўла мос тушарди. Яъни, биринчидан, Шимолий Эрондаги сиёсий кучлар масаласи ҳал этилиб, бу минтақада мустаҳкам мавқега эга бўлиш имкони туғиларди. Ва бунда Эроннинг Кирмон, Форс, Курдистон каби вилоятларида фаолият кўрсатаётган музаффарийлар сардори Шох Шужо билан келишув ва хайрихоҳлик (хатто назарий жиҳатдан ҳам) эътиборга олинса, Соҳибқирон Озарбайжондан ташқари деярли бугун Эронни ўз таъсирига тортиш имконига эга бўларди. Иккинчидан, бу пайтда Озарбайжон бир қатор сиёсий кучларнинг диққат марказида эди. Булар жалойирийлар, қорақўйунлилар, музаффарийлар (айникса, Шох Шужо даврида), Олтин Ўрда, Кичик Осиё туркий сулолалари, айникса, усмонлилар ва Амир Темур эдилар. Тўғри, мазкур кучларнинг бу йўналишда кучлари-ю имконлари турлича бўлган. Масалан, музаффарийлар ахволига юқорида назар солдик. Дажла дарёсининг юқори қисми ва Ван кўли жанубий оралиғидаги водийда фаолият кўрсатган қорақўйунлилар кўпроқ жалойирийларга қарам эдилар. Лекин бу на музаффарийлар, на қорақўйунлилар Озарбайжонга нисбатан ўз манфаатларидан қайтдилар, дегани эмасди. Мазкур маконда манфаатлари кесишган асосий томонлар ҳозирча Олтин Ўрда, жалойирийлар ва Амир Темур эди. Катта қудратга эга бўлишларига қарамай усмонлилар кўпроқ «чўғни бировнинг кўли билан ушлаш» сиёсатини олиб борардилар. Бунинг сабабини уларнинг бу вақтда нақд бўлиб турган Болқон масаласи билан фаол шуғулланаётганликлари билан тушунтириш мумкин.

Амир Темур ёрдами билан «одам бўлган» Тўхтамиш Оқ Ўрда тахтини эгаллагач, тез орада Олтин Ўрдада ўз мавқеини ўрнатишга муваффақ бўлганди¹. 1380 йили машҳур Мамайни (Мамок) енгиб у Олтин Ўрда, жумладан, Крим ва Шимолий Кавказни ҳам ўз ҳукми остида бирлаштирганди¹. Натижада у жуда катта ҳарбий, моддий

ва, албатта, сиёсий қудрат эгасига айланади. Шу ўрнида Олтин Ўрданинг ҳам эскидан мавжуд бўлиб келган геополитик манфаатларини ёдда тутмоқ лозим. Яъни Шарқий Европа, Кавказ орқали Озарбайжон ва Эрон ҳамда Мовароуннахр йўналишлари. Олтин Ўрданинг Мовароуннахрга нисбатан сиёсати ҳақида юқорида бир қадар тўхталиб ўтдик. Энди Олтин Ўрданинг Озарбайжонга нисбатан стратегиясига ойдинлик киритишга асосий эътиборни жалб қилсак.

Олтин Ўрда мазкур йўналишда доимо фаол ҳаракат қилиб келган. Озарбайжонга эғалик қилиш сиёсий жиҳатдан Эрон, Ироқ, Кичик Осиёга таъсир ўтказиш имконини берса, икгисодий томондан Шарқ ва Ғарбни туташтирувчи жанубий магистрал-қарвон йўлларини назорат қилиш имкониятини яратарди (бир тасаввур қилайлик, Шарқ ва Ғарбни боғловчи шимолий йўналиш ўз маконидан ўтган Олтин Ўрда учун бу қандай улкан сиёсий-иқтисодий манфаат туғдирарди). Шу сабабдан ҳам ўз вақтида Олтин Ўрда ва ҳалоқуийлар ўртасида катта қарама-қаршиликлар рўй бериб турган. Масалан, 1263—1265 йилларда Кура дарёсининг чап қирғоғида улар ўртасида жуда қаттиқжанг содир бўлган¹. 1356 йили эса Олтин Ўрда ҳукмдори Жонибекхон (1342—1357) Табризни эгаллаб бу ерда хатто ўз номидан танга зарб этгани маълум². Уз ниятларини амалга ошириш йўлида олтинўрдаликлар барча мавжуд воситалардан фойдаланганлар. Чунончи, ҳалоқуийлардан Абакахон (1265—1282) даврида Табризда ёнларидан маблағ харжлаб, ўз хонлари номидан масжид қурдирганлар ва маҳаллий аҳолига мафкуравий жиҳатдан таъсир ўтказмоқчи бўлганлар (мусулмон оламида масжидларнинг тутган ўрнини эслайлик).

Озарбайжонга интилиш жалойирийларда ҳам ўзига яраша сезиларли эди. 1384 йили Амир Темур Райда (Техрондан жанубда жойлашган) бўлиб турганида Султон Аҳмад жалойир Султонияни мустаҳкамлаш ишига бел боғлайди. Аммо Соҳибқирон яқинлашиб келаётганини эшитиши биланок Бағдодга қочади. Бир оз ўтиб, 1385 йил кишида Озарбайжонга Тўхтамишхон юборган қўшин Кавказ орқали кириб келади. Улар бир ҳафта мобайнида Табризни камал қилиб, ҳамма ёқни остин-устун этадилар. Айникса, масжид ва мадрасалар катта талафот кўриб хонавойрон бўлади. Манба тили билан айтганда, йиллар

¹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, т.1, с.75.

¹ Қаранг: *Рашид ад-Дин*. Джами ат-таварих, т. 3, 1957, с. 59— 61, 68—69.
² *Нашанзий*. Мунтахаб ат-таварих, 83—84-бетлар.

давомида бу юртда тўпланган бойлик ўн кун ичида талон-торож қилинади¹. Аммо Амир Темур Тўхтамиш қўшинларига қарши бирон тadbир қўлламайди. Чунки бу вақтда, фикримизча, Сохибқироннинг қудрати ҳали бунга йўл бермасди. Афтидан, шулардан келиб чиққан ҳамда музаффарийлар ва жалойирийларнинг ўзаро иттифокқа киришларини ҳисобга олган ҳолда келаси 1386 йили Сохибқирон Шимолий Эрон бўйлаб яна бир бор ҳарбий сафарга чиқади. Ўйлаймизки, мазкур юришдан Амир Темурнинг яна бир амалий мақсади бўлган, яъни музаффарийлар масаласини ойдинлаштириш. Буни шундан ҳам билса бўладики, Сохибқирон Кичик Луристонга ҳаракат қилиб унинг маркази бўлмиш Хуррамободни эгаллайди ва бу билан музаффарийларнинг шимол, яъни Озарбайжон билан алоқаларини узиб қўяди. Мазкур мўлжалнинг нечоғлик тўғри бўлганини тез орада содир бўлган воқеалар исботлайди. Биз бу ерда Султон Аҳмад жалойирнинг Бағдоддан лашкар тортиб Табризга йўлланганини назарда тутмоқдамиз. Аммо Султон Аҳмад жалойир бу сафар мақсадига эришолмай орқага қайтади. Бунга уни олдинроқ ҳаракат қилган Амир Темур мажбур қилганди². Табриз томон йўлга чиққан Сохибқирон қўшинларига дош беролмаслигига унинг ақли етган эди.

Шундай қилиб худди шу вазиятда қуйидагилар маълум бўлиб қолганди: музаффарийларнинг бошқа сиёсий қучлар билан алоқаси узилган ва Султон Аҳмад жалойирнинг эса Амир Темур билан тўқнашишга имкони йўқ. Буни яхши англаган, аниқроғи, айнан шунга интилган Сохибқирон кейинги, энг муҳим режани амалга оширишга киришади. Манбаларда ёзилишича, у шимолга қараб юриб то Элбурзгача бўлган ҳудудда ўз таъсирини ўтказишга муваффақ бўлади. Шу ерда биз бир масалага диққатни жалб қилмоқчимиз. То шу чоккача Амир Темур юрилган ташқи сиёсат масалаларига баҳо берилганда деярли доим бир анъана ҳукм суриб келган, яъни Сохибқироннинг ҳарбий юришлари фақатгина унинг ҳарбий манфаати ва салтанатпарастлик режаларини рўёбга чиқариш йўлида амалга оширилган. Гўё унинг бутун фаолияти «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» юришлардан иборат бўлган ва бутун умрини у шунга бағишлаган. Аввало шунини таъкидлаш лозимки, Амир Темур ҳеч қачон «уч йиллик», «беш йиллик», «етти

йиллик» уруш режаларини қилмаган. Биринчидан, мазкур тушунчаларни Шарафиддин Али Яздий таомилга киритган. Ундан олдин қалам тебратган Шомий, Натанзий каби тарихчиларнинг асарларида бундай таърифлар йўқ. Иккинчидан, ҳатто ушбу таърифлар шартли тарзда қабул қилинганда ҳам Сохибқирон муттасил ва тўхтовсиз ҳар кун, ҳар ойда уруш билан машғул бўлган, деган хулосага келиш нотўғри. Зеро, жанг одатда бир неча соат давом этади. Қолган вақт эса унга тайёргарликка, бир манзилдан иккинчисига қўчишга сарф бўлган. Учинчидан, Сохибқирон салтанатни фақат Самарқандга туриб эмас, тўғридан-тўғри жойларда ҳам бошқараверган. Масалан, Боязид устидан қозонилган ғалабадан (1402 йил) сўнг то Хитой юриши бошланган 1405 йилга қадар Амир Темурнинг бирон-бир жиддий жангга кирганини кўрмаймиз. Бу вақтда у асосан ободончилик, қурилиш ишлари (масалан, Байлақон каналини қаздириш), бошқарув юмушлари, хорижий давлатлардан кедган элчиларни қабул қилиш, тўй-у маъракалар ўтказиш билан банд бўлган.

• } Бир сўз билан айтганда, Амир Темур даври давлатимиз ташқи ва ички сиёсатини фақат жангу жадалларга боғлаш, баён қилиш ҳам илмийликка, ҳам ўша замон тарихий воқелигига зиддир. Бундан ташқари жангу жадаллар ташқи сиёсатдаги бирон-бир муаммо, масалани ҳал этишнинг сўнгги ё навбатдаги босқичи бўлган. Шу маънода ўша давр воқелигини таҳлил қилиш ва ундаги Амир Темурнинг фаолиятини ўрганиш шунини кўрсатяптики, масала биз ўйлагандан кўра анча мураккаброк бўлган.

Узокка бормай Сохибқироннинг Элбурзга қадар ҳудудда ўз назоратини ўрнатишини харита орқали мушоҳада этсак. Бундай қилинганда тасаввурларимиз бутунлай ўзгаради, аниқроғи Амир Темурнинг мўлжали ойдинлашади. Яъни Элбурзгача бўлган ерларни эгаллаш билан Сохибқирон Кичик Осиё (усмонлийлар) билан Шимолий Кавказни (Олтин Ўрда) ва Шимолий Кавказ билан Жанубий Озарбайжонни бир-биридан узиб қўйган. Ўзига қарши шайланган Тўхтамишхон, Султон Аҳмад жалойир, усмонлийлар, музаффарийлар орасига тўғанок бўлиб ёриб кирган. Уларнинг ўзаро муносабатда бўлиш йўллариға ғов солган. Унинг бу мўлжали нечоғлик тўғри бўлганини кейинги воқеалар тўла тасдиқлайди.

Қорабўғда кишини ўтказайтган Амир Темурга баҳор яқинлашганда Тўхтамишхон Дарбанд орқали Самур

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 97-бет.

² Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 99-бет.

дарёси томон (ҳозирги Доғистонда) қўшин юборгани ҳақида хабар келади¹. Бу воқеа 1387 йилнинг баҳори арафасида содир бўлган эди. Агар биз юқорида зикр қилганимиздек, Олтин Ўрданинг Озарбайжонга нисбатан стратегияси, чунончи, XIII—XIV асрлардаги Табриз йўналишидаги ҳаракатлари ва нихоят Тўхтамишхоннинг бир йил бурунги мазкур шахарга юришини эсласак, унинг Озарбайжонга муносабатини яққол тасаввур қилишимиз мумкин. 1386 йилги Табризга юриши эса катта тадбирлар олтидан қўйилган синов қадами, десак асосли бўлади. Бу фикрларни тасдиқловчи яна бир далил бор. Тўхтамишхон олдида қўйган мақсадга осонлик билан эришиб бўлмаслигини яхши билган ҳолда иттифоқчилар излай бошлаган. Шу ниятда у 1385 йил январидаёқ Миср ҳукмдори, мамлуклардан бўлмиш Султон Барқуққа (1382—1388) ўз элчиларини юборган. Ўша замон тарихчилари гувоҳлик беришларича, Миср ҳукмдори элчиларни жуда зўр иззат-икром билан кутиб олган². Элчиликдан қўзланган мақсад эса Амир Темурга қарши Султон Барқуқни иттифокка тортиш бўлганига шубҳа қилмас бўлади. Зеро, биринчидан, Олтин Ўрда ва Миср мамлакатлари Озарбайжондан шарқ ва жанубда мужассамлашган кучларга қарши эскидан иттифоқдош бўлиб келганлар. Чунончи, Эрон, Озарбайжон, Ирокни ўз тасаруфида тутган ҳалоқуийлар замонидан бу икки тараф манфаатлари ўзаро борди-келди қилишни тақозо этганди. Олтин Ўрда, юқорида айтилганидек, Озарбайжонга интиларди. Мисрга эса ҳалоқуийларнинг ғарбга қараб, яъни мамлуклар таъсир доирасидаги ҳудудлар томон ҳаракатларини бартараф қилиш муҳим эди. Шу сабабдан ҳам Олтин Ўрда ва Миср алоқалари изчиллашиб кетган. Масалан, Миср султони Байбарс (1260—1277) ва Олтин Ўрда ҳукмдори Беркахон (1256—1266) ўртасида олиб борилган дипломатик алоқалар бу борада ёрқин мисол бўла олади. Ўз хатларида Миср султони Олтин Урдани Кавказ орқали Озарбайжон ва Эронга қарши юришга гиж-гижлаб бу масалада ўзи қўмақдош бўлишини таъкидлаган³. Иккинчидан эса Миср ҳукмдорлари (мамлуклар) Амир Темурнинг ғарбга қараб силжиб боришидан манфаатдор эмасдилар ва бу ҳол уларнинг Тўхтамишхон билан иттифокка киришлари учун етарли асос бўла оларди.

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 101-бет; Яздий. Зафарнома, 447-бет.

² Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом, 1966, с. 93-94..

³ Ўшажойда, 5-бет.

Хуллас, афтидан Амир Темур Озарбайжон атрофида манфаатлари мужассамлашган барча тарафлар имкониятларини ҳар жиҳатдан чуқур билгани учун ҳам Тўхтамишхон қўшинларининг зикр этилган Самур дарёси томон юришига баҳо беришда ва чора қўришда шўшмайди, Юзаки қараганда у дарҳол қўшин сафлаб, Тўхтамишхон билан юзма-юз бўлиши мумкин эди. Аммо Озарбайжонда ва унинг атрофида етарли мавқега эга бўлмасдан туриб бу ишни қилиб бўлмасди. Акс ҳолда тузокка тушиб қолиш ҳеч гап эмасди. Шунинг учун ҳам Амир Темур Тўхтамишхон қўшинларига қарши бир неча амирлари ва ўғли Мироншоҳ бошлиқ бир бўлак лашкар жўнатиб, ўзи ўрдуда қолади. Мироншоҳ эса Тўхтамишхоннинг унча ҳам кўп бўлмаган аскарларига зарба бериб, бир қанчасини асир олиб қайтади. Шомийнинг ёзишича, Амир Темур асирларни нихоятда яхши қабул қилиб, қимматбаҳо совғалар билан тақдирлаган ва бир фикрни уларга уқтиришга интилан: «Биз ахир Тўхтамиш билан ота-боламиз-ку. Нега биз ўртадаги аҳду паймонни бузишимиз керак? Агар қимда-қим орамизга ана шундай ихтилоф уруғини сочаётган бўлса, у худонинг қарғишига учраши тайин. Биз ундайларни жазоламоғимиз керак»¹. Амир Темурнинг мазкур тадбири ва сўзларини қандай шарҳлаш мумкин? Фикримизча, Соҳибқирон Тўхтамишхонга умид боғламаган. Шу билан бирга Тўхтамишхоннинг Озарбайжонга нисбатан сиёсати нафақат унинг, балки Олтин Ўрдада мужассамлашган ҳарбий сиёсий кучларнинг ҳам манфаатини ифода этишини жуда яхши англаган. Шу сабабли ҳам чамаси юқори мартабага эга бўлган асирларни яхши сўз билан сийлаб, уларга ҳиммат қўрсатган ва ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилган. Зеро, Амир Темур ҳақидаги яхши таассуротни улар ўз юртига қайтгач бошқаларга ҳам етказишлари аниқ эди. Соҳибқироннинг «ўртамызга ихтилоф уруғини сочаётганлар жазоланиши даркор» қабилидаги сўзлари ҳам илмоқли эди. Яъни ихтилоф уруғини сочаётган Тўхтамишхоннинг ўзгинаси эканлиги ҳаммага аён бўлиб, энди фақат гап уни қим жазолашида қолгани: Амир Темурми ё олтинўрдаликларнинг ўзларими? Кейингиси Соҳибқирон учун ҳар жиҳатдан маъқулроқ эди. Чунки шу пайтда Амир Темур Тўхтамишхон билан росмана курашга тайёр эмасди. Аниқроғи, вазият унинг фойдасига зид равишда эди. Бундай дейишга қандай асосимиз бор?

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 102-бет.

Тарихий манбаларни, айникса, шу давр асосий «кахрамонлари» бўлмиш усмонлийлар, жалойирийлар, кароқўйунлийлар, музаффарийлар, мамлуклар ҳамда Олтин Ўрда намояндаларининг ўзаро алмашган мактубларини ўрганиш шундай хулосага олиб келдики, Амир Темурнинг ғарбий йўналишда халқаро майдонга чиққанидан то Султон Боязидни енгунга қадар (1402 йил) Ўрта ва Яқин Шарқ, Кичик Осиё ҳамда Олтин Ўрдадан, яъни усмонлийлар, жалойирийлар, кароқўйунлийлар, музаффарийлар, мамлуклар, Тўхтамишхондан иборат ўзига хос ҳарбий-сиёсий иттифокка қарши курашишига тўғри келганди. Бу иттифокка бош-қошлиқни усмонлийлар олиб борганлар. Улар асосан четдан туриб бошқаларнинг қўли билан иш қилганлар. Иттифокдаги энг абжир куч эса Тўхтамишхон ҳисобланган. Қолган кучлар, таъбир жоиз бўлса, «китмир» кучлар эди. Қўлларидан бирор тадбир келмагани сабаб асосан усмонлийлар пинжиге кириб ҳаракат қилганлар. Аммо ҳар бирлари ўз манфаатларини ҳеч қачон эсдан чиқармаганлар. Шу маънода музаффарий Шох Мансурнинг Султон Боязидга йўллаган хатидаги бир жумла қизиқ. Унда Шох Мансурнинг усмонлий ҳукмдорга, агар Амир Темур сизни иттифокка қорласа, яна қўниб Юрманг, мазмунидаги сўзлари битилган¹. Қўриб турганимиздек, «китмир» кучлар ўзларидан ҳавотир олиб барчага шубҳа билан қараганлар. Энди мазкур иттифокда усмонлийларнинг тутган ўрнига батафсилроқ тўхталиб ўтсак. Бунда фактларга суянган маъқул. Султон Боязиднинг Шох Мансурнинг илтижо билан ёзган хатига жавобида шундай кўрсатмалар бор: «Қаро Юсуф ва Султон Аҳмад менинг паноҳимдадирлар. Уларга лашкар бериб Диёрбакрга жўнатдим. У ерда улар кеча-кундуз қаттол билан машғулдирлар. Сиз ҳам ўз ерларингизда пис-тирмада туриб фурсат туғилишини кутинглар. Бундан ташқари гоҳ у жойдан, гоҳ бу жойдан Амир Темурга зарба беришни қўлдан берманглар. Охири хайрли бўлишига шубҳа йўқ»².

Шунга ўхшаш кўрсатмани Султон Боязид Қаро Юсуфга ҳам берган: «Сизлар Ширвон, Гилон, Луристон ҳокимлари билан бир тану бир жон бўлиб, кеча-кундуз Амир Темурга қарши жанг қилмоқларинг керак»³. Ё бўлмаса, Султон Аҳмад жалойирнинг Султон Боязидга ёзган хатидаги қуйидаги таъкидларга эътибор берайлик:

¹ Аснод ва мукотибот, 48-бет.

² Ўша жойда, 50-бет.

³ Ўша жойда, 37-бет.

«Шом ёки Миср султонлари ва ҳокимлари ўртасида Амир Темурга қарши курашиш масаласида бирлик мавжуддир. Бу ёғи энди сизга (яъни Султон Боязидга — А. 3.) боғлиқ»¹. Султон Аҳмаднинг бу сўзларига ҳеч шубҳа билдирмаса бўлади. Зеро, унинг Миср султони билан аввал элчилар орқали, кейин эса шахсан мулоқотда бўлгани, Султон Барқук уни ҳарбий куч билан қўллаб-қувватлаганини биламиз.

Шу ерга келганда эса биз ўз-ўзидан яна бир хулосага яқинлашиб қолдик. Қўрилаётган даврда халқаро муносабатларда учта йирик куч фаолият кўрсатган: усмонлийлар, Олтин Ўрда ва Амир Темур. Ҳарбий-сиёсий, иқтисодий имкониятлар нуқтаи назаридан уларнинг ҳар бири халқаро майдонда етакчилик қилиши мумкин эди. Бу билан айтмоқчимизки, ҳатто Амир Темур омили бўлмаган тақдирда ҳам халқаро геополитика деярли ўзгармасди. Олтин Ўрда ва усмонлийлар манфаати тўқнаш қилиши турган гап эди. Лекин мавжуд шароит шундай шакллангандики, унга кўра Амир Темур бир вақтнинг ўзида зикр этилган «китмир» кучлардан ташқари ҳам усмонлийлар, ҳам Тўхтамишхонга қарши туриши керак эди. Хўш, Соҳибқирон бундай вазиятда қандай йўл тутди?

Амир Темур ўз рақибларининг имкониятларини яхши билгани аниқ. Бундан ташқари уларнинг, биз ишора қилган тарихий манфаатларидан ҳам бохабар бўлганига шубҳа йўқ (манбаларда ёзилганидек, Соҳибқирон тарихни жуда яхши билган, тарихчилар билан суҳбат қуришдан чарчамаган. Шунингдек мўлжалидаги мамлакату шаҳарларни обдон ўрганган²). Шулардан келиб чиққан ҳолда у, энг аввало Тўхтамишхон билан орани очиқ қилишга қаришади. Сўнг эса Султон Боязид «масаласи» билан шуғулланади. Музаффарийлар, жалойирийлар, қароқўйунлийлар, мамлуклар тақдири эса йўл-йўлакай ҳал этилади.

Ҳолисона айтиш лозим: Олтин Ўрда Самарқандга қанчалик хатар туғдирса, мавжуд шароитда Амир Темур ҳам Тўхтамишхон учун шунчалик хавфли эди. Бунини Тўхтамишхон яхши англаган. Аммо Соҳибқирондан фарқли ўлароқ, у аҳдбузарлик, орқаваротдан иш тутиш йўлидан кетган. Чунончи, Мовароуннаҳр бирлигига пугтур етказиш ниятида Хоразмга ўз таъсирини ўтказиш бош-

¹ Ўша жойда, 81—82-бетлар.

² Қаранг: *Ибн Арабишох*. Амир Темур тарихи, 2-китоб, 71—72-бетлар.

лайди. Бунда у Амир Темур билан бир неча маротаба ахдлашган ва шунча маротаба сўзини бузган маҳаллий сўфийлар сулоласига суянади (вахоланки, сўфийларга ишонган Соҳибқирон бошданок улар билан қариндошлик ипини боғлаб, ўғли Жаҳонгирга сўфийлар хонадонидан бўлмиш Хонзодабегимни олиб берганди¹). Тўхтамишхон бу билан қаноатланмай Амир Темур мамлакатда йўқлиги пайтларида Мовароуннаҳрга қўшин юборади. Масалан, 1387 йшга унинг қўшинлари Самарканд, Бухоро атрофини талаб, Занжирсаройни ёндирганлар². Амир Темур эса Тўхтамишхоннинг бу қитмирлигининг сабабларини яхши тушунган, яъни Соҳибқиронни шошма-шошарлик билан тadbир кўришга ундаган. Амир Темур бундай қилмайди ва 1395 йили Тўхтамишхон билан бўладиган жангга ҳар том^онлама тайёргарлик кўриб уни енгади³. Бу билан Олтин Ўрдани ҳам ўз таъсир доирасига тортишга муваффақ бўлади. Шарк ва Ғарбни туташтирувчи шимолий қарвон йўли ҳам энди Самарқанднинг назоратига ўтганди. Қизиғи шундаки, мазкур жангга аранг жон саклаб қолган Тўхтамишхон ўн йил давомида саргардон бўлиб юриб, 1405 йили Хитойга отланган Амир Темур хузурига элчи юбориб, тавба тазарру этади^ Соҳибқирон унга Хитойдан қайтгач, яна бир бор Олтин Ўрда масаласи билан шуғулланишини айтади.

Шундай қилиб XV аср бўсағасида Амир Темур икки асосий ва қудратли рақибдан бири бўлмиш Олтин Ўрдани бир ёқли қилишга муваффақ бўлган эди. Энди унинг олдида сўнгги рақиб — усмонлийлар кўндаланг турарди. Амир Темур учун Султон Боязид билан юзма-юз келишдан бошқа йўл қолмаганди. Нега биз бошқа йўл йўқ эди, деяпмиз. Чунки дунёдаги энг қудратли икки куч бу вақтга келиб, Самарқанд ва Кичик Осиёда мужассамлашганди. «Икки қўчкорнинг боши эса бир қозонда қайнамайди». Фикримизча, масала моҳияти ҳам шунда. Ана шу тўқнашувга ким сабабчи бўлдию, нима баҳона чиқди, ким айбдору, ким ҳақ —булар энди мазкур асосий масаланинг тафсилотларидир. Аммо тарих мана шу тафсилотлари билан қизик. Шунинг учун ҳам қуйида бу борада қисқача тўхталиб ўтамиз.

XIII асрнинг еўнгги ўн йилликларидан бошлаб Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбида маҳаллий туркий сулола —

усмонлийлар кучга тўлиб, биз ўрганаётган даврга келиб дунёдаги энг қудратли давлатлардан бирига айланади. XV аср бўсағасида улар Византия (Константинополдан ташқари), Сербия, Болгария, яъни деярли бутун Болкон ярим оролини ўзларига бўйсундиришга муваффақ бўлгандилар. 1396 йили усмонлийлар ҳукмдори Султон Боязид Венгрия қироли Сигизмунд бошлик юз минг кишидан иборат европаликларнинг (Англия, Франция, Германия, Чехия, Италия ва Венгрия намояндаларидан иборат) умумий лашкари — салибчиларга Дунай дарёси ўнг қирғоғида жойлашган Никопол (Болгария) шахри атрофида қакшаткич зарба беради. Оддий аскарлардан ташқари бир қатор донгдор рицарларни ҳам асирга олади (кейинчалик уларни ўз даври учун жуда катта маблағ — 200 минг дукатдан иборат тўлов пулига озод қилади)¹. Мазкур ғалаба Султон Боязидга Марказий Европа томон ҳ^аракат қилиш учун қулай имкониятлар туғдирганди. Ўша замон тарихчилари ва мазкур мавзунинг ўрганган барча тадқиқотчиларнинг фикрича, Ғарбий Европа Султон Боязид хавфидан талвасага тушиб қолганди². Аммо Никополдаги мағлубиятдан сўнг ҳеч бир мамлакат яна усмонлийларга қарши курашиш масаласини амалда кўтаролмасди. Шу ўринда аркон бўғизидан турган Византия императори Мануйилнинг (1391—1425) қисмати қизик. 1399 йили у усмонлийларга қарши ёрдам сўраб Европа мамлакатларига сафарга чиқади. Чунончи, Венеция, Милан, Флоренция, Франция, Германияда бўлиб, бу ерлик ҳукмдорлардан нажот кутади. Аммо тантанавор қабуллару қуруқ ваъдалардан бошқа деярли ҳеч нарсага эришмайди. То Мануйил сафардан қайтгунча бир неча йил ўтиб, орада Амир Темур Султон Боязидни мағлубиятга учратади³. Шу тарика Константинопол маълум муддатга хавфдан қутилиб қолади. Ё бошқа бир масалани, яъни Рим папалигининг усмонлийларга муносабатини олайлик. Бунда бир мисол келтириш билан чекланамиз. Ўша кезлари европаликлар орасида шундай гаплар кенг тарқалган экан: усмонлий турклари аслида Рим папалигининг жиянларидир. Бундай дейилишига сабаб эса қуйидагича: усмонлийларга қарши салиб юришлари уюштираман, деб Рим папалиги Европа бўйлаб каттадан-катта маблағлар, солиқлар йикқан. Аммо йиғилган маблағнинг аксар қисмини суистеъмол қилиб юборган.

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 67—68-бетлар.

² Яздий. Зафарнома, 404—405-бетлар.

³ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 157—161-бетлар.

¹ История византийской империи, с. 759.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 761-бет.

Натижада усмонлийлар «хавфи» папаликка моддий наф келтирган.

Шу ерда Амир Темур билан Европа давлатлари ўрта-сидаги муносабатлар кизиқиш уйғотиши табиий. Афсуски, бу мавзуга оид Европа архив ва бошқа турдаги манбаларидан фойдаланиш имкониятларимиз жуда кам. Шунинг учун фақат борлари устидан Ҳукм қилишимиз мумкин ва шунда бўлса ҳам асосий йўналишлар бўйича тасаввурга эга бўлиш имкони бор.

Амир Темур Генуя, Венеция, Византия, Испания, Франция, Англия билан дипломатик алоқаларни ташкил этгани маълум. Европаликларнинг Амир Темурга муносабатини Султон Боязид омили орқали баҳолаш табиий. Ҳа, бундай дейиш билан биз агар бу омил бўлмаганда эди, Самарқанд ва Европа муносабатлари ўзгача бўлиши мумкин бўларди, демоқчимиз. Бунга биз қуйидаги маълумотлар орқали амин бўлишимиз мумкин. Мануийл Европага жўнаганда Константинополда ўз ноибни Иоанни қолдирганди. Иоаннинг Амир Темур элчиларига «Константинопол то шу чоккача Султон Боязидга тўлаб келган солиқни бундан буён Амир Темурга тўлайди», деганини биламиз. Бошқа бир Мануийл номила машҳур Трабзон императори ҳам Султон Боязидга қарши уруш ҳаракатлари бошланса, Соҳибқиронга ҳарбий кемалар билан ёрдам беришини ваъда қилган. Аммо Султон Боязид енгилгандан сўнг эса Константинопол ҳам, Трабзон ҳам сўзида турмаган. Бу ҳам етмагандай усмонлийларга ёрдам берганлар². Биз нима учун Амир Темур ва Европа муносабатларини шарҳлашни айни шу масаладан бошладик? Чунки то шу чоккача мазкур муносабатлар ёритилганда асосан икки нарсага урғу бериб келинган: Европа икки туркий ҳукмдорни бир-бировига гиж-гижлаб, уларни уруштириб қўйган ва кейинчадик ўз манфаатини рўёбга чиқариб олган; Амир Темур Европани усмонлийлардан халос қилган.

Тўғри, юқорида кўрганимиздек, Амир Темур Европанинг бир қатор давлатлари билан дипломатик алоқаларни олиб борган. Чунончи, унинг франциялик Карл VI ва англиялик Ҳенри IV (1393—1413) билан ёзишмаларидан хабардормиз. Карл VI ҳам, Ҳенри IV ҳам Соҳибқиронни кўкка кўтариб макгаб, унинг усмонлийларга қарши курашини юқори баҳолайдилар. Масалан, Карл VI Султон

Боязид мағлубиятини назарда тутиб, энди биз ўзимизни «ғоятда енгил ва бахтиёр ҳис» этмоқдамиз деб ёзганди¹. Шу билан бирга, улар Амир Темур таклиф қилган ўзаро савдо алоқаларини ривожлантириш учун тайёр эканликларини билдирганлар. Амир Темур ҳам асосан савдо алоқаларини кенгайтириш масаласи билан чекланган. Зеро, икки томон ҳам бир нарсани яхши тушунганлар: Амир Темур Султон Боязидни енгизи билан то шу чоккача усмонлийларга у ёки бу шаклда қарам Европа энди қўп жихатдан Самарқандга боғлиқ бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам Европа ва Самарқанд ўртасидаги элчилик алоқалари Анкара жангидан сўнг анча фаол тус олган. Амир Темурнинг европаликларга савдо-сотикча ҳамкорлик қилишни таклиф этиши дипломатия тилидан оддий тилга ўтказилса «Мен сизларга Султон Боязид каби сиёсий талаб қўймайман, фақат бизнинг савдогарларга ўз юртларингизда шароит яратиб берсанглар бўлди», дегани билан баробар эди. Мазкур режа амалга оширилганда эса Хитойдан Атлантика океанигача бўлган савдо йўлларини назорат қилиш имкони туғиларди. Бунинг нечоғлиқ катта қудрат бахш этишини тасаввур қилиш қийинмас. Мана шу ерда асосий мақсадга кўчамиз. Амир Темур Султон Боязидга қарши курашаркан, бу ишнинг кимларгадир ёқиш ва кимларнингдир гиж-гижлашишига учирш учун эмас, балки сиёсий жихатдан ўз салтанати манфаатларини химоя қилиш ва иқтисодий жихатдан дунё микёсида кенг имкониятларга эга бўлиш йўлида амалга оширган. Агарда биз Соҳибқирон европаликларнинг гиж-гижлаши оқибатида Анкара жангига кирди, десак, унда ўзимиз билмаган ҳолда Амир Темурни ерга уриб қўямиз, Ўйлаб кўрайлик. Уттиз йилдан ортиқ вақт мобайнида не-неларни кўрган, ҳар томондан илмли, тажрибали, ёши етмишга етиб қолган буюк сиёсатчи икки-уч кишининг ифвосига учиб, Султон Боязиддай қудратли сиёсий кучга қарши жангга кириб кетса. Йўқ, Соҳибқирон Султон Боязид билан тўқнашувга обдон тайёргарлик кўрган. Уни енгса нимага эришишию, акси бўлса не юз беради — ҳаммасини тарозуга солган. Шунинг учун ҳам 1404 йили Самарқандга кириб келган Испания элчиси Клавихо қабул қиларкан биринчи сўрагани қуйидагича бўлган: «Менинг ўғлим сенйор киролнинг (яъни Испания кироли Ҳенри

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

¹ Труды Узбекского государственного университета. Новая серия. Выпуск 61, 1956, с. 195-196.

III нинг — А. 3.) ахволлари, соғлиқлари қалай... менинг ўғлим, дунёнинг (нариги) чеккасида яшовчи Фаранг қироллари орасидаги энг улуғи Испания қироли юборган мана бу элчиларга қаранглар... мен ўғлим — Испания қиролини дуо қиламан»¹. Мазкур сўзларни таҳлил қилсак, биз илгари сурган фикр янада ойдинлашади. Дипломатия тилидаги «ўғлим» оддий мулозиматда қаролим дегани. Франклар, яъни европаликларнинг энг улуғ қироли Соҳибқиронга ўғил бўлса, қолганлари-чи?! Демак, Амир Темурнинг Европага муносабатида шубҳа қилмаса бўлади. У Европани озод қилишни мақсад қилиб қўймаган. Бунга унинг қуйидаги сўзлари тасдиқ бўла олади. Султон Боязидга ёзган хатларидан бирида Соҳибқирон шундай дейди: «Фаранг лашкарига қарши жиход фарзини амалга ошириш йўлида ҳаракат камарини (белга) боғлаганинг учун ҳам сенинг мамлакатинг ҳудудига ҳеч бир тажовуз этмадик», ё бўлмаса «ул жаноб ҳеч бир ҳавотирсиз (яъни Амир Темур орқадан босиб келади, деб ўйламасдан — А. 3.) ўша диёр кофирлари жиходи ила машғул бўлаверсинлар. Биз томондан ул тарафга қайси шаклда мақбул бўлса самиймона иноят ва кўмак кўрсатилғай»².

Демак, Амир Темурнинг Султон Боязид билан ҳам муносабати нихоятда мураккаб бўлган. Бир томондан, диндош, иккинчи томондан, қавмдош, учинчи томондан, сиёсий муҳолиф. Учинчиси ҳамма замонлар, ҳамма давлатлар учун муҳим бўлиб келган. Тўғри, усмонлийлар билан сиёсий қарама-қаршиликни Соҳибқирон дипломатия йўли билан ҳал қилишга кўп ҳаракат қилган. Икки томон тўрт маротаба хат алмашганлар³. Агар хатларни кўздан кечирсак, Амир Темур босиклик билан иш тутувчи, мўлжалини рўёбга чиқаришда ҳеч бир шубҳаси йўқ кишини эслатади. Султон Боязид эса кўпроқ танглик, асабийлик, ўжарликка берилади. Ҳатто Амир Темур номига номақбул сўзларни ҳам айтади. Бундан ташқари Султон Боязид музаффарийлар, жалойирийлар, қорақўйунлийлар билан ёзишмаларида Соҳибқиронни таҳқирлаб кофирликда айблайди. Амир Темур буларга ҳам кўз юмади ва бу ҳақда Султон Боязидга шахсан ёзади ҳам. Хуллас, яхши сўз билан иш битмайди. Бошқача бўлиши мўмкин эмасди. Яна қайтаришга мажбурмиз: Султон

Боязид ҳам ҳазилакам қудратга эга бўлганми. Унинг ҳам Яқин ва Ўрта Шарқ, Кавказортига нисбатан ўз мўлжали бўлган. Жалойирийлар, қорақўйунлийлар, музаффарийлар, мамлуклар шу мўлжални амалга оширишда унинг қўлидаги воситалар эди ва мазкур воситалардан Султон Боязид то Анкара жангигача усталик билан фойдаланиб келган. Буни қисман юқорида кўрдик.

Анкара атрофидаги Амир Темур ва Султон Боязид тўқнашуви 1402 йилнинг 20 июлида содир бўлиб, унда Соҳибқирон тўла ғалаба қозонади. Шу тариқа дунёда маркази Самарқанд бўлган буюк давлат учун ҳавф туғдирадиган бирон ҳарбий-сиёсий куч қолмайди. Бу нафакат ўз даври, балки олдинги ва кейинги замонлар учун ҳам ташки сиёсатда эришилган энг улуғ ғалаба эди. Зеро, ўзбек давлатчилиги кейинги асрларда ташки сиёсат бобида халқаро майдонда ўз манфаатларини химоя қилиш вазифасини Амир Темурчалик амалга ошира олмади. Ваҳоланки, Соҳибқирон вафотидан сўнг воқелик моҳияти ҳеч бир ўзгармаганди. Кечагина бирга бўлганлар: Қаро Юсуф ва Султон Аҳмад Озарбайжон учун ўзаро курашдилар ва бу кураш Султон Аҳмаднинг ҳалок бўлиши билан тугади. Қорақўйунлийларни эса бошқа бир туркий қабила — окқўйунлийлар улоқтириб ташладилар. Мамлукларни жазолаган эса худди ўша усмонлийлар бўдилар. Кейинги усмонлийлар даврида Сурия, Миср, Шимолий Африканинг бошқа ерлари, Қрим қабилар эгалланди. Константинопол забт этилди. Венгрия, Италия, Германия, Молдова, Рус қаби бошқа қатор давлатлар усмонлийлар билан курашларда тинкалари қуриди.

Шундай қилиб, темурийлар, айниқса Амир Темур даврида ўзбек давлатчилиги тарихидаги энг ёрқин саҳифалар битилди, десак, ҳар жиҳатдан тўғри бўлади. Мазкур йилларда давлатимизнинг, умуман ўзбек халқининг ички ва ташқи сиёсатдаги имконлари, салоҳияти тўла-тўқис намоён бўлди. Мамлакатимиз жаҳоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айланди. Давлатимиз куч-қудратига Европадан Хитойга қадар улкан ҳудуддаги давлатлар тан берди. Шу билан бирга, минг афсуски, сўнгги темурийлар, XVI асрда улардан ҳокимиятни тортиб олган шайбонийлар ва келгусида ҳокимиятни бошқарган сулолалар ушбу муваффақиятлар ва давлатчиликдаги тараккиёт даражасини сақлаб қололмадилар.

¹ Клавихо. Дневник, с. 109.

² Аснод ва муқотибот, 105—107-бетлар.

³ Ушажойда, 92-93, 97-100, 104-111, 115-118-бетлар.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ХУҲ-ХІХ АСРЛАРДА ШАЙБОНІЙЛАР

Ўзбек давлатчилигининг Россия босқинидан олдинги сўнгги босқичи, фикримизча, XVI асрдан, яъни ҳокимият шайбонийлар қўлига ўтишидан бошланади. Зеро, айнан мазкур асрдан бошлаб давлат бошқарувида то шу чоккача шаклланиб келган анъаналардан чекиниб бориш ҳолати кўзга ташланади. Бунинг сабаби шайбонийларнинг ўзлари ҳам, улар суянган ҳарбий-сиёсий қатламлар ҳам кўчманчи мухит вакиллари бўлганликларидадир. Нафсиламбирини айтганда, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки шайбонийлар ўз фаолиятларини Жўчи улусининг Оқўрда қисмида бошлаганлар. Мазкур сулола мавкеи, айниқса, шайбоний Абулхайрхон (1428/29—1468/69) даврида юксалган. XV асрнинг 30—40-йилларида аввалига Ғарбий Сибирь ерларида, сўнг Сирдарёдан шимолдаги ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатган Абулхайрхон Сирдарёнинг чап қирғоғида жойлашган вилоятларга ҳам зуғум қила бошлайди. Чунончи, 1431 йилиёқ у Хоразмга бостириб киргани маълум¹. Бу энди шайбонийларнинг темурийлар билан ўзаро зиддиятга кира бошлаганидан далолат эди. Абулхайрхон Хоразм босқини билан чекланмай, Шохрух ўлимидан сўнг (1447) Улуғбек мамлакатда йўқлигидан фойдаланган ҳолда Самарқанд ва Бухоро атрофида ҳарбий юриш уюштирадиган². Атроф ерларни талаб қатта ўлжа олиб қайтиб кетади. Аммо шайбонийларнинг Мовароуннахрга бостириб боришларида темурийларнинг ўзаро кураши бош сабаб бўлган эди, десак тўғри бўлади.

1451 йили, Самарқанд тахти учун темурийзодалар ўртасида кураш қизиган бир паллада, темурий Абу Саъид (1451—1469) ёрдам сўраб Абулхайрхонга мурожаат қилади. Пайтдан фойдаланган Абулхайрхон лашкар тортиб

Мовароуннахрга кириб келади ва Абу Саъидни бошқа бир темурий шахзода Абдулла Мирзога (1450—1451) қарши жангида қўлаб-қувватлаб, Самарқандни қўлга киритишда қатта кўмак беради. Тахт эгаси бўлиб олган Абу Саъид шайбоний ҳукмдорга қаттадан-қатта совғалар бериб, Мирзо Улуғбекнинг Робия Султонбегим номли кизини ҳам «тортиқ» қилади¹. (Кейинчалик бу никоҳдан шайбонийлардан Кўчкунчи, Севинчхожа, Оқбурун туғилган.) Аммо Абулхайрхон учун мазкур юришдан олинган энг қатта ютуқ шу бўлдики, 1451 йил воқеалари орқали у Мовароуннахр сиёсий ҳаётига шайбонийлар омилини олиб кирди, бу юртда ўз сиёсий мавқеига эга бўлиб олди. Энди унинг учун мазкур йўналишда янада фаолроқ ҳаракат қилиш имкони туғилган. Бу имкондан у қандай фойдаланди?

1460 йили Абулхайрон Абу Саъиднинг ракиби темурийзода Муҳаммад Жўкийга (1449—1464) Туркистон, Сайрам, Тошкент, Ахсикат, Шохрухийани эгаллаб олишида ҳарбий ёрдам беради. Шунга ўхшаш ёрдам қўлини у Хоразм учун Абу Саъид билан курашга киришган Султон Хусайнга (1469—1506) ҳам чўзади². Хуллас, Абулхайрхон борган сари Мовароуннахрда ўз нуфузига эга бўлиб боради. Амалда эса бу ҳолат шайбонийларнинг мазкур ҳудудда ўз мавқеларини мустаҳкамлаб бораётганларидан далолат эди. Аслини олганда шайбонийлар Олтин Урда (Жўчи улуси) намояндалари сифатида Мовароуннахрни собиқ Чигатой улусининг таркибий қисми деб билиб, унга нисбатан ўз даъволарининг ҳақли эканлигига ишонардилар ва бошқаларни ҳам шунга ишонтиришга уринардилар. Шу маънода Муҳаммад Шайбонийхоннинг қуйидаги сўзлари қизиқиш уйғотади: «Агар Темурбек авлодларидан баъзи мулкларни тортиб олган бўлсак ҳам, мулкпарастлик ва кичик мамлакатларга қаноат қилмаслигимиздан эмас, балки тақдир ҳукмига кўра шундай бўлди. Зеро, қазо меросий мулкни яна бизнинг қўлимизга ва ихтиёримизга қайтишини тақозо этади»³.

Абулхайрхон ўлимидан сўнг шайбонийлар хонадониди ички зиддиятлар сабаб сулола заифлашганига қарамай Муҳаммад Шохбахт даврига келиб шайбонийлар яна бир бор қаддларини тиклаш имконига эга бўлдилар. Муҳаммад Шохбахт Абулхайрхоннинг Шох Будоғ номи

¹ Масъуд ибн Усмон Қўҳистоний. Тарихи Абулхайрхоний. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 9989, 217 б-варақ;

² Ўша жойда, 231 а-варақ.

¹ Ўша жойда, 216а-218а-варақлар; Хабиб ас-сийар, 3-жидд, 3-қисм, 167-бет.

² Хабиб ас-сийар, 3-жидд, 3-қисм, 167, 213—215-бетлар.

³ Меҳмонномаи Бухоро, 72 б-варақ.

ўғлидан туғилган набираси бўлиб, биз уни асосан Мухаммад Шайбонийхон (1451—1510) номила яхши биламиз.

XV асрнинг 90-йилларидаёқ Мухаммад Шайбонийхон Мовароуннахрнинг бикинида мустақкам ўрнашиб олганди, яъни Ўттор, Сайрам, Туркистон (Йасси) унинг ҳукми остига ўтганди. У Хоразмга ҳам таҳдид солиб келарди. 1394 йили Мовароуннахр ҳукмдори темурий Султон Аҳмад (1451—1494) вафот этади. Бобур таъбири билан айтганда, «беклар иттифоқ қилиб» марҳумнинг укаси Султон Маҳмудни (1453—1495) тахтга ўтказадилар¹. Унинг ҳукмронлиги ҳам узокка бормаи, 1495 йили Самарқанд тахтини ўғли Бойсунғур (1477—1499) эгаллайди. Мовароуннахрдаги вазият кескинлашган йиллар айнаи шу замон бўлган десак тўғри бўлади. Зеро, маҳаллийчилик авж олиб, самарқандлик ва бухоролик беклар Бойсунғурни хисорлик бекларга ён босганликда айблаб, олий тахтга унинг укаси Султон Алини (1483—1501) ўтказиш пайига тушадилар. Мазкур қарама-қаршиликка дин пешволари ҳам аралашадилар. Вазиятнинг нечоғлик мураккаб бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладики, хожа Аҳрор авлодларидан Мухаммад Хожаги Бойсунғурни ёқдаса, хожа Йахё Султон Али томонида эди. Бобур таъбири билан айтганда, «Ҳазрати хожа Убайдулло (Аҳрор) авлодининг орасида бу сабабдин таас-суб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичигига муқаввий»². Бир сўз билан айтганда, мамлакат нафақат сиёсий, балки мафкуравий жиҳатдан ҳам иккига бўлинади. Бошқа томондан эса Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн Ҳисор ва Қундузга интилишини кучайтира бошлайди. 1496 йили Самарқанд тахти атрофидаги мазкур машмашалар хабари Фарғонага етиб боради. Бу ерда эса отаси ўлимидан сўнг ҳоким макомида Заҳириддин Мухаммад Бобур (1483—1530) фаолият бошлаганди. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзганди: «(Хабар келгач) биз ҳам Самарқанд, доияси (яъни даъвоси — А. З.) била... ўқ черик отландук»³. Бошқача айтганда, Самарқанд тахти учун яна бир даъвогар кўпайганди.

Бойсунғурнинг акаси Султон Масъуд (1475—1506) билан иттифоққа кирган Бобур 1497 йили Самарқандни қамал қилади. Бойсунғур ёрдам сўраб Туркистонга (Йассига) одам юбориб, Мухаммад Шайбонийхонни даъват

қилади. Пайтдан фойдаланган Мухаммад Шайбонийхон тезликда лашкар тортиб келган бўлса-да, аммо сўнгги паллада Бойсунғур айнаиб уни қабул қилмайди. Мухаммад Шайбонийхон яна орқага қайтиб кетади. Бойсунғур ҳам Самарқандни тарк қилгач, шу йили Бобур илк бор Самарқандга кириб тахтни эгаллашга муваффақ бўлди. Аммо бу ютук узокка чўзилмай тез орада Бобур ўзи йўқлигида Андижонни эгаллаб олган ракиблари билан курашиш учун Фарғонага жўнашга мажбур бўлади. Бир сўз билан айтганда, темурийлар хонадонида бошбош-докдик авжига чиққан, маҳаллий беклар мавқеи ошиб расмий сулолани тан олмай қўйганлар. Бундай шароитда Мухаммад Шайбонийхон учун Самарқандга интилиш табиий бир ҳол эди. Камолиддин Биноий шу муносабат билан, темурийлар ўртасида қарама-қаршилик ортиб бораётганидан хабар топган Мухаммад Шайбонийхон бу сулоланинг умри тез орада битишини билди, деб ёзганди⁴. Ҳақиқатдан ҳам кучга тўлиб келаётган Мухаммад Шайбонийхоннинг мўлжали тўғри чиқади. Ўзаро чиқишмаган темурийлар орасидаги парокандаликдан фойдаланган Мухаммад Шайбонийхон 1501 йили Самарқандни забт этишга муваффақ бўлади. Бобур Хуросон томон чекинади. 1503 йили Мухаммад Шайбонийхон Амударёдан ўтиб темурийларнинг сўнгги таянчи Хуросон учун курашни бошлаб юборади. Ўзаро уюша олмаган хуросонлик темурийлар ҳам жангда енгиладилар. 1507 йили Хиротда Мухаммад Шайбонийхон номидан хутба ўқилади. 1508 йили Мухаммад Шайбонийхон Хуросоннинг Жом, Марв, Машхад, Қандаҳор, Астробод каби муҳим марказларида ўз ҳукмини ўрнатишга эришгач⁵, темурийларнинг мамлакатдаги ва умуман Турон минтақасидаги 135 йиллик фаолиятига нукта қўйилади. Аввал Қобул, сўнгра Ҳиндистон томон юзланган Бобур 1526 йили Шимолий Ҳиндистонда темурийлар ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлади. Темурийларнинг Бобурдан таркаган авлодлари бу кўҳна заминда расман 1858 йилга қадар даврон сурадилар.

Хуросоннинг ҳам бўйсундирилиши амалда минтақанинг бир марказ (Самарқанд) остида бирлаштирилиши эди. XV асрнинг иккинчи ярми давомида темурийлар рўёбга чиқаролмай келган вазифани Мухаммад Шайбонийхон эплаганди.

¹ Бобурнома, 23-бст.

² Ўша жойда, 36-бст.

³ Ўша жойда, 37-бст.

⁴ Шайбонийнома. ЎзФА ШИ ҚЖ. Рақами 844, 25 а-варақ.

⁵ Бухарида қаранг: Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 353—358-бетлар; Аҳсан ат-таворих, 1-жилд, 91, 97—100, 106-бетлар.

XV аср охири ва XVI аср бошларида нафақат Туркистон (Турон), балки Эронда ҳам катта сиёсий ўзгаришлар юз беради. Чунончи, Ғарбий Эронда ҳокимиятга янги сиёсий куч — сафавийлар (қизилбошлар) келадилар. Гарчи манбаларда сафавийларнинг (1501—1732) келиб чиқиши ҳақида турлича талкинлар мавжуд бўлса-да (масалан, сафавийлар сулоласи насабини араблар, курдлар, турклар билан боғлаш ҳрллари бор), аммо бир нарсa фанда аниқ. Яъни, сафавийлар Кичик Осиё ва Ўрта Шарқдаги муайян бир туркий ҳарбий-сиёсий кучларга суянганлар, улар кўмагида ҳокимиятга келганлар, улар ёрдамида давлатни бошқарганлар¹. Уларнинг қизилбош дейилишига сабаб, бош кийимларининг қизил рангда бўлганлигидандир. Зеро, Кичик Осиё кавмларининг XIII—XIV асрлардаёқ қизил кулоҳ кийиб юрганликлари маълум.

Шундай қилиб, собиқ темурийлар салтанати барбод бўлиши билан XVI асрда Турон ва Эронда икки янги сиёсий куч — шайбонийлар ва сафавийлар (қизилбошлар) фаолият кўрсата бошлайдилар. Бошқача айтганда, уларнинг ўзаро тўқнаш келишлари муқаррар эди. Зеро, ҳар икковлари ҳам бир-бирлари томон ҳаракатда жадал эдилар. 1510 йили Марв атрофида Муҳаммад Шайбонийхон ва сафавийлар сардори Исмоил (1510—1524) ўртасида жанг юз бериб, ҳарбий-тактикавий усталик йўли билан Исмоил шайбонийлар қўшинини мағлубиятга учратади².

Муҳаммад Шайбонийхон ҳам шу тариқа жангда ҳалок бўлади. Исмоил буйруғига кўра унинг калласи олиниб пўсти шилинади, пўсти ичи сомон билан тўлдирилиб, сафавийларнинг ғарбдаги душманлари бўлмиш усмонлийлар ҳукмдори Султон Боязид II (1481—1512) ҳузурига жўнатилади. Бу билан Исмоил усмонлий ҳукмдорга ўз қудратини кўрсатиб қўймоқчи бўлгани аниқ. Муҳаммад Шайбонийхон бош чаноғига келсак, Исмоил уни олтин билан қоплаб базми жамшидларда унга май қуйиб қадах ўрнида фойдаланган.

Муҳаммад Шайбонийхон ўлимидан сўнг тахтга Кўчкунчихон (1510—1530), яъни марҳумнинг амакиси чиқади. Гарчи у расман йигирма йил мамлакатни бошқарган бўлса-да, аммо сулола ичида мавжуд баъзи бир қарама-қаршиликлар сабаб шайбонийлар Муҳаммад Шайбонийхон замонидек қатъий ички ва ташқи сиёсат

юрғиза олмаганлар. Натижада дастлабки йилларда (1511—1512) шайбонийлараро ички зиддиятлардан фойдаланган ҳолда ҳамда сафавийлар кўмагига суяниб, Бобур Самарқанд тахти учун курашни давом эттириш имконига эга бўлади. Бобур хавфини қайтаришда Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни Убайдулла султон жонбозлик кўрсатади. Умуман олганда худди мана шу султон олий тахтга ўтиргунга қадар шайбонийлар на.и.чки, на ташқи сиёсатда эътиборга молик тадбирларни амалга оширолмаганлар. 1530—1533 йилларда Кўчкунчихоннинг ўғли Абу Саъид ҳукмронлигидан сўнг ниҳоят олий ҳокимиятга Убайдулла келади. Шунда ҳам осонлик билан эмас. Чунончи, пойтахт Самарқандда ўрнашиб олган Кўчкунчихон авлодлари унинг шаҳарга кириб расм бўйича тахтга чиқишига тўсқинлик қилганликлари сабаб Убайдулла Бухорода олий ҳукмдор деб эълон қилинади. Демак, пойтахт ҳам ўша ёққа кўчади. Ғайратли ва удабурон Убайдуллахон (1533—1539) мамлакат ичкарасида тартиб ўрнатишда ва айниқса, Хуросонда Мовароуннахрнинг илгариги мавқеини мустаҳкамлашда кўп тадбирларни амалга оширади. Сафавийлар билан тенгма-тенг рақобатлашади¹.

Убайдуллахоннинг ўлимидан кейинги йиллар яна бир бор шунини исботладики, яққа ҳукмдорлик тузумида жамият ва давлат тақдири кўп ҳолларда олий ҳукмдор шахсига боғлиқ бўлиб қолади. Яъни, агар у удабурон, ақлли, шижоатли, узоқни кўра биладиган етук сиёсатчи бўлса, унинг ҳам, сулоланинг ҳам, ва албатта, жамиятнинг ҳам иши юришади. Акс ҳолда вақт ички низолар, ташқи тажовузлар мавжудлиги билан ўтиб, давлат ва жамият заифлашиб бораверади. Убайдуллахондан сўнг ҳам шундай бўлди. Абдуллахон I нинг қисқа ҳукмдорлигидан (1539—1540) сўнг мамлакатда қўш ҳокимиятчилик юзага келади. Бухорода Убайдуллахон ўғли Абдулазиз (1540—1550), Самарқандда эса Кўчкунчихон ўғли Абдуллатиф (1540—1551) ҳукмфармо эдилар. Авваллари ҳам кўрганимиздек, сиёсат бўшашган замонларда дин пешволарининг роли ошиб борганидек, мазкур йилларда ҳам мамлакатда йирик дин пешволаридан ҳисобланмиш жуйборий хожаларидан Муҳаммад Ислоом (вафоти 1563 йил) фаолияти тобора кўзга ташланиб боради. Ўтқир тафаккурли хожа Муҳаммад Ислоом бошданок ёш шайбонийзо-

¹ Қаранг: *Фаруқ Сумер*. Сафавий давлатининг барпо бўлиши ва ривожиди Анадўлу туркларининг роли. Анкара, 1992.

² Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 4-қисм, 56—60-бетлар.

¹ Силсилот ас-салотин, 116 6—120 а-варақлар; Аҳсан ат-таворих, 1-жилд, -240-246, 263-272, 274-278, 290-292-бетлар.

далардан бўлмиш, аммо нихоятда абжир ва уддабурон Абдулла султонни қўллаб-қувватлай бошлайди. Худди шундай ҳислатларга эга сиёсатчигина жамиятга ҳам, давлатга ҳам, ва албатта динга ҳам кўп фойда келтиришини у яхши билган. Абдуллахон II (1583—1598) амалий ҳокимиятни 1556 йилнинг охирларида қўлга киритгунга қадар Самарқанд ва Бухорода ҳукмдорлар бир маротаба ўзгаришга улгуради: Наврўз Аҳмадхон (1551—1556) ва Бурхонхон (1550—1556). Олий ҳукмдор сифатида расман Абдуллахон II нинг амакиси Пир Муҳаммад I (1557—1561), 1561 йили эса отаси Искандархон (1561—1583) эълон қилинган бўлса-да, аммо таъкидланганидек, амалдаги сиёсат тизгини Абдуллахон II ихтиёрида эди¹. Расмий хон сифатида эса у фақат 1583 йили, яъни отаси ўлимидан сўнг олий тахтга чиқади.

Абдуллахон II сўнгги йигирма йил давомида сиёсий бошдошдоклик натижасида парчаланган мамлакат ва минтақани бирлаштиришни бош мақсад қилиб, бу йўлда кўп ва муваффақиятли, шу билан бирга машаққатли ҳаракатларни амалга оширган буюк давлат арбобидир. У Самарқанд, Шаҳрисабз, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Термиз каби вилоятларни пойтахт Бухоро атрофида бирлаштириш йўлида кўплаб ҳарбий-сиёсий тадбирларни рўёбга чиқаради. Бу сиёсатнинг мураккаблиги нечоғлик бўлганини шундан ҳам кўрса бўладики, 1578 йили, яъни фаол сиёсат юргиза бошлаганидан йигирма йил ўтгандан кейин ҳам, Самарқанд, Хоразмни пойтахт ихтиёрида саклаб қолишдек юмушларни бажаришга мажбур бўлган. Хоразмни марказий ҳокимият доирасига киритиш учун уч маротаба урингани ва ахийри мақсадига 1596 йили, ўлимидан икки йил бурунгина эришганини олайлик. Хуллас, мамлакат сиёсий яхлитлигига эришиш осон кечмаган².

Абдуллахон II Амир Темурдан сўнг Дашти кипчоққа нисбатан катъий сиёсат юргиза олган ягона ва сўнгги давлат арбоби ҳисобланади. Чунончи, у 1582 йили мазкур йўналишда Бухоро ҳокимиятини тиклаш ниятида ҳарбий юриш уюштириб, Улуғтоққача (ҳозирги Қарағанда вилоятининг ғарбида, Сариксув дарёсининг шимолида жойлашган тоғлик) боради. Манбаларда шу муносабат билан кизиқ маълумот бор. Абдуллахон II Улуғтоққа етиб боргач тоғ тепасидаги бир минорада битилган қуйидаги сўзларга қўзи тушади: «Тарих етти юз тўқсон учинда,

қўй йили, ёзнинг ора ойи, Турон султони Темурбек икки юз минг черик била Тўхтамишхон юртига интиком учун юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб бу минорани курдирди. Тангри нусрат бергай, иншооллох. Тангри эл кишига раҳмат қилгай. Бизни дуо билан ёд қилгай». Мазкур битиклар 1391 йили Амир Темур Тўхтамишхонга қарши лашкар тортган кези шу тоғ устига чиқиб, бу ерда бир минора курдириб, унга ёздирган хотира сўзлари эди. Абдуллахон II Соҳибқирон ҳақида дуолар ўқиттириб, ўзи ҳам қарши томонда бир минора қуришга буйруқ беради. Ва унга «Қимки бу манзилга қадам қўйса, хайрли дуо ила бизни ёд айласин» сўзларини ўйдиртиради¹. Мазкур гувоҳликлар Абдуллахон II нинг Амир Темур даври Туронзамин шухрати ва қудратини тиклаш нияти нечоғлик баланд бўлганлигидан далолатдир, албатта.

Фикримиз исботи сифатида Абдуллахон II нинг 1563 йилиёқ шайбоний Қучумхонга лашкар бериб, уни Сибирь хонлигида ҳокимиятга қелишида қўллаб-қувватлаганлиги ҳамда Сибирь хонлигининг Бухоро билан яқиндан сиёсий-иқтисодий ва диний алоқаларда бўлганлигини келтириш мумкин. Агар биз Абдуллахон II нинг 80-йилларда Хуросонда, айниқса, унинг марказлари Хирот, Машҳадда, 90-йилларда эса Сейистон, Гармсир ва то Ҳилманд дарёсигача бўлган ерларда Бухоро ҳокимиятини ўрнатганини, Қандаҳорни камал қилганини назарда тутсак, у ҳолда биз Абдуллахон II даврида Улуғтоғдан Ҳилманд дарёсигача, Сибирь хонлигидан Машҳадгача бўлган улкан ҳудуд яна бир бор марказий ҳокимият — Бухоро қўл остида бирлашганининг гувоҳи бўламиз. Бундай натижага Амир Темурдан сўнг Абдуллахон II эришди, ҳолос.

Абдуллахон II 1598 йили олтмиш беш ёшида вафот этган. Умрининг сўнгги йилларида у ўғли ва валиаҳди Абдулмўмин (1568 йили туғилган) билан бир оз қарама-қаршилиқда бўлгани маълум. Аниқроғи, манбаларда берилган таърифга кўра, шайбонийлар орасида шижоат, мардлик ва ҳудожўйликда беназир Абдулмўмин отасидан олий тахтни талаб қила бошлайди. Юқорида айтилган ҳолат, Искандархон расман олий ҳукмдор бўлса-да, аммо амалий ишни Абдуллахон II нинг ўзи бажарганини вақт килиб олган Абдулмўмин ниятидан қайтмай, олий тахт учун очикчасига бўлмаса ҳам ҳар ҳолда кўп уринган. Лекин тез орада отасининг куни битиб 1598 йили у расман хонлик курсисига ўтиради².

¹ Абдулланом, 1-жилд, 239, 299-бетлар.

² Абдулланом, 2-жилд, 201-217; Шажарайи турк, 143, 147, 150—157-бетлар.

¹ Силсилот ас-салотин, 125 б-варақ.
² Ўшажоёда, 144а—147а-варақлар.

Абдулмўмин ўз мавкеини мустахкамлаш йўлида, тахтга даъвогарлик йилларида отаси томон бўлган баъзи бир амирларни қатл эттиради. Бу билан ҳам чекланмай, ҳатто шайбоний шахзодаларни ҳам аямайди. Сўнг эса салтанат ишларига киришиб, аввал шу йили Тошкентда юз берган шайбоний султонлар исёнини бостиради. Кейин Хуросонда ўз мавкеини янада мустахкамлаш ниятида йўлга чиқади. Ўша давр тарихчиларининг гувоҳлик беришларича, Абдулмўмин қизиққон, чўрткесар шахс бўлиб, отаси даврида хузур-халоват ва таквога ўрганиб қолган бухоролик бир қатор бекларнинг пайига тушган. Улар буни сезиб мазкур Хуросон юришига йўлга чиққан, Ўратепа ва Зомин оралиғига етиб борган Абдулмўминга қарши суъикасд уюштириб, уни ўлдирадилар¹. Тахтга сўнгги шайбоний ҳукмдор Пир Муҳаммадхон чиқади. Орадан икки йилча вақт ўтиб — 1601 йили Самарқанд ҳокими Боки Муҳаммад билан курашда енгилган Пир Муҳаммадхон тақдири билан бирга умуман шайбонийлар сулоласи тақдири ҳал бўлади. Зеро, Боки Муҳаммад бошқа бир сулола — аштархонийлар намояндаси эди. Демак, 1601 йили мамлакатимиз сиёсий саҳнасига янги сулола — аштархонийлар чиқади.

Шайбонийлар даври давлат бошқаруви масаласига тўхталиб ўтсак. Шайбонийлар замони давлат бошқаруви ҳақида сўз кетганда темурийлар ва айникса чингизийлар босқинидан аввалги замонлардаги каби давлат идоралариаро тақсимотда мавжуд бўлган аниқ кўринишлар тўғрисида сўз юритиш қийинроқ. Бунинг бош сабаби, бир томондан, кўрилатган давр тарихий ва бошқа турдаги манбаларнинг кам ўрганилганида бўлса, иккинчи томондан, кўчманчи, ярим кўчманчи турмуш тарзи анъаналари мустахкам Жўчи улусидаги (Дашти қипчоқдаги) ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг шайбонийлар фаолиятида сақланиб қолганидандир. Аниқроқайтганда, шайбонийларнинг Дашти қипчоқдан Мовароуннахрга кириб келишлари билан мазкур биринчи маконда мавжуд айрим анъаналарнинг ҳам Туркистон марказига тарқалиши учун шароит туғилганди. Худди шу сабаб ҳам ўзбек давлатчилигининг сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ануштегинийлар, темурийлар даврида мавжуд бўлган давлат бошқарув тақсимоти шайбонийлар замонида келиб консерватив йўналишда ривож топа бошлади. Яъни даргоҳ ва унинг атрофидаги хизматлар

мавкеи кучайиб бориб, ижроия ҳокимиятидаги девонлар тизими фаолияти чегараланиб қолган. Албатта, буларнинг бари муайян бир жараён давомида содир бўлгани шубҳасиз.

Шундай қилиб шайбонийлар ҳукмронликлари йилларида ҳам энг олий давлат идораси даргоҳ ҳисобланган. Унинг тепасида табиий равишда олий ҳукмдор — хон турган. Олий ҳукмдорлик отадан болага эмас, балки сулоладаги энг улғў ёшдаги намояндага ўтиши тартиби дастлабки шайбонийлар даврида сақланган бўлса-да, аммо юқорида кўрганимиздек, асосан XVI асрнинг 40-йилларидан бошлаб сулола ичидаги оилавий анъана устун чиқа бошлаган. Абдуллахон II даврига келиб эса бу ҳолат аниқ бир шаклга тушган (биз бу ерда расмий ҳокимиятни Искандархондан ўғли Абдуллахонга ва Абдуллахондан ўғли Абдулмўминга ўтганини назарда тутмоқдамиз). Шунга қарамай шайбонийлар сулоласидаги давомийлик масаласи сўнгги пайтларгача муайян шаклга эга бўла олмади. Чунончи, Абдулмўминдан сўнг тахт шайбонийлар хонадонидан тирик қолган Пир Муҳаммад II га ўтди. Тахт вориси наввоб, қуғулхоний, кичик хон деб аталганлигини ҳам эслатиб ўтмоқчимиз. Абдуллахон II замонида валиаҳдга Балх вилояти ҳокимлигини топшириш анъанаси ҳам шаклланиб борган бўлса-да, аммо шайбонийлар фаолиятига тез орада чек қўйилиши сабаб мазкур анъана ривож топмай қолган (бундай расм кейинги сулола аштархонийлар даврида кўпроқ жорий бўлган).

Даргоҳдаги хондан кейинги муҳим давлат вазифаси нақиб ҳисобланган. Таржимда сардор, бошлик, етакчи маъносини берувчи нақиблик мансаби амалда анча кенг мазмун ва ваколатга эга бўлган. Нақиб хоннинг энг яқин ва ишончли кишиларидан ҳисобланган. Расмий қабул маросимларида унинг олий ҳукмдордан чап томондан биринчи бўлиб жой олиши нақибнинг даргоҳда тутган¹ юксак мақомидан далолатдир. Хоннинг фармон, ёрликларида ҳам нақиб номи биринчи бўлиб зикр этилган. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда ҳарбий масалаларда олий ҳукмдорнинг биринчи маслаҳатчиси сифатида қаралган. Масалан, 1570 йили Бухорода яна бир бор ўз ҳокимиятини тикларкан, бухороликлар томонидан ўртага солинган машҳур Қосим шайх Азизон (вафоти 1578 йил) билан музокарага Абдуллахон II ўз нақибини юборади¹. Ҳарбий юришларни уюштириш, давом этти-

¹ Ўша жойда, 1486—1556-вараклар; Муқимханская история, с. 69—70.

¹ Абдулланом, 2-жилд, 79-бет.

риш, душман ҳарбий имкониятларини ўрганиш юмушларини ҳам хон нақибга юклаган, унинг маслаҳати билан қарор қабул қилган. Шунингдек нақибларга масъулиятли элчилик вазифалари ҳам юклатилгани маълум. Нақибларнинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, бу лавозимга асосан пайғамбар авлодлари ҳисобланмиш саййидлар хонадонига мансуб кишилар тайинланган. Афтидан, бу билан сиёсат ва мафкура жиловини даргоҳ доирасида тутиб туриш, мафкуравий ҳаёт тизгинини бутунлай тариқатлар ихтиёрида мужассамлашишининг олдини олиш мўлжал қилинган бўлса керак.

Давлат аҳамиятига молик мансаблардан яна бири оталиқдир. Номидан ҳам кўриниб турганидек, оталиқ қилмоқ, отасининг ўрнини босмоқ мазмунини берувчи мазкур лавозим марказий ҳокимиятнинг жойлардаги, яъни вилоят(мулк)лардаги сиёсатини белгилашда катта аҳамият касб этган. Зеро, олий ҳукмдор вилоятларни сулола намояндалари — шахзодалараро тақсимлаб берар экан, уларга оталиқ, яъни ўз назоратчисини, ишонган шахсини тайинлаган. Айниқса, балоғат ёшига етмаган шахзодалар вилоятларга тайинланган ҳолларда, улар то улғайиб мустақил фаолият кўрсатиш даражасига етгунликларига қадар, давлат ишларини бошқаришдек оғир юк ҳудди мана шу оталиқлар зиммасига юклатилган. Демак, бундай ҳолларда амалда оталиқдар бутун бир вилоят тақдирини, унинг марказ билан муносабатлари қандай бўлишини ҳал этиб келганлар. Бундан чиқадики, оталиқларнинг асосий вазифаси жойлар — вилоятлар билан боғлиқ бўлган.

Олий ҳукмдор чиқарган ҳукмлар, ёрликлар ва бошқа расмий ҳужжатларни ўз эгалари, масъулларига, ижрочиларига етказиш тадбирларига парвоначи жавобгар бўлган. Уруш пайтларида эса улар ҳарбий етакчилик вазифалари билан ҳам шуғулланганлар.

Даргоҳга тушган арзларни қабул қилиш, жавобини бериш ҳамда мамлакатдаги ижтимоий адолат тартибларига риоя қилишнинг назорати каби юмушларга додхоҳ мутасадди эди. Шунингдек у элчиларни қабул қилиш, элчилик юмушларини ташкил этиш ва ҳатто шахсан элчи сифатида бошқа мамлакатларга бориб келиш каби тадбирларни ҳам амалга оширгани маълум.

Даргоҳдаги яна бир муҳим лавозимлардан бири бу кўкалдош ҳисобланади. Мазмунидан ҳам кўриниб турганидек, улар олий ҳукмдорга ва расмий сулолага энг яқин кишилардан бўлган. Одатда, кўкалдошнинг ижтимоий

моҳияти расмий сулоланинг бирон вакили билан бир онани эмганлик билан тушунтирилади. Демак, кўкалдош даргоҳнинг энг ишончли кишиларидан ҳисобланиб, унга топшириладиган вазифалар ҳам шу қадар нозик ва масъулиятли бўлган. Бир сўз билан айтганда, мазкур мақом вазифаси мамлакатда олий ҳукмдор олиб бораётган сиёсат дахлсизлиги, унга кишиларнинг муносабатлари билан боғлиқ юмушлардан иборат эди. Масалан, юқорида келтирилган Абдуллахон II ва Абдулмўмин ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф этишда, Абдулмўмин ҳаракатлари ва мақсадларини олдиндан билиб, хонга тўғри маълумот беришда асосий ўринни Қулбобо кўкалдош тутгани маълум. Худди шунинг учун ҳам Абдулмўминтаҳтга чиққандан сўнг дастлаб қилган ишларидан бири Қулбобо кўкалдошдан қутилиш бўлган (уни қатл эттирган).

Сулола ички муносабатларига оид тадбирлар, чунончи, олий ҳукмдор билан шахзодалар ўртасидаги алоқаларни тегишли тартиб асосида йўлга қўйиш ишини хон ясовули олиб борган. Чунончи, шахзодаларни хон томонидан қабул қилиш, уларнинг пешкашлари, арзлари, илтимосларини етказиш каби тадбирлар шулар жумласидандир.

Даргоҳдаги хавфсизлик, тартиб, келди-кеттидан ҳабардорлик каби тадбирлар эшикоғабоши бошлиқ хизмат бўйнида бўлган. Чап эшикоғоси, ўнг эшикоғоси, эшикоғоси каби ички тақсимотлари бўлган бу хизмат вакиллари уруш пайтларида олий ҳукмдорнинг энг муҳим ҳарбий топшириқларини ҳам бажариб борганлар.

Умуман олганда, ўша замонларга хос равишда давлатнинг бирон-бир хизмат идораси, хизмат тури намояндалари уруш пайтларида ўзларининг тўғридан-тўғри вазифаларига қўшимча равишда ҳарбий фаолият билан ҳам шуғулланиб келганлар. Буни биз мироҳур (олий ҳукмдорга тегишли йилки, от-улов, уларнинг таъминоти қабиларга масъул), шиғовул (чет эл элчиларини қабул қилиш бўйича махсус хизмат бошлиғи), қушбеги (подшоҳона ов тадбирларини уюштирувчи), чухрабоши (махсус ҳарбий қисм бошлиғи), баковулбоши, дастурхончи каби хизматлар фаолияти орқали ҳам кўришимиз мумкин. Яъни улар ўз идоравий вазифаларидан ташқари ҳарбий юмушларни ҳам бажариб келганлар.

Даргоҳ билан боғлиқ бошқа бир қатор хизматлар ҳам

¹ Силсилот ас-салотин, 147а,—149а-варақлар.

бўлгани аник: кўрчибоши (курол-аслаҳа хизмати бошлиғи), унинг амалдорларидан бўлмиш жибочи; жарчи, тавочи, қоровулбеги, туғбеги, китобдор, мирзабоши, муншій, муҳрдор, хазиначи, меҳтар ва ҳоказо.

Даргоҳ фаолиятида катта мавқега эга бўлган лавозимлардан бири шайхулислом бўлиб, давлат ва жамиятдаги мафқуравий ҳаётда унинг ўрни фавқуллоҳда эди, десак хато бўлмайди. Юқорида айтилган маълумот: Абдуллаҳон II ни тахт учун курашда қўллаб-қувватлаган хожа Ислоҳ ҳам ана шундай юксак мақомда бўлганини эслаш кифоя. Дин пешволари ва муассасалари нафақат ижтимоий ҳаётда, балки иқтисодий муносабатларда ҳам ўз мавқеларини йўқотмаганлар. Шу сабабдан ҳам вақф мулклари билан шуғулланувчи махсус хизматлар жорий этилган бўлиб, уларни мамлакат миқёсида бош садр, жойларда эса садрлар бошқарганлар.

Суд ишларига келинганда, мамлакат миқёсида тизимга бош қози етакчилик қилган бўлса, ҳарбийлар ҳаётида юз берадиган ҳуқуқий масалаларни асқар қозиси ҳал қилиб борган. Шу билан бирга ҳарбий қози ҳам, маҳаллий қозилар ҳам бош қозиға бўйсунганлар. Мамлакатдаги ахлоқий нормаларга риоя қилиш, айниқса амалдорлар, ҳатто дин пешволари орасидаги шу масалаға муносабат нечоғлигини билиб бориш иши билан мухтасиб (раъис) шуғулланган.

Шайбонийлар давридаги девонлар тизими ҳақида фикр юритиш бир оз мушкулроқ. Зеро, X—XII асрлар ва теурийлар даврида бу борада тақсимот анча яққол кўзга ташланган бўлса, XVI асрдан бошлаб юқорида ишора қйлинганидек, ижроия тизими кўпроқ даргоҳдаги турли хизматларда мужассамлаша борган. Зеро, қолоқ муҳит — қўчманчиликдан чиққан шайбонийлар ва улар суянган ҳарбий-сиёсий қучлар учун Мовароуннаҳр маданий таракқиёти махсули бўлмиш девонлар тизими бегона эди. Шу сабабдан ҳокимият тақсимои хусусида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Чунончи, илгариги замонларда кўрганимиз, давлат назорати хизмати (девони мушриф) эндиликда тўғридан-тўғри даргоҳда қўқалдош фаолиятида ўз амалий ифодасини топа бошлаган. Шундай бўлса ҳам девоннинг шайбонийлар саройидаги мавқеи хусусида маълум бир тасаввурға эга бўлиш имкони бор. Чунончи, Ҳофиз Таниш Бухорий гувоҳликларига кўра, девонбеги мамлакатнинг муҳим ишларидан, мол-мулк, яъни молия, солиқ, ер-сув масалалари, вилоятлар бўйлаб амалдорға иш тақсимлаш, мансабларға тайинлаш ва буларнинг бар-

часи ҳақида олий ҳуқмдорға ҳар қуни ҳисобот бериб туриши керак бўлган¹. Демак, девонбеги (бош вазир) нима бўлганда ҳам ўзининг илгариги мақомини ҳар ҳолда бутунлай йўқотмаган.

Бошқа девонларға келсак, манбаларда уларнинг номи кўп ҳам тилға олинавермайди. Бундан чиқадики, ушбу даврда улар ўз аҳамиятини йўқотган. Тилға олинганларидан, ҳуқмдор сулолаға тегишли ер-сув ва мол-мулк бошқаруви, назорати ҳамда солиқ ишларига масъул девонни кўрсатиш мумкин. Биламизки, ҳуқмдор сулола намояндалари катта бойлик: мол-мулк, тегирмон, қорхоналар, дўқонлар, қарвонсаройлар, ер-сув эгалари бўлганлар. Ана шу йўналишдаги ишларни девони сарқори ҳосса олиб борган. Юқорида тилға олинган мухтасиб (раъис) хизмати ҳам илгарӣ алоҳида девон миқёсида фаолият кўрсатганини биламиз. Аммо кўрилайётган даврда мухтасиб девонига ишора манбаларда йўқ бўлгани учун ҳам биз уни Даргоҳ хизматлари доирасида тилға олдик. Шу билан бирға «Абдуллонома»да вазирлар тилға олинади². Аммо уларнинг вазифаси хусусида тўхталинмаган. Балки улар бир девон доирасида фаолият кўрсатгандирлар.

Бир неча сўз маҳаллий бошқарув ҳақида. Айтилганидек, вилоятлар асосан ҳуқмдор сулола намояндалари орасида мулк ўрнида тақсимлаб берилган. Шунингдек вилоятларға йирик амалдорларни тайинлаш тартиби ҳам бўлган. Биз юқорида кўриб чиққан турли хизматларнинг қўпчилигини маҳаллий бошқарув тизимида ҳам учратиш мумкин. Айниқса, бу ҳолат Балх вилояти мисолида кўзга яққол ташланади³. Шайбонийлар замонида ҳам қалъа бошлиғини қутвол дейиш расм бўлган бўлса-да, шу билан бирға бориб-бориб у шаҳар ҳокими мақомини ҳам қасб этади.

Дехқончилик ҳақида сўз юритганда, одатдагидек, аввало суғориш ишлари қай даражада йўлга қўйилганини айтиш жоиз. Бу борада шайбонийлар даврида ҳам бир қатор тадбирлар амалға оширилгани маълум. Бунда суғориш ишларида табиий таянч бўлиб келган анъанавий манбалар — Зарафшон, Чирчик, Сирдарё, Амударё, Вахш, Мурғоб дарёлари имкониятларидан фойдаланилгани ҳам, шубҳасиз. Масалан, «Меҳмонномаи Бухоро» муаллифи Сирдарё дарёси имконлари ҳақида сўз юритар экан, бу

¹ Абдуллонома, 2-жилд, 89, 212-бетлар.

² Уша жойда, 185-бет.

дарёнинг кечув жойларидан, ирмоқларидан қўплаб катта анҳорлар қазилгани ва улар суви билан атрофдаги экинзорлар суғорилганини алоҳида таъкидлайди. Айниқса, Сиғноқ атрофини ободонлаштиришда бу якқол кўрсатилган¹. Мазкур муаллиф Фазлуллоҳ ибн Рўзбихонга ҳомийлик қилган Муҳаммад Шайбонийхон 1502 йили Зарафшон дарёсининг Оқдарё ва Қорадарёга айирилиш ерида қўприк — сув айиргичини бинр қилдирганини биламиз. Умуман олганда, Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмронлик йиллари ва ҳатто унинг ўлимидан сўнг мамлакатда юзага келган сиёсий бекарорлик йилларида ҳам сунъий суғориш ишларининг аҳамияти йўқолмаган. Бунинг билан XVI асрнинг йигирманчи йилларида тузилган вакфномалардан бирида келтирилган маълумотлар орқали кўришимиз мумкин. Чунончи, биргина Кеш вилоятида Қашқадарё ирмоқлари бўлмиш Сурхоб, Рудакдан атроф қишлоқларга қазилган ўндан ортиқ каналлар ишлаб тургани маълум². Лекин сунъий суғориш ишлари XVI асрда гуркираган пайт бу Абдуллахон II замонида тўғри келади. Фикримиз исботи сифатида 1582 йили Зарафшон дарёсида қурилган Кармана қўприги (Пули Кармана) — сув айиргичи, 1583 йили Нурота тоғларида қурилган Оқжоб сув омбори, Зарафшон дарёси сувини тегишли ҳудудларга тақсимлашда катта аҳамият касб этган Меҳтар Қосим, Чаҳорминор, Жондор қўприк сув айиргичлари, Зарафшон дарёсидан Жиззах воҳасигача тортилган ва Сангзар дарёси билан туташувчи Туятортар канали, Мурғоб воҳасидаги Ховузихон сув омбори, 1556—1557 йиллари қурилган ва Саманжукдаштини ободонлаштиришда катта аҳамият касб этган Хожа Кааб канали, 1559—1560 йиллари бунёд этилган Афшона канали, 1568—1569 йиллари Амударёдан Чоржўйгача тортилган, Мурғоб дарёсидан Марв атрофига чиқазилган каналлар, 1577—1579 йиллари амалга оширилган Ҳисор ва Ромитон, 1579—1585 йиллари Вахш дарёсидан қазилган сунъий суғориш иншоотлари қабиларни келтиришимиз мумкин. Чунончи, ҳужжатларга қўра, ана шундай тадбирларда ўн минглаб мардикорлар қатнашган. Булар, албатта, йирик сув иншоотларидир. Улардан ташқари маҳаллий аҳамиятга молик анҳорлар, ариқлар қазииш, уларни тозалаш (масалан, Тошкент вилоятдаги Зах ариқ), сардобалар қуриш каби тадбирлар ҳам доимо амалга ошириб борилганини назарда тутиш лозим.

¹ Меҳмонномаи Бухоро, 74, 116—177-бетлар.

² Мукминова Р. Т. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. Вакфнома. Тошкент, 1966, с. 288.

Суғориш ишларининг йўлга қўйилгани табиий равишда ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик, ипакчилик каби соҳаларнинг ривожланиб боришига йўл очиб бергани ўз-ўзидан маълум.

Ишлаб чиқаришга келсак, шайбонийлар замонида ҳам тикувчилик (пахта, ипак матолар), кулолчилик, темирчилик, қуролсозлик, заргарлик, дурадгорлик, қоғоз, қурилиш ашёлари ишлаб чиқариш каби қатор соҳалар фаолият кўрсатиб, ички ва ташқи бозорда сотиладиган турли турдаги, махсулотлар тайёрланган. Бу махсулотлар (ипак жун, ип газламалар, пилла, гилам, қуруқ мевалар, ширинликлар, қорақўл ва бошқалар) билан савдогарлар Эрон, Ҳиндистон, араб ўлкалари, Хитой, Аштархон, Нўғой, Қозон хонликлари, сўнгги уч хонлик Россия томонидан босиб олинган (XVI асрнинг 50-йиллари), Россия каби ўлкаларга қатнаганлар.

Ички савдо, умуман аҳоли турмушини яхшилаш ниятида пул ислохотлари ҳам ўтказилгани маълум. Чунончи, 1507—1509 йиллари Муҳаммад Шайбонийхон то шу вақтгача мавжуд турли ўлчов ва оғирликдаги тангалар ўрнига бир хил оғирлик ўлчовидаги (5,2 г) қумуш ва мис тангаларни жорий этади. Бу, албатта, пул-савдо муносабатларини барқарорлаштиради. Аммо Муҳаммад Шайбонийхон ўлимидан сўнг, бир томондан, шайбонийлараро қарама-қаршилик, иккинчи томондан, Бобурнинг Самарқандни олиш ниятидаги ҳарбий юришларидаги жанглар мамлакат иқтисодий ҳаётига катта зарар бўлиб, пул қадрсизланган. Шунинг учун ҳам Қучқунчихон 1515 йилдан бошлаб пул ислохотида киришиб, фақат 1527 йилга келиб аҳволни тўғрилашга эришади¹.

Шайбонийлар меъморчилик ишларида ҳам ўзларидан қатор ёдгорликлар қолдирганлар, турли мақсадга мўлжалланган қурилиш ишларини амалга оширганлар. Бу борада нафақат сулола намояндалари, балки ўз даврининг кўзга кўринган ва катта моддий имкониятга эга қишлоқлари ҳам четда қолмаганлар. Чунончи, Самарқанддаги Муҳаммад Шайбонийхон қурдирган Хонийа, Абу Саъид, Қулбобо Қўқалдош номи билан боғлиқ мадрасалар; Бухорода шаҳар деворининг таъмирланиши, Мир Араб, Абдуллахон, Модарихон (Абдуллахон онасига аталган), Гавкушон, Жўйбор, Фатхулла қушбеги, Муҳаммад-хожа Порсо, Марокан, Қулбобо Қўқалдош (Қўқалдош) мадрасалари, Калон, Хожа Зайниддин, Баланд, Абдулла-

¹ Қаранг: Нумизматика и эпиграфика. X, 1972.

хон, Чор Бакр (хонақоси билан) масжидлари, Заргарлар, Саррофлар, Телпакфурушлар, Ўқчилар, Унфурушлар тоқлари, Абдуллахон тими; Тошкентда Кўкалдош мадрасаси, Каффоли Шоший макбараси, Барокхон мадрасаси; Туркистонда (Йасси) Мухаммад Шайбонийхон масжиди; Карманада Қосим шайх масжиди; Балхда қалъа деворининг таъмири (узуңлиги тахминан 14 км), Абдуллахон, Қулбобо Қўкалдош (Қўкалдош) мадрасалари, Қўкалдош масжиди ва работи, бир қатор чорбоғлар; Хиротдаги Қўкалдош мадрасаси; турли шаҳарларда қурилган кўплаб қарвонсаройлар, ғаммомлар, бозорлар ва бошқа қатор қурилиш, таъмирлаш ишлари шулар жумласидандир. Манбаларда ёзилишича, биргина Абдуллахон II даврида минтақада 1001 та работ ва сардоба (усту берк сув омбори) қурилган экан¹.

Шайбонийлар даврида фан ва маданиятнинг ривож топишида мазкур сулола намояндаларининг тутган ўрни катта бўлгани, шубҳасиз. Аввало, уларнинг ўзлари ниҳоятда ўқимишли шахслар эдилар. Чунончи, Мухаммад Шайбонийхон, Қучқунчихон, Убайдуллахон, Рустам Султон, Абдулазизхон, Жавонмардали Султон каби шайбонийлар туркий ва форсийда шеър битганлар, диний ва дунёвий илмларда етарли салоҳиятга эга бўлганлар. Мухаммад Шайбонийхон ёшлигида таълимни Бухоро мадрасасида олган. Убайдуллахоннинг мусика илмига катта рағбати бўлгани, мусикий асбоблар қалгани, нозик хуснихат эгаси бўлгани маълум. Абдуллатифхоннинг тарих, илми нўжум борасида салоҳияти жуда юқори бўлган. Абдуллахон II нинг эса диний илмлардан кўплаб таълим олганини ҳам биламиз. Абдулазизхон ва Абдуллахон II га тегишли қитобхоналар ўз замонасининг энг йирик қитоб хазиналари ҳисобланган, уларда қўлёзма асарларни қўчириш, таъмирлаш, уларга безаклар ишлаш билан ҳам шуғулланилган. Шайбонийлар даврида ҳам тарих илми кўп ривож топган. XVI аср тарихини ёритиб берувчи «Таворихи гузида, Нусратнома», Мулла Шодийнинг «Фатҳнома», Биноийнинг «Шайбонийнома», Мухаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Абдуллох Насруллохнинг «Зубдат ал-асор», Фазлуллох Рўзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Зайниддин Восифийнинг «Бадойе ал-вақое», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» каби мумтоз тарихий асарлари фикримиз далили бўла олади. Бундан ташқари Мухаммад Шайбо-

нийхон даврида Биноий «Ажойиб ал-маҳлуқот» географик асарини, Қўчқунчихон буйруғи билан Мухаммад Бухорий Рашидиддин Фазлуллохнинг машҳур «Жоме ат-таворих» асарини, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарини форсчадан ўзбек тилига ўтирганини ҳам эслатиш жоиз.

Тарихий ва бошқа турдаги манбаларда мужассамлашган маълумотларга қўра, XVI асрда мамлакатнинг турли марказларида юзлаб олимлар, шоирлар, тарихчилар, расомлар, хуснихат эгалари фаолият кўрсатганлар. Биргина Бухоронинг ўзида бир вақтда ўнлаб илм ва маданият намояндалари ижод қилганлар. Улар орасида қомусий илм эгалари ҳам кам бўлмаган. Масалан, биз кўпроқ шоир сифатида биладиган мавлоно Мушфиқий (1538—1588) фалсафа, астрономия, фикх, ҳисоб, физика, мусика, араб тили каби соҳаларда ҳам етук саналган. XVI асрда тиббиёт соҳасида ҳам асарлар яратилган. Чунончи, Қўчқунчихон ва Абу Саъидхон замонларида яшаган машҳур табиб ва олим Султон Али «Дастур ал-илож», «Муқаддимаи дастур ал-илож» рисолаларини битиб, уларда инсон танаси қасалликлари шарҳи ва даъволари тўғрисида фикр юритади. Қўз қасалликларига оид ишларни Абдуллатифхон шахсий табиби Мухаммад Йусуф, Наврўз Аҳмадхон саройида Шоҳ Али табиб олиб бориб, тегишли асарлар ёзганлар («Қўз табиблари учун қўлланма», «Қўз қасаллигига оид асарлар сараси» ва бошқалар). Мухаммад Йусуфнинг яна икки асари маълум: «Иситмани ўрганишга доир», «Қон томири (пульс) ва сийдик». 1562—1567 йиллари Убайдуллох Қаҳҳол томонидан яна бир муҳим қомусий асар «Қасаллик шифоси» ёзилган.

Энди шайбонийлар давридаги ташқи сиёсий алоқалар тўғрисида бир неча оғиз сўз юритсак. Шайбонийлар ҳокимият тепасига келган йилларда ва улар фаолият юритган XVI асрда минтақа атрофидаги сиёсий манзара теурийлар замонига нисбатан анча ўзгариш топган. Бу, энг аввало, Эронда сафавийлар ва Шимолий Ҳиндистонда бобурийлар (теурийлар) ҳокимиятининг ўрнатилиши билан боғлиқдир. Бир сўз билан айтганда, Туркистон, Эрон, Шимолий Ҳиндистондан иборат улкан ҳудудда бир вақтда ўзига яраша қудратга эга уч сиёсий қуч: шайбонийлар, сафавийлар ва бобурийлар фаолият юргизганлар. Табиий равишда уларнинг манфаатлари ўзаро тўқнашмай иложи йўқ эди. Ана шу манфаатлар қесишган «нуқта» бўлиб Хуросон ҳисобланган. Хуросон эса сиёсий-ҳарбий ва иқтисодий-савдо. жиҳатларидан муҳим аҳамият

¹ Силсилот ас-салотин, 147-варақ.

касб этган. Уни Туркистон, Эрон, Ҳиндистон йўналишларидаги дарвоза деса бўларди.

Шайбонийлар каби бобурийлар ва сафавийлар ҳам туркий харбий-сиёсий кучга суянганлар. Улар ўртасида ўхшашликлар ҳар ҳолда кўп эди. Аммо шайбонийлар ва бобурийлардан фаркли ўларок, сафавийлар шиа мазҳабини расмий давлат мафкураси даражасига кўтарганлар. Бу ҳолат Хуросон учун курашга мафкуравий тус бериш имконини туғдирган эди. Бундай «мафкуравий кураш»да бобурийлар асосан четда турганлари ҳолда шайбонийлар ва сафавийлар қарама-қаршилиги ниҳоятда авжига чиққан. Бутун XVI аср юзасидан ҳулоса қилинганда, Хуросонни назорат қилишда Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон ва Абдуллахон II даврида шайбонийлар устун турганлар. Қолган пайтларда эса сафавийлар ташаббусни қўлга олишга эришганлар. Хуросон учун курашда сафавийлар йўлига ғов бўладиган бир тўсиқ бор эди. У ҳам бўлса, уларнинг шимоли-ғарбидаги қўшнилари ва ашаддий рақиблари усмонлийлар салтанати ҳисобланган. Сафавийлар Хуросонга юзланганларида шимоли-ғарб ҳоли қоларди ва аксинча. Шайбонийлар бундан усталик билан фойдаланиб келганлар. Сафавийларга қарши курашга улар бобурийларни ҳам жалб қилишга кўп уринганлар. Икки томон ўртасида элчилар айирбошлангани, улар келтирган номалар ҳақида манбаларда маълумотлар етарли¹. Бунда асосан сафавийларнинг бидъат йўлига кирганликлари (яъни шиалик) байроқ қилиниб, шайбонийлар бобурийларни биргаликдаги курашга чорлайдилар. Бу ҳол, айниқса, Абдуллахон II ва Акбар ёзишмаларида кўзга яққол ташланади. Аммо бобурийлар бирон марта ҳам шундай таклифларга амалий жавоб бермаганлар. Зеро, уларнинг ўзларида шайбонийлар билан сулолавий ва мулкый келишмовчиликлар бор эди. Чунончи, биз Бобурнинг бир неча маротаба Самарқанд тахтини шайбонийлардан тортиб олиш борасидаги уринишларини биламиз. Сўнгги 1511—1512 йилги уринишда у сафавийлар харбий кучига суянган ҳолда иш тутади. Гарчи мақсадига эришиб, Самарқанд тахтини эгаллаган бўлса-да, аммо мафкуравий масалада хатога йўл қўйган. Яъни шиа мазҳабидагилар билан иттифокка кириб Самарқандни олгандан сўнг бу ерда шох Исмоил

ҳамда ўн икки имом номидан хутба ўқитади. Бу, албатта, маҳаллий аҳоли орасида унинг мавқеи йўқолишига сабаб бўлиб, шайбонийларнинг эса бидъатчиларга қарши курашда аҳли суннани руҳлантиришларига имкон туғилган.

Сафавийлар билан иттифокчилик йўлига бобурийлар Ҳумоюн даврида ҳам кирган бўлсалар-да, аммо қўшма харбий куч билан шайбонийларга қарши курашиш имкони туғилмаган. Аниқроғи бобурийлар бундай йўлга бошқа қирмаганлар, аммо Мовароуннаҳрга нисбатан ўз ниятларидан қайтмаганлар ҳам. Чунончи, 1528 йили Ҳумоюн бошлиқ қирқ-эллик минглик лашкар Балх томон отлангани маълум. Ўғлига ёзган хатида Бобурнинг, агар Самарқандни олишга эришсанг, ўша ерда сен ўзинг ўтир, Ҳисор вилоятини эса холиса (яъни давлат тасарруфига киритиш) қиламан, қабилдаги сўзларидан кўриниб турибдики, Бобур сўнгги вақтларгача Самарқанддан умидини узмаган.

Кейинги йилларда эса шайбонийлар ва бобурийлар ўртасидаги муносабатлар асосан бобурийлар назоратида бўлган ва шайбонийлар интилиб келган Бадахшон вилояти масаласи билан боғлиқ бўлган¹. Чунончи, Ҳумоюн ва Комрон ўртасидаги келишмовчиликлар авжига чиққан XVI асрнинг 40-йилларида Комрон Балхдаги шайбонийлар (Пир Муҳаммад) ёрдамида Бадахшонда ўз мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Бу ҳол ўз ўрнида Ҳумоюннинг шайбонийларга нисбатан кескин чоралар қўллашига сабаб бўлади. Натижада у 1549 йили Балхга қўшин билан кириб боради.

Хуллас, ўзаро элчилар алмашинилиши, олий ҳукмдорлар ўртасидаги ёзишмаларнинг деярли муттасил олиб борилишига қарамай, XVI аср давомида шайбонийларнинг сафавийлар ва бобурийлар билан муносабатлари кўпроқ кескинлик характерида эга бўлган. Айниқса, Бухоро тахтига Абдуллахон II чиққандан сўнг шайбонийларнинг Хуросон ва унинг атрофидаги устунликлари анча сезиларли бўлган. Машҳад, Хирот, Сейистон, Заминдовар, Қандаҳор атрофлари, Бадахшон каби уч томон ўртасидаги талаш ҳудудлар шайбонийлар назоратига ўтган. Аммо Абдуллахон II нинг ўлими ва Абдулмўмин фожиасидан сўнг шайбонийлар ҳокимиятида вужудга келган вазият Абдуллахон II даврида қўлга киритилган ютуқлар деярли кўпчилигининг чиппақка чиқишига сабаб бўлади.

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Зияев А. Переписка правителей Шейбанидов и аштарханидов с Ираном и Индией. // Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. Ташкент, 1993, с. 99—109.

¹ Батафсил қаранг: Аҳмедов Б. А. Последние Тимуриды и борьба за Бадахшан. // Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии, с. 81—98.

Шайбонийларнинг шимолий йўналишдаги ташки сиёсатлари ҳам қизиқ. Чунончи, Мухаммад Шайбоний-хондан то Абдуллахон II гача бўлган даврда Сибирь хонлигида Бухоронинг мавкеини оширишга ҳаракат қилинган. Юқорида тилга олинган воқеа — Кучумхоннинг Сибирь хонлиги тахтига ўтириши ва бунда Бухоронинг тутган катта ўрни фикримиз далили бўла олади. Сибирь хонлиги ва умуман Сибирда, аввал унинг ғарбида, ислом динининг тарқалишида ҳам шайбонийларнинг, улар ташкил қилган тадбирларнинг роли бекиёс. Чунончи, 1574 йили Кучумхон Абдуллахон II номига ёзган хатида, биз томонларда кишиларни иймон йўлидан бошловчи азиз¹ авлиёлар йўқдир. Саййиду шайхлардан юборсангиз, мазмунида ўз илтимосини билдиради. Абдуллахон II бу илтимосни қондириб, Сибирга шайху саййидлардан бир гуруҳини юбортиради. Умуман олганда шу вақтлардан бошлаб Сибирда мовароуннаҳрликлар (бухороликлар) сони ортиб боради. Уларнинг маълум қисми ўша ерларда ўрнашиб ҳам қолганлар.

Бухоронинг Ғарбий Сибирь билан алоқаларининг мустахкамланиб бориши ғарбдан шарққа томон босқинчилик асосида бегона юртларни ўз тасарруфига олиб келаётган Россия давлатининг ғашига тегарди. 1556 йили Аштархонни (Астрахан) эгаллаган Россия Туркистонга тўғридан-тўғри кириб бориш имконига эга бўлган. Сибирь йўналишида ҳаракат қилган Ермак бошлиқ казаклар 1581 йили Кучумхон билан тўқнаш келдилар. Кучумхон ўз атрофига барча кучларни йиғиб душманга қарши қурашдан ожизлик қилгани учун ҳам жанубга чекинишга мажбур бўлади. Гарчи орадан кўп ўтмай — 1583 йили Кучумхон Ермакни енгилганга эришса-да, аммо бошда қўлдан кетган ташаббус ва ўзаро уюшмаганлик натижасида русларнинг мавкеини сусайтиришнинг иложи бўлмайди.

Шарқий йўналишда бир қадар муваффақиятларга эришган Россия ҳукумати Бухоро, Хива билан элчилик алоқаларини йўлга қўйишга интила бошлайди. Худди шундай сиёсатни Бухоро ҳам олиб борган. Зеро, Россия тасарруфида бўлган ҳудудларда савдо қилиш Туркистон савдогарларига фойда келтириши, у ерлик маҳаллий аҳоли учун таъминот масаласини ҳал қилиши мумкин эди. Шу маънода Сибирда ўрнашиб олган рус колонияси ахлининг Москва подшосига ёзганлари қизиқ: «Эндликда биз томонларга ҳеч қаердан савдогарлар келаётганлари йўқ ва шу сабаб биз ниҳоятда ночормиз. Агар савдогарлар келиб-келиб турганларида эди, бизнинг қор-

нимиз ҳам тўқ бўларди... Олий ҳазрат, Бухоро ва Нўғой хонлигига элчилар юбориб (у томонлардан савдогарлар юборилишини сўра), токи бизнинг еримизда ҳам тўқинлик бўлсин»¹. Бошқача айтганда, Россия ҳукумати босиб олган ва ўз таркибига киритган ерлардаги аҳолини боқа олмаган. Шунинг учун ҳам оқ подшо бухоролик савдогарлардан солиқ олмаслик, уларга бож солмаслик, ҳеч Қандай тўсиқ қўймаслик, хафа этмаслик борасида махсус кўрсатма берган. «Зеро, — дейилади ҳужжатда, — агар бухоролик савдогарлар ранжитилса, улар бошқа бу томонларга махсулот келтирмай қўядилар». Бу ерда нафакат йқисодий, балки сиёсий омил ҳам бўлгани аниқ, яъни савдогарлар орқали Туркистон жамиятида Россия ҳақида муайян бир фикр туғдириш, қизиқишни орттириш ва ҳоказо.

Бухоро ва усмонийлараро алоқалар изчил бўлмаган. Ҳозирча бизнинг ихтиёримизда усмоний Мурод III (1574—1595) томонидан Абдуллахон II га йўлланган мактуб нусхаси бор. Мактубнинг мазмунини олдиндан пайкаш қийин эмас. Мурод III Абдуллахон II ни сафавийларга қарши қурашга чорлаган. Гарчи бухоролик ҳукмдорнинг жавоби борасида манбаларда бирон маълумот бўлмаса-да, Бухородан Румга совға-саломлар юборилганлиги ҳусусидаги гувоҳликдан хулоса чиқариш мушкул эмас. Яъни Абдуллахон II учун сафавийларга қарши ҳарбий иттифокчи керак эди².

Шундай қилиб, XVI аср ўзбек давлатчилиги тарихида етакчи сиёсий куч сифатида фаолият кўрсатган сулола бу — шайбонийлардир. Юқорида кўриб чиқилган масалалар юзасидан фикр қилинса, бир қараганда, мазкур сулола ҳар ҳолда озми-кўпми давлатчилик ривожига ўз ҳисасини қўша олгандай. Айниқса, Абдуллахон II даврида эса ўзбек давлатчилиги яна бир бор юксак марраларга кўтарилиш имконига эга бўлган. Давлат марказлашди, ички ва ташқи сиёсатда залворли қадамлар қўйилди, маданий ҳаёт ривож топди. Шу билан бирга биз тадқиқ қилаётган асосий мавзу — давлатчилик, давлат бошқаруви тарихининг X¹Ғасрдан олдинги (X—XII, XIV асрнинг 70-йилларидан XVI асргача) ва кейинги даврлардаги аҳволи, тараққиёти нуктаи назардан фикр юритилса, шу нарса маълум бўладики, шайбонийларнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олишлари билан давлат бошқарувида

¹ Зияев Х. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI—XIX асрлар). Тошкент, 1962, 43-бет.

² Силсилот ас-салотин, 1436—1446-вараклар.

сезиларли ўзгаришлар юз берган. Асрлар давомида ҳар томондан тараққийпарвар мазмун касб этиб келаётган жараён — давлат бошқаруви тақсмоти тизими (даргоҳ ва девонлар) айнан шайбонийлар ҳукмронлиги йиллари нурай бошлади. Бунга бош сабаб, албатта, шайбонийлар ва улар суянган ҳарбий-сиёсий қучларнинг аслида тарихий-маданий жиҳатлардан қолоқ бўлмиш Дашти қипчоқдан келиб чиққанларида ва улардаги шунга яраша сиёсий-ижтимоий тафаккурдадир. Натижада давлат бошқаруви тараққиёт тизимида орқага қайтиш бўлган. Зеро, шайбонийлар ўзлари билан давлат бошқарувининг кўчманчи, ярим кўчманчиларга хос маданиятини олиб келганлар. Ваҳоланки, бу босқични Мовароуннаҳр Х асрдаёқ ортда қолдирган эди. Ва, аксинча, илғор бошқарув маданиятига эга теурийлар ва бобурийлар Ҳиндистонни юксалтиришга эришдилар.

АШТАРХОНИЙЛАР

Шайбоний Абдулмўминхон ҳалокатидан сўнг тахтга чиққан Пир Муҳаммадхон (1598—1601) ҳукмронлиги узокқа бормади. Зеро, Абдулмўминхонга нисбатан суиқасд уюштирилиши ҳодисасининг ўзи мамлакатда марказий ҳокимиятнинг заифлашиб бораётганидан, йирик амирлар ва маҳаллий қучлар мавқеи ошиб бораётганидан далолат эди. Бундай пайтларда одатда кўп нарса олий ҳукмдорнинг шахсига, унинг нечоғлик марказий ҳокимият обрўсини тута билишига боғлиқлиги ҳам табиий. Аммо Пир Муҳаммадхонда шундай хусусиятлар йўқ эди. Натижада 1601 йили у тахтни қўлдан бой беради. Аниқроғи, Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммадни пойтахт ихтиёрида тутиш ниятида тахминан 50 минг қўшин билан унга қарши чиққан Пир Муҳаммадхон Боғи шамол атрофида мағлубиятга учрайди. Бухоро тахти эса Боқи Муҳаммад қўлига ўтиб, у хон деб қўтарилади¹. Бошқача айтганда, шу тариқа шайбонийларнинг бир асрлик ҳукмронлигига нукта қўйилади. Мамлакат ва давлат тизгинини энди янги сулола — аштархонийлар ўз қўлларига оладилар.

Икки оғиз аштархонийларнинг келиб чиқиши ҳақида. Олтин Ўрда (Жўчи улуси) заифлашиб борар экан, унинг бир қанча майда хонликларга бўлиниш эҳтимоли

ҳам кучайган. Натижада XV асрнинг 30-йилларида Волгабўйи ерларида Аштархон хонлиги юзага келади. «Астрахан» Аштархоннинг руслашганидир. Аштархон эса аслида «Ҳожи Тархон» сўзидан олингандир. Тархон туркий тилли халқлар ҳаётида имтиёзли унвонлардан ҳисобланиб, машҳур Хазар хонлиги (VI—X) давриданок маълум. Шу ўринда ўқувчиларда, қандай қилиб туркий тилли халқларга тегишли ерлардан бўлмиш Ҳожи Тархон Астраханга айланган, саволи туғилиши табиий. 1552 йили Россия Қозонни босиб олгандан сўнг 1554 йили Аштархон (Ҳожи Тархон) хонлигига нисбатан босқинчилик қилади. Хонлиқни бу вақтда бошқариб турган манғит сулоласи намояндалари лашқари билан урушиб енгади ва тахтга шу сулолалик Дарвишалини ўтказди. Мақсад уни қарамликда тутиб, хонлиқни ўз таъсиридан чиқармаслик эди. Аммо кўп ўтмай Дарвишали ҳам Москвага бўйсунибдан бош тортган, 1556 йили руслар катта қўшин билан яна бостириб келиб, хонлиқни бутунлай йўқ қилиб, бу ерларни Россия империясиники деб эълон қилдилар. Худди шу йилларда, манба тили билан айтганда, «урус (номила) машҳур насронийлар босқини дастидан (қочиб) Ер Муҳаммадхон фарзандлари Жони Муҳаммад султон, Аббос султон, Турсун Муҳаммад султон, Пир Муҳаммад султон ва ахли аёли билан Мовароуннаҳрга келган»¹.

Бу ерда Ёр Муҳаммадхонга катта ҳурмат билан қарайдилар. Чунончи, у Абдуллахон II нинг отаси Искандархон билан яқин муносабатда бўлгани маълум. Искандархон унинг тўнғич ўғли Жони Муҳаммад султонга кизи Зухрабонунни турмушга бериб, ўзаро алоқаларни қариндошлик иплари билан мустаҳкамлайди. Мазкур никоҳдан кейинчалик Дин Муҳаммад, Боқи Муҳаммад ва Вали Муҳаммадлар туғиладилар². Хуллас, Ёр Муҳаммад ва унинг авлодлари шайбонийлар хонадонининг энг яқинлари ва таянчларидан бирига айланиб, олий ҳукмдорга хизмат қила бошлайдилар. Бориб-бориб уларнинг ҳам мавқелари ошиб, охири юқорида айтилганидек, мамлакатдаги эътиборли ёйлоятлардан Самарқандни бошқаришга эришган Боқи Муҳаммадхон олий тахтни шайбонийлардан тортиб олишга ҳам муваффақ бўлади. Шу билан мамлакатда аштархонийлар сулоласининг бир ярим асрлик ҳукмронлик фаолияти бошланади.

¹ Силсилот ас-салртин, 1236~124а-варақлар.

² Ўша жойда.

¹ Ўша жойда, 160а— 161а-варақлар.

Ўзбек давлатчилиги бошқарувига янги сулоланинг келиши амалда бирон-бир кескин тарихий бурилишга сабаб бўлмагани табиий. Зеро, бошданок таъкидлаб ўтилганидек, давлат асослари бир, ўзгармас бўлгани ҳолда ҳар бир янги сулола уларга суянган равишда ўз замонаси шарт-шароитини ҳисобга олиб фаолият юргизади. Шу маънода Боки Мухаммадхон (1601—1605) олдида турган вазифаларнинг энг муҳими яна ўша мамлакат сиёсий яхлитлигини таъминлашдан иборат эди. Чунки шайбоний Пир Мухаммадхон замонида заифлашиб қолган марказий ҳокимият сулолалар алмашуви билан боғлиқ воқеалар натижасида янада кучсизланиб, Марв, Хоразм, Балх қабилардаги сиёсий кучлар бошбошдоқлик йўлини тута бошлаганлар. Чунончи, шайбоний Абдуллахон II нинг саъй-ҳаракатлари билан Бухоро ихтиёрига киритилган Хоразм унинг ўлиmidан сўнг туркманлар ёрдамида яна итоатсизлик йўлига ўтади. Манбада ёзилишича, маҳаллий сулола намояндаси Ҳожи Мухаммадхон (1558—1602) тез орада Амударёдан Аштархон ва Манқишлоққача бўлган ҳудудда ўз ҳукмини ўрнатишга эришади. Боки Мухаммадхон бунга бефарқ қараб туролмасди. Аммо иш урушгача бормай «Боки Мухаммадхон ва Ҳожи Мухаммадхон ўртасига оксоқоллар тушиб орадаги низо ва карама-қаршилик пардасини рафу даф қилиб, тинчлик иплари билан боғлаганлар»¹. Шундан сўнг мамлакат ғарбий мулкларидан кўнгли бир оз тасалли топган Боки Мухаммадхон 1602 йили Балх томон юриш уюштиради. Шунда ҳам очикчасига эмас, Хисор юриши баҳонаси билан. Мазкур тадбир муваффақиятли тугаб, Балх ҳам пойтахт доирасига киритилади ва уни Боки Мухаммадхон укаси Вали Мухаммадхонга тортиқ қилади. Бу ерни «фитна ўчоғига айлантирган» Ёр Мухаммад мирзо, Шерафкан мирзо ва Араб оталиқ қабилар қочиб, сафавий ҳукмдор шох Аббос I (1587—1629) ҳузурига кетадилар. Балхнинг яна марказ ихтиёрига қайтарилиши ташаббус Боки Мухаммадхон томонда эканидан далолат берарди. У пайтни қўлдан бермай Андхуд, Шибирғон, Чечакту, Маймана, Форйоб — Мурғоб дарёсигача бўлган ерларни ҳамда Бағлон, Бадахшон, Хисорни ҳам аслий марказ — Бухорога бўйсундиртиради. Укаси Вали Мухаммадни валиаҳд деб эълон қилиб, ўзи пойтахт Бухорога қайтади.

Гарчи мазкур уринишлар натижасида Боки Мухаммадхон мамлакат ва минтақани бирлаштиришда сезилар-

ли ютуқларга эришган бўлса-да, аммо Эронга қочган султонлар 1603 йили сафавийлар қўшини билан яна Балх вилоятига келадилар. Бу сафар ҳам Бухородан етиб келган Боки Мухаммадхон қўли баланд келиб ғаним қочади. Боки Мухаммадхон ташаббусни қўлдан бермасдан Хуросонда Бухоро ҳокимиятини тиклаш ниятида сафарга ҳозирлик қўриб турганида эса 1604 йили қозок хони Келди Мухаммаднинг Тошкентга юриши, Самарқандга хавфи ҳақида хабар келиб, Хуросон юриши амалга ошмай қолади. Келди Мухаммадхонни ҳам мамлакатдан ҳайдагунча вақт ўтиб 1605 йили у ўз ажали билан вафот этади². Олий тахтга валиаҳд Вали Мухаммадхон (1605-1611) чиқади.

Боки Мухаммадхон каби Вали Мухаммадхон ҳам дастлаб мамлакатнинг жанубий чегараларини қўриклашга мажбур бўлган. Чунки Ёр Мухаммад мирзо, Шерафкан мирзо ва бошқалар 1606 йили сафавийлардан мадад олиб яна Балхга қўшин, тартадилар. Бу сафар ҳам Бухоро лашкари зафар қучади, сафавийларнинг қизилбошлардан иборат қўшини ҳамда мазкур мирзолар Эронга қочишга мажбур бўладилар. Уларни таъкиб қилган туркистонлик лашкар Ҳиротни яна Бухоро тасарруфига олиш имконига якин бўлса-да, бироқ оби-ҳавонинг айниб қор ёғиб, каттик совуқ тушиши сабаб мақсад амалга ошмай қолган. Аштархонийлардан кетма-кет бир неча марта мағлуб бўлган сафавийлар ҳукмдори шох Аббос ишни дипломатия йўли билан битирмокка киришади. Чунончи, у Вали Мухаммадхон қароргоҳига элчи юбориб, ўзаро қўшничилик ва дўстликни таклиф қилади. Қандайдир сабабларга кўра қўли баланд келиб турган Вали Мухаммадхон рози бўлиб, ўзи ҳам Эронга элчилар юборади. Натижада, дейилади манбада, Хуросон учун кўп машаққат чеккан ва қон тўккан бир қатор йирик бухоролик амалдорлар Вали Мухаммадхоннинг мазкур сиёсатидан норози бўла бошлайдилар. Зеро, кўрсатиб ўтилган элчилик алмашувлари натижасида кейинги йилларда Хуросонда тикланган Бухоро мавқеи осонгина қўлдан чиқарилганди². Бу ҳолат бухоролик амирларни Вали Мухаммадхонга нисбатан беихлос қилиб қўйган. Хон ҳам бундан хабар топиб уларнинг бир қанчасини жазолайди. Қолганлари эса энди

¹ Силсилот ас-салотин, 1616—169а-варақлар; Муқимханская история, с. 74-79.

² Силсилот ас-салотин, 1706—171а-варақлар; *Искандарбек мунший*. Тарихи оламориин Аббосий. Техрон, I, 334 (х), 830—885-бетлар.

¹ Ўшажойда, 162а-варақлар; Шажарайи турк, 157—158-бетлар.

очикдан-очик карама-қаршиликка бориб Вали Мухаммадхоннинг жияни, Самарқанд ҳокими Имомқули султонни олий тахтга ўтказиш пайига тушадилар. Бу ҳаракатлар 1608 йили бошланган бўлса, нихоясида Вали Мухаммадхоннинг Эронга шоҳ Аббос олдиға қочиши билан тугайди. Бухоро тахтини Имомқули султон эгаллайди. Вали Мухаммадхон 1611 йили шоҳ Аббос берган ёрдам натижасида вақтинчалик (шу йилнинг август охиридан октябрь бошларигача) бўлса-да, Бухоро тахтини қайта эгаллашға эришса-да, аммо 1611 йил октябрда Имомқулихон билан Самарқанд атрофидаги навбатдаги тўқнашувда ҳалок бўлади. Шундай қилиб мамлакат тахтига Имомқулихон (1611—1642) ўтиради. Кўриниб турганидек, у давлатни ўттиз йилдан кўпроқ бошқарган. Боки Мухаммадхон ва Вали Мухаммадхонларга нисбатан олганда бу албатта катта давр. Шунинг ўзиёқ Имомқулихон ҳукмронлик йиллари барқарор, марказий ҳокимият мустаҳкам бўлганидан далолатдир. Тўғри, Имомқулихоннинг ҳам шимолдан Тошкент ва Андижонга ҳаф солиб турган қалмоқ ва қозоқ қавмларини тийиб туришига тўғри келгани маълум. Чунончи, 1613 йили уларни қувлаб то Қоратоғ ва Ашпара томонларгача боргани, мазкур юришда укаси, Балх ҳокими Назр Мухаммад султон ҳам қатнашганини биламиз. Бу эса ўз ўрнида жанубий чегараларда бошқа бир куч — марҳум Вали Мухаммадхоннинг Ҳиротда паноҳ топган ўғли Рустам султон лашкари пайдо бўлишига сабаб бўлган. Чунки Рустам султон Ҳиротда тураркан, Назр Мухаммад султоннинг Балхни тарк этганидан хабар топиши билан бу томонга ҳамла қилади. Бироқ бу сафар ҳам ҳеч нарсага эришолмай, маълум бўлиб яна орқага қайтиб кетади¹.

Хуллас, XVII асрнинг 30-йиллари охирида аштархонийлар ва бобурийлар ўртасидаги муносабатларнинг бир оз зиддиятлашганлигини (Ҳазоражот ва Кобул учун) ҳамда тилға олинган Рустам султоннинг Шибирғон, Анд-Худ (1620), Иабағу, Чечакту (1622), Маймана, Жужон (1631) томонларға зуғуми, аштархонийларнинг, асосан Назр Мухаммад султон кучларининг Боло Мурғоб, Ҳирот, Машҳад атрофларига бир-икки юришларини ҳисобға олмаганда² Имомқулихон даврида Бухоро ташқи сиёсатида кенг қўламда ва мақсадға мувофиқ равишда сиёсий-ҳарбий ҳаракат қилинганини кўрмаймиз. Асосий

қўшнилар қозоқ хонлари, Эрон ва Ҳиндистон (бобурийлар) билан кўпроқ элчилик алоқалари олиб борилган¹. Имомқулихон худди шу йўл билан мамлакат ташқи ҳавфсизлигини таъминлашға интилан. Афтидан, худди шу ҳол унга кўпроқ мамлакат ички ҳаёти билан машғул бўлиш имконини берган.

Имомқулихон даврида мамлакатдаги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорлик ҳақида ўша замон манбаларида етарли маълумотлар бор. Чунончи, уларнинг бирида шундай ёзилган: «Имомқулихон ночорлар ишини енгиллаштирди, арз билан келганларини қайтармади, унинг замонида на камбағал, на бечора қолмаганди. Чиқарган буйруқлари ижроси борасида амалдорларига каттиқ турди, қоронғи тушиши билан оддий кийим кийиб вазири ва кўрчи билан бозорлару маҳаллаларни айланиб, оддий халқнинг ҳақиқий турмуш аҳволидан бохабар бўлиб турарди. Буни халқ биларди. Шунинг учун ҳам унинг ҳукмронлиги йиллари мамлакатда бирон марта ҳам исён туғи кўтарилмади»². Имомқулихон замонидаги бундай осойишталик ва фаровонлик афсуски кейинги олий ҳукмдор Назр Мухаммадхон (1642—1645) ҳукмронлиги вақтида ички низолар қарама-қаршилиги билан алмашмаганди. Сўнгги йилларда қўзи ожиз бўлиб қолган Имомқулихон укаси Назр Мухаммад султонни Балхдан чақиртириб тахтни унга топширади. Бошда бухоролик бир қатор амирлар, амалдорлар Имомқулихоннинг ушбу қароридан норози ҳам бўлганлар. Манба тили билан айтганда, «(Имомқулихон замонида) давлатнинг олий-маком ишлари ва муҳим мулкый ҳамда молиявий тadbирларини ижро қилиб келган» табақа³ Назр Мухаммад султоннинг хонлик курсисига ўтиришидан манфаатдор эмасди. Зеро, шундай қилинганда мазкур гуруҳ илгариги мавқеини йўқотиши турган гап эди. Шу сабабдан ҳам ожиз Имомқулихоннинг тахтда тургани, ҳамаси, уларға кўпроқ маъқул бўлган, деб гумон қилиш мумкин. Аммо Имомқулихон ўз сўзини ўтказди. Бунда у ҳам ўша амиру амалдорларға, ҳам укасиға насихат, тушунтириш йўли билан иш тутди.

Назр Мухаммадхон тахтға чиққанидан сўнг мамлакат сиёсий доираларида ўзига нисбатан манфий муносабат

¹ Қариг: Силсилот ас-салотин, 1886—1896, 1896—1926, 194а—196а-варақлар; Муқимханская история, с. 88—92; Шоҳ Аббос ёзишмалари мажмуаси. Абдулҳусайн Навоий нашри. Техрон, 1367 (х), 1—3-жидлар.

² Муқимханская история, с. 82—83.

³ Силсилот ас-салотин, 1996-варақ.

¹ Силсилот ас-салотин, 186а—188а-варақлар; Муқимханская история, с. 86—87.

борлигини билган ҳолда ишни йирик амирлар ва амалдорларга каттадан-катта совға-салом улашишдан бошлайди. Уларнинг кўнглини оламан деб, у, ўша замон тарихчиси муболағаси билан айтганда, бор топган-тутганини сарф қилиб юборади. Шундан сўнг у қўрган тadbир мамлакат вилоятларини тақсимлаш билан боғлиқ бўлган. Бу ҳам осон иш эмасди. Чамаси тилга олинган норози гуруҳ ўша пайтдаёқ янги хоннинг мулк тақсимлаш жараёнида ўз манфаатини йўқотишини билган. Зеро, Имомқулихон давридаги мулк тақсимоотида амирлар иштироки сезиларли эди. Масалан, Йалангтўшбий бутун Ғархистон вилояти, Абдурахмон оталик Қундуз, Ўрозбий Термиз, Раҳим парвоначи Қарши қабиларни бошқарганлар. Имомқулихоннинг бундай сиёсатини шу билан тушунтириш мумкинки, бир томондан, бу билан Имомқулихон йирик амирларни ўз ҳокимиятига боғлаб манфаатдор қилиб қўйган, иккинчи томондан эса ўғли Рустам султоннинг ҳалокатидан (1612) сўнг аштархонийлар сулоласининг ҳукмрон бош оиласидан фақат икки киши — Имомқулихоннинг ўзи ва укаси Назр Мухаммад қолгандилар. Имомқулихоннинг бошқа ўғиллари ё укалари йўқ эди. Аштархонийларнинг бошқа оилалари, чунончи, Имомқулихоннинг амакиваччалари кўпчиликни ташкил қилмай, уларнинг мулк бошқарувида фаоллашувидан кўп ҳам манфаатдор бўлинмаган чоғи. Зеро, акс ҳолда сулола ичида олий тахт учун даъвогарлар сони кўпайиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Назр Мухаммадхоннинг фарзандлари сероб бўлган. Одатга кўра, мулк тақсимоотида энг олий ҳукмдорнинг фарзандлари — шахзодалар катта имтиёзга эга бўлганлар. Чунки улар меросхўр сифатида ўз улушларига эга бўлишлари керак эди, ҳатто балоғатга етмаган бўлсалар ҳам. Бошқа томондан, олий ҳукмдор мамлакат бошқарувида ўз фарзандларига суянишга ҳаракат қилган. Шундай қилиб Назр Мухаммадхон олти ўғли, бир набираси, икки жиянига мамлакатнинг асосий вилоятларини тақсимлаб беради. Чунончи, Абдулазиз султонга Самарқанд, Ҳисрав султонга — Бадахшон билан Қундуз, Баҳром Султонга — Тошкент, Субҳонқули султонга — Балх, Қутлук Мухаммад султонга — Ҳисор, Абдурахмон султонга — Шибирғон ва Андхуд, набираси Қосим султонга — Ҳузор, жиянлари Мухаммадёр султонга — Шахрисабз, Сўфи султонга — Толикон тегади¹. Агар мазкур

шахзодаларнинг Имомқулихон олий ҳукмдорлиги йилларида оталари Назр Мухаммадхон мулки — Балх вилояти доирасидагина фаолият кўрсатганликлари ҳисобга олинса, Назр Мухаммадхоннинг Бухорога ўтиши мамлакат мулклар (вилоятлар) бошқарувидаги ўзгаришлар нечоғлиқ кескин бўлганини кўрсатади. Буни Назр Мухаммадхоннинг тахтга чиқишидан норози бўлган гуруҳлар олдиндан билганлар, албатта.

Ҳар ҳолда нима бўлганда ҳам Назр Мухаммад олий ҳукмдорлик камарини белига боғлайди. Мулк тақсимооти, амиру амалдорларни сайлаш каби ишлар билан бир қаторда Эрон, Ҳиндистон ҳукмдорлари, қозоқ ва қорақалпоқ қавмлари бошлиқларига элчилар юбориб, дўстлик ва қўшничилик ришталарини мустаҳкамлаш ниятида эканини билдиради. Тез орада Хоразмдан ҳам хушхабар келади. Исфандиёрхон (1623—1643) ўлиmidан сўнг унинг ўғиллари оталари васиятига кўра Урганчда Назр Мухаммадхон номидан хутба ўқитиб, Бухоро ҳокимиятини тан олганлар. Бундан ташқари, элчи қўйиб Назр Мухаммадхондан ўз ноибларини юборишини илтимос ҳам қилганлар. Илтимос бажарилади¹.

Хуллас, кўриниб турганидек, ҳукмронликнинг бошланиши Назр Мухаммадхон учун силлиқ кечган. Аммо тез орада мамлакатда вазият ўзгара бошлайди. Чунончи, Тошкент, Хўжанд вилоятларидаги қўчманчи қучлар бебошлиқ йўлига қирадилар. Андижонга ҳам қўчманчи қирғизлар ххжум қила бошлайди, қалмоқлар Тошкент, Туркистон (Иасси) томонларга таҳдид соладилар. Буларнинг барини Назр Мухаммадхон бартараф этади. Аммо энг асосий хавф — мамлакат ичкарасида йирик амирлар томонидан туғилган хавфни йўқ қилишга унинг қучи етмайди. Бир неча маротаба тилга олинган норози гуруҳлар 1645 йилнинг апрелида Ўратепа атрофидаги Янгисарой (Саройи нав) деган жойда Абдулазиз султонни хон деб эълон қиладилар. Ваҳоланки, бу вақтда Бухорода Назр Мухаммадхон ўтирарди. Хўш, бундай ҳолат қандай сабаб билан юзага келганди?

Дастлабки икки йил давомида ошиғи олчи келиб турган Назр Мухаммадхон ўз ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш ниятида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўрин тутиб келган амирлар мавқеини чеклаш йўлига ўтади. Чунончи, у машхур Йалангтўшбийдан унинг мулки бўлмиш Каҳмердни тортиб олади. Ваҳо-

¹ Ўша жойда, 204аб, 209б-варақлар.

¹ Ўша жойда, 205а—209а-варақлар.

ланки, Йалангтўшбий замонасининг энг қудратли сиёсий арбобларидан бўлиб, ҳарбий ва иқтисодий жиҳатлардан хонлардан қолишмасди. Манба тили билан айтганда, «ҳар йили унга Ҳиндистон саркорлари, Қандаҳор ва Хуросон хонлари, кирғизлар, козоқлар, калмоқлар бошлиқлари ва Қошғар хони назру ниёз юбориб, у билан яхши муносабатда бўлишга интиланлар». Шундай қудратли шахс билан қарама-қаршиликка бориш ниҳоятда қалтис иш бўлган. Бундан ташқари Назр Мухаммадхон давлат юмушларида ўзининг эски кадрдонлари балхлик амирларга суяна бошлайди, уларга марказий ҳокимиятдан юқори лавозимлар беради. Масалан, Абдурахмонбийни девонбеги даражасига кўтаради. Назр Мухаммадхоннинг яна бир хатоси шундан иборат бўлганки, тўнғич ўғли, яъни отадан сўнг хонликка даъвогар биринчи шахсни, одатга кўра Балхга эмас, Самарқандга тайинлайди. Балхга эса аввал бошқа фарзанди — Субхонқули султонни тайинлаб, лекин тез орада унга Йалангтўшбийдан тортиб олинган Кахмердни беради. Балх эса холи қолади. Афғидан, Назр Мухаммадхон Балхдаги ҳокимиятни ҳам Бухоро билан қўшган ҳолда ўз ихтиёрида мужассамлаштирмоқчи бўлган. Хуллас, ҳаммаси бир бўлиб, фитна уюштирилади ва пойтахтдан йироқда, Балхга тайинланмаганидан норози бўлиб юрган Абдулазиз султонни хон деб эълон қиладилар. Назр Мухаммадхон бундан хабар топиб Балхга қочишга мажбур бўлади².

Абдулазизхон (1645—1681) гарчи олий тахтни эгаллагани билан ҳали мамлакат бутунлай унинг ҳукми остида бирлашмаган эди. Балхда ўрнашиб олган Назр Мухаммадхон Бухорога бўйсунитишни ўйламасди ҳам. Лекин Абдулазизхоннинг ҳам унга кучи етмасди. Шу сабабдан ҳам мамлакатнинг кўзга кўринган хожаларидан Абдулғаффорхожа (Махдуми аъзам Косонийнинг авлодларидан), Мухаммад Содикхожа Жуйборий, Сангинхожа ва бошқа мўътабар шахслар ва уламолар ўртага тушиб Абдулазизхоннинг Бухоро, Назр Мухаммадхоннинг Балх билан кифояланишларини айтиб, масалани ҳал қилганлар³. Гарчи дин пешволарининг мазкур аралашуви мамлакат осойишталигидан келиб чиқиб амалга оширилган бўлсада, аммо мазкур ҳол, унга бир қатор амирларнинг,

махаллий ҳокимларнинг Назр Мухаммадхон — олий ҳукмдорга қарши фитна уюштириб ўз мақсадларига эришганларини қўшсак, шуни кўрсатадики, марказий ҳокимият ва расмий сулола мавқеи анча тушиб кетган. Бу эса ўз ўрнида давлат асосларини заифлаштириши турган гап эди. Шу маънода Назр Мухаммадхон ҳукмронлиги йиллари давлатчилигимиз таракқиётида салбий аҳамият касб этади, десак янглиш бўлмайди. Аммо бир савол устида ўйламай илож йўқ. Нима сабабдан қирк йилга яқин давр мобайнида мамлакатда пойтахтдан сўнг энг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланмиш Балхни бошқарган Назр Мухаммадхон олий тахтга ўтиргандан сўнг ўзига ҳам, давлатга ҳам панд бериб қўйди? Унинг мақсади нима эди, фақатгина ўз мавқеини мустаҳкамлашми ё бошқа режалари ҳам бор эдимиз? Юқорида келтирилган маълумотлардан кўрдикки, у ўз мавқеини мустаҳкамлаш йўлида ҳаракат қилган. Бирок қайси давлат арбоби, сиёсатчи бундай қилмаган?! Бу табиий ҳол.

Биз эса фикрни бошқа томонга қаратмоқчимиз. Балх вилоятига ҳеч қимни тайинламай, уни ҳам пойтахт билан қўшиб ўзи бошқаришга интилган Назр Мухаммадхон шайбонийлар, айниқса Абдуллахон II замонидан таомилга кириб келган валиаҳдлик вилоятини йўқ қилиш ниятида бўлмаганмикан. Чунки валиаҳд қароргоҳига айланган Балх вилояти икки жиҳатдан марказни заифлаштириб қўйиши мумкин эди. Биринчидан, айтилганидек, бу ерда катта сиёсий ва иқтисодий қудрат мужассамлашганди ва унга суянган ҳолда ҳар қим, хусусан, валиаҳд мамлакатни бошбошдокдик йўлига бошлаши ҳеч гап эмасди. Иккинчидан, қўрилаётган даврда Балх мамлакатнинг чекка, яъни доимий рақиблар Эрон ва Ҳиндистон билан чегарадош қисми сифатида, у ёки бу томонга оғиши, ё бўлмаса алоҳидаликка интилиши билан ўлка яхлитлигига завоқ бўлиши мумкин эди (қарама-қаршида шундай бўлди ҳам). Хуллас, Назр Мухаммадхон, ҳақиқатан ҳам, биз ўйлаганчалик, узокни кўра биладиган сиёсатчи бўлган бўлса, шулар ҳақида ўйлаб иш тутгани эҳтимол. Аммо у бир нимада адашди: ички муносабатларни ўрнига қўя олмади. Имомқулихон даврида мавқеини анча кўтариб олган йирик амирлар, маҳаллий ҳокимлар тилини тополмади.

Шундай қилиб, 1645 йилдан бошлаб мамлакатда қўш ҳокимиятчилик ҳукмфармо бўлган. Балхни бошқарган Назр Мухаммадхон олий тахтни қайтариб олиш илинжида

² Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрор. Индия оффис кутубхонаси. Раками 575, 2906—291а-варақлар.

³ Силсилот ас-салотин, 210а—215б-варақлар; Амали Солих, 2-жилд, 362—363-бетлар.

⁴ Ўша жойда, 220б—221а-варақлар.

кўзига ҳеч нарса кўринмай, ёрдам сўраб бобурийларга мурожаат қилади. Бобурийлар эса пайтдан фойдаланиб кўшин тортиб келиб икки йил давомида (1646—1647) Балх ва Бадахшонда ҳукмронлик қиладилар. Алданган Назр Мухаммадхон Эронга юзланади. Абдулазизхонга келсак, 1646 йил бошида у Туркистон (Йасси) ва Сайрамга ҳужум қилган қалмоқларни бартараф этиш билан машғул бўлиб, фақат шу йил кузидагина Бухоро кўшини ҳамда қозоқ ва қорақалпоқ қавмлари лашкари билан Бадашхон ва Балхга йўл олган. Манбаларда мазкур ҳарбий юриш, Абдулазизхоннинг шимолдан, Назр Мухаммадхоннинг ғарбдан Балх учун бобурийларга қарши курашлари тафсилотлари кенг берилган. Бир сўз билан айтганда, 1647 йил октябрда бобурийларнинг лашкари Балхни тарк этишга мажбур бўлади. Балх яна Назр Мухаммадхонга насиб этади. Абдулазизхон эса Балхга олдинроқ кирган Назр Мухаммадхонга қарши бирон чора кўролмай орқага қайтиб кетади¹.

Кўриниб турганидек, Абдулазизхоннинг мавкеи дастлабки йилларда айтарлик мустақкам бўлмаган. Манбаларда хатто ўнга қарши икки марта фитна уюштирилгани ҳақида гувоҳликлар ҳам бор. Чунончи, Абдулазизхондан норози бўлган гуруҳлар Бухоро тахтига аввал аштархонийлардан бўлмиш Сўфи султонни, кейинги сафар эса хоннинг укаси Субхонқули султонни ўтказмоқчи бўладилар. Икки сафар ҳам фитна очилиб, Сўфи султон қатл қилинади, Субхонқули султон эса Балхга, отаси олдига қочади. Шу баҳона у Балх вилоятида ўрнашиб олиб, 1651 йили Балх тахтини отасидан тортиб ҳам олади. Давлат ишларидан қўлини ювиб хажга отланган Назр Мухаммадхон шу йил ёзнинг ўрталарида Симнон (Эрон) шаҳрида вафот этади².

Абдулазизхон Балхни пойтахт ихтиёрига киргизишга бир неча марта (1655—1657) ҳаракат қилса-да, аммо Субхонқули султон ҳам бўш келмай, деярли Бухородан мустақил тарзда даврон сурган. 1658 йили Абдулазизхоннинг пири Абдулғаффорхожа воситачилигида Бухоро ва Балх ўртасида тинчликка эришилиб, Субхонқули султон акаси ҳокимиятини тан олса-да (Балхда Абдулазизхон номидан хутба ўқилган), лекин 1681 йилга қадар ҳам Балх амалдаги мустақиллигини сақлаб қолган.

1681 йили мадордан қолган Абдулазизхон тахтни укаси ва валиахд Субхонқули султонга топшириб хажга жўнайди¹. Субхонқулихон (1681—1702) мамлакатни нисбатан узоқ бошқарган бўлса-да, аммо мазкур йигирма йил давомида у ҳам Балх «масаласи» билан шуғулланишга мажбур бўлган. Балхга бир неча маротаба ўз ўғилларини тайинлаган ва бир неча маротаба фитна уюштирилиб шахзодалар қурбон бўлган (1683 йили — Искандар султон, 1684 йили — Ибодулло султон, Абулмансур султон, 1685 йили — Сиддиқ Мухаммад султон, 1707 йили — Мухаммад Муқим султон). Бу ҳолат марказий ҳокимиятнинг Балхдаги мавкеи ниҳоятда заифлашиб кетганидан ва маҳаллий сиёсий кучларнинг, хусусан йирик амирларнинг нуфузи ошиб борганидан далолат беради. Бунинг исботини шундан ҳам билса бўладики, 1688—1697 йиллар давомида Балх ҳукумати йирик амирлардан Махмудбий ихтиёрида мужассамлашган эди².

Мамлакат ғарбида ҳам нотинчлик бўлиб турган. Чунончи, хоразмлик Анушахон (1664—1687) мамлакат ичкарисига ҳамлалар уюштириб, талон-торожлик билан шуғулланган. Масалан, 1684 йил ёзида у хатто Самаркандни эгаллашга эришиб, бу ерда ўз номидан хутба ҳам ўқитган ва фақат келаси йил кеч кузидагина Субхонқулихон уни бартараф эта олган. Шунга қарамай Анушахоннинг вориси Арнак (Ўзбек, Эренг) 1687 йили яна мамлакат ичкарисига юриш қилади. Эндиги сафар Субхонқулихон уни бартараф қилиш билан бирга хоразмлик амирлар хоҳишига кўра бу вилоятга ўз ноибини тайинлайди. Шу тариқа Хоразмда яна Бухоро ҳокимияти қарор топади³.

Мамлакатдаги ички зиддиятлар кейинги аштархоний ҳукмдор Убайдуллахон (1702—1711) даврида яна кучайган. Йирик амирлар ва маҳаллий ҳокимлар мавкеи эса тобора ошиб борган. Мамлакатдаги энг асосий вилоятлар ва шаҳарларда сулола намояндалари эмас, тобора қудратга тўлаб келаётган амирлар ҳукмронлик қилганлар. Масалан, Самарканд, Шахрисабз, Қарши, Ўратепа, Ҳисор, Балх (1707 йилдан боиглаб) ва бошқалар. Бу ҳол ўз ўзидан расмий сулола учун жойларни назоратда тутиш имконини кескин камайтирган. Хуллас, 1711 йили Убай-

¹ Ўша жойда, 217а—261б-варақлар; Амали Солих, 2-жилд, 383—442-бетлар; 3-жилд, 2—14-бетлар; Муқимханская история, с. 100-101.

² Силсилот ас-салотин, 267б-варақ.

¹ Ўша жойда, 261б—268а, 269б—271а, 281а—285а, 287а—296б-варақлар; Муқимханская история, с. 103—111.

² Муқимханская история, с. 111—184; Батафсил қаранг: Аҳмедов Б. А. История Балха, с. 117—121.

³ Ўша жойда, 145—153-бетлар; Силсилот ас-салотин, 303а—305а-варақлар.

дуллахон ҳам суикасд қурбони бўлади. Убайдуллахон тарихини ёзган ўша замон тарихчисининг гувоҳлик беришича, олий ҳукмдорнинг ўзбилармонлик сиёсати туфайли саройдаги бир гуруҳ кишилар давлат ишларини қўлга олиб зулм йўлига ўтадилар. Убайдуллахон билиб турса ҳам индамаган. Шунда амирлар ва лашкарларнинг унга нисбатан эътиббори сусайиб, мамлакатда сиёсий суикасд учун вазият етилиб қолган¹.

Хуллас, Убайдуллахон фожиасини² нафақат у йўл қўйган хатолар, шу билан бирга кейинги ўн йилликларда кучайиб келаётган маҳаллий кучлар ҳамда йирик амирлар фаолияти билан ҳам тушунтирмоқ керак. Бироқ нима бўлганда ҳам марказий ҳокимият нихоятда заифлашиб борган. Бундай аҳвол амалдаги сўнгги аштархоний ҳукмдор Абулфайзхон (1711—1747) замонида ҳам давом этган. Яна ўша бошбошдоклик, маҳаллий кучлар ва нуфузли амирларнинг ўз манфаати йўлида интилишлари, уларни бартараф этишда Абулфайзхоннинг ожизлиги... Бу жараён шу даражада чуқурлашиб кетганки, ҳатто 1736 йили Эронда ҳукмронлик қила бошлаган янги сулола — афшорийлар (1736—1748) намояндаси шахзода Ризоқули мамлакатга бостириб кирганда улар вақтинча қовушган бўлсалар-да, аммо душман чекиниши билан яна эски ҳолатларига қайтадилар. Бунинг оқибати эса маълум.

1740 йили афшорийлар сардори Нодиршоҳ (1736—1747) яна бир бор бостириб келиб, аштархонийлар қудратига сўнгги қулатувчи зарбани беради. Гарчи Нодиршоҳ Абулфайзни ўз ўрнида хонлик курсисиди қолдирган бўлса-да, аммо амалда ҳокимият бошқа бир маҳаллий сулола — манғитлар намояндаси Мухаммад Ҳакимбий ва унинг ўғли Мухаммад Раҳимбий ихтиёрига ўтади³. Худди шу Мухаммад Раҳимбий буйруғи билан 1747 йили Абулфайзхон қатл қилиниб, марҳумнинг ўғли Абдулмўмин султон хон деб эълон қилинади. Аммо амалдаги ҳокимият Мухаммад Раҳимбий ихтиёрида қолаверди. Бир йил ўтиб Мухаммад Раҳимбий бу қўғирчоқ хонни ҳам ўлдиртириб, ўрнига марҳумнинг укаси Убайдулла султонни ўтқазиб тез орада уни ҳам йўқ қилади. Шу тариқа аштархонийлар сулоласи фаолияти ҳам узил-кесил барҳам топади.

Аштархонийлар даври давлат бошқаруви тизими ҳақида нималар дейиш мумкин?

XVII—XVIII асрнинг биринчи ярми давлат бошқарувида бир нарса яққол кўзга ташланади: ҳокимият марказда ҳам, вилоятларда ҳам асосан бир идора — даргоҳда мужассамлашиб борган. Аниқ равишдаги даргоҳ ва ижроия (девонлар) тақсимотини биз бу замонда кўрмаймиз. Аштархонийлар ҳукмронлик йилларида ҳам нақиб, оталик, парвоначи, додхоҳ, девонбеги, қушбеги, чухрабоши, мирохур, ясовул, иноқ, қурчи, харбий қози, бош қози, шайхулислом, аълам, раъис, бош муфтий, харбий муфтий, эшикоғобоши, мирзабоши, мунший, сарой кутубхонаси бошлиғи, дастурхончи каби лавозимлар мавжуд бўлгани маълум. Шу билан бирга уларнинг вазифаларида сифат ўзгаришлари юз берганини ҳам кўрсатиб ўтиш керак. Чунончи, оталикнинг вазифаси XVI асрда асосан жойлардаги бошқарув тизими билан боғлиқ бўлса, аштархонийлар замонида, айниқса Абдулазизхондан бошлаб, оталикнинг марказдаги мавқеи кучайиб боради. Масалан, Абдулазизхон⁴ Бухоро тахтига чиққач пойтахтдаги оталик вазифасини Йалангтўшбийга, яъни ўша пайтдаги энг забардаст амирга тақлиф қилган. Оталикнинг мавқеи Субхонқулихон даврида ҳам баланд бўлиб, энг муҳим харбий ишлар (масалан, хиваликларнинг Бухорога таҳдидини қайтариш, Хуросон юриши) оталикка юклатилган. Бундай ҳолат Убайдуллахоннинг дастлабки ҳукмронлик йиллари ҳам сақланиб қолган. «Убайдулланома»да XVIII аср бошларидаги оталик вазифасининг моҳиятини кўрсатиб берувчи таъриф бор — умдат ал-умаро, яъни тамом амирлар табақасининг таянчи⁵. Демак, оталик биз кўраётган йилларда мамлакатдаги амирлар синфининг етакчиси, уларнинг ишончини қозонганидир. Оталикка доир яна бир қизиқ маълумотни биз Убайдуллахон даврида учратамиз. 1707 йили Убайдуллахон Одилбий мингни Балх вилояти мулкларининг бош оталиғи этиб тайинлайди⁶.

Аштархонийлар, хусусан Убайдуллахон ва Абулфайзхон замонларида қушбегининг ҳам мавқеи ўсгани маълум. Аниқроғи шу мансабдаги шахснинг мавқеи кўтарилиши билан у эгаллаб турган лавозим аҳамияти ҳам юксалган. Чунончи, Тўрақули қушбегибоши мансабга тайинлаш ва унвон бериш, хон ёрлиғисиз шахсан ёзма

¹ Убайдулланамс, с. 217—233.

² Ўша жойда, 266—275-бетлар; История Абулфайзхана, с. 16.

³ Батафсил қаранг: Тухфат ал-хоний.. 24а—31б; 32а—49б-вараклар; Мирза Маҳди Астрободий. Тарихи Нодирий. Техрон, 1370 (х), 344—364-бетлар.

⁴ Убайдулланаме, с. 41—42.

⁵ Ўша жойда, 142-бет.

кўрсатмалар тарқатиш, олий қабулларда ўз хошишига кўра иштирок этиш қаби имтиёзларга эга бўлган. Манба тили билан айтганда, бу пайтда кушбегибоши амирларнинг энг улуғи эди¹,

Хуллас, шароит ва вазиятга қараб у ёки бу давлат лавозимининг эътибори ўзгариб бораверган. Кўриниб турганидек, бу ҳолат асосан олий ҳукмдорнинг у ёки бу шахсга, унинг ҳокимият учун тегадиган нафига, жамиятда тутган ўрнига қараб муносабатда бўлиши билан боғлиқ эди. Чунончи, аввал бошда Убайдуллахон саройида Муҳаммад Раҳим оталиқмавкеи баланд бўлса, 1707 йили хон уни Қарши вилояти бошқарувига тайинлайди. 1710 йили эса Тўрақули кушбегибошига юқорида кўрсатилган катта имтиёзларни беради. Натижада кушбеги унвони мавкеи ўз-ўзидан юксалади². Хуллас, унвон эгаларининг ижтимоий мавкеи ҳал қилувчи рол ўйнаган. Шунинг учун ҳам вилоят ҳокимлигига парвоначи, оталиқ қаби лавозимдагиларнинг тайинланиши табиийликка айланиб борган. Аштархонийлар давридаги даргоҳ хизматларидан яна бирига — сарой кутволига диққатни қаратмоқчимиз. Бу хизмат мамлакатда давлат хазинаси ҳисобига амалга оширилган қурилиш, ободончилик ишларига жавобгар бўлган. Масалан, 1709 йили Убайдуллахон сарой кутволи Хожа Болтуга пойтахт атрофида чорбоғ барпо этишни буюради. Хожа Болту ишга киришиб, муҳандислар, меъморлар, усталар, мардикорлар, хашарчиларни жалб қилиб, катта чорбоғ ва унинг ўртасида ажойиб ва ҳашаматли сарой ҳам қурилишга бошчилик қилади. Маълағни эса олий ҳукмдор беради³.

Аштархонийлар даври ижтимоий-иқтисодий ҳаёт масаласига келсак, албатта, энг аввало сунъий суғориш ҳақида сўз кетади. Бу борада ҳам муайян ишлар қилинган. Чунончи, 1614—1615 йиллари Имомқулихон буйруғи билан Қашқадарёдан Қарши чўлига канал чиқарилиб, натижада бир қатор қишлоқлар ва қаровсиз ерлар обод бўлганини биламиз. 1633—1634 йиллари Қўшқўрғонда ҳам унинг буйруғи билан канал қазилгани маълум⁴. Шунга ўхшаш тадбирлар, айниқса, сунъий суғориш тизимларини, иншоотларини таъмирлаш, тозалаш қабилар ҳам муттасил равишда олиб борилган.

¹ Ўша жойда, 214-бет.

² Ўша жойда, 184—185-бетлар.

³ Ўша жойда, 142-бет.

⁴ Тарихи Роқимий. Ўзбекистон ФАШИКЖ қўлёзмаси. Рақами 7711, 249а, б-варақлар.

Лекин XVI асрдаги қаби кенг қўламдаги сунъий суғориш қурилишига оид ишлар камроқ бўлган кўринади. Зеро, бизга маълум манбалар шундан далолат беради.

Дехқончиликнинг барча соҳалари (ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, пилачилик, боғдорчилик) ўз ривож йўлидан кетаверган. Ўша пайтларда буғдойнинг йигирма хили бўлганини биламиз. Масалан, сарғиш; оқишининг уч тури; баҳорги-қизғиш; дони йирик («туя тиш» дейилган); бир томони оқиш, бир томони қизғиш; тоғолди ерларида ўсадиган, ҳаводаги намлик билан кифояланиб совуққа бардош бера оладиган нав; қора холли нав; кузги; ем учун экиладиган, макка, ёсмиқ ва ҳоказо¹.

Хунармандчиликда ҳам илгаригидек анъанавий йўналишлар: тўқувчилик, темирчилик, қуролсозлик, дурадгорлик, заргарлик, қулоччилик қабилар мавжуд бўлган. Тайёр маҳсулотлар (ипак, ипак кийимлар; ип газлама; қоғоз; тақинчоклар; қуруқ мевалар; қимматбаҳо тошлар) ички ва ташқи бозорда сотилган. Албатта, ишлаб чиқариш ва савдо ривожига сиёсий барқарорликнинг аҳамияти катта. Шунинг учун ҳам мақрур соҳалардаги ривож сиёсий беқарорлик йиллари анча сусайгани маълум. Масалан, Убайдуллахон даврида марказ мавкеининг сусайиши, даргоҳдаги тартибнинг издан чиқиши натижа-сида давлат хазинаси анча бўшаб қолган. Уни қоплаш ниятида пул ислоҳоти ўтказилиб, пулнинг қиммати тўрт маротабага қадрсизлантирилиб сондан ютилмоқчи бўлинган. Натижа тескари бўлиб чиқади. Дўкандору ширкатлар ишини тўхтатиб савдо қилмай қўяди. Халқ норозилиги бошланади. Аммо хон қаттиқ туриб орқага қайтмаган².

Қўрилаётган даврдаги маданий ҳаётга тўхталадиган бўлсак, энг аввало, шуни қайд этиш лозимки, ҳукмрон сулола намояндалари, сиёсий ва ҳарбий арбоб бўлиш билан бирга ўз даврларининг етук илм эгалари ҳам эдилар. Уларнинг барчаси туркийдан ташқари форс ва араб тилларини билганлар, шу тилларда хат ёзганлар, дунёвий ва диний илмлардан чуқур билимга эга бўлганлар. Имомқулихон, Назр Муҳаммадхон, Абдулазизхон, Субҳонқулихонлар шеър ёзганликлари маълум. Масалан, Субҳонқулихон «Нишоний», Абдулазизхон «Азизий» тахаллуси билан ижод қилган. Абдулазизхон насх ва настълиқ хатларида ёзишни, мактуб ва иншо машқини

¹ Иршод аз-зироат. Ўзбекистон ФАШИКЖ қўлёзмаси. Рақами 565/П, 266-30а-варақлар.

² Убайдуллаҳнаме, с. 156—159.

замонасининг энг сара алломаларидан ўрганган. Кейинчалик олий ҳукмдор даражасига етишганда, Ҳиндистон, Эрон ва Румга хоҳ туркий, хоҳ форсийда бўлсин, нома битиларкан, уларни ўзи таҳрир қилиб, ёкмаса бошқатдан шахсан, ёзаркан.

Хуллас, сиёсий вазият қандай бўлишидан қатъи назар, аштархонийлар илм, фан, санъат, меъморчиликка ҳомий бўлишда ҳеч бир сустлашмаганлар. Шу сабабдан ҳам Бухорода Абдулазизхон, Убайдуллахон мадрасалари, Боки Муҳаммадхон, Убайдуллахон масжидлари, Субҳонқулихон Регистонда қурдирган ховуз ва Бухородаги касалхона (Дорушшифо), Балхда Назр Муҳаммадхон, Субҳонқулихон мадрасалари, Балх атрофидаги қатор чорбоғлар саройлари билан, Балх аркидаги иморатлар, жоме масжиди, ҳазрати Али мазоридидаги гумбаз ҳамда Имомқулихон Мадинада қурдирган чорбоғ, Нур тоғидаги ховуз, Маккада Каъбага қираверишдаги дарвозалардан бири остонаси учун ишлатилган олтин ва қумуш тутқичли ёғоч зиналар ҳақида маълумотлар тарих саҳифаларидан ўрин олади. Бундай савобли ишларни бошқалар, хусусан, маҳаллий сулолалар, амиру амалдорлар ҳам бажарганликлари маълум. Чунончи, XVII асрда Хивада Араб Муҳаммадхон, Ҳожамберди, Шерғозихон мадрасалари, Бухорода Пояндабий оталиқ масжиди, Шодимбек, Назр девонбеги мадрасалари, мазкур девонбегининг ҳаракатлари билан бунёд қилинган хонақоҳ ва ховуз; Бозори гусфанд мадрасаси; Самарқандда Йалангтушбий қурдирган Шердор, Тиллакорий мадрасалари, Самарқанд атрофидаги Назр девонбеги мадрасаси, шаҳардаги қози Сокий мадрасасини тилга олиш мумкин.

XVII асрда ижод қилган олиму фозиллар, шоирлар, тарихчилар сони илгаригидан кам бўлмаган. Чунончи, 1692 йили Муҳаммад Бади Самарқандий томонидан битилган тазкирада шу асрда яшаган 165 та ижодкорнинг номи тилга олинган¹. Тарихий манбаларда ҳам бунга доир гувоҳликлар бор. Сокий, Юсуф Қорабоғий, Туробий, Нахлий, Муҳаммад Балхий, Турдий, Сайидо Насафий, Қосимхожа Самарқандий, Фитрат, Мулҳам, Сўфи Оллоёр, Машраб шулар жумласидандир.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йиллари тарихнавислик борасида ҳам қатор ишлар амалга оширилган. «Мусаххир

ал-билод», Махмуд ибн Валининг «Баҳр ал-асрор, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк», хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ал-мулк», Муҳаммад Йусуф муншийнинг «Муқимхон тарихи», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллахон тарихи», Абдурахмон Толенинг «Абулфайзхон тарихи», Ҳожамқулихон Балхийнинг «Қипчоқхон тарихи» каби асарлар худди мана шу даврда ёзилган.

Икки оғиз тиббиёт соҳаси ҳақида. Тиббиёт илми айниқса Субҳонқулихон замонида гуркираган. Зеро, хоннинг ўзи бу соҳага катта рағбат билан қараган. Юқорида тилга олинган «Дорушшифо»нинг очилиши бекор бўлмаган, албатта. Бу масканда кишиларни даволаш билан бирга тадқиқот ишлари ҳам юритилган. Дикқатга сазовори шундаки, Субҳонқулихоннинг ўзи ҳам бу тадбирларда қатнашиб «Ихйо ат-тибби Субҳоний» асарини тайёрлаган. Саккиз бобдан иборат бу рисолада турли касалликларга қарши дори-дармонлар хусусида сўз кетади.

Шунингдек, XVII асрда математика, астрономия, геометрия (мулла Турсун Фароизий, мулла Неъмат Самарқандий), мусикашунослик (Абдулло Офаринкентий, Али Бухорий, мулла Раҳмат Самарқандий), хуснихат (Муҳаммад Ниёз, хожа Муҳаммад, мулла Зариф Мажнун ва бошқалар) соҳаларида ҳам қатор ишлар қилинган.

Давлатимизнинг XVII—XVIII асрнинг биринчи ярмидаги ташқи алоқаларига ҳам тўхталиб ўтсак. Умуман олганда, шайбонийлар даврида, айниқса, Муҳаммад Шайбоний, Убайдуллахон, Абдуллахон II ҳукмронлик йилларидаги каби фаол ташқи сиёсат аштархонийлар замонида кўзга ташланмайди. Аксинча, баъзи бир масалаларда давлат манфаатини ҳимоя қилиш иши ниҳоятда сустлашиб кетган. Чунончи, Абдуллахон II ҳаракатлари билан Бухоро ихтиёрида тутиб келинган Ҳирот ва умуман Хуросон, унинг ва Абдулмўминнинг ўлиmidан сўнг эронлик сулола — сафавийлар таъсир доирасига тушиб қолган эди. Сафавийлар бу билан чекланмасдан Балх, ҳатто Бухорони ҳам ўзларига тобе қилиш йўллари қидирадилар. Бунда улар, энг аввало, Балх ҳокимиятига ўз тарафдорларини ўтказишга интилганлар. Аммо бир неча марта қилган уринишларига қарамай (1602, 1605, 1606, 1607), улар мағлуб бўлиб қайтганлар¹. Мазкур ни-

¹ Муқимканская история, с. 109; Силсилот ас-салотин, 295аб-варақлар.

² *Муҳаммад Бади Самарқандий*. Музаққир ал-асҳоб. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 4270, 2436—2876-варақлар.

¹ *Батафсил қаранг*: Силсилот ас-салотин, 1616—1626, 1646—1686-варақлар; Муқимханская история, с. 75—78; Баҳр ал-асрор, 666—686, 1736—1756-варақлар; *Ахмедов Б. А.* История Балха, 1982, с. 199—202.

ятни сафавийлар 1610 йили Эронга кочиб борган аштархоний хукмдор Вали Мухаммадхон оркали амалга оширишга уриниб кўрадилар. Вали Мухаммадхон хатто Бухоро тахтини эгаллайди ҳам. Лекин Имомқулихон ҳаракати билан у сиёсий саҳнадан бутунлай улоктириб ташланади¹. Сафавийлар шунда ҳам бўш келмай, энди Вали Мухаммадхоннинг ўғли Рустам султонни қўллаб-қувватлаш билан Балхнинг Андхуд, Шибирғон каби ерларига доимий зуғум уюштириб турадилар. Рустам султондан эронликлар шу асрнинг то қиркинчи йилларига қадар фойдаланиб келганлар. Ўз ўрнида аштагжонийлар ҳам тинч ўтирмаганлар. Чунончи, 1623 йили Илангтўшбий, 1632—1637 йиллари Абдулазиз султон бошлиқ қўшин Боло Мурғоб, Машҳад, Ҳирот томонларга бир неча марта юриш уюштириб, вақтинчалик бўлса ҳам муваффақият қозонган бўлсалар-да², аммо фикримизча, энг муҳим масалани — Хуросонни яна эски марказ Бухорога қайтаришни мақсадга мувофиқ равишда ҳал эта билмаганлар. Натижада кўпроқ Балх мулкининг жанубий сарҳадларини ҳимоялаш иши шу йўналишдаги ташки сиёсат вазифаларига айланиб қолган. Хуросон ва Ҳирот қўлдан кетган. Тўғри, Субхонқулихон даврида Боло Мурғоб Бухорога бўйсундирилса-да, аммо юқорида таъкидланганидек, ташки сиёсатдаги мўлжал тамомила ўзгарганлиги сабаб, унинг кўп ҳам фойдаси тегмаган. Бу эса сафавийларнинг янада фаол бўлишларига туртки эди. Улар Хоразм сиёсий қучларига, Эронга ёрдам сўраб борган аштархоний намояндаларига (масалан, Вали Мухаммадхондан сўнг 1646 йили Назр Мухаммадхон борган) ҳарбий кўмак бериш йўли билан мамлакатдаги сиёсий қарама-қаршилиқни қучайтиришга интилганлар. Дўппилари тор келганда эса, хусусан, шимол ва ғарбда усмонлийлар хавфи қучайганда, дарҳол Бухорога элчи қўйиб тинчлик, дўстлик ва қўшничилик сиёсатини ўртага солиб, пайтдан ютишга интилганлар. Ё бўлмаса, Назр Мухаммадхонга ҳарбий ёрдам никоби остида катта қучни Хуросонга ташлаб, кейинчалик ундан 1649 йили бобурийлар қўл остида бўлган Қандахорни эгаллашда фойдаланганлар³. Қолган йилларда эса Бухоро ва Исфажон ўртасида мунтазам равишда элчилик алоқалари олиб борилиб, ҳар икки томон

Хуросон учун курашда амалий ҳаракатлар фойдасиз бўлган ҳолларда элчилар оркали мулоқотда бўладилар.

Эронга, айтилганидек, усмонлийлар хавфи оғир тош бўлиб турса, аштархонийлар учун, энг аввало, ички келишмовчиликлар, хусусан, Бухоро-Балх зиддияти, ҳам Эрон, ҳам Ҳиндистон билан барқарор муносабатда бўлишликни тақозо этарди. Аммо натижа улар ўйлагандек чиқмади. 1736 йили Эрон тахтини эгаллаган, асли туркманларнинг афшор қавмидан бўлмиш Нодиршоҳ 1740 йили лашкар тортиб келиб, аштархонийлар сулоласи тақдирини ҳал қилади. Юқорида айтилганидек, мамлакатдаги сиёсий ҳокимиятни Нодиршоҳ ёрдамида манғитлар қўлга оладилар. Бу ҳам етмагандек, Нодиршоҳ буйруғи билан Самарқанддан Амир Темур қабри устидаги яшм (нефрит) тоши ва Бибихоним масжидининг икки табақали, етти хил металл қоришмаесидан тайёрланган дарвозаси Машҳадга олиб кетилади. Аммо номаълум сабабга кўра Нодиршоҳ уларни кўрадио, яна Самарқандга қайтаришни буюради⁴. Кези келганда шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, Нодиршоҳнинг Туркистонга юриши вақтида, хусусан Бухоро таслим бўлганда, унга тақдим қилинган совғалар орасида Амир Темурга тегишли қилич ва зирихнинг ичидан кўкрак ва орқага қўйиладиган тўрт темир пора (чоройина) бор экан. Бундан ташқари мазкур юришда иштирок этган қурд сардорларидан бири Самарқандда Амир Темур қабри устига қўйилган, Шохрухнинг ўғли Бойсунғур томонидан қўчирилган Қуръон нусхасини олиб кетган. Мазкур Қуръон нусхаси оддий бўлмай, нихоятда нафислик билан қўчирилган ва безатилганидан ташқари, ҳажми, яъни саҳифасининг катталиги тахминан ярим метрга бир метрдир. Қурдлар аввалига унинг ҳар саҳифасини йиртиб олишган, кейинчалик бир қисми бир имом макбарасига берилган экан⁵.

Аштархонийларнинг Ҳиндистон, хусусан, бобурийлар билан алоқаларига келсак, умуман олганда икки томонлама муносабатлар барқарор бўлиб келган. Ўзаро элчилар алмашиб турилган. 1646—1647 йиллардаги сиёсий бўҳрондан фойдаланиб бобурийларнинг Балх вилоятини забт этишларини ҳисобга олмаганда, Бухоро ва Ҳиндис-

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Т. IV, 1966, с. 241-242.

² 1994 йили камина Эронда илмий сафарда бўлганимизда, Техрондаги «Садобод» музейлар мажмуасининг ҳарбий қисмида Амир Темурнинг қиличсини ҳамда Машҳаддаги имом Ризо мажмуасидаги Қуръон музейида мазкур «Бойсунғур Қуръони»нинг бир неча саҳифаларини қўришга муяссар бўлганмиз. Шунингдек «Бойсунғур Қуръони»нинг бир неча саҳифаси Эрондаги шахсий қўлёзма жамғармаларидан бирида борлигини ҳам биламиз.

¹ Силсилот ас-салотин, 1736—1836-варақлар.

² Бахр ал-асрор, 1956—1986, 2226—230а-варақлар.

³ Силсилот ас-салотин, 245а—2496-варақлар; Амали Солих, 3-жилд, 51—55-бетлар.

тон кўпроқ ўзаро яқинликка интилиб келган. Зеро, минтақада икки давлатнинг манфаати йўлида эронлик сафавийлар тўғоноқ бўлиб турардилар. Шунинг учун ҳам улар кези. келганда сафавийларни шиа мазҳабиға ружу қўйганликда айблаб, бирлашиб уларға қарши юриш режаларини бир-бирларига таклиф ҳам қилганлар. Аммо бундай таклифлар қоғозда қолаверган¹.

Аштархонийлар, хусусан, Балх ҳокими Муҳаммад Муқим султоннинг усмонлийлар ҳукмдори Султон Аҳмад III (1703—1730) даргоҳига элчи юбориб алоқа қилганини ҳам биламиз². Умуман олганда аштархонийлар ва усмонлийлар ўртасидаги элчилик муносабатлари сезиларли бўлмаган. Ваҳоланки, ҳар икки томон учун умумий бўлган рақиб — сафавийларға қарши ҳаракатда улар ўзаро борди-келдини жонлантиришлари мумкин эди. Тўғри, 1691 йил усмонлийлар ҳукмдори Султон Аҳмад II (1691—1695) Субҳонқулихон даргоҳига элчи Мустафони юбориб, аштархоний ҳукмдорни Эрон шиаларига қарши биргаликдаги урушға чорлаган³. Аммо бу борада амалий қадамлар қўйилмаган.

Энди аштархонийларнинг Россия билан муносабатларига ҳам тўхталиб ўтсак. Россия томонидан босиб олинган Волга, Урал бўйлари, Ғарбий Сибирь ерлари табиий равишда ва тарихан Туркистон минтақаси ҳамда туркий тилли халқлар яшаш жойларига алоқадорлиги шубҳасиз. Шу маънода бухоролик, самарқандлик, хоразмлик, балхлик савдогарларнинг мазкур юртларда савдо қилишға интилишлари ҳам табиий эди. Савдонинг ривожидан манфаатдор аштархоний ҳукмдорлар Россия давлати билан элчилик алоқалари олиб бориб, ўз савдогарларига қулай шароит яратишға интилганлар. Россия ҳукумати эса савдо муносабатларини ўз савдогарлари манфаатида ташкил қилишға ҳаракат қилиб, туркистонлик савдогарларға Россияда эркин савдо фаолияти юритишларини тақиқлаган эди. Шунингдек Россиядан Туркистонға металл ва ундан ишланган маҳсулотларни олиб кетишға ҳам йўл берилмасди. Бундай ҳатти-ҳаракатлардан мақсад аниқ: бир томондан, янги босиб олинган ерлардаги маҳаллий туркий тилли аҳоли билан туркистонликлар-

нинг иложи борица камроқ мулоқотда бўлишини, маҳаллий аҳолининг Москваға қарши қайфиятини қучайтирмасликни таъминлаш, иккинчи томондан, ҳарбий соҳада катта аҳамият касб этган металл ва ундан тайёрланган қуролларнинг (масалан, милтиқ, замбарак ва х. к.) хонликка етиб боришининг олдини олиш.

Россия томонидан Туркистонға келиб кетган савдогарлар, элчилар ўз вазифаларидан ташқари ўлкани ҳар томонлама ўрганиш билан ҳам машғул бўлганлар. Бу ердаги турли-туман бойлик, айниқса, олтин ҳақидаги маълумотлар рус ҳукуматининг рашқини келтириб, Пётр I замонидан бошлаб минтақаға нисбатан дастлабки ҳарбий экспедициялар уюштира бошланади (1714, 1716, 1717, 1719, 1721 йиллари). Улардан мақсад мамлакатни пухта ўрганиш, қуруқлик ва сув йўллари аниқлаш, ички иқтисодий-савдо имкониятларни таҳдил қилиш, иложи бўлса маҳаллий ҳукмдорларни Россия паноҳига ўтишға қўндириш, эвазига ҳарбий ёрдам ваъда этиш каби тадбирларни амалға ошириш эди. Гарчи мазкур экспедициялар барбод бўлса-да, аммо улар Россиянинг Туркистонға нисбатан бошланган босқинчилик ва империяпарастлик сиёсатининг ибтидоси эди.

Шундай қилиб, биз аштархонийлар ҳукмронлиги давридаги давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий аҳволини кўриб чиқдик. Бир сўз билан айтганда, қанчалик катта иқтисодий, маданий, маънавий шарт-шароит ва имконларға эга бўлинмасин, марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, маҳаллийчилик, сиёсий бошбошдоклик мамлакат ва давлатнинг бошқа барча қудратларини кесиб юборади. Эътибор берган бўлсангиз, Назр Муҳаммадхон замонида бошланган сиёсий бекарорлик тахминан юз йил ўтиб сулола инқироzi ва давлатнинг учға бўлиниши билан тугади. Шунингдек давлат бошқаруви тизимида шайбонийлар даврида бошланган «орқаға қайтиш» жараёни қучайиб бориб, аштархонийлар замонида девонлар тизими деярли барбод бўлди. Бутун ҳокимият даргоҳда мужасамлашиб қолди. Агар даргоҳ ва девонлар тизими мавжудлиги шароитида марказ вилоятларни даргоҳ — маҳаллий ҳокимликлар тизимидан ташқари девонларнинг маҳаллий бўлимлари орқали ҳам бошқариш имконига эга бўлиб, бу ҳол марказ эътиборини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этган бўлса, энди эса жойлардаги бутун ҳокимият маҳаллий қучлар қўлида мужассамлашганди. Шунинг учун ҳам вилоятларнинг бошбошдоклик қайфияти бу вақтда ниҳоятда қучайган.

¹ Батафсил қаранг: Силсилот ас-салотин, 128а—1436, 1896—1926, 205а ва бошқа вараклар; Низомуддинов И. Г. Из истории среднеазиатско-индийских отношений. Ташкент, 1969; Зиёев А. XVI—XVII асрларда Хуросон учун кураш. «Шарк машъади», 1992, 3—4-сонлари.

² Силсилот ас-салотин, 328а—331а-вараклар.

³ Муқимханская история, с. 154—157.

Бундан давлатчилик асослари заифлашиши ҳам турган гап эди. Шундай бўлиб борди ҳам.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йиллари кўзга ташланадиган яна бир муҳим жиҳат хусусида тўхталиш лозим. У ҳам бўлса, давлатимизнинг халқаро ҳаётдаги мавқеининг сусайиб бориши масаласи. Эътибор берилса, ташқи алоқалар асосан Хуросон доирасида, шимолдаги кўчманчи халқлар билан муносабатларда чекланиб қолган. Бу вақтда илм-фан, техника тараққиётида, ҳарбий санъатда илгарилаб бораётган Европа давлатлари билан алоқалар ўрнатиш, жаҳон сиёсий, иқтисодий, илмий-маданий даврасига кириш, бунинг орқасида дунё микёсида фикрлаш, сиёсат юритиш анъанаси бизнинг сиёсатчилар, давлат арбобларида бўлмаган. Шунинг учун аجدодларимиз гидравлика, машина, механизмлар, энг замонавий ҳарбий қуроолардан беҳабар қолаверганлар. Замонанинг энг илғор ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишга масъул ҳукмрон кучлар, сулолалар тобора ўз қобилларига ўралашиб, маҳаллийчилик, сулолавий манфаатлар қарама-қаршилиги асоратидан чиқа олмаганлар.

МАНҒИТЛАР, ҚЎНҒИРОТЛАР, МИНГЛАР

Шундай қилиб, биз ўзбек давлатчилиги тараққиёт йўлидаги муҳим тарихий босқичлардан бирига етиб келдик. Нима учун муҳим тарихий босқич деяпмиз? Тадқиқ этиладиган жараёнларнинг натижада давлатчилигимиз тарихида қандайдир ижобийлик, юксаклик ҳолати билан боғлиқ бўлгани учун эмас, аксинча, XVIII—XIX асрларда (то Россия босқинига қадар), доимо таъкидлаб келганимиз, ҳар қандай жамият борлиғи ва тараққиётини белгилаб берувчи давлатчилик асосларининг ниҳоятда заифлашиб борганлигидан, оқибатда миллат ва давлат қарамлик аҳволига тушиб қолганидан келиб чиққан ҳолда мазкур даврни ўрганиш ва билиш муҳимдир. Яъни сўз кетадиган замонлар биз учун катта тарихий сабоқ бўлмоғи керак.

XVIII асрга келиб, бу вақтгача 2400 йиллик улкан тарихий тараққиёт йўлига эга ўзбек давлатчилигида бўлиниш, тарқоклик ҳолати кўзга яққол ташланади. Бир сўз билан айтганда, миллат ва жамият бошқарувида даввогар ҳокимият уч ерда — Бухоро, Хива, Қўқонда алоҳида-алоҳида мужассамлашганди. Таъбир жоиз бўлса, мамлакатда уч ҳокимиятчилик ғолиб келган эди. Тўғри,

мазкур ҳолатнинг юзага келишида муайян сабаблар бўлгани аниқ. Аммо ҳар қандай жараёнга бериладиган баҳо, энг аввало, ўша пайтдаги манзара, кечиб борган ижтимоий-сиёсий жараён ва етиб борган нукта — натижа билан ўлчанаркан, демак, қандай бўлишидан қатъи назар, бу сабабларни биз оқлай олмаймиз. Яъни давлатчиликдаги бўлиниш, уч ҳокимиятчиликнинг юзага келиши охиروқибатда давлатнинг кучсизланиши ва емирилишига, бошқа омиллар билан қўшилиб Россия босқинига дош беролмай қарамликка юзтубан бўлишига олиб келган.

Аштархонийлар ҳақида сўз юритиб, 1747 йили мазкур сулола фаолиятига амалда чек қўйилганини айтгандек. Гарчи шундан кейинги бир ярим йилча вақт мобайнида аштархонийлардан Абдулмўмин ва Убайдуллаҳон сохта хон сифатида эътироф қилинса-да, аммо ҳокимият бутунлай манғитлардан бўлиши Мухаммад Раҳим (1747—1758) ихтиёрида эди.

Кўриниб турганидек, давлатчилигимиз тарихида Амир Темур давридан кейин манғитлар замонида яна бир бор «сохта хон»лар анъанасига қайтилган, яъни Мухаммад Раҳим амир мақомида мамлакатни бошқаришга киришган. Мухаммад Раҳим ғайратли ва қаттиққўл сиёсатчилардан ҳисобланган. У аштархонийлар даврида заифлашиб қолган марказ мавқеини тиклашга уриниб, Самарқанд, Миёнқол, Қарши, Хузор, Шахрисабз, Кармана, Чоржўй ва Карки қабиларни пойтахт измига қайтара олган. Аммо унинг ўлиmidан сўнг вазият яна кескинлашиб, кейинги манғит намояндаси, Мухаммад Раҳимнинг амакиси Дониёл (1758—1785) замонида яна маҳаллийчилик қучайиб, Нурота, Кармана, Хузор, Ўратепа, Бойсун, Шеробод, Ҳисор беклари бошбошдокдик йўлига ўта бошлайдилар. Гарчи катта қийинчилик билан Дониёл уларни яна Бухоро ҳокимиятини тан олдиришга эришса-да, аммо бу масала узил-кесил ҳал бўлди дегани эмасди. Масалан, Шахрисабздаги кучлар амалда ўз мустақилликларини сақлаб қолиб, бундан ташқари Бухоро ҳокимиятига доим хавф туғдириб келганлар¹.

Марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ишига қатъий бел боғлаган ҳукмдор бу Шох Мурод (1785—1800) бўлди. Манғит намояндалари орасида Шох Мурод ҳам шахс, ҳам арбоб сифатида алоҳида ўрин тутган, десак хато бўлмайди. У, бир томондан, ўта ҳудожўй, элпараст бўлса,

¹ Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений, т. 1, с. 181—184; Тухфат ал-хоний, 77а—94б-варақлар.

иккинчи томондан, ниҳоятда қаттиққўл сиёсатчи ҳисобланган. Бошданоқ у мамлакатда қатъий тартиб ўрнатишга киришиб, ишни сулола мавқеини расмий жиҳатдан мустақамлашдан бошлайди. Яъни сохта хонлик анъанасига чек қўйиб (Дониёл пайтида ҳам аштархонийлардан Абулғозий расман хон ҳисобланган), тахтга расман ўзи чиқади, лекин хон эмас, амир унвони билан. Шу вақтдан бошлаб давлатнинг ҳам расмий, ҳам амалий бошлиғи унинг ўзи — амир ҳисобланган. Бу тўғри йўл эди. Зеро, энди мамлакатдаги бирон-бир сиёсий куч манғитларнинг, чунончи, Шох Муроднинг тахтга даъвоси асоссизлигидан баҳона чиқара олмасди. Шу билан бирга Шох Муроднинг мазкур тadbирни нисбатан силлиқ амалга ошира олганининг бошқа сабаблари ҳам бор. Биринчидан, сулола алмашинганига ва манғитларнинг жамият онгига ҳукмрон куч сифатида ҳам синггиб бораётганига қирқ йилча вақт бўлиб қолганди. Иккинчидан эса, Шох Мурод ўз фаолиятида оммага суяниб иш тутди. У, энг аввало, шариат тартибларига қатъий риоя қилиш, ҳаром билан ҳалолни ажратишда қаттиқ туриш сиёсатини кенг тadbик этишдан толмади. Чунончи, биз авваллари қўрган мухтасиб — раъис хизматини, яъни бозорлардаги адолат (қаллоблик, тарозудан уриш, сифатсиз маҳсулот сотиш ва хоказо) бузилиши, қўча-қўйларда ахлоқ нормаларига риоя қилиш кабилар билан боғлиқ тadbирларни тиклади ва жонлантирди. Ўзи ҳам ниҳоятда камтарин ҳаёт кечирishга ҳаракат қилган. Манбаларда ёзилишича, унинг ўзи учун кундалик харажати бир тангадан ошмаган экан, ёбичиши ва кийиниши ҳам оддий бўлган. Бирон-бир амалдорнинг уйига зиёфатга бормас, ҳеч кимдан совға олмас, ўз шарафига турли дабдабали тadbирлар уюштирилишига йўл қўймас экан. Буларнинг бари, албатта, кенг омма орасида тарқалиб, халқ олдида Шох Муроднинг обрў-эътибори ошиб бораверган. Бунинг устига отаси Дониёл замонида жорий этилган турли олик-соликларни бекор қилиб, жамият орасида яна қўп шухрат топган. Оддий халқнинг Шох Муродга муносабати қанчалик бўлганини шундан ҳам билса бўладики, уни «беғуноҳ амир», деб атаганлар. Хуллас, Шох Мурод, бир томондан, халққа, иккинчи томондан, лашкарга суяниб мамлакат сиёсий яхлитлигини таъминлаш билан бирга эронлик Нодиршоҳ (1740) босқини йили Бухоро ихтиёридан чиққан Хуросонни қайтариш учун ҳарбий ҳаракатларни ҳам бошлаб юборган. Хусусан, 1789—1790 йиллари Марвда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, марвликлардан бир неча ўн минг ки-

шини Самарқанд ва Бухорога қўчиртиради. Шундан сўнг эскидан Самарқанд ё Бухоро (яъни пойтахт маъносида) измида бўлиб келган Балх, Маймана, Андхуд каби вилоятларни ҳам қайтариб олиш пайига тушади. Аммо бу осон эмасди. Зеро, 1747 йилдан бошлаб Балх, Бадахшон, Андхуд, Маймана, Шарқий Сейистон, Балужистон, Синд, Кашмир, Панжоб каби вилоятларни ўз тасарруфига олган дурронийлар (1747—1842) сулоласи (яъни ҳозирги Афғонистон давлатига асос солган сиёсий куч) намояндаси Темуршоҳ (1773—1793) ҳам бўш келадиганлардан эмасди. Хуллас, ўзаро кураш қаттиқ бўлса-да, сезиларли натижа чиқмаган¹.

Шох Муроддан фарқи ўлароқ, унинг вориси амир Ҳайдар (1800—1826) ҳукмронлик йиллари мамлакатда нотинчлик ҳукм суради. Яъни марказ ва вилоятлар ҳамда кечагина вилоят мақомида бўлган, лекин эндиликда алоҳида сиёсий бирлик — хонликка айланган Хива ва Қўқон билан қарама-қаршилиқлар авжига чиқади. Миёнқол, Шаҳрисабз, Карки, Марвдаги маҳаллий қучлар яна ўзбошимчалик қила бошлаганлар. Чунончи, Марвни бошқариб турган Дин Носир (амирнинг укаси) Хива хони Элтузар (1804—1806) қўмағига ишониб бош қўтаради. Амир Ҳайдар учун бу ниҳоятда хавфли ҳолат эди. Чунки бу шунчаки бир вилоятнинг марказга бўйин эгмаслиги эмас, балки расмий сулола намояндасининг, минтақадаги рақиблардан — хивалиқлар билан тил бириктириб, олий тахтга қарши ҳаракати эди. Шунинг учун ҳам амир Ҳайдар унга қарши лашкар тортади. Дин Носир бас келолмай Машҳадга қочади. Шох Мурод даврида бўлганидек, амир Ҳайдар Марвни эгаллагач, маҳаллий аҳолининг бир қисмини Зарафшон водийсига қўчиртириб, бу ерга туркманларни ўрнаштиради.

Бухородаги ички зиддиятлардан Хива хонлиги бундан кейин ҳам фойдаланишга қўп уринганини биламиз. Чунончи, Дин Носирга ёрдам бериш баҳонасида Бухоро амирлиги ҳудудига кириб борган Элтузархондан сўнг 1821—1825 йиллари амир Ҳайдар Миёнқолда хитойкипчоқлар исёнини бостириш билан оворалигида хивалиқлар Чоржўй ва Марвга ҳарбий юриш уюштирадilar. Хивалиқлар ҳатто Марвни забт этишга ҳам муваффақ бўлганлар. Бунгача ҳам амирликнинг шарқий қисмида анча йўқотишлар ва ўзгаришлар бўлган. Масалан, Қўқон

¹ *Тарихи амир Ҳайдар*. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 1836, 8а-9а-варақлар; *Ахмад Дониш*. Рисола, 12—26-бетлар.

хукмдорлари 1805 йили Хўжандни, 1809 йили Тошкентни, 1816 йили эса Туркистонни (Йасси) ишғол этиб, хонлик доирасига киритадилар. 1806—1813 йиллари Ўратепага, 1806 йили Жиззахга, 1821 йили Самарқандга таҳдид солганлар. Хуллас, амир Ҳайдар хукмрошшиги анча таҳликали бўлиб марказий ҳокимият қудрати сусайган эди¹.

Бунинг исботини шундан ҳам билиб олса бўладики, унинг ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган ўғиллари — амир Ҳусайн икки ярим ой, кейин эса амир Умар тўрт ойгина хукмронлик қилганлар, холос². Шу йили (яъни хижрий йил назарда тутилмоқда) амирлик курсисини амир Насрулла (1827—1860) эгаллайди. Ўша замон тарихчиси Аҳмад Дониш амир Насрулла ҳақида шундай ёзганди: «(У) вазмин ва кўркмас, қаттиққўл ва зукко хукмдор эди. Ёл ва улусда фитна чиқаришда ном чиқарган ё илгариги амирларга (яъни хукмдорга — А. 3.) нисбатан кўрнамаклик қилганнинг барчасини жазолади, ўз тарафдорларини сийлади»³. Шунингдек у шариат тартибларини мустаҳкамлаб, отаси амир Ҳайдар даврида бебошлик қилган барча вилоятларни, аниқроғи, улардаги сиёсий қучларни пойтахт измига қайтарди.

Амир Насрулла Хива ва Қўқонни яна Бухоро атрофидан бирлаштиришга кўп уринган сиёсатчидир. Чунончи, у илгари қўлдан кетган Марвни пойтахтга бўйсундириш учун хиваликлар билан кўп курашади ва 1843 йили максадига эришади. Аммо хиваликлар ҳам бўш келмай 1855 йили яна бир бор Марвни ишғол қиладилар. Хиваликлар бу билан чекланмай Чоржўйга ҳам доимо таҳдид солиб турганлар. Ўз ўрнида эса амир Насрулла Хива хонлиги доирасидаги Ҳазораспга юриш уюштиргани маълум.

Амир Насрулланинг Қўқонга нисбатан тутган сиёсати унулмироқ бўлган, дейиш мумкин. 1840—1842 йиллар давомида у катта уринишлар натижасида Хўжанд, Тошкент, Қўқон кабиларни Бухорога бўйсундиришга эришади. Бир қараганда, мазкур воқеалар натижасида мамлакатнинг бирламчи бирлашуви учун қайта имкон туғилгандай бўлса-да, аммо амир Насрулланинг бир хатоси туфайли мўлжал рўёбга чиқмай қолган. Ўша замон воқеалари гувоҳи, тарихчи Мухаммад Ҳакимхон ёзиши-

ча, амир Насрулла ўйламасдан Қўқонга Иброҳим парвоначи манғитни тайинлаб ўзи Бухорога қайтиб кетган. Иброҳим парвоначи эса кечагина урушдан чиққан маҳаллий аҳолига нисбатан зулм ўткази бошлаган, айниқса олиқ-солиқлар борасида. Натижада икки ой ўтиб-ўтмай асли минглардан бўлмиш, қирқ беш йил давомида тоғлик ерларда, қирғизлар орасида яшаган Шерали вазиятдан хабар топиб, тезда лашкар йиғиб келади ва Бухоро ноибини ашаради. Гарчи амир Насрулла ҳам қўшин тортиб келиб, Қўқонни яна бир бор эгаллашга ҳаракат қилган бўлса-да, бироқ уддасидан чиқолмайди. Шу тарика Бухоро ва Қўқонни бирлаштириш имкони қўлдан кетади⁴.

Амир Музаффар (1860—1885) хукмронлик йиллари манғитлар сулоласи ва улар ҳукми остида яшаган аҳоли учун энг таҳликали давр бўлган, десак адашмаймиз. Фаолиятини отаси замонида мансабда бўлган амалдорларни бўшатиш ва мол-мулкларини мусодара қилишдан, амир Насрулла томонидан ўз вақтида Карманага сургун қилинган кишиларни яна пойтахтга қайтариб юқори лавозимларга тайинлашдан бошлаган амир Музаффар, гарчи шу тарика ўз мавқеини мустаҳкамлашга уринган бўлса-да, аслида бу билан киши билмас давлат ва сулола қудратига катта зарба берганди. Карманадан қайтарилиб юқори давлат вазифаларига тайинланганлар, Аҳмад Дониш сўзи билан айтганда, ўз фаолиятларида «халқнинг конини сўрганлар». Айниқса, солиқ йиғишда. Яна мазкур тарихчи гувоҳлик беришича, амир Музаффар Ҳисор ва Қўқонга қилган ҳарбий юришларидан (1863—1865) мағрурланиб кетган. Ўзидан бошқани тан олмай қўйган. Шариат ҳукмларини ижро этишда ўзбошимчалик қилиш йўлига ўтиб олган. Масалан, дейди Аҳмад Дониш, арзимаган жиноят қилган киши қатл этилиши, одам ўлдирган жиноятчини биров сўраб-суриштирмаслиги ҳам мумкин бўлиб қолганди. Шунингдек унинг даврида лашкар ҳам заифлашган, отаси замонида ҳарбий юришларда пишиган саркардаларни қатл эттириб, ўринларига «таги паст кишиларни ва ғуломларни» тайинлаган. «Русия ўлкага бостириб қирганда эса, деб давом этади Аҳмад Дониш, таги паст, нодон ва ғайратсиз саркардалар жуфтакни ростлаб қолдилар, (то шу вақтгача улардан) озор чекиб келган аскарлар

¹ *Батафсил кўранг*: Тарихи амир Ҳайдар, 7—81-боблар; Тарихи Шохрухий, Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ кўлёмаси. Рақами 1787, 31а—856-варақлар.

² Рисола, 28—30-бетлар.

³ Ўша жойда, 31-бет.

⁴ Амир Насрулла замони бўйича қаранг: Рисола, 30—40-бетлар. *Мир Олим Бухорий*. Фатхномаи султоний. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ кўлёмаси. Рақами 1838, 56а ва кейинги варақлар; Тарихи Шохрухий, 986—101а-варақлар; *Мухаммад Ҳакимхон*. Мунтахаб ат-таворих. Душанба, 1985, 2-жилд, 732—739-бетлар.

ғуломларга хизмат қилишни ор билиб таркаб кетдилар. Натижада барча вилоятлар Россия қўлига тушди»¹. Бир сўз билан айтганда, 1868 йили Россия харбий босқинига дош беролмай манғитлар бошқарган Бухоро амирлиги қарамликни бўйнига олишга мажбур бўлади. Барча сиёсий ҳақ-хуқуқлардан махрум қилинган амир Музаффар ва унинг ворислари Абдулахад (1885—1910), Сайид Олимхон (1910—1920) Россия империяси ихтиёридаги қўғирчок хонлар эдилар, холос. 1917 йили империя марказида давлат тўнтариши натижасида ҳокимиятни қўлга олган янги сиёсий куч — болшевиклар Бухоро ва Хивадаги хонлик-мустамлакачилик тартиблари ўрнига совет-мустамлакачилик шароитини ўрнатиш ниятида 1920 йили Бухорода амирлик, Хивада хонлик ҳукуматини йўқ қилдилар. Шу тарика манғитлар сулоласи тарихий-сиёсий фаолиятига хотима ясалади.

Энди Хива хонлиги тўғрисида тўхталиб ўтсак. Ўтмиш даврлар мисолида кўрилганидек, доимо мамлакат марказига бўйсуниб келган ё ўзи марказ бўлиб ўлкани бирлаштириб турган (масалан, ануштегинийлар даврида), Хоразм вилояти XVI асрга келиб бир қатор маҳаллий сиёсий кучлар ҳаракати билан ўзбошимчалик кайфиятига берила бошлайди. Хусусан, темурийлар даврида Самарқанд ихтиёрида бўлган Хоразм мамлакатда сиёсий бошқарувга даъвогарлар ўзгаргандан сўнг ҳам илгариги мақомда қолган. Темурийлардан давлат тизгинини тортиб олган Юлҳаммад Шайбонийхон замонида ҳам Хоразм Самарқанд сиёсий доирасида эди. Аниқроғи бунга Муҳаммад Шайбонийхон ўша асрлар конунларига кўра 1505 йили Хоразмга харбий юриш уюштириш орқасида муваффақ бўлган. Аммо 1510 йили Марв атрофида Муҳаммад Шайбонийхонни енгган эронлик сафавийлардан Исмоил пайтдан фойдаланиб Хоразмда ўз таъсирини ўтказиш ниятида бу ёққа лашкар билан ноибларни юборди. Аммо Шариф Сўфий ва Мирзо Хизр каби маҳаллий намояндалар уларга бўйин товламасликка ўтиб, бунда даштикипчоклик сиёсий кучларга суянадилар. Натижада, 1511 йили Хоразмда даштикипчоклик Элбарсхон ҳокимиятни қўлга олади². Элбарсхон эса аслида шайбонийлар сулоласидандир. Янада аниқроқ айтганда, Самарқанд тахтини темурийлардан тортиб олган Муҳаммад Шайбонийхоннинг бешинчи аждоди Пулод (Фулод)

икки ўғилли бўлган: Иброҳим ва Арабхон (Арабшоҳ). Муҳаммад Шайбонийхон Иброҳимнинг тўртинчи авлоди бўлса, Элбарс Арабхоннинг бешинчи авлодидир. Бир сўз билан айтганда улар амакиваччалардир. Демак, 1505 йили Муҳаммад Шайбонийхон томонидан Самарқандга брсундирилгандан сўнг олти йил давомида Хоразмда шайбонийларнинг ҳукмронлиги устивор бўлиб келган десак, 1511 йили эса мазкур вилоятда шайбонийларнинг бошқа бир оиласи намояндалари ҳокимиятни қўлга оладилар. Бу ерда табиий бир савол туғилиши мумкин: аслида бир сулола экан, нима учун хоразмлик шайбонийлар алоҳидаликка интилганлар, маркази аввал Самарқандда, сўнг эса Бухорода бўлган, Муҳаммад Шайбонийхон оиласи билан келиша олмаганлар? Бу ерда камида икки сабаб бор. Биринчидан, бир сулолага мансуб бўлишларидан қатъи назар бу икки оила орасида илгаридан қарама-қаршилиқ бўлиб келган. Масалан, Муҳаммад Шайбонийхон ўз вақтида, хали Дашти кипчокқалигида Элбарснинг отаси Бурка султонни (Берка) ўлдирганди¹. Иккинчидан, қайси оила ё сулолага тегишли бўлишига қарамай, асрлар давомида, кўриб келганимиздек, маҳаллий кучлар доимо марказдан узоқдашишга интилиб келганлар. Хоразмга келиб ҳокимиятни олган шайбонийларнинг бошқа бир тармоғи намояндалари ҳам бундан мустасно эмасдилар.

Демак, 1505—1770 йиллар орасида Хоразмни асосан шайбонийлар сулоласи намояндалари бошқарганлар. Кўриниб турганидек, уларнинг, аниқроғи Арабхон наслидан таркаган шайбонийларнинг ҳукмронлик йиллари Иброҳимнинг авлодлари — Бухоро шайбонийлари ҳукмронлик фаолиятидан (1501—1601) анча узоқроқ давом этган. 1770 йили эса Хоразмда амалий ҳокимият кўнгирот сулоласидан бўлмиш Муҳаммад Амин иноқ қўлида мужассамлашади. Ва шу тарика мазкур вилоятда янги сулола — кўнгиротлар² фаолияти бошланган.

Абулғозий Баҳодирхон, Мунис қолдирган маълумотларга кўра, 1511—1770 йилларда Хоразмда ҳукмронлик қилган шайбонийхонлар сони қирқ атрофида эди. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бири хақида батафсил тўхталмай, энг асосий воқеаларга диққатни қаратмоқчимиз.

¹ Рисола, 35—37-бетлар.

² Шажарайи турк, 120—123-бетлар.

¹ Таворихи гузида. Нусратнома, 162—165, 270—271-бетлар. *Қамолуддин Биной*. Шайбонийнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 844, 56-варақ; Шажарайи турк, 118—120-бетлар.

Элбарсхон давридаёк (1511 — тахминан 1516) Хива хонлигининг сиёсий географияси шаклланган эди, десак тўғри бўлади. Зеро, бу пайтда хонлик ғарбда Каспий денгизи, шимолда Орол денгизи хавзаси, жанубда Атрек дарёси ва Сарахс атрофларигача бўлган худудни ўзичига олганди. Арабхон (1602—1621) давригача пойтахт Ўрганч ҳисобланиб, кейин эса Хивага кўчирилган. Шунга кўра замонавий тарихшуносликда хонликни Хива хонлиги дейиш одат тусига кирган.

Хиваликлар мазкур фаолият майдони билан чегараланмасдан ички Хуросон, Бухоро хонлиги ерларига доимо юриштириб турганликларини биламиз. Ўз ўрнида Бухоро ҳам Хоразмни марказга бўйсундиришга кўп марта ҳаракат қилган. Чунончи, шайбонийлардан Убайдуллахон ва Абдуллахон II даврларида хивалик шайбонийлар бухоролик сулоладошларига бўйсундиришга мажбур бўлганлар. Аммо Абдуллахон II ўлимидан сўнг ўша пайтдаги Хива хони Ҳожи Муҳаммадхон (1560—1602) яна мустақил сиёсат юргизиш имконига эга бўлган. XVII асрга келиб эса Хива ва Бухоро хонликлари ўртасидаги муносабатларда бир оз ўзгариш юз берган. Яъни шу асрдан бошлаб Бухоро хонлиги бошқарувини қўлга олган янги сулола — аштархонийлар намояндаси Назр Муҳаммадхон замонида Хивада ўнинг номидан хутба ўқилгани 1678 йили кейинги аштархонийлардан Субҳонқулихоннинг Хивага ўз ноиби Шохниёз эшиққобошини юборгани ҳисобга олинмаса, хиваликлардан Абулғозий Баҳодирхон (1644—1664) ва Анушахон (1664—1687) даврларида Бухоро хонлиги ичкарасига муттассил ҳарбий юришлар уюштирилиб турилганини биламиз. Хусусан, Абулғозий Баҳодирхоннинг ўзи олти марта шундай тadbирни амалга оширган бўлса, ўғли Анушахон 1684 йили ҳатто Самарқандни эгаллаб бу ерда ўз номидан хутба ўқитган. Лекин шунга қарамай Бухоро кейинчалик ҳам Хивага нисбатан олиб борган сиёсатидан воз кечмаган. Чунончи, юқорида тилга олинган Муҳаммад Амин инок Хивада ҳокимиятни қўлга олишда Бухоро мададига суянгани маълум. Бу ҳақда хоразмлик тарихчи Мунис гувоҳлик беради.

Шундай қилиб, 1770 йилдан бошлаб Хивада янги сулола — кўнғиротлар сиёсий фаолияти бошланади. Кўнғиротлар фаолияти ҳам, бир томондан, бухоролик манғитлар сулоласи тарихининг ибтидосига ўхшаб кетади. Яъни Муҳаммад Амин ва унинг ўғли Аваз (1790—1804) амалий ҳокимиятни қўлда тутган ҳолда хон-

лик бошлиғи сифатида сохта хонларни эълон қилганлар. Фақат 1804 йилдагина навбатдаги кўнғиротлардан бўлмиш Элтузарнинг ўзи шахсан хонлик тахтига чиқиб, масаланинг расмий томонини ҳам ҳал қилади. Лекин у узоқ ҳукмронлик қилмаган. Кейинги ҳукмдор Муҳаммад Раҳимхон (1806—1825) хонликни ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатлардан мустақкамлашга уринган бўлса, унинг давомчиси Оллоқулихон (1825—1842) асоeий эътиборни Хуросон ва Бухоро билан муносабатларга қаратган. Шу ерда бир нарсга фикрни жалб қилиш ўринлидир. Хуросон учун курашни асосан XVII асрдан бошлаб хиваликлар олиб борганлар. Бухоро сиёсий қучлари бу борада нисбатан анча суeт сиёсат юргизиб, кўпроқ Қўқон ва Хива хонликларига қарши кураш билан банд бўлганлар. Буни ҳам тушунса бўлади. Чунки Бухоро ўртада бўлиб ҳам шарқ, ҳам ғарб томонда кураш олиб борган. Шунинг учун ҳам хиваликларнинг Хуросонга нисбатан сиёсати жадалроқ бўлган. Чунончи, Оллоқулихон бошчилигида олти марта, Муҳаммад Амин II (1845—1855) даврида эса ўндан ортиқ бор Хуросонга юриш қилинган. Аммо Бухоро ва Хуросон «ишқи»да бўлган кўнғиротлар бостириб келаётган Россия хавфига бошқа хонликлар каби қандайдир бир бепарволик билан қараганлар. Мана шу бефарқлик натижаси ўлароқ Муҳаммад Раҳимхон II (1865—1910) замонида Россиянинг 1873 йилги босқинидан сўнг, энг аввало, Хоразм ахли ва табиий равишда кўнғиротлар сулолаеи бегоналарга қарамлик ҳолатига тушиб қоладилар. Қачонлардир боболари сохта хонларни тахтга ўтқазиб, амалий ҳокимиятни қўлда тутган бўлсалар, энди кўнғиротлардан Муҳаммад Раҳим II ва сулоланинг сўнгги намояндаси Исфандиёр (1910—1918) Россия империяси ихтиёридаги кўғирчоқ хонларга айланганлар¹.

Кўрилатган даврда ўлкада мустақил сиёсий фаолият юргизган яна бир сулола ҳақида сўз юритсак.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йилларининг сўнгги босқичида (Убайдуллахон, Абулфайзхон) марказий ҳокимият заифлашиб, вилоятлардаги бошбошдоқлик қучайиб кетгани ҳақида айтган эдик. Биз кўпроқ Қўқон хонлиги деб биладиган сиёсий бирлик аслида худди шу омил — марказнинг (Бухоро) қучсизланиши, жойлардаги вазият-

¹ *Хива шайбонийлари ва кўнғиротлари фаолияти ҳақида қаранг:* Шажарайи турк, 120—Ш-бетлар; Фирдавс ал-икбол, 3—5-боблар; Шажарайи Хоразмшоҳий, 5—16-боблар.

ни ўз измида тута олмаганлиги натижасида юзага келганди. Гарчи 1705 йилда ҳам Фарғона, Андижон кабиларнинг Бухорога боғлиқдиги борасида манбаларда ишора бўлса-да, аммо бир нарсани аниқки, бу вақтда Фарғона водийсида пойтахтдан кўра чадоклик (Чустдан 40 км шарқда жойлашган жой) дин пешволарининг мавқеи катта эди. Дин пешволарининг ҳатто бир водий микёсида сезиларли мавқега эга бўлишларини ўз пайтида темурийлар (XV аср иккинчи ярми), шайбонийлар (XVI аср ўрталари), аштархонийлар (XVII аср ўрталари) замонларида ҳам марказ сиёсати бўшашиши оқибатида дин пешволарининг роли ошиб бориши ҳолати билан ўхшатиш мумкин. Демак, бу ерда қандайдир бир қонуният бор (!). Шу билан бирга бундай ҳолат қанчалик давом этишидан қатъи назар охири қандайдир бир сиёсий қуч ўртага чиқиб, сиёсий тизгинни қўлга олади, яъни сиёсий бўшлиқни тўлдирди. Фарғона водийсида ҳам шундай бўлган. 1709 йили майдонга минглардан бўлмиш Шохрух чиқади.

Минглар нафақат Фарғона водийсида, балки мамлакатнинг бошқа ерларида ҳам яшаган уруф. Масалан, манбаларда уларнинг Ургут, Чечакту, Маймана, Сарипул, Гурузвон, Шибирғон, Андхуд каби ерларда ҳам мавқелари етарли даражада бўлгани тўғрисида далиллар бор. Мингларнинг Фарғона водийсида сиёсий ҳокимиятни қўлга олиб, кейинчалик уни бир бутун хонлик микёсига кўтара олганликлари сабабларига келсак, биринчидан, айтилганидек, водийда шунга яраша шароит туғилган, иккинчидан эса аштархоний Убайдуллахон даврида Бухоро тасарруфидаги вилоятлардан баъзиларида катта мавқега эга минглар намояндалари (масалан, Ургутда Оллохберди минг, Маймана ва унинг атрофида Хушхол минг) тазйикқа учраганлар¹. Ва афтидан, мазкур ҳолат Фарғонадаги мингларнинг фаоллашувига яхшигина туртки бўлган. Хуллас, Убайдуллахон Фарғонада юз берган сиёсий бурилишга қарши бирон чора кўролмаган. Бунинг устига 1711 йили ўзи сиёсий фитна қурбони бўлганини ҳам биламиз. Эътиборни тортадигани шуки, Убайдуллахоннинг ўлдирилишида мазкур Оллохбердининг укаси Кучак, демак, минглар ҳам, иштирок этганлар². Кейинги аштархоний ҳукмдор Абулфайзхон эса, кўрганимиздек, аввалига ўзи билан ўзи овора бўлиб, эронлик Но-

диршоҳ юришидан кейин эса умуман аштархонийлар сулоласи тақдири ҳал этилган. Буларнинг бари оқибатда Фарғона водийсида Шохрух (1709—1721), сўнг эса унинг ворислари Абдуллаҳим¹ (1721—1733), Абдулқарим (1733—1750) кабилар замонида минглар сиёсий мақеи мустахкамланиб, Қўқон хонлиги юзага келишига шароит яратган. Минглар нафақат водийда оёққа туриб олганлар, балки Бухоро сиёсий доирасидаги Хўжанд (1725), Ўратепа (1726), Самарқандга (1729) ҳам ҳарбий юриш уюштириб, вақтинча бўлса-да муваффақиятларга эришганликлари маълум¹.

Шу билан бирга минглар сулоласида ички зиддиятлар бўлгани ҳам манбалардан кўриниб турибди. Чунончи, Абдулқаримдан сўнг тахтга чиққан Абдуллаҳим атиги тўққиз ойгина хонлик қилгач, тахтдан туширилиб ўрнига Эрдона (Эрдон) ўтказилади. Бир йил ўтиб эса (1752) тилга олинган Абдуллаҳим ўғли Бобобек тахтга даъвогарлик қилиб ниятига эришса-да, аммо 1753 йилги Ўратепа юришида Бешарикда амирлар томонидан ўлдирилиб, хонлик курсисига яна Эрдона чиқади. Эрдона Қўқон хонлигини ички томондан мустахкамлашга кўп уринган сиёсатчи ҳисобланади. Шунингдек у Фарғона водийсининг ўзига хос дарвозаси ҳисобланмиш Хўжандни хонлик ихтиёрига киритишга обдон ҳаракат қилгани, аммо бухоролик қучлар бунга йўл қўймаганликлари маълум. Ўша замон тарихчиси таърифи билан айтганда, Эрдона замонида хонлик қудрати анча юқори кўтарилиб, водийда тинчлик ва фаровонликка эришилган. Эрдона Қўқон хонлигининг шарқда жойлашган Ўш, Ўзганд каби ерларни ҳам бўйсундиришга эришган сиёсатчилардан. Унинг бу билан чекланмасдан, 1758—1759 йиллари Хитойнинг ҳукмрон сулоласи бўлмиш цинлар (1664—1911) томонидан забт этилган Шарқий Туркистонда ҳам ўз сиёсатини юргизишга уриниб², у ерга ҳарбий юришлар уюштириб турганини биламиз². Бир сўз билан айтганда, Фарғона вилоятида мустахкам ўрнашиб олган минглар кўрилатган даврга келиб ғарбда Бухоро амирлиги, шарқда эса Хитой билан курашда бўш келмаганлар. Шундай сиёсатни кейинги ҳукмдор Норбўта (1763—1798) ҳам олиб борган.

Қўқон хонлигининг мавқеи аниқса Олимхон

¹ Убайдуллаҳим, с. 36—38, 204—205.

² Ўша жойда, 267-бет.

¹ Тарихи Шохрухий. Козон, 1885, 25—29-бетлар.

² Тарихи Шохрухий, 30—32 бетлар; Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 378—395-бетлар.

(1798—1810) замонида юксалади. Аввало мазкур хукмдор хонлик мақоми қабул қилгани билан машҳурдир. Мингларнинг ундан кейинги намояндалари ҳам хон мақомида бўлганлар. Шу сабабдан ҳам 1709—1876 йиллари маркази Фарғона водийсида ҳисобланган ва минглар номи билан боғлиқ сиёсий бирликни Қўқон хонлиги дейиш одат тусига кирган.

Олимхон Қўқон хонлигининг кучайиб боришида ўзини кўрсатганлардан биридир. 1805 йили у Хўжандни эгаллаб, юқорида айтилганидек, Фарғона водийси учун стратегик аҳамият касб этган мазкур чегарани узил-кесил хонлик таркибига киритади. 1809 йили эса XVIII аср охирларидан бошлаб мустақил бўлиб олган ва шайх Хованд Тохур (ҳозирда Шайхонтохур номила машҳур, XIV асрнинг кўзга кўринган дин пешволаридан) авлодларидан бўлмиш Йунусхожа (1784—1801) етакчилик қилаётган Тошкент вилоятини ҳам Қўқонга бўйсундиришга эришади. Натижада Сайрам ва Чимкент томонларга қараб силжиш имкони туғилади. Шу тариқа у Туркистон (Иасси) ва Авлиётагача бўлган ерларда ҳарбий юришлар уюштиради¹.

Мазкур йўналишда янада илгарилаб борган Умархондир (1810—1822). Чунончи, у Сирдарёнинг ундан ирмоқ олган Янгидарё ҳудудларигача кириб бориб, 1813—1815 йилларда Сирдарёнинг ўнг қирғоғида Окмасжид қалъасига (ҳозирги Қизил Урда) асос солади. Шунингдек Умархон томонидан Чимкентдан Ила дарёсигача (яъни шарқий йўналишда) бир қатор қалъалар силсиласи бунёд этилгани маълум. Масалан, 1814 йили Қоратёғнинг шимолий томонида Чўлокқўрғон, Олойда Қизилқўрғон, 1821 йили Талас дарёси бўйида юқорида тилга олинган Авлиёта (ҳозир Жамбул) ҳамда Улуғқўрғон, Даровутқўрғон шулар жумласидандир. Умуман олганда, XIX асрнинг 20-йилларида Қўқон хонлигининг шарққа қараб ҳаракати ниҳоятда сезиларли бўлган. Фикримиз далили сифатида шу аср 20-йиллари ўрталарида Қўқон хонлиги томонидан Чу дарёси бўйлаб Мерка, Пишкек (ҳозирда Бишкек), Тўқмоқ ва Отбоши каби қалъаларнинг бунёд этилиб, улардан ҳарбий-мудофаа чизиғи ўрнида ҳамда иқтисодий савдо-муносабатларида фойдаланилганлигини келтириш мумкин. Қези келганда айтиш лозимки, Қўқон хонлари ҳаракати билан бунёд бўлган ушбу истеҳкомлар бориб-бориб шаҳар-у қишлоқларга асос

бўлганлар (кейинги йилларда қурилганлари билан ҳисоблаганда 30 дан ортиқ қалъа — Сўфиқўрғон, Жумағўл, Тўққизтепа, Куртка, Тошқўрғон, Чолдевор (Чордевор, Чехелдевор), Шештепа, Иткечув, Оксув, Кастак, Қорақўл, Барсковун, Кўнурулан, Қизилангур, Қўчқор, Тўрақўрғон, Қўчанди, Бўғувчи, Бўстонтерак, Исфана, Кан, Янгиқўрғон, Чорток, Узун Аҳмад (Улуғқўрғон), Бешкампир ва бошқалар).

Шу билан бирга Умархон Бухоро амирлигига нисбатан ҳам фаол сиёсат юритишга ҳаракат қилган. Чунончи, у 1821 йили Миёнқолдаги хитой-кипчоқлар исёнидан фойдаланган ҳолда Самарқандга юриш қилиб, етти кун давомида уни қамалда тутган¹.

Кейинги йиллар Қўқон хонлигининг қудрати ошиб борганидан далолат беради. Муҳаммадалихон (1822-1842) даврида 1826 ва 1830 йилларда Шарқий Туркистонга юриш қилиниб, у ерда хитойлик цинлар ҳокимиятини ағдаришга ҳаракат қилинган. Гарчи мазкур режа амалга ошмаган бўлса-да, аммо Хитой билан битимга қўра, қўқонликлар Шарқий Туркистонда бир қатор иқтисодий ва савдо имтиёзларига эга бўлганлар².

Қўқон хонлигининг қудратли кучга айланиб бораётганини Бухоро амирлигига ҳам тан олмасдан иложи йўқ эди. Гарчи икки ўртада Ўратепа учун хануз кураш кетса-да, бироқ қўқонликларнинг 1837 йили Қоратёғин ва Дарвозни ҳам бўйсундиришлари ҳар ҳолда хонлик сиёсий мавқеининг ошишида катта воқеа бўлган. Шу билан бирга ҳукмронлигининг сўнгги йилларида Муҳаммадалихон давлат ишларида қалтабинликка йўл қўя бошлайди. Чунончи, бир қатор нуфузли арбобларни тазйиқ остига олади, ижтимоий ҳаётда ахлоқ-Шариат талабларига тамомила зид нолойиқликларга қўл уради. Натижада норозилик туғилиб, ундан қутилиш пайига тушиб, Бухоро амири Насруллага мурожаат этганлар. Пайтдан фойдаланган амир 1842 йили лашкар тортиб келиб Қўқонни қўлга олган. Шундан сўнг у Қўқонда ўз ноибини (баъзи манбаларга қўра Раҳим парвоначи, бошқаларида эса Иброҳим Хаййол) қолдириб ҳамда қўқонликларнинг бутун қурол-яроғини олиб Бухорога жўнайди. Аммо юқорида айтилганидек, Бухоро ноибининг ноўрин хатти-ҳаракатлари туфайли маҳаллий аҳоли орасида норозилик

¹ Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 401—445-бетлар.

¹ Умархон даври ҳақида батафсил қаранг: Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 445—546-бетлар; Тарихи Шоҳрухий, 86—113-бетлар.

² Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 611—613-бетлар.

юзага келади ва бу ҳолат Қўқонда яна минглар сулоласи намояндалари, аниқроғи Шералихон ҳукмронлиги ўрнатилишига шароит яратади¹. Гарчи Шералихон тез орада Бухоро лашкарининг 1840—1842 йиллардаги Қўқон хонлигига нисбатан сиёсати натижасида қўлдан кетган Хўжанд ва Тошкент кабиларни яна хонлик доирасига қайтара олган бўлса-да, аммо бошқа бир омил — маркази Норин ва Қашқадарё оралиғида бўлган кўчманчи кипчоқлар орасида катта нуфузга эга қулон уруғилик Мусулмонқул мингбошининг (1794—1852) хонликда катта мавқега эга бўлиши минглар сулоласига зарба бўлган. Чунончи, 1844 йили Мусулмонқул Андижон, Наманган кабиларни ўз ҳукми остида бирлаштириб ва, энг аввало, кипчоқларга суянган ҳолда Қўқонга таҳдид сола бошлайди. Субутсизлик қилган Шералихон ҳам Қўқонни, ҳам ҳокимиятни қўлдан беради. Гарчи у тахтда қолдирилган бўлса-да, амалдаги ҳукумат энди Мусулмонқул мингбоши ва унинг тарафдорлари ихтиёрига ўтган эди. Энг муҳим лавозимларга ўз кишилари тайинлаган Мусулмонқул сиёсати табиий равишда маҳаллий доираларга хуш келмаган. Гарчи, 1844 йили улар Шералихонни ўлдириб, ўрнига Олимхоннинг ўғли Муродни хон кўтариб, бу билан вазиятни ўзгартирмоқчи бўлсалар-да, аммо Мусулмонқул усталик билан, яъни аввалига хонни тан олиб, сўнг эса ўлдириб, Қўқон ҳукмдори сифатида Шералихоннинг ўн уч-ўн тўрт яшар ўғли Худоёрни (1845 йили) эълон қилади. Қўриниб турганидек, Мусулмонқул тахтга ёш болани ўтказиб, бошқарув ишларини ўз қўлида саклаб қолган. Бундай ҳолат то 1852 йилгача давом этган. Орада норозилик, айникса, илгаридан хонликда катта нуфузга эга бўлиб келган маҳаллий намояндалар норизолиги тўлиб-тошиб бораверган. Бундан ташқари шайхул-ислом Зокирхожа Намангоний, унинг ўғли Сулаймонхожа Холмухаммад раъис, Ҳожамқули аълам кабиларнинг Мусулмонқул томонидан қатл қилиниши вазиятни янада етилтирган. Шунингдек кипчоқ сиёсий гуруҳлари орасида вужудга келган карама-қаршилиқлар ҳам Мусулмонқул мавқеининг бўшашишида ўз таъсирига эга бўлганини ҳам биламиз. Чунончи, мазкур карама-қаршилиқ натижасида 1846 йили Мусулмонқул вазифасидан четлаштирилган. Аммо бир оз ўтиб у яна хонликдаги энг

асрсий кучга айданади. 1848, 1849 йиллардаги яна икки бор даргоҳдан четлаштирилганига қарамай, ҳар гал ҳокимиятни қўлга олишга муваффақ бўлаверган. Охири 1852 йиди юқорида кўрсатилган сабаблар Ҳамда умуман кипчоқларнинг кўчманчи, ярим кўчманчи ҳолатидан шаҳарларга ўрнашишда маҳаллий ўтрок аҳолига ўтказган зулмлари бир бўлиб, тошкентлик ва фарғоналик маҳаллий сиёсий кучлар бирлашиб, Мусулмонқулни барча имтиёзлардан маҳрум қилиб қатл эттирилишига эришадилар.

Бу билан бир қараганда энди Худоёрхон учун хонлик ишини сулола ва даргоҳ манфаати нуқтаи назаридан юргизиш имкони юзага келгандай бўлиб туюлса-да, аммо яна эски «касаллик» — маҳаллий бекларнинг исёни (масалан, Тошкент, Ўратепа), энг муҳими, шимолдан Россия империяси босқини билан боғлиқ воқеалар Қўқон хонлигининг, бундан буёнги тақдирини иккилик қилиб қўйганди. Рус аскарлари шундоққина хонликнинг шимолий чегараларига кадам босиб турганларида ҳам ички зиддиятларга барҳам берилмаганига нима дея оласиз?! Ака-укалар — Худоёр ва Малла ўртасидаги кураш, 1858—1862 йилларда Маллахоннинг тахт соҳиби бўлиши, 1862 йили Худоёрхоннинг яна тахтга чиқиб, 1863—1865 йилларда Саъидхон ҳукмронлиги (аслида яна бир кипчоқ намояндаси Алимқул ҳокимияти), 1865—1875 йиллари эса Худоёрхоннинг сўнгги бор хонлик қилиши ҳам бир бўлган. Шу йиллар орасида Россия томонидан биринкетин Қўқон хонлиги ерларининг, аслида мамлакатимиз бир қисмининг босиб олиниши ҳам бир бўлган. 1876 йили Россия Қўқон хонлигини бутунлай йўқ қилиб, унинг доирасидаги ерларни ўзиники деб эълон қилади¹.

Шу ерда бошқарув масаласига тўхтаб ўтсак. Айтилганидек, Бухорода бошқарувнинг амирлик тизими жорий этилган, яъни энг олий давлат мақоми амир ҳисобланиб, табиий равишда бундай мақомда олий ҳукмдор — манғитлар сулоласи намояндаси фаолият кўрсатган.

Қўрилаётган даврда марказий бошқарув тўлалигича даргоҳда мужассамлашиб, аштархонийлар даврида асосан емирилиб бўлган даргоҳ ва девонлар тизими тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Аниқроғи, мазкур тизим йўққа чиққан ва ижроия вазифалари тўғрида Н-тўғри саройдаги у ёки бу лавозимда ёки бирон-бир йирик арбоб фаолиятида мужассамлашган. Масалан, аштархо-

¹ Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 716—736-бетлар; Тарихи Шоҳрухий, 134—136-бетлар; *Мулла Аваз Муҳаммад*. Тарихи жаҳоннамоӣ. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 9455, 160а—175а-вараклар; Ансоби ас-салотин, 19—21-бетлар.

¹ Ансоби ас-салотин, 22—115-бетлар; Тарихи Шоҳрухий, 137—280-бетлар.

ний Убайдуллахон замонида мамлакатдаги энг нуфузли давлат мақомига айланган кушбеги манғитлар даврида, Шох Мурод ҳукмронлик қилган йилларни ҳисобга олмаганда, амирдан кейинги иккинчи шахсга айланган. Бош вазир ўрнида қабул қилинадиган кушбеги мамлакат бошқаруви, молия, солиқ, ҳазина, пойтахтдаги аҳвол билан боғлиқ энг муҳим масалаларни назорат қилган. Шунингдек унга барча вилоятлар бўйсунган¹.

Муҳимлиги жиҳатидан кейинги вазифа молия вазири (девонбеги) ҳисобланиб, уни одатда қуйи кушбеги деб атаганлар. Сабаби, кушбеги — бош вазир арқда фаолият кўрсатган бўлса, молия ишлари, асосан закот билан машғул кушбеги идораси арқдан пастда жойлашган. Шунинг учун ҳам халқ орасида бош вазир бош кушбеги, молия вазири эса қуйи кушбеги дейилган.

Манғитлар даврида шайбонийлар, айниқса, аштархонийлар замонида катта мавқе касб этиб келган оталик хизмати асосан Самарқанд ва Бухоро, яъни амирликнинг марказий қисмини суғориш ишлари, сув тақсимооти билан боғлиқ тадбирларга бош-қош бўлган. Ҳар ҳолда XVIII аср охириларига оид ишончли манбалардан бирида шундай ёзилган². XIX асрга келсак, хусусан, тилга олинган Аҳмад Дониш асарида бу лавозимга оид маълумотларни топишнинг иложи бўлмади.

Шунингдек, амирликда парвоначи (олий ҳукмдор ёрликларини амалдорлар, умуман тегишли кишиларга етказувчи; унга шунингдек араб миллатига мансуб аҳоли билан шуғулланиш ҳам юклатилган), додхоҳ (жабрланувчилар арзини амирга етказиш ва жавобини олиб беришга масъул, баъзан олий ҳукмдор рухсати билан ўзи ҳам даъвогарларнинг талабларини қондириши мумкин бўлган) каби илгариги асрлардаёқ жорий бўлган вазифалар бор эди. Аммо мазкур давлат лавозимларининг мавқеи энди кўпроқ шу мансабдаги шахс нуфузи билан ўлчанадиган бўлиб қолганди. Худди шунга ўхшаш ҳолатни биз иноқ вазифасида ҳам кўришимиз мумкин. Иноқ (бош иноқ) ўз лавозимида кўра, олий ҳукмдор буйруқларини ҳукуматдаги оддий хизматчиларга етказиш, демак, буйруқни амалга оширишни ташкил қилиш ва умуман ҳали давлат мансабини эгалламаган, лекин ҳокимият хизматида бўлганлар билан шуғулланган. Бундан ташқари кичик иноқ хизмати бўлгани ҳам маълум. У

жоилардан, чет эл элчилари томонидан тақдим қилинган ҳужжатлар, номаларни қабул қилиб олувчи илк босқич ҳисобланган. Бундан ташқари олий ҳукмдор муҳри ҳам унда сақланган. Амирликдаги яна бир муҳим давлат мансабларидан бири бу тўқсободин. Мазкур хизмат мазмунининг ўзгариб бориши кизик. Асл маъносига кўра, туғ, яъни олий ҳукмдор — давлат байроқдори ҳисобланса-да, у олий маросимларда ишончли шахс сифатида ҳукмдор олдида таом тортиш каби масъулияти тадбирларни ҳам бажарган. Шу билан бирга унга бирон-бир туман ҳам бириктириб қўйилган. Бошқача айтганда, даромад манбаи шу тумандан бўлган². Аммо XIX асрга келиб эса мазкур лавозим эгаси худди додхоҳ каби ҳарбий вакил даражасига кўтарилган. Ҳарбий ишлар бўйича энг юқори даражада эса ҳарбий вазир турган. Уни кўпроқ лашкар тўпчибошиси деб атаганлар. Аниқроғи, лашкар тўпчилар қисмининг қўмондони ҳамда Бухоро гарнизони бошлиғи лашкар бошлиғи саналиб, амалда ҳарбий вазир вазифасини ўтаган. Тўпчи қисмлар бошлиғининг бундай юксак кадрланишини шундай тушунтириш мумкин: бу вақтга келиб ҳарбий санъат ва урушда тўпчилар, яъни энг замонавий қурол усталарининг ўрни алоҳида бўлган.

Шунингдек бошқарувда кўкалдош (мамлакат микёсида ҳавфсизлик хизмати бошлиғи), бош хожа (ҳарам ходимлари бошлиғи), меҳтар, кутвол (қурилиш ишларига масъул), баковулбоши, кичик уроғ (олий ҳукмдор ва амалдорларнинг хизматидагиларни назорат қилиб турувчи ходим), эшикоғабоши, мирохур, кўрчибоши (қурол-аслаҳага масъул), қоровулбеги (шаҳар, йўллар посбони), удайчи (уруш пайтида ҳарбийларни турига қараб тақсимловчи), шиғовул (элчилар қабулини уюштирувчи) каби қатор лавозим ва хизматлар ҳам бўлганки, улар ўзларининг тўғридан-тўғри вазифаларидан ташқари амирлик сиёсий ҳаётида тутган шахсий мавқелари билан ҳам кадрланганлар. Шунга кўра ўз-ўзидан улар эгаллаб турган лавозимнинг кадр-қиммати ҳам ошган. Масалан, 1842 йили Қўқонни бўйсундиргач, амир Насрулла бу ерга ноиб сифатида парвоначи унвонидаги ўз кишисини тайинлагани маълум.

Жамият бошқарувида муҳим аҳамият касб этиб келган шайхулислом, қози фаолиятларига ҳам тўхтаб ўтсак. Шайхулислом мафкуравий муносабатларда энг олий да-

¹ Рисола, 37-бет.

² Мажма ал-аркам, с. 95.

¹ Ўша жойда, 96—97-бетлар.

² Ўша жойда, 98—99-бетлар.

ража ҳисобланиб, жамият маънавий ҳаётида, жумладан, ҳукмдор хонадон ва олий ҳукмдор туриш-турмушига таъсири жихатидан XVII—XIX аср биринчи яримларида ниҳоятда катта мавқега эга бўлган. Унга ҳатто қози калон (қози ал-қуззот) ҳам бўйсунган. Олий қозига ўз ўрнида қуйи табақа қозилари, жумладан, аскар қозиси ҳам ҳисоботда бўлганлар. Ҳарбий доирадаги ҳуқуқий масалаларни аскар қозиси олиб борган. Қози калоннинг ваколатига қуйидагилар кирган: умуман суд ишлари, ижтимоий адолат билан боғлиқ масалалар, хусусан, бозор, кўча-кўйлардаги аҳвол, мадрасалардаги таълим, вақф ишлари, цўқолган вақф ҳужжатларини тиклаш, етим ва бевалар ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш, карвонсаройлардаги тартиб ва ҳоказо. Амир Шох Мурод даврида қозилик тизимида қатор ўзгаришлар бўлгани ҳам маълум. Чунончи, олий маҳкама таъсис этилиб, унинг ишида 40 нафар факих (қонуншунос) фаолият кўрсатган. Шох Муроднинг бу борадаги ислохотларининг аҳамияти шундаки, суд жараёнида айбланувчи ҳам, жабрланувчи ҳам албатта иштирок этиши керак бўлган. Бирон-бир томон эгаллаб турган юқори лавозими орқасида жавобгарлик, гувоҳликдан бош тортолмаган. Шунингдек, мазкур тизимда муфтий (ривоят ва фатво билан таъминловчи), раъис (мухтасиб), садр (вақф мулклари ҳисоб-китоби ва назорати билан шуғулланувчи) каби хизматлар ҳам бўлганини эслатиб ўтмоқчимиз.

Хива ва Қўқон хонликларидаги бошқарув масаласига келсак, умуман олганда уларнинг Бухоро амирлигидан кўп ҳам фарқи бўлмаган. Буни табиий деб билмоқ керак. Зеро, аслида бу уч сиёсий бирлик ягона сиёсий бирлик — давлатнинг учга бўлинишидан, бир мамлакатнинг учга парчаланишидан таркиб топган эди. Шунинг учун ҳам улар бир-бировларидан узоққа ё четга «қочиб» кетолмасдилар. Бунинг исботини биз Мунис келтирган маълумотларда кўришимиз мумкин: «Абулғозийхон ўзбекдан уч юз олтмиш кишига амал берди. Аларнинг ўттиз иккисига ўз ёнидан ўрин берди. Андоқким, икки шайхулисом, икки қози, бир раис..., бир мутаваллий, бир нақиб, тўрт оталик, тўрт иноқ, тўрт мироб, тўрт чиғатой иноқи ва бир вазирким, холо меҳтар дерлар ва бир қушбеги, бу иккови ўринсиз хон ҳузурида оёқ устида турадилар»¹.

Фарқларга келсак, Хива хонлигида иноқ вазифаси шайбонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларида катта

амалий аҳамият касб этган. Натижада ишора қилинганидек, Муҳаммад Амин иноқ 1770 йили ҳатто ҳокимиятни қўлга киритишга ҳам эришган. Аммо XIX аср биринчи ярмида эса Хива хонлигида хондан кейинги муҳим лавозим қушбеги бўлган. Мазкур ҳолат шу юз йилликнинг 60-йилларида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмагани маълум. Чунончи, 1865 йили Ҳасан Мурод қушбеги вазири аъзам мақомида бўлган. Бунинг сабабини билиш қийин эмас. Бухоро амирлигида бўлганидек, у ёки бу шахснинг мавқеига қараб унинг расмий мақоми ҳам ошиб бораверган. Айтайлик, Ҳасан Мурод вафотидан (1865 йил) сўнг вазири аъзамлик Абдулло меҳтарга ўтади. Бухорода эса меҳтарга хон муҳрини саклашдан (кичик меҳтар) закот, вориссиз мулклар билан шуғулланишгача (катта меҳтар) ишлар юклатилган¹. Хивада эса у улўғ вазир даражасида турган. Кейинчалик эса девонбегининг мавқеи хонликда олий ҳукмдордан кетин иккинчи ҳисоблангани маълум. Девонбеги нафақат бошқарув, олиқ-солиқ, молия ишлари, балки ҳарбий масалалар, чунончи, ҳарбий юришларга бош бўлиш, аскарларга нафақа ва мукофот тайинлаш, душман билан музокара олиб бориш, сулҳ тузиш каби-ларга ҳам дахлдор бўлган². Хива хонлиги бошқарувида биз шунингдек доруға, кутвол, тўксабо, шиғовул, ясовулбоши, мингбоши, юзбоши, солоқ, сардор, мунший каби вазифаларни учратамиз.

Қўқонда ҳам бошқарув тизими кўп жихатдан Бухородаги ҳолатни эслатса-да, аммо унинг ҳам ўзига хос томонлари бўлган. Қушбеги, девонбеги, оталик, парвоначи, додхоҳ каби мансабларнинг мавқеи бу ерда ҳам баланд ҳисобланган ҳолда, ҳарбий лавозим эгаларининг, айниқса, мингбошининг роли баъзи замонларда ниҳоятда юқори бўлганини биламиз. Чунончи, қушбеги, парвоначи лавозимидагиларга мингбоши ҳарбий унвони берилиши фикримиз далили бўла олади. Юқорида кўрганимиз, Муслмонқул мингбоши ҳатто ҳокимиятни қўлга олиб, бутун хонлик ишларини юргизганини эслайлик.

Энди XVIII—XIX асрларда (то Россия босқинига қадар) мамлакатдаги ишлаб чиқариш соҳаларига тўхтаб ўтсак. Сиёсий муносабатлар нечоғлиқ мураккаб бўлишидан қатъи назар, бу даврда сунъий суғориш ишларига эътибор сусаймаган, десак тўғри бўлади. Дехқончилиги кўп жихатдан сунъий суғориш ишлари билан боғлиқ

¹ Фирдавс ал-икбол, 28а-варак.

¹ Мажма ал-аркам, с. 97—98.

² Шажарайи Хоразмшохий, 202—238-бетлар.

мамлакатимиз учун бу соҳадаги доимий ҳаракатлар бўлиши табиий эди. XVI—XVII асрларда бу соҳада қилинган тадбирларни айтиб ўтгандик. Манғитлар замонига келиб то шунгача амалга ошириб келинган, қурилган сунъий суғориш иншоотларидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилинган, янгилари ҳам қурилган (масалан, Шох Мурод, Хайдар ҳукмронлик йилларида). Хива хонлигида эса сунъий суғориш борасида олдинги асрларга нисбатан кўп иш қилингани яққол кўринади. Албатта, бунда энг аввало хонлар ва йирик амалдорлар ташаббус кўрсатганлар. Араб Муҳаммадхон Тук қалъасидан Қуйғун томон қазитган канал, Абдулғозий Баҳодирхон номи билан боғлиқ Ғозиобод каналининг таъмир этилиши, Анушахон замонида қурилган Шохобод (узунлиги 143 км, эни 30 метр, чуқурлиги 3,5 метр), Ўрмиш (узунлиги 96 км, эни 17,5 метр) каналлари, Али Султон қурдирган Тошли ёрмиш канали ҳамда Манғитарна (XVII), Эшим Яраган, Омонқули, Ингичка, Ихлос, Қилич Ниёзбой (1815), Янгиёп ва Қорақўз (XIX), Шохмурод (1846), Раҳмонбердибой, Тошсако (1828), Қўхна Урганч-Хонёп (1831), Қорақалпоқ, Хонобод (1847), Сипоҳий, Муҳаммад Амин (1850), XIX аср 50-йилларидаги Қалтаминор, Боғёп, Амиробод, Сарибий каналлари ва бошқа қатор қатта-кичик сунъий суғориш иншоотлари билан боғлиқтадбирлар фикримиз далили бўла олади.

Қўқон хонлигида Эрдона, Норбўта ҳукмронлик қилган замонларда Сўх дарёсидан чиқарилган каналлар, Олимхон буйруғи билан қаздирилган олтига канал (арик) ва натижада ҳозирда машҳур Олтиарикқа асос солиниб, бу ерларнинг ободонлашиши, Умархон даврида Сирдарёдан чиқарилган Ўзганддан бошланиб Андижон ва Марғилон оралиғидаги Шаҳрихонгача борадиган канал, Норин дарёсидан бошланадиган Янгиарик канали (1819), Хон ва Зарбак каналлари (1803), Муҳаммадалихон замонида Иламишмозордан бошланувчи узунлиги 30 км. дан ошиқ канал, Худоёрхон замонидаги Чинобод (1855), Улуғнаҳр (1869—1870) каби каналларнинг бунёд этилиши мазкур водийда ҳам сунъий суғориш ишлари жадал борганидан далолатдир.

Суғориш ишларини йўлга қўйиб бориш табиий равишда деҳқончилик, боғдорчилик учун тегишли шароит яратиб берган. Ўлкада илгаригидек дончилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, пиллачилик ривожланиб бораверган. Мазкур соҳалардаги аҳвол нечоғлиқ бўлганини шундан ҳам билса бўладики, масалан, 1840

йили Бухоро амирлигида Ғафат боғдорчиликдан олинган умумий даромад 99 млн. тиллани ташкил қилган. Боғдорчилик Хива ва Қўқон хонликларида ҳам шундай даражада тараққий топган. Боғлар ўнлаб, юзлаб гектар майдонни эгаллаган. Бир қизик маълумот. Қўқондаги боғлардан бирида турли ранг ва турдаги ўн икки минг каптар бўлган экан. Кўрилатган даврда ўлкада қурилиш учун зарур ёғоч етиштириш ва ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланилганини таъкидлаш жоиздир.

Хунарамдчиликка келсак, бу борада тўқимачилик, тикувчилик, кўнчилик, кончилик, мисгарлик, заргарлик, ёғочсозлик, темирчилик, кулолчилик, қоғоз ишлаб чиқариш кабиларни кўрсатиш мумкин. Маллахон даврида Қўқонда тўп ишлаб чиқарувчи «артиллерия» корхонаси қурилган.

Қурилиш ишларига ҳам эътибор сусаймаган. Чунончи, Бухоро шаҳрининг ўзида XIX аср ўрталарида, яъни Россия босқинидан олдин, 38 карвонсарой, 9 савдо тими, 16 ҳаммом, 45 бозор бўлгани маълум. Шунингдек 200 дан ортиқ масжид, 100 дан ортиқ мадраса мавжудлиги ҳам манбаларда ёзилган. Улар орасида Турсунжон (1796—1797), Эрназар элчи (1795), Халифа Ниёзқул (1807), Халифа Худойдод мажмуасидаги мадрасалар айниқса диққатга сазовордир.

Хива хонлигида ҳам қурилиш кўп бўлганини биламиз. Фикримиз исботи ўрнида қуйидагиларни келтиришимизмумкин: Араб Муҳаммадхон (1616), Ҳожамбердибий (1688), Шерғозихон (1719—1728), Муҳаммад Амин инок (1765), Қутли Мурод инок (1809), Оллоқулихон (1832—1835), Араб Муҳаммадхон (1870), Мусатўра (1841), Саидбой (1842), Амиртўра (1870), Муҳаммад Раҳимхон (1871), Муҳаммадмурод девонбегй, Отажон тўра, Қадам ясовулбоши, Иброҳимхожа, Юсуф ясовулбоши, Ҳусайн Муҳаммадбой, Дўст Олим, Қози Муҳаммад Салим, Исломохожа, Ифандиёрхон мадрасалари, Саидбой (1842), Окмасжид (1875) масжидлари, Пахлавон Маҳмуд макбараси (1835), Қўхна Арк, Тошховли, Нуруллабой саройлари, Жума, Саидбой (1842), Қўқминор (1852—1853), Исломохожа (1908) миноралари ва бошқалар.

Фарғона водийсида 1740 йили Эски Ўрда ўрнида ҳозирги Қўқон шаҳрига асос солиниши, хонлиқнинг турли шаҳарларида бунёд этилган кўплаб ўрдалар, бозорлар, карвонсаройлар, масжидлар, хонақоҳлар, қорихоналар, мадрасалар, чунончи, Мир (1798), Норбўта, Хонмирза

Ёдгор. (1830), Хазрати Соҳиб: (1861), Худоёрхон (1850, 1870 йиллари Қўқонда, 1873 йили Наманганда, 1874—1875 йили Шохободда, Чустда), Ҳакимойим (1869), Султон Муродхон (1871), Маъруфхонтўра (Наманган ва Асакада), Одимбек (Ўшда), Насриддинбек (Андижонда), Тошкентда XIX асрда қурилган Бекларбеги, Муйи Муборақ, Эшонқул додхоҳ, Юнусхон, Абулқосим мадрасаларини далил сифатида кўрсатиш мумкин.

Хуллас, ишлаб чиқариш ва қурилиш тўхтагани йўқ. Шундай ривож ҳолатини маданият соҳасида ҳам кўриш мумкин. Тўғри, мамлакатнинг учга бўлиниб кетиши, сиёсий қарама-қаршиликлар ва, айниқса, Россия босқини туфайли сиёсий мустақилликнинг қўлдан кетилишининг умумий манзарасида бу соҳадаги аҳвол илгариги, масалан, теурийлар замони каби намоеън бўлмаслиги мумкин. Аммо бир нарса аниқки, қурилаётган босқичда фан ва маданият ҳар ҳолда бир ерда тўхтаб қолмаган. Юқорида зикр этилган қурилишлар, айниқса, мадрасалар бунёди шунга ишоради. Совет даври тарихшунослик иложи боркча XVIII—XIX асрларда ўзбек халқининг бу соҳалардаги тарихини бўяб кўрсатишга интилиб, ўлкани маданий қолоқдикда айблаб, бу билан Россия босқинининг Ўзбекистон учун «прогрессив аҳамиятини» исботлашга атайин ҳаракат қилган.

Ўтган сулолалар каби манғитлар, қўнғиротлар, минглардан чиққан намояндалар ҳам ўз даври ва доираларининг ўқимишли шахслари бўлганлар. Масалан, Қўқон хони Умарнинг «Амирий», малика Моҳларойимнинг «Нодира», «Комила», «Макнуна», Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II «Феруз», унинг акаси Отажон Тўра Мурод «Муродий» таҳаллусида шеър битганларини, Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» каби ўзбек тилида ёзган асарларини эслайлик. Фазлий, Мушриф, Ғозий, Афсус, Содик, Хижолат, Ҳозик, Хотиф, Махмур, Гулҳаний каби етук қалам соҳиблари Фарғона водийсида яшаб ижод қилганлар. Шунингдек «Афзал ат-таворих», «Тарихи Умархон», «Рисолайи аскария», «Мунтахаб ат-таворих», «Тарихи Шохрухий» «Тарихи жаҳоннамой», «Хулосат ал-ахбор», «Таснифи Ғариб», «Тарихи жадидаи Тошканд» каби бошқа қўллаб тарихий асарлар ҳамхудди шу даврда Қўқон хонлиги доирасида ёзилган. Бухорода ҳам тарих ёзишлик тараққиётда тўхтамаган. Ҳеч бўлмаса, «Тухфат ал-хоний», «Тарихи амир Ҳайдар», «Фатхномаи султоний», «Манғитлар хонадони салтанати қисқача тарихи»,

«Ўзбек подшоҳлари зикри», «Тарихи салотини манғитийа, ўзбакийа ва аштархонийа» кабиларни ёдга олиш мумкин.

Хива ҳам тарихий асарлар битиш борасида ўзига хос марказга айланган. Зикр қилинган «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», Муниснинг «Фирдавс ал-икбол», Оғахийнинг «Риёз ад-давла», «Зубдат ат-таворих», «Икболи Ферузий», Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи», «Жоме ал-воқеоти султоний», «Гулшан ад-давлат», «Икболи Ферузий» асарларининг ёзилганлиги энг катта далилдир. Хивалик олимлар, тарихчиларнинг ўз даври учун ўзбек тарихшунослигига қўшган энг катта хиссаларидан бири шундаки, улар тилга олинган манбаларни ўзбек тилида ёзганлар. Бундан ташқари хиваликлар тарихшуносликдаги таржимачилик соҳасида таҳсинга лойиқ ишларни рўёбга чиқарганликларини айтиб ўтиш лозим. Чунончи, Мирхонднинг «Равзат ас-сафо», Яздийнинг «Зафарнома», Хондамирнинг «Ҳабиб ас-сияр», Восифийнинг «Бадойе ал-вақоий»; «Тарихи Табарий», Рашидиддиннинг машҳур «Жоме ат-таворих» (Али султон (вафоти 1571—1572) буйруғи билан), Биноийнинг «Шайбонийнома», «Тарихи Муқимхоний», «Табақоти Акбаршоҳий», Махдихон Астрободийнинг «Тарихи Нодирий», «Зубдат ал-хикоят», «Мифтоҳ ат-толибин», «Ахлоқи Муҳсиний», «Насихатномаи Кайковус» («Қобуснома»), Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», «Саломон ва Ибсол», «Юсуф ва Зулайхо», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хисравийнинг «Ҳашт беҳишт», Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо», Носирийнинг «Равзат ас-сафойи Носирий», Дарвиш Аҳмаднинг «Саҳойир ал-ахбор», машҳур араб тарихчилари Масъудий, Ибн ал-Асир асарлари араб ва форс тилларидан ўзбекчага ўгирилган.

Хуллас, сунъий суғориш ишлари, қурилишдан тортиб дехқончилик, ҳунармандчилик, фан ва маданиятга, ички савдодан ташқи иқтисодий алоқаларга (Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой, Россия ва бошқалар) оид маълумотларни олсак, умуман олганда, юртимиз ва аجدодларимиз XVIII—XIX асрларда дунёнинг қўпчилик халқлари ва мамлакатларидан орқада бўлмаганлар. Ундан олдинги ўтмиш маданиятни назарда тутсак, келаётган фан ва техника асрида (XX) тараққиётнинг олдинги сафларида туришлари учун потенциал имкониятлар бор эди. Аммо давлат сиёсатида, яқкаҳукмдорлик асосида қурилган ижтимоий-сиёсий тизимдаги етакчи қучлар — хону

амирлар, беку амалдорлар фаолиятида ана шу замонавий таракқиёт асосларининг инкор этилиши, улардан миллий манфаат йўлида фойдалана билмаслик, ўз тор доираларида ўралашиб қолишлик, дунё миқёсида фикрлашнинг йўқлиги пировардида кимматга тушди. Сиёсий жихатдан таркок, худудий парчаланган, харбий жихатдан колоқ бўлган мамлакатимиз XIX асрнинг 60—70-йилларида Россия босқинчилари томонидан забт этилди. Шу тариқа ўзбек давлатчилиги тарихида навбатдаги, бу сафар 125 йилдан ортиқ кечган карамлик даври бошланди.

ХУЛОСА

Ўзбек давлатчилиги тарихи мавзусини ўрганиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келинди.

1. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи масаласи то асри-мизнинг 90-йиллари бошига қадар нафақат ўзбек тарихшунослигида, балки умуман замонавий тарих фанида алоҳида бир илмий йўналиш сифатида мавжуд бўлмаган. Бунинг бош сабаби энг аввало шўро замони тарихшунослик фанида коммунистик, салтанатпарастлик мафкурасининг ҳам ўзига яраша таъсири катта эди. Шу сабабдан ҳам яқин-яқингача ўзбек давлатчилиги мавзуси инкор қилиб келинган. Ваҳоланки ўзбек давлатчилиги мавзусини тарихшуносликнинг алоҳида йўналиши сифатида қабул қилиш ва ривожлантириш учун барча илмий асослар мавжуд эди. Биз бу ерда археологик изланишлар натижасида топилган моддий ашёлар, ижтимоий-сиёсий муносабатлар тарихини акс¹ эттирган турли тиллардаги (туркий, эроний, араб, хитой, хинд, армани, сурёний, лотин, рим ва ҳоказо) бирламчи ёзма манбалар, халқ оғзаки ижоди намуналарини ва, албатта, давлатчилик мавзусини ўрганишнинг назария ва услубиятини назарда тутмоқдамиз.

Хуллас, ўзбек давлатчилиги мавзусини ёритиш учун зарур ёзма манбалар қўлами ниҳоятда кенг ва мазкур катта йўналишни ҳар томонлама, чуқур ва узлуксиз тадқиқ этиш учун етарли даражададир. Ушбу манбалар ёрдамида тадқиқотчи давлатчилик тарихи бошланган илк замонлар ижтимоий-сиёсий манзарасини, воқеалар ривожини кузатиши мумкин.

2. Манбаларнинг турли тилларда, турли мамлакатлар, сиёсий манфаати ҳар хил бўлган томонлар вакиллари тарафидан ёзилгани мавзуга оид масалаларни ўрганиб

хулоса қилишда илмий ҳолисликни саклаш имконини беради. Масалан, милoddан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмини тадқиқ қилишда биз асосан «Авесто»га, шунингдек эроний, лотин манбаларига суяндик. Албатта, улар қиёсий ўрганилди.

Тадқиқ қилинаётган мавзуга оид ёзма манбалар сони ва улардаги маълумотлар қўлами даврлар оша қўпайиб ва кенгайиб боради. Айниқса, ўрта асрлар манбалари мавзунини янада чуқурроқ ва батафсилроқ ўрганиш имконини беради. Чунончи, давлат бошқаруви масалаларини, замонлар сари бошқарувдаги ўзгаришлар жараёнини таҳлил этишда тўғридан-тўғри шу мавзуга бағишланган тарихий асарларнинг (масалан, «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Темур тузуклари», «Дастур ал-вузаро», «Мажма ал-арқом» ва бошқалар) мавжудлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

3. Тадқиқот географияси ҳозирги Ўзбекистон давлати ҳудудларидан ташқарига чиқиб кетгани табиийдир. Чунки, биринчидан, 1924 йилда шўро ҳукумати томонидан зўравонлик йўли билан ўтказилган ушбу маъмурий чегаралар тўғрисида йилларгача ўзбек халқи тарихи, жумладан, давлатчилик тарихининг географик кенглигига мос келмайди; иккинчидан, турли мингйилликларда сиёсий, иқтисодий, савдо, маданият маркази, давлат пойтахти ролини ўйнаган Хоразм, Бухоро, Самарқандга ҳозир биз Ўрта Осиё деб биладиган минтақадан ташқаридаги ҳудудлар ҳам бўйсўнганлар, ягона давлат, салтанат таркибига кирганлар; учинчидан, ташқи тажовузорларга қарамлик йилларида ё бўлмаса, минтақадан чиқиб ўзининг мустақил сиёсий қурилмасига эга бўлган ҳолда ўзбек давлатчилиги тарихида «пассив» таъсири бўлган ҳукмрон сулолалар, сиёсий бирликлар ҳам бўлган. Шу сабабларга қўра тадқиқот географияси Каспий денгизидан Ҳиндистонгача, Шарқий Туркистондан Эронгача бўлган катта ҳудудни қамраб олган.

4. Археологик изланишлар, ёзма гувоҳликларни таҳлил қилиш ҳамда қадимги давр давлатчилиги талабларини инобатга олиб биз ўзбек давлатчилигининг илк асоси бундан 2700 йил олдин, яъни милoddан аввалги 1-мингйилликнинг VII асрида қўхна Хоразмда бунёд бўлган, деган хулосага келдик. Зеро, биринчидан, айтиш мумкин, шу даврда Хоразмда мавжуд бўлган йирик сунъий

суғориш иншоотларини бунёд этиш, таъмирлаш, назорат қилиш ва ниҳоят улардан фойдаланиш учун катта куч ва сафарбарликни талаб қиладиган сиёсий тизим мавжуд бўлиши керак эди. Иккинчидан, воқеалар баёни айтганда 1-мингйилликнинг биринчи ярмига тўғри келадиган, ватани Хоразм ҳисобланмиш энг қўхна манбалардан «Авесто»га қўра бу пайтда сиёсий, ҳарбий, мафкуравий бошқарув тизими нафақат алоҳида вилоят (дахью) доирасида, балки ана шундай вилоятлардан иборат бирлашма (дахьюсасти) микёсида амалга оширилган. Бу бирлашмани тўғридан-тўғри давлат тушунчаси билан боғлаш ҳақиқатга мос тушади. Учунчидан, минтақа атрофида, чунончи, ҳозирги Эрон, Ҳиндистон ҳудудларида худди шу даврда давлатчилик асослари мавжуд бўлгани ҳолда ушбу жараён Хоразм ерини четлаб ўтиши мумкинлиги хусусида фикр қилиш ғайриилмийдир. Зеро, ёнма-ён жойлашган ва кейинги мингйилликлар таърибасидан келиб чиқсак, бир-бировига таъсири доимо сезиларли бўлган мамлакатларда, айниқса, Турон ва Эронда давлатчилик анъаналари тахминан бир вақтда шаклланиб бориб қолган. Тўртинчидан, узоқ даврлардан буён деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти ривожланиб келган, шаҳарсозлик, қалъасозлик маданияти милoddан аввалги 2-мингйилликка бориб тақаладиган, ҳозирда ҳам барҳаёт Самарқанд, Бухоро, Хива, Кува каби шаҳарларнинг ибтидои милoddан аввалги VIII—IV асрларга туташ мамлакатда давлатчилик анъаналари шу қадар қадим бўлиши табиий.

5. Милod бошига қадар кечган асрларда ўзбек давлатчилиги ривожига Ер юзида илк давлатчилик ўчоқларидан бўлмиш Яқин ва Ўрта Шарқдаги маконларда (Миср, Жазира, Финикия, Фаластин, Сурия, Эрон ва бошқалар) Ҳиндистон, Хитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Биз алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасидаги давлатчилик муносабатларини назарда тутмоқдамиз. Шунинг учун то қушонлар замонида қадар Хоразм, Бактрия, Парфия, Фарғона, Тоҳаристон давлат бирликлари қўп ҳолларда алоҳидалик мақомида фаолият кўрсатганлар. Тўғри, мазкур қаторда Хоразмнинг мавқеи, бошқаларга таъсири сезилиб турган. Аммо фақат қушонлар ҳукмронлиги йил-

ларидан бошлаб давлат ҳокимиятини бир марказдан туриб бутун минтақа ва ҳатто ундан ташқарига ҳам тарқатиш тамойили кўзга ташланади. Бошқача айтганда, милoddан бу ёғига давлатчиликда салтанатчилик сифати амалда намоён бўла бошлайди.

6. Милодий I асрда кушонларнинг ҳокимиятга келиши ва уларнинг намояндалари саъй-ҳаракати билан минтақадаги деярли барча сиёсий бирликлар, маконларнинг ва ҳатто қўшни мамлакатларнинг ҳам бир сиёсий марказ атрофида бирлаштирилиши ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчилик босқичини очган. Кушонлар шимолда Шош, шарқда Шарқий Туркистон, ғарбда Эрон, жанубда Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудни бирлаштиришга эришганлар. Кейинчалик бу анъана эфталийлар, сОмонийлар, ануштегинийлар, теурийлар, маълум маънода шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида давом этди.

Салтанатчиликнинг ўзига яраша ижобий ва салбий жиҳат ва оқибатлари бўлганини таъкидлаш лозим. Мамлакатни бирлаштириш, ҳудудий яхлитликни таъминлаш, савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш, маданий алоқаларни жадаллаштириш, халқаро майдонда изчил ва фаол сиёсат юритишда салтанатчилик шубҳасиз ижобият касб этган. Аммо турли ички ва ташқи омиллар сабаб юз берган салтанат парчаланиши оқибатида сулолалар алмашуви, бир неча ўн, юз йилларда шаклланган анъаналарнинг ўзгариши содир бўлган. Бундай ҳолат ҳамма вақт ҳам яхшилик билин тугамаган. Масалан, теурийлар салтанатининг парчаланиши ва шайбонийларнинг ҳокимиятга келиши фикримиз далилидир.

7. Ўзбек давлатчилигининг Россия босқинига қадар тарихий босқичларини биз қуйидагича белгиладик:

А. Милодгача бўлган давр. Мазкур босқич тарихий чегараларини аниқлаштиришда биз шунчаки янги милoddнинг бошланишини назарга олганимиз йўқ. Бу ерда асосий мезон «майда» давлат бирликларидан фарқи ўларок, давлат тизимининг бутун ҳудудни қамраб олиши ва мазкур ҳолатнинг қатъийлашиши бошланган кушонлар ҳукмронлиги айнан янги милodd ибтидосига тўғри келиши билан боғлиқдир.

Б. Милод бошидан исломгача бўлган давр. Бу босқичнинг асосий чегараси юртимизга мусулмончилиكنинг кириб келйшидир: Зеро, ислом омили ўтмиш асрларга қарши ўларок, жамият бошқарувининг ягона мафкурасини шакллантирди. Шунингдек атроф ўлка ва давлатлар мафкураси ҳам айнан мусулмончилик асосларидан иборат бўлиб қолган эди. Нафакат бизнинг, балки кўплаб халқлар тарихида исломнинг ўрни ва таъсирини хиеобга олсак, давлатчилигимиз тарихида ислом хуружи даврининг чегарасини тортиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Чунки Араб халифалиги замонида бошқарув анъаналарида унинг таркибида бўлган халқлар давлатчилигида ўзаро таъсирланиш жараёни кечган.

В. X—XIII асрлар (мўғуллар босқинига қадар). Мазкур даврни давлатчилигимиз тарихидаги ўзига хос «олтин давр» дейиш мумкин. Бошқарувнинг классик шакллариининг юзага келиши, сиёсий-иқтисодий муносабатлар, илм-фан ривожини (Илк Уйғониш даври), халқаро муносабатларда тутилган катта мавқе ва буларнинг бариининг Чингизхон босқини оқибатида заволи топиши ушбу асрларни алоҳида тарихий босқич сифатида белгилашни тақозо этади.

Г. Амир Теуур ва теуурийлар даври. Амир Теуурнинг, умуман теуурийларнинг давлатчилигимиз тарихида алоҳида ўринга эгаллиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмаса керак. Айниқса давлатимизга Амир Теуур рахбарлик қилган йилларда мамлакатимиз бутун дунёнинг сиёсий, иқтисодий, илмий-маданий марказига айланди. Амир Теуургача ҳам, ундан кейин ҳам давлатимиз ана шундай тараққиёт даражасига эриша олмаган.

Д. XVI—XIX асрлар (Россия босқинига қадар). Ушбу давр давлатчилик асосларининг заифлашиб, ички ва ташқи сиёсатда илгариги замонларда эришилган марраларнинг, давлат бошқарувида шаклланган анъаналарнинг нураб бориши, охир-оқибатда Россия қарамлигига тушиб қолиш билан характерлидир.

8. Бизнингча, Амир Теуур давлати, Сомонийлар, Кушонлар давлати каби атамалар нисбийдир. Давлатчилик анъаналари, асослари моҳият эътибори билан бирон-бир шахсга ё сулолага алоқадор бўлмайди. Давлатчилик асосини жамият, халқ ташкил қилади. Муайян

бир шахс, сулола ё ҳозирги ибора билан айтганда, сиёсий куч — партия давлатни вақгинча бошқариши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ўзбек давлатчилигининг кушонлар, эфталийлар, темурийлар, шайбонийлар ё бўлмаса, Амир Темур, Исмоил Сомоний бошқарган даври, тартибда илмий муомалага киритиш тарафдоримиз. Айнан шундай ёндашувгина ўзбек давлатчилиги тарихини узлуксиз бир жараёнда ўрганиш, ёритиш имконини беради. Энг муҳими, давлат ва миллат омилларини ўзаро уйғунлаштириш, давлатчиликни шакллантириш, ривожлантиришдаги миллатнинг ролини, миллий тараққиётдаги давлатнинг аҳамиятини баҳолаш мумкин бўлади. Давлат ва давлатчиликнинг ўз миллий эгаси пайдо бўлади.

9. Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тараққиёт йўли умуман кишилик жамияти тарихидаги бир ҳақиқатни яна бир бор исботлайди. У ҳам бўлса, тарихда шахснинг роли. Яккахукмронлик асосида қурилган давлатчилик ривожда шахснинг ўрни ниҳоятда юқорилигини биз Амир Темур, Исмоил Сомоний, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ, Абдуллаҳон ва бошқа тарихий шахслар мисолида яққол кўрдик. Бир сўз билан айтганда, буюк шахслар биз таъкидлаган давлатчилик шароитида ички ва ташқи сиёсатда ҳам ўзларига қадар, ҳам ўзларидан кейинги даврларга нисбатан фавқулудда ютуқ ва марраларга эришишлари мумкин экан. Шу билан бирга худди шундай шароитда алоҳида истеъдод ва салоҳиятга эга бўлмаган сиёсатчилар фаолияти орқасида ўтган йилларда йиғилган имкониятлар қўлдан бой берилиши ҳам мумкин экан. Бундан чиқадиган хулоса, давлат ва жамият бошқарувида алоҳида шахс истеъдоди ва салоҳиятигагина боғлиқ бўлиб қоладиган тизимдан фарқли ўлароқ жамиятнинг ўз-ўзини бошқарув тизимини яратишдир.

10. Жамиятни қонунлар асосида бошқариш борасида ўзбек халқи кўп асрлик тажриба ва анъаналарга эгадир, V—VI асрлардаёқ ижтимоий муносабатларни бошқаришда тузуқларнинг ўрни алоҳида бўлган. Ислоҳ хуружидан кейинги замонларда фикхшуносликнинг назарий ривожига ва амалий қўлланиши қонунчилик, ҳуқуқшунослик тушунчалари ўзбек жамияти учун янгилик эмаслиги, улар-

ни¹; эндигина; яъни XX; аср охирига келиб ўзига кашф этмаётганини таъкидлаш жоиздир.

11. Давлат бошқарувидаги ҳокимият тақсимооти анъанаси ҳам аслида ўзбек халқи ўчун тарихий янгилик эмас. Бундан минг йил бўрун, яъни X асрдан бошлаб то мўғуллар босқинига қадар ўзбек давлатчилигида қонун чиқарувчи идора — даргоҳ ва ижроия идораси — девонлар тизими мавжуд бўлган. Демак, ҳокимият тақсимооти жараёни ўзбек заминида ўн аср муқаддам бошланган. Чингизийлар ҳукмронлиги (1221—1370) йилларида ушбу тизим барбод бўлган бўлса-да, Амир Темур уни тиклашга эришди. Аммо шайбонийлар ҳукмронлигидан бошлаб мазкур тизим ва анъана нураб, ўз мазмунини бутунлай йўқотиб борган. Бунга сабаб шайбонийларнинг аслида кўчманчи маданият вакиллари бўлганлиқларидир. Зеро, ҳокимият тақсимооти анъанаси ўтроқ халқлар давлатчилигига хосдир. Сиёсий онглари тамомила ўзга шароитда шаклланган, суяниб турган кучлари ҳам кўчманчи муҳит вакиллари бўлган шайбонийлар учун темурийлар замонида шаклланган бошқарув тизими бегона эди. Шунинг учун ҳам улар ҳокимиятни бир ерда, яъни даргоҳда марказлаштиришга зўр берганлар. Кейинги сулолалар даврида ушбу тамойил янада мустаҳкамланиб борди. Таъбир жоиз бўлса, XVI асрдан бошлаб давлат бошқаруви анъаналарида орқага қайтиш жараёни кечди.

12. Давлатчилигимиз тарихидаги салбий омиллардан бири — бу ягона давлатнинг бир неча мустақил сиёсий бўлақларга бўлиниб кетишидир. Гарчи ушбу тартиб асосан XVIII асрдан бошлаб яққол тарзда амалий кўринишга эга бўлган бўлса-да (биз бу ерда Бухоро амирлиги, Хива, Қўқон хонликларининг юзага келишини назарда тутяпмиз), аммо унинг илдизларини, энг аввало, бизда «давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналари»¹ шаклланмаганидан, қолаверса, шайбонийлар ҳукмронлиги йилларидаги қўш ҳокимиятчилик ҳолатидан, XVI—XIX асрларда кучайиб борган уруғ-аймоқчилик, маҳаллийчилик каби иллатлардан қидириш керак, деб ўйлаймиз.

¹ Каримов Исл. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида..., 101-бет.

13. Ўзбек халқи тарихидаги сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий ривожланишда, халқаро миқёсда катта мавқега эришишда, умуман ҳар соҳадаги ютуқларда давлатнинг аҳамияти, таъсири, ўрни бекиёс бўлиб келган. Шу соҳалардаги жараёнларни шакллантирадиган, бошқарадиган ҳам давлат эди. Буни биз жамиятимиз ҳар жиҳатдан юксалган Амир Темури давридаги давлатчилиكنинг нуфузи орқали кўришимиз мумкин. Ва, аксинча, Россия босқини арафасида сиёсий тарқоқлик шароитида давлат асослари ниҳоятда сусайиб кетган эди. Ҳарбий қудратни замонавий асосда тутиш, иқтисодни мустаҳкамлаш, илм-фанни ривожлантириш, жаҳон цивилизацияси ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишни ташкил қилолмаган сиёсатчилар сабабли қачонлардир буюк бўлган давлат заифлашиб, ҳатто мустамакага айланиб қолган.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ 2700 ЙИЛЛИК ТАРИХИДА ФАОЛИЯТ КўРСАТГАН РАСМИЙ СУЛОЛАЛАР

Милоддан аввалги 1-мингйиллик

Хоразмшоҳлар (Сиёвушийлар) — VII—I асрлар.
Бактрия ҳукмдорлари — VII—VI аср ўрталари; III аср ўрталари — II асрнинг 30-йиллари.
Аршакийлар.— III— милодий III асрлар.
Фарғона ҳукмдорлари — II—I асрлар.
Юечжилар — II—I асрлар.

Милоддан кейинги мингйилликлар

Қушонлар (I—IV асрлар)

Азила (Азилисес).
Қужула Қадфиз.
Вима Қадфиз.
Қанишка I.
Васишка.
Қувишка.
Қанишка II.
Васудева...

Эфталлийлар (IV—VI аср ўрталари)

... Ахшунавар (Ахшуван), ... Варз

Ашиналийлар (VI аср ўрталари—657)

Истеми (вафоти 576 йил).
ҚораҚурин (576-609).
Таман (609-611).
Шегуйхон (611-618).
Тўнёбғухон (618-630).
Сибирхон (630-631).
Ирбис.
Бўлунёбғухон (631).

Тўнг Алп Дулухон (631—634).
Тўнгшад-Ишбара Тўлишад (634—639).
Элқутлукшад Ирбисхон (639—640).
Баходур-Ирбисёбғухон (640—641).
Ирбис Шегуйхон (641—651).
Ишбарахон' (651 —657).

VII аср 60-йилларидан VIII аср бошларига қадар сиёсий тарқоқлик, бошбошдоқлик даври.

VIII—IX асрлар — Араб халифалигига қарамлик даври.

Сомонийлар (892-1005)

Исмоил (892-907).
Аҳмад (907-914).
Наср (914-943).
Нух (943-954).
Абдулмалик (954—961).
Мансур (961-976).
Нух II (976-997).
Мансур II (997-999). ^
Абдулмалик II (999—1000).
Исмоил б. Нух (1000-1005).

Қорахонийлар (X аср — 1212/1213)

Сотук Бугрохон Абдулкарим (вафоти 955 йил).
Мусо ибн Сотук (вафоти 992 йил).
Сулаймон ибн Сотук (X аср).
Али ибн Мусо (вафоти 998 йил).
Аҳмад ибн Али (вафоти 1017/18 йил).
Мансур ибн Али.
Юсуф Қодирхон (вафоти 1032 йил).
Сулаймон ибн Юсуф Қодирхон (1057 йили ўлдирилган).
Мухаммад ибн Юсуф Қодирхон (1057 йили ўлдирилган).
Иброҳим ибн Мухаммад (1057/58 йили ўлдирилган).
Тўғрул Қарохон Юсуф ибн Юсуф Қодирхон (1057—1073).
Наср ибн Иброҳим (1073-1079).
Хизрхон (1079-?).
Аҳмад ибн Хизрхон (1095 йили ўлдирилган).
Масъуд ибн Мухаммад (1095—1097).
Сулаймонтегин.
Махмудтегин.
Хорунтегин Мухаммад ибн Сулаймон (1132 йили ўлдирилган).

Иброҳим ибн Сулаймон.
Ҳасантегин ибн Али.
Махмуд ибн Мухаммад (вафоти 1141/42 йил).
Иброҳим ибн Мухаммад (вафоти 1156 йил).
Жалолиддин Али ибн Ҳасантегин (вафоти 1160 йилдан кейин содир бўлмаган).
Масъуд ибн Ҳасантегин (вафоти 1169/70 йили ёки кейин-роқ).
Мухаммад ибн Масъуд (вафоти 1173/74) йил.
Иброҳим ибн Ҳусайн.
Усмон ибн Иброҳим (вафоти 1212/13 йил).

Ғазнавийлар (962—1183)

Алптегин (962—963).
Исҳоқ (963-965).
Билгатегин (966—972/973).
Пирий (972/973-976/977).
Сабуктегин (976/977-997).
Исмоил (997).
Махмуд Ғазнавий (998—1030);
Мухаммад (1030).
Масъуд (1030-1041).
Мавдуд (1041-1049).
Масъуд ибн Мавдуд (бир неча кун).
Али ибн Масъуд ибн Махмуд (1049).
Абдуллашид (1050-1051).
Фаррухзод ибн Масъуд (1051—1058).
Иброҳим ибн Масъуд (1058-1098/99).
Масъуд III (1098/99-1115).
Шерзод (1115-1116).
Арслоншоҳ (1116—1119).
Баҳромшоҳ (1119—1153).
Хисравшоҳ (1153-1160).
Хисравмалик (1160-1186/1187).

Салжуқийлар (1040—1157)

Тўғрулбек (1040—1063).
Алп Арслон (1063—1072).
Маликшоҳ I (1072-1092).
Махмуд (1092-1094).
Баркёрук (1094—1104).
Маликшоҳ II (1104-1105).

Ғиёсиддин Абу Шужо Мухаммад (1105—1118).
Санжар (1118-1157).

Ануштегинийлар (1097—1231)

Ануштегин (тахминан 1077—1097).
Қутбиддин Мухаммад (1097—1128).
Аловиддин Отсиз (1128—1156).
Абулфатх Эл Арслон (1156—1172).
Султоншоҳ Маҳмуд (1172—1193).
Аловиддин Текиш (1193—1200).
Аловиддин Мухаммад (1200—1220).
Жалолиддин Манкбурни (1220—1231).
1220—1370 йиллар орасида чингизийларга қарамлик даврий.

Темурийлар (1370-1858) *

I. Амир Тарағай (вафоти 1360).

хотинлари

1. Қадокхотун (вафоти 1389 ёки 1390).
2. Тегина хотун.

ўғиллари

1. Темур (1336—1405). Онаси — Тегина хотун.
2. Олимшайх.
3. Суйурғатмиш.
4. Жўкий.

қизлари

1. Ширинбека Оғо. Муаййад арлотга турмушга чиққан.
2. Қутлук Туркон Оғо (вафоти 1383 йил). Аввал Султон дуғлотга, унинг ўлимидан сўнг амир Довуд дуғлотга турмушга чиққан.

набиралари

(Амир Темур авлодларидан ташқари)

1. Севинч Қутлук Оғо. Онаси — Ширинбека. 1379 йили қуртлар сулоласи шахзодаси Пир Мухаммадга турмуш-

га чиққан. Унинг ўлимидан сўнг 1390 йили Амир Темур фарзанди Умаршайх никоҳига кирган.

2. Умар. Онаси — Ширинбека Оғо.
3. Али. Онаси — Ширинбека Оғо. Унинг Жаҳон Султонбека номли қизи бўлиб, Амир Темурнинг набираси Халил Султонга турмушга чиққан.

II. Амир Темур.

хотинлари

1. Турмуш Оғо.
2. Ўлжой Туркон Оғо (вафоти 1366 йил) — Амир Мусалонинг қизи; амир Хусайннинг синглиси.
3. Сароймулк хоним (1337—1408) — чиғатой хон Қазоннинг (вафоти 1346/47 йил) қизи. 1370 йили Амир Темурга турмушта чиққан.
4. Улус Оғо — амир Баён сулдузнинг қизи. Никоҳ йили 1370.
5. Ислон Оғо — Хизр йасаурийнинг қизи. Амир Темур унга 1370 йили уйланган.
6. Дилшод Оғо (вафоти 1383 йил) — Шамсиддин дуғлотнинг қизи. 1375 йили Амир Темур никоҳига кирган.
7. Туман Оғо — амир Мусонинг қизи. 1378 йили АмИр Темур никоҳига кирган.
8. Тўғал хоним — мўғулистонлик хон Хизрхожанинг қизи. Амир Темурга 1379 йили турмушга чиққан.
9. Туғдибека — Оксўфи қўнғиротнинг қизи. Соҳибқирон унга 1388 йилнинг кузида уйланган.
10. Давлат Туркон Оғо.
11. Бурхон Оғо.
12. Султон Оғо.
13. Хонибека (Жонибека) Оғо.
14. Қундуз Оғо.
15. Чўлпон Мулк Оғо — Ҳожибекнинг қизи.
16. Бахт Султон Оғо.
17. Султон Оғо.
18. Наврўз Оғо.

хос қанизаклари

1. Тўлун Оғо.
2. Менклибека Оғо — Ҳаёт Жонқурбоний қизи.
3. Тағой Туркон Оғо.

* 1370—1506 йиллари Туркистонда, 1504 йилдан бошлаб Кобулда (Захириддин Мухаммад Бобур), 1526 йилдан 1858 йилга қадар Ҳиндистонда. Темурийлар шажарасини тузишда Жон Вудснинг «Темурийлар сулоласи», Турғун Файзиевнинг «Темурийлар шажараси» асарлари ҳамда бирламчи манбалардан кенг фойдаланилди.

4. ХонмулК Тўқмоқ.
5. Катўғхон.
6. Жон Бахт Оғо.
7. Нигор Оғо.
8. Рухпарвар Оғо.
9. Дилбека.
10. Дур Султон Оғо.
11. Муродбека Оғо.
12. Хушқолди Оғо.
13. Ферузабека Оғо.
14. Дилхуш Оғо.
15. Тинибек.
16. Дилшод Оғо.
17. Баротбиби Оғо.
18. Севинчмулк Оғо.
19. Орзубиби Оғо.
20. Ёдгор Султон Оғо.
21. Худойдод Оғо.
22. Бахт Нигор Оғо.
23. Нигор Оғо.
24. Маликоншоҳ Оғо.
25. Қутлибиби Оғо.

ўғиллари

- 11.1. Умаршайх (1354—1394). Онаси — Тулун Оғо.
- II. II. Жаҳонгир (1356—1376). Онаси — Турмуш Оғо.
- II. III. Мироншоҳ (1366—1408). Онаси — Менклибека.
- II. IV. Шохрух (1377-1447). Онаси - Тағой Туркон Оғо.
- И. У. Жаҳоншоҳ (туғилган йили 1367 йил). Онаси — Турмуш Оғо.
- II. III. Иброҳим (1384—1385), Онаси — Хонмулк Тўқмоқ.
- Н. У. П. Исми номаълум (40 кунлигида ўлган). Онаси — Султон Оғо.

қизлари

- II. VIII. Оғобегим (вафоти 1382 йил). Онаси — Турмуш Оғо.
- II. IX. Султон Бахт Оғо (вафоти 1429 ёки 1430 йил). Онаси — Ўлжой Туркон Оғо.
- Н. X. Саодат Султон. Онаси — Ўлжой Туркон Оғо.
- II. XI. Саодат Султон. Онаси — Дилшод Оғо.
- II. XII. Исми номаълум. Онаси — Дилшод Оғо.

- II. XIII. Бекажон (1 ёшлигида вафот этган).: Онаси — Менклибека.
- II. XIV. Қутлук Султон Оғо. Онаси — Тағой Туркон Оғо.
- II. X[^]. Исми номаълум. Онаси — Қатўғхон.

11.1. Умаршайх.

хотинлари

1. Маликат Оғо — Хизр Ўғлоннинг кизи.
2. Қутлук Туркон Оғо.
3. Султон Оғо.
4. Бекмулк Оғо — Хожа Юсуф ибн Ўлжойту апардининг кизи.
5. Бахт Султон — Йасавур жалойирнинг кизи.
6. Туғлук Султон.
7. Меҳрхуш.
8. Текиш хотун.
9. Севинч Қутлук Оғо.

ўғиллари

1. Пир Мухаммад (1379—1410). Онаси — Маликат Оғо.
2. Рустам (1381 — 1424). Онаси — ҚутлукТуркон Оғо.
3. Искандар (1384—1415). Онаси — Маликат Оғо.
4. Аҳмад (1385—1425). Онаси — Маликат Оғо.
5. Сайди Аҳмад (1391—1429). Онаси — Туғлук Султон жалойир.
6. Бойкаро (1393—1423). Онаси — Маликат Оғо. Аммо тарбияни Амир Темур хотинларидан Султон Бахт Оғо берган.
7. Исфандиёр. Онаси — Маликат Оғо.
8. Мухаммад. Онаси — Бекмулик Оғо.
9. Бистом. Онаси — Бахт Султон. Тарбияни Дур Султон Оғо берган.
10. Али. Онаси — Меҳрхуш. Сароймулк хоним қўлида тарбия топган.
11. Умар. Онаси — Меҳрхуш. ҚутлукТуркон Оғо тарбиясини олган.
12. Достон. Онаси — Текиш хотун.

қизлари

1. Насаб Султон. Онаси — Султон Оғо.
2. Бобобека. Онаси — Бекмулк Оғо. Сароймулк хоним қўлида тарбияланган.

3. Зубайда Султон. Онаси — Бахт Султон. Едгоршоҳга турмушга чиққан.
4. Саодат Султон; Онаси — Мехрхуш. Султон Маҳмудхонга, яъни Амир Темур давридаги сохта хонлардан, бирига турмушга чиққан.
5. Жаҳон Султон. Онаси — Қутлук Туркон. Ҳамза ибн Тағой барлосга турмушга чиққан.

Умаршайхнинг ўғилларидан таркаган авлод

И.1.1.1. Пир Мухаммад.

хотинлари

1. Нигор Оғо — Ғиёсиддин тархоннинг қизи. Никоҳйили 1392.
2. Одил Султон Оғо. Эрининг ўлиmidан кейин Бойқарога, яъни Пир Мухаммаднинг укасига турмушга чиққан.
3. Ширин Малик.

ўғиллари

1. Дарвиш Мухаммад. Онаси — Нигор Оғо.
- 2. Умаршайх (1398—1429). Онаси — Нигор Оғо. Бувиси Маликат Оғо қўлида тарбияланган.
3. Илонгир. Онаси — Нигор Оғо.
4. Солиҳ (1406—1452). Онаси — Нигор Оғо.
5. Абу Исҳоқ. Онаси — Нигор Оғо.
6. Жон Қобул. Онаси — Одил Султон Оғо. Бувиси Бекмулк Оғо тарбиясини олган.
7. Бузанжир (вафоти 1422 йил).

қизлари

1. Марйам Султон.

И.1.1.1. 2. Умаршайх.

хотинлари

1. Султон Бахт — Халил Кепакхоний қизи.
2. Кичик Султон.

ўғиллари

1. Мухаммад. Онаси — Султон Бахт Оғо.

қизлари

1. Зайнаб. Онаси — Кичик Султон.

И.1.1.2.1. Мухаммад.

қизлари

1. Бекажон Оғо. Умаршайхнинг Рустам ўғлидан набираси Султон Жалолиддинга турмушта чиққан.

П.1.1.4. Солиҳ.

хотинлари

1. Шох Султонбека — Жаҳонгир ўғли Пир Мухаммад қизи.

ўғиллари

1. Абулайс. Онаси — Шох Султонбека.
2. Султон Халил. Онаси — Шох Султонбека.
3. Пир Мухаммад.
4. Умаршайх.

қизлари

1. Руқийа Султон. Онаси — Шох Султонбека.
2. Фотима Султон. Онаси — Шох Султонбека.
3. Шарифа Султон. Онаси — Шох Султонбека.

П.1.2. Рустам.

хотинлари

1. Маҳдум Султон. Кейинчалик Сайди Аҳмадга турмушга чиққан.
2. Саодат Султон — Ғиёсиддин тархоннинг қизи. Никоҳйили 1392.
3. Дилшод кипчоқ.
4. Исан мўғул.
5. Бахт Султон.

ўғиллари

1. Пир Мухаммад. Онаси — Маҳдум Султон.
2. Султон Жалолиддин. Онаси — Маҳдум Султон.
3. Усмон (1400—1424). Онаси — Дилшод кипчоқ.
4. Олимшайх. Онаси — Саодат Султон.
5. Султон (1404—1423). Онаси — Саодат Султон.
6. Жаъфар. Онаси — Дилшод кипчоқ.
7. Мухаммад Қочули. Онаси — Исан мўғул.
8. Суйурғатмиш. Онаси — Исан мўғул.
9. Мухаммад Султон. Онаси — Бахт Султон.

П. 1.2.1. Пир Мухаммад.

хотинлари

1. Хуршидбека — Жаҳонгирнинг Пир Мухаммад ўғлидан туғилган Санжарнинг қизи.

ўғиллари

1. Исфандиёр (3 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
2. Малик Қосим (2 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
3. Санжар (22 ёшида Султон Абу Саъид томонидан ўлдирилган). Онаси — Хуршидбека.

қизлари

1. Марйам Султон (1 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
2. Махдум Султон (2 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
3. Махдум Султон (1 ёшида вафот қилган). Онаси — Хуршидбека.
4. Бекабегим. Онаси — Хуршидбека.
5. Шоҳ Султон кўкалдош. Жаҳонгирнинг Пир Мухаммад ўғлидан туғилган набираси Санжарнинг ўғли Абулхайрга турмушга чиққан.

П.1.2.2. Султон Жалолоддин.

хотинлари

1. Бекажон Оғо — Умаршайхнинг Пир Мухаммад ўғлидан туғилган набираси Умаршайхнинг Мухаммад номи ўғлининг қизи.

ўғиллари

1. Рустам. Онаси — Бекажон Оғо.
2. Жаъфар.
3. Умаршайх.
4. Бойқаро.

қизлари

1. Ёдгорбегим.

П.1.2.2.1. Рустам.

хотинлари

1. Ёдгорбегим — Шоҳрухнинг Суйурғатмишдан туғилган набираси Султон Масъуд қизи.

ўғиллари

1. Султон Али. Онаси — Ёдгорбегим.
2. Султон Масъуд.

қизлари

1. Исми номаълум.
 2. Исми номаълум.
- 11.1.2.2.1.1. Султон Али

ўғиллари

1. Мирзажон.

П.1.2.2.1.2. Султон Масъуд.

хотинлари

1. Бегим Султон — Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайн қизи.

Н.1.2.2.2. Жаъфар.

ўғиллари

1. Фаррухзод.
2. Махмуд Султон.
3. Санжар.
4. Санжар.
5. Ахмад.
6. Турди Мухаммад.

қизлари

1. Хуршидбека.
2. Махдум Султон.
3. Оғобека.

П.1.2.2.2.6. Турди Мухаммад.

ўғиллари

1. Али.

қизлари

- Бекачи.

П.1.2.3. Усмон.

хотинлари

1. Ойшабека

ўғиллари

1. Султон Али. Онаси — Ойшабека.
2. Султон Мухаммад (Мирзо Або). Онаси — Ойшабека.

қизлари

1. Фотима Султон. Онаси — Ойшабека.

11.1.2.3.2. Султон Муҳаммад.

хотинлари

1. Дур Султон — Алика қўқалдош қизи.

ўғиллари

1. Саъд Ваккос (15 ёшида вафот қилган). Онаси — Дур Султон.
2. Усмон.

қизлари

1. Фотима Султон (25 ёшида вафот қилган). Онаси — Дур Султон.
2. Ойшабека. Онаси — Дур Султон.

П.1.2.5. Султон Али

хотинлари

1. Ҳожимулк хотун.

ўғиллари

1. Султон Ҳусайн.

П.1.2.5.1. Султон Ҳусайн.

ўғиллари

1. Ёдгор.
2. Музаффар.

11.1.2.5.1.2. Музаффар.

қизлари

1. Руқийа. Мироншоҳнинг Суйурғатмишдан туғилган на-бираси Баҳор ўғли Жаҳонгирга турмушга чиққан.

11.1.3. Искандар.

хотинлари

1. Бека Султон. Никоҳсанаси 1397 йил.
2. Жон Малик — амир Чўлпон қавчиннинг қизи.
3. Шероз Малик мўғул.

ўғиллари

1. Пир Али. Онаси — Жон Малик.
2. Султон Али. Онаси — Жон Малик.
3. Маҳди. Онаси — Шерзод Малик.

қизлари

1. Шаҳзода. Онаси — Бека Султон.

11.1.4. Аҳмад.

хотинлари

1. Тожмулк — амир хожи Сайфиддин нукуз қизи.
2. Хуршид Оғо — амир Шаҳобиддин қизи.
3. Давлаткелмиш Оғо.
4. Фотима.

ўғиллари

1. Муҳаммад Али. Онаси — Тожмулк.
2. Султон Маҳмуд. Онаси — Хуршид Оғо.
3. Санжар (вафоти 1459 йил). Онаси — Тожмулк.
4. Султон Иброҳим. Онаси — Хуршид Оғо.
5. Султон Бойазид. Онаси — Хуршид Оғо.
6. Султон Муҳаммад. Онаси — Хуршид Оғо.
7. Султон Муҳаммад. Онаси — Давлаткелмиш Оғо.
8. Султон Муҳаммад. Онаси — Фотима.

қизлари

1. Ойша Султон. Онаси — Тожмулк.
2. Хадича Султон. Онаси — Тожмулк.
3. Марйам Султон. Онаси — Тожмулк. Амакиси Бойқаронинг ўғли Муҳаммадга турмушга чиққан.
4. Осиё Султон. Онаси — Хуршид Оғо.
5. Зубайда Султон. Онаси — Хуршид Оғо. Амакиси Бойқаронинг ўғли Мансурга турмушга чиққан.

П. 1.4.3. Санжар.

хотинлари

1. Саодат Султон — Умаршайх ўғли Бойқаро қизи.
2. Бахт Султон.

ўғиллари

1. Исми номаълум.

қизлари

1. Хон Султон (Бека Султон). Онаси — Бахт Султон. Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайнга турмушга чиққан.

П. 1.4.6. Султон Муҳаммад.

хотинлари

1. Саодат Султон — амир Арғуншоҳ қизи.
2. Давлат Султон Оғо — амир Арғуншоҳ набираси.

ўғиллари

1. Исфандиёр. Онаси — Саодат Султон.
2. Аҳмад. Онаси — Саодат Султон.
3. Ориф. Онаси — Саодат Султон.

қизлари

1. Бадиулжамол. Онаси — Саодат Султон.
2. Байрам Султон. Онаси — Саодат Султон.
3. Хуршидбека. Онаси — Саодат Султон. Аввал Умаршайхнинг ўғли Бойкаронинг набираси Муҳаммад Музаффарга, сўнг эса унинг биродари Муҳаммад Бадиға турмушга чиққан.
4. Марйам Султон.

11.1.4.6.1. Исфандиёр.

қизлари

1. Марйам Султон — саййид Барака авлодидан бўлмиш саййид Халилга турмушга чиққан. Саййид Муҳаммад, Хонзодабека, Шахзодабека каби фарзандлари бўлган.

11.1.5. Сайди Аҳмад.

хотинлари

1. Махдум Султон.

11.1.6. Бойқаро.

хотинлари

1. Бека Султон.
2. КутлукТуркон Оғо — Искандар ўғли Алининг қизи.
3. Одил Султон Оғо.
4. Офок Оғо.
5. Мехрнуш Оғо.
6. Мехрнигор Оғо.
7. Лаълбека.
8. Ҳамза тархон қизи.

ўғиллари

1. Мансур (1413—1445). Онаси — КутлукТуркон Оғо.
2. Музаффар (1409—1429). Онаси — КутлукТуркон Оғо.
3. Музаффар. Онаси — Одил Султон Оғо.
4. Муҳаммад. Онаси — Офок Оғо.
5. Темурбек. Онаси — Мехрнуш Оғо.
6. Аҳмадқаро. Онаси — Мехрнигор Оғо.

қизлари

1. Саодат Султон. Онаси — Бека Султон.
2. Саодат Султон. Онаси — Лаълбека.
3. Хон Султонбека. Онаси — Ҳамза тархон қизи. Мироншоҳнинг ўғли Муҳаммад Темурга турмушга чиққан.
4. Марйам Султонбека. Онаси — Одил Султон Оғо. Жаҳонгирнинг Пир Муҳаммаддан туғилган набираси Жаҳонгирга турмушга чиққан.

5. Бека. Онаси — Офок Оғо.

6. Фотима Султон. Онаси — Бека Султон.

П.1.6.1. Мансур.

хотинлари

1. Зубайда Султон — Умаршайх ўғли Аҳмаднинг қизи.
2. Ферузабегим — Мироншоҳнинг Кутлуғ Султон номли қизининг қизи.

ўғиллари

1. Дарвиш Муҳаммад. Онаси — Зубайда Султон.
2. Муҳаммад Бади. Онаси — Зубайда Султон.
3. Муҳаммад Музаффар. Онаси — Зубайда Султон.
4. Бойқаро (1430—1478). Онаси — Ферузабегим.
5. Султон Ҳусайн (1438—1506). Онаси — Ферузабегим.

қизлари

1. Шаҳрбону. Онаси — Зубайда Султон.
2. Мехрнигор. Онаси — Зубайдабону.
3. Оқобека. Онаси — Ферузабегим. Мироншоҳнинг Сайди Аҳмад ўғлидан набираси Султон Аҳмад (Маҳмуд)га турмушга чиққан.
4. Бадржамол. Онаси — Ферузабегим. Аввал Пир Будок султонга, ундан сўнг эса Аҳмадхон Ҳожитархонийга турмушга чиққан. Султон Маҳмудхон, Баҳодир Султон каби ўғиллари, Хонзода хоним номли қизи бўлган.
5. Ўрун Султон хоним. Онаси — Ферузабегим.

П.1.6.1.2. Муҳаммад Бади.

хотинлари

1. Хуршидбека — Умаршайхнинг Аҳмаддан набираси Султон Муҳаммаднинг қизи. Икки ўғил туғиб берган. Аммо номлари номаълум.

П.1.6.1.3. Муҳаммад Музаффар.

хотинлари

1. Хуршидбека — Умаршайхнинг Аҳмаддан набираси Султон Муҳаммаднинг қизи.

қизлари

1. Зайнаб Султон. Онаси — Хуршидбека.

П.1.6.1.4. Бойқаро.

хотинлари

1. Саодат Султон — Умаршайх ўғли Бойкаронинг ўғли Муҳаммаднинг қизи.
2. Саодат Султон.

ўғиллари

1. Султон Муҳаммад (1451—1483). Онаси — Саодат Султон.
2. Султон Увайс (1454—1491). Онаси — Саодат Султон.
3. Султон Искандар (1460—1503). Онаси — Саодат Султон.

қизлари

1. Маликат. Онаси — Саодат Султон.
2. Султон хоним. Онаси — Саодат Султон.
3. Ойшабека. Онаси — Саодат Султон-2.
4. Исми номаълум. Онаси — Саодат Султон-2.

П.1.6.1.4.2. Султон Увайс.

хотиинлари

1. Зайнаб Султон — Султон Ҳусайн Бойқаро қизи.
2. Турди Султон.

ўғиллари

1. Фаррух Наход. Онаси — Зайнаб Султон.
2. Муҳаммад Мансур. Онаси — Зайнаб Султон.
3. Султон Муҳаммад (1472—1501). Онаси — Зайнаб Султон.

қизлари

1. Руқийа Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
2. Зубайда Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
3. Қутлуқ Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
4. Оғабек. Онаси — Турди Султон.
5. Бекабека. Мироншоҳнинг Сўйурғатмишдан набираси Баҳорнинг ўғли Саъд Ваккосга турмушга чиққан.

И.1.6.1.4.3. Султон Искандар.

хотиинлари

1. Султон Наход — Султон Ҳусайн Бойқаро қизи.

ўғаллари

1. Муҳаммад. Онаси — Султон Наход.

қизлари

1. Бека. Онаси — Султон Наход.
2. Бека. Онаси — Султон Наход.
3. Оғо Тағойшоҳ. Онаси — Султон Наход.
4. Султон Ҳажар. Онаси — Султон Наход.

11.1.6.1.5. Султон Ҳусайн Бойқаро.

хотинлари

1. Бека Султонбегим — Умаршайхнинг Аҳмад ўғлидан набираси Санжарнинг қизи.
2. Шаҳрбонубека — Султон Абу Саъид қизи.
3. Пойанда Султонбегим — Султон Абу Саъид қизи.
4. Офокбегим — амир Ҳусайн қизи.
5. Тулакбегим — Ҳусайн Сўфий қизи, Юсуф Сўфий жондор синглиси.
6. Хадичабегим — амир Муҳаммад Сарик қизи.
7. Зайнаб Султон — амир Ҳусайн қизи.
8. Латифа Султон — амир Султон Ҳусайн Чоршанба қизи.
9. Менглибиби Оғоча ўзбек.
10. Бобо Оғоча — хожа Муҳаммад Ота қизи.
11. Бека Султон.
12. Зубайда Султон — Ҳасан қизи.

ўғиллари

1. Бадиуззамон (1458—1517). Онаси — Бека Султон бегим.
2. Афросиёб. Онаси — Бека Султонбегим.
3. Ҳайдар Муҳаммад (1477—1502). Онаси — Пойанда Султонбегим.
4. Шох Ғариб (1470—1496). Онаси — Хадичабегим.
5. Музаффар Ҳусайн (1473—1509). Онаси — Хадичабегим.
6. Султон Жаҳонгир. Онаси — Хадичабегим.
7. Жаҳонгир Ҳусайн. Онаси — Хадичабегим.
8. Абулмуҳсин Ҳасан (1472—1507). Онаси — Латифа Султон.
9. Муҳаммад Муҳсин (1476—1507). Онаси — Латифа Султон.
10. Маъсум Али. Онаси — Зайнаб Султон.
11. АбуТуроб (1472—1498). Онаси — Менглибиби.
12. Муҳаммад Ҳусайн (1476—1503). Онаси — Менглибиби.
13. Фаридун Ҳусайн (1478—1509). Онаси — Менглибиби.
14. Муҳаммад Маъсум (1476—1501). Онаси — Бобо Оғоча.
15. Фаррух Ҳусайн (1480—1509). Онаси — Бобо Оғоча.
16. Иброҳим Ҳусайн (1478—1505). Онаси — Бобо Оғоча.
17. Ибн Ҳусайн (1480—1513). Онаси — Бобо Оғоча.
18. Муҳаммад Қосим (1482—1507). Онаси — Бобо Оғоча.
19. Муҳаммад Сухроб.
20. Муҳаммад Жаҳонгир.
21. Муҳаммад Бади.

қизлари

1. Улуғбегим. Онаси — Пойанда Султонбегим.
2. Окбегим (вафоти 1504йилдан олдинюз берган). Онаси — Пойанда Султонбегим. Муҳаммад Қосим арлотга турмушга чиққан.
3. Кичикбегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Саййид Ота сулоласидан мулла Хожага турмушга чиққан.
4. Бекабегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Султон Абу Саъиднинг Робийа Султонбегим кизининг ўғли Бобурга теккан.
5. Оғабегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Султон Абу Саъиднинг Робийа Султонбегим кизининг ўғли Муродга теккан.
6. Зайнаб Султоним. Онаси — Тулакбегим. Умаршайхнинг набираси Мансур уғли Бойқаронинг ўғли Султон Увайсга, унинг ўлимидан сўнг Мироншоҳ набираси Муҳаммад Бокирнинг ўғли Абдулбокийга турмушга чиққан.
7. Хоним. Онаси — Хадичабегим.
8. Салимабека. Онаси — Латифа Султон.
9. Марйам Султонбека. Онаси — Менглибиби. Саййид Абдуллоҳ Мирзага турмушга чиққан.
10. Фатима Султонбека. Онаси — Менглибека. Мироншоҳнинг Фаррухзод номли набираси ўғли Ёдгор Фаррухбекка турмушга чиққан.
11. Хуршид Бахт. Онаси — Бобо Оғоча.
12. Салима Султонбегим. Онаси — Бобо Оғоча.
13. Саодат Бахтбегим. Онаси — Бобо Оғоча. Султон Абу Саъид набираси Султон Масъудга турмушга чиққан.
14. Султон Наход. Онаси — Бобо Оғоча.
15. Мунаввар Султон. Онаси — Бобо Оғоча.
16. Бегим Султон. Умаршайх набираси Султон Жалолиддиннинг набираси Султон Масъудга турмушга чиққан.
17. Ойша Султон. Онаси — Бека Султон. Аввал Қосим Султонга, сўнг Бўрон султонга турмушга чиққан.

11.1.6.1.5.1. Бадиуззамон.

хотинлари

1. Ўрин Султон хоним — Султон Абу Саъид кизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад Мўмин (1486—1497). Онаси — Ўрин Султон хоним.
2. Муҳаммад Замон (1496—1539).

қизлари

1. Чучукбегим.

II. 1.6.1.5.3. Ҳайдар Муҳаммад.

хотинлари

1. Бекабегим — Султон Абу Саъид ўғли Султон Махмуд кизи.

II. 1.6.1.5.11. Абу Туроб.

ўғиллари

1. Сухроб (1490–1509).

II. 1.6.1.5.14. Муҳаммад Маъсум.

хотинлари

1. Бекабегим — Султон Абу Саъид ўғли Улуғбек кизи.

11.1.7. Исфандиёр

11.1.8. Муҳаммад

11.1.9. Бистом

11.1.10. Али

11.1.11. Умар

11.1.12. Достон

II. И. Жаҳонгир

хотинлари

1. Севинчбека — Оқ Сўфи кўнғирот кизи. Никох йили 1374.
2. Рукийа Хоника — амир Кайхисрав апардийнинг кизи.
3. Бахтмулк Оғо — Илёсхожа йасавурийнинг кизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (1376—1403). Онаси — Севинчбека. Тарбияни Қутлук Туркон Оғо берган.
2. Пир Муҳаммад (1376—1407). Онаси — Бахтмулк Оғо.

қизлари

1. Ёдгор Султон. Онаси — Севинчбека.
2. Жаҳон Султон. Онаси — Рукийа Хоника.
3. Фотима Султон. Онаси — Бахтмулк Оғо.
4. Пойанда Султон. Онаси — Бахтмулк Оғо.

Жаҳонгир ўғилларидан таркаган авлод

II. 11.1. Муҳаммад Султон.

хотинлари

1. Хоника — Муҳаммад ўғлоннинг кизи.
2. Тотлибиби — Мусака нукузнинг кизи.

3. Хон Султон — Алибек Жониқурбонийнинг кизи.
4. Нигор Оғо.
5. Давлат Султон.
6. Жонибека.
7. Лаълчечак.

ўғиллари

1. Яхё (1400—1408). Онаси — Хоника. Сароймулк хоним тарбиялаган.
2. Саъд Вакқос (1399—1418). Онаси — Тотлибиби. Тарбиячиси — Туман Оғо.
3. Муҳаммад Жаҳонгир (1396—1433). Онаси — Нигор Оғо. Дур Султон Оғо кўлида тарбия топган.
4. Исмоил. Онаси — Лаълчечак.
5. Нух. Онаси — Хон Султон.

қизлари

1. Оғобегим (вафоти 1419 йил). Онаси — Хоника. 1404 йили Мирзо Улуғбекка унаштирилган.
2. Азиз Султон. Онаси — Нигор Оғо.
3. Ойшабегим. Онаси — Нигор Оғо. Аввал Юсуф ибн Сулаймоншоҳ дуғлатга, ундан кейин эса Мироншоҳ ўғли Сайди Аҳмадга турмушга чиққан.
4. Шодмулк. Онаси — Давлат Султон.
5. Фотима Султон. Онаси — Давлат Султон.
6. Севиндик Султон. Онаси — Жонибека.

П.П.1.1. Яхё.

хотинлари

1. Пойанда Султон Оғо — Шохрух Мирзонинг кенжа кизи.

11.11.1.2. Саъд Вакқос.

хотинлари

1. Ражаб Султон — Мироншоҳ Мирзонинг кизи. Эрининг ўлиmidан сўнг Жаҳонгирнинг Пир Муҳаммаддан бўлган набираси Санжар Мирзога турмушга чиққан.

қизлари

1. Осиёбека. Онаси — Ражаб Султон.

П.П.1.3. Муҳаммад Жаҳонгир.

хотинлари

1. Марйам Султон Оғо (вафоти 1441 йили) — Шохрух Мирзонинг кизи. Никоҳйили 1413.

ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (1416—1438). Онаси — Марйам Султон.
2. Муҳаммад Халил Султон (1426—1459). Онаси — Марйам Султон.

қизлари

1. Шукрбиби Оғо. Онаси — Марйам Султон.

П.П.1.3.1. Муҳаммад Султон.

хотинлари

1. Руқийа Султонбегим — Шохрух Мирзо ўғли Суйурфатмишнинг кизи. Никоҳйили 1433 ёки 1434.
2. Ойша хотун.

ўғиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Ойша хотун.

қизлари

2. Хадичабегим. Онаси — Руқийа Султонбегим.

П.П.1.3.2. Муҳаммад Халил Султон.

хотинлари

1. Соҳиб Султон — Шохрух Мирзонинг ўғли Бойсунғур кизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад Умар. Онаси — Соҳиб Султон.

қизлари

1. Марйам Султон. Онаси — Соҳиб Султон.
2. Шукрбека. Онаси — Соҳиб Султон.
3. Ойшабека. Онаси — Соҳиб Султон.

П.11.2. Пир Муҳаммад.

хотинлари

1. Ўрдумулк — амир Хожи барлос кизи.
2. Сабур Султон — музаффарий Шох Шужоннинг набираси. Никоҳйили 1384.
3. Соҳибжамол.
4. Бибихон.
5. Фотима Султон.
6. Бекамулк Оғо.
7. Тўғлуқ Султон жалоир.

ўғиллари

1. Қайду (1697—1418). Онаси - Сабур Султон.
2. Холид (1399—1427). Онаси — Сабур Султон.
3. Саъд Вакқос (1400—1418). Онаси — Ўрдумулк.

4. Кайсар (1401—1418). Онаси — Сабур Султон.
5. Жаҳонгир (1402-1433).
6. Бузанжир (1402—1423). Онаси — Сабур Султон.
7. Санжар (1403—1429). Онаси — Сабур Султон.
8. Довуд.
9. Маҳди.

қизлари

1. Маҳдум Султон. Онаси — Ўрдумулк. Аввал Рустам Мирзога, сўнг эса Сайди Аҳмад Мирзога (иккови ҳам Умаршайхнинг ўғли) турмушга чиққан.
2. Соҳибжамол.
3. Бибихон.
4. Фотима Султон.
5. Шох Султонбека.

11.11.2.5. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Кичкинаҳоним.
2. Марйам Султонбека — Умаршайх ўғли Бойқаро қизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Кичкинаҳоним.

П.П.2.6. Бузанжир.

ўғиллари

1. Пир Муҳаммад.

қизлари

1. Исми номаълум.

П.П.2.7. Санжар.

хотинлари

1. Ражаб Султон — Мироншоҳнинг қизи.

ўғиллари

1. Абу Саъид.
2. Абу Исҳоқ.
3. Абулхайр.

қизлари

1. Руқийабекка. Онаси — Ражаб Султон.
2. Хуршидбекка. Онаси — Ражаб Султон.

П.И.2.7.2. Абу Исҳоқ.

хотинлари

1. Ҳожи Султон.
2. Шаҳрбону кўкалдош — Мироншоҳнинг набираси Муҳаммад Боқир қизи.

уғиллари /

1. Жаҳонгир. Онаси — Ҳожи Султон.
2. Пир Муҳаммад. Онаси — Шаҳрбону.

қизлари

1. Султон Бадрулмулк. Онаси — Шаҳрбону.
2. Исми номаълум. Онаси — Ҳожи Султон.

П.П.2.7.3. Абулхайр.

хотинлари

1. Шох Султон кўкалдош — Умаршайхнинг Рустам Мирзо ўғлидан туғилган Пир Муҳаммаднинг қизи.

ўғиллари

1. Иброҳим. Онаси — Шох Султон кўкалдош.
2. Абу Солиҳ. Онаси — Шох Султон кўкалдош.
3. Малик Қосим. Онаси — Шох Султон кўкалдош.

П.П.2.7.3.1. Иброҳим.

ўғиллари

1. Муҳаммад Темур:

қизлари

1. Қутлуғ Султон.

П.П.2.7.3.2. Абу Солиҳ.

ўғиллари

1. Али Акбар.

қизлари

1. Шохбону.

П.П.2.7.3.3. Малик Қосим.

ўғиллари

1. Санжар.

П.П.2.7.3.3.1. Санжар.

ўғиллари

1. Нуриддин.

қизлари

1. Фаҳржаҳон.

П.3. Мироншоҳ.

хотинлари

1. Давлатқолди — Пойанда Султон қизи.
2. Севинчбекка (Хонзода).
3. Ўрин Султон Хоника — Суйурғатмишхон қизи.
4. Мурод.
5. Рухпарвар.
6. Нигор.

7. Фахрийа.
8. Бахт Султон.
9. Давлат Бахт.
10. Меҳрнуш.

ўғиллари

1. Сайди Аҳмад. Онаси — Давлатқолди.
2. Халил Султон (1384—1411). Онаси — Севинчбека.
3. Муҳаммад Қосим. Онаси — Севинчбека.
4. Або Бакр (1382—1434). Онаси — Ўрин Султон Хоника.
5. Умар (1383—1407). Онаси — Ўрин Султон Хоника.
6. Жамшид. Онаси — Мурод.
7. Қарочар. Онаси — Рухпарвар.
8. Султон Муҳаммад. Онаси — Меҳрнуш.
9. Муҳаммад Темур. Онаси — Давлат Бахт.
10. Ижал (1387-1415).
11. Суйурғатмиш (1386—1411).
12. Муҳаммад Бакр (1406-1437).

қизлари

1. Фотима Султон.
2. Бека Султон. Умаршайхнинг ўғли Бойқарога турмушга чиққан.
3. Қутлуғ Султон. Аввал Амир Темурнинг қизи Оғобегим ўғли Султон Хусайнга, унинг ўлимидан кейин эса термизлик саййидлардан бирига турмушга чиққан.
4. Саодат Султон.
5. Ражаб Султон. Аввал Жаҳонгирнинг ўғли Пир Муҳаммад фарзанди Саъд Ваккосга, унинг ўлимидан сўнг эса укаси Санжарга турмушга чиққан.
6. Робийа Султон.

Мироншоҳ ўғилларидан таркаган авлод

II. III. 1. Сайид Аҳмад.

хотинлари

1. Ҳожи хотун.
2. Қутлуғ Саодат.
3. Ойшабека — Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султон қизи.
4. Руқийа Султон — Қаро Усмон бойандир қизи.
5. Соҳиб Султон.
6. Мавлоно саййид Али қизи.

ўғиллари

1. Абулмаолий. Онаси — Ҳожи хотун.
2. Абу Солих. Онаси — Қутлуғ Саодат.
3. Фаррухзод. Онаси — Қутлук Саодат.

4. Султон Аҳмад (Маҳмуд). Онаси — Ойшабека.
5. Муҳаммад Боқир. Онаси — Руқийа Султон.
6. Усмон. Онаси — Руқийа Султон.
7. Зайналобиддин. Онаси — Руқийа Султон.
8. Музаффар. Онаси — Руқийа Султон.
9. Ғазанфар. Онаси — Соҳиб Султон.
10. Сухроб. Онаси — Соҳиб Султон.

қизлари

1. Давлатқолди. Онаси — Руқийа Султон.
2. Асил Султон. Онаси — Руқийа Султон.

II. III. 1.3. Фаррухзод.

хотинлари

1. Фотима Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммад қизи.
2. Исми номаълум.

ўғиллари

1. Фаррухқадам. Онаси — Фотима Султон.
2. Султон Муҳаммад. Онаси — Фотима Султон.
3. Ёдгор Фаррухбек. Онаси — Фаррухзоднинг исми номаълум иккинчи хотини.

қизлари

1. Зайнаб Султон. Онаси — Фотима Султон.

II. III. I. 3.3. Ёдгор Фаррухбек.

хотинлари

1. Фотима Султонбека — Жаҳонгирнинг набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайннинг қизи.

ўғиллари

1. Султон Мансур. Онаси — Фотима Султонбека.
2. Султон Мурод. Онаси — Фотима Султонбека.
3. Бобур. Онаси — Фотима Султонбека.
4. Фаррухнажод. Онаси — Фотима Султонбека.

қизлари

1. Маҳдум Султон. Онаси — Фотима Султонбека.

II. III. I. 4. Султон Аҳмад (Маҳмуд).

хотинлари

1. Оғобека — Умаршайхнинг набираси Мансурнинг қизи.

ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (вафоти 1484 йил). Кичик Мирзо ҳам деганлар. Онаси — Оғобека.

қизлари

1. Давлатқолди Оғо. Онаси — Оғобека.
2. Гулбегим. Онаси — Оғобека.

II. III. I. 5. Мухаммад Боқир.

хотинлари

1. Махмуд ибн Қаро Усмон бойандирнинг кизи.

ўғиллари

1. Абдулбоқий. Онаси — Махмуд ибн Қаро Усмоннинг кизи.

қизлари

1. Фахржаҳон. Онаси — Махмуд ибн Қаро Усмоннинг кизи.
2. Шаҳрбону кўкалдош. Онаси — Махмуд ибн Қаро Усмон кизи.

II. III. 2. Халил Султон.

хотинлари

1. Жаҳон Султонбека — Амир Темурнинг синглиси Ширинбека Оғо набираси.
2. Шодмулк Оғо.
3. Тўқмоқ.

ўғиллари

1. Бурғул (1399 йили туғилган). Онаси — Жаҳон Султонбека.
2. Мухаммад Баходир. Онаси — Жаҳон Султонбека.
3. Мухаммад Боқир (1406—1434). Онаси — Шодмулк Оғо.
4. Али. Онаси — Тўқмоқ.

қизлари

1. Ширинбека Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
2. Кичик Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
3. Султон Бадрулмулк. Онаси — Шодмулк Оғо. Шохрухнинг ўғли Мирзо Улуғбекка турмушга чиққан.
4. Сароймулк Оғо.

II. III. 4. Або Бакр.

хотинлари

1. Шохмулк Оғо — хожи Сайфиддин нукузнинг кизи. Никоҳийли 1389 ёки 1390.
2. Дур Султон Оғо.
3. Жаҳон хотун.
4. Гулмулк.
5. Шодмулк.

уғиллари

1. Али. Онаси — Дур Султон Оғо.
2. Усмон Жоди (1401-1408). Онаси — Дур Султон Оғо. Амир Темурнинг хотини. Чўлпонмулк Оғо тарбиясида бўлган.
3. Илонгир (1396—1409). Онаси — Жаҳон хотун.
4. Сухроб. Онаси — Гулмулк.
5. Афросиёб.

қизлари

1. Ойша Султон. Онаси — Шохмулк Оғо.
2. Ўга Султон. Онаси — Шохмулк Оғо.
3. Зоҳида Султон. Онаси — Шохмулк Оғо.
4. Зухра Султон. Онаси — Дур Султон Оғо.
5. Одил Султон. Онаси — Жаҳон хотун.
6. Ҳабиба Султон. Онаси — Гулмулк.
7. Кермон Султон. Онаси — Шохмулк.

II. III. 4. 2. Усмон Жоди.

қизлари

1. Зухра Султон.
2. Махдум Султон.

II. III. 4. 3. Илонгир.

ўғиллари

ҒалиАскар.

II. III. 5. Умар.

хотинлари

1. Пойандабека — амир Сайфиддин илчиктойнинг кизи.
2. Лаълбиби Тўқмоқ.

ўғиллари

1. Йасугей. Онаси — Пойандабека.
2. Бахшойиш. Онаси — Лаълбиби.

қизлари

1. Султон Бадрулжамол. Онаси — Лаълбиби.

I. III. 8. Мухаммад Темур.

хотинлари

1. Хон Султонбека — Умаршайхнинг ўғли Бойқаро кизи.

қизлари

1. Робийа Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Мухаммаднинг Абу Саъид ўғлидан туғилган набираси Абу Саъидга турмушга чиққан.

П.Ш.9. Султон.

хотинлари

1. Шоҳ Иелом — Сухроб курднинг кизи.

ўғиллари.

1. Манучехр (1421—1469). Онаси — ШоҳИслом.
2. Султон Абу Саъид (1424-1469).

кизлари

1. Фотима Султон. Мироншоҳнинг Сайди Аҳмад ўғлидан туғилган набираси Фаррухзодга турмушга чиққан.

П.Ш.9.1. Манучехр.

ўғиллари

1. Малик Муҳаммад (1458—1494).

И.Ш.9.1.1. Малик Муҳаммад.

хотинлари

1. Исми номаълум — Султон Абу Саъид ўғли Султон Маҳмуднинг кизи.

ўғиллари

1. Исми номаълум.

11.Ш.9.2. Султон Абу Саъид.

хотинлари

1. Хонзодабегим — Абулхайрхон кизи.
2. Робийа Султон — Мироншоҳ ўғли Муҳаммад Темурнинг кизи.
3. Ўғабегим — Мирзо Улуғбекнинг кизи.
4. Кутлук Султон хоним.
5. Малик Султонбегим — Ўрда Бўғо тархон кизи.
6. Шоҳ Султонбегим мўғул.
7. Шахзодабегим — Шоҳ Муҳаммад Бадахшоний кизи.
8. Хонзодабегим — Хонзода Тожиддин Термизий кизи.
9. Солиха Султон Оғо — Чака барлос кизи.
10. Жамолбека Оғо барлос.
11. Давлат Бахт Оғо — Қозоншайх мўғул кизи.
12. Канизакбегим Оғо — Шайх Йусуф алака кизи.
13. Умид Оғо — Султон Ғиёсбек ўғли Аҳмад кизи.
14. Кутлукбека Оғо — Худойдод ўғли Муҳаммад кизи.
15. Руқийа Султонбегим — Шоҳрухнинг Бойсунғур ўғлидан туғилган Алавидавлянинг кизи.
16. Хуршидбека Оғоча — Мурод ахтачи кизи.
17. Дилшод Оғоча — амир Баён ўғли амир Бузург кизи.
18. Боймулк Оғоча — Жон Дарвиш кизи.
19. Офок Оғоча кўкалдош — Бойсунғурнинг Алавидавладан туғилган набираси Иброҳим қизй.

20. Шоҳим оғоча — амир Яҳё қушчи кизи.
21. Ҳанифа Султон Оғоча — амир Ажаб мўғул кизи.,
22. Давлат Султоц Оғоча — Рустам Тута кизи.
23. Бўлғон оғоча.
24. Махдум Оғоча — Ғиёсбек ўғли Султон Муҳаммаднинг қариндоши.
25. Саодат Бахт Оғоча — Али Бағдодий кизи.
26. Офок оғоча.
27. Гавҳар Султон Оғоча — хожа Ростий кизи.
28. Гулшан Оғоча.
29. Шоҳ Султон Оғоча.
30. Сабур Султон Оғоча — Абдулшайх кизи(?).
31. Хадичабека хурд — Мавлоно Насриддин кизи.
32. Нусрат Султон Оғо — Шоҳвали сулдуз кизи.
33. Биби Султон Оғоча — Фаррухшоҳ қавчин кизи.
34. Зайнаббека Оғо — Султон Аҳмад сулдуз кизи.
35. Гулрух Султон Оғоча — Ҳамза ўғли Йусуфнинг кизи.

ўғиллари ^

1. Султон Муҳаммад (1452—1467). Онаси — Хонзодабегим.
2. Султон Аҳмад (1451—1494). Онаси — Малик Султонбегим.
3. Султон Маҳмуд (1453—1495). Онаси — Оғобегим.
4. Абобакр (1458—1479). Онаси — Шахзодабегим.
5. Шоҳ Муҳаммад. Онаси — Тожиддин Термизий кизи Хонзодабегим.
6. Муҳаммад Жаҳонгир. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
7. Султон Жаҳонгир. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
8. Султон Халил. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
9. Султон Иброҳим. Онаси — Канизекбегим Оғо.
10. Умар (вафоти 1478 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Кутлубека Оғо.
11. Шоҳрух (1459—1494). Онаси — Руқийа Султонбегим.
12. Бойсунғур (туғилган йили 1456). Онаси — Руқийа Султонбегим.
13. Султон Санжар. Онаси — Дилшод Оғоча.
14. Абдулло. Онаси — Боймулк Оғоча.
15. Султон Мурод (вафоти 1475 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Боймулк Оғоча.
16. Султон Муҳаммад (вафоти 1494 йил). Онаси — Ҳанифа Султон Оғоча.
17. Искандар. Онаси — Давлат Султон Оғоча.
18. Шоҳ Мансур. Онаси — Бўлғон Оғоча.

19. Мироншоҳ. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
20. Рустам. Онаси — Гулшоҳ Оғоча.
21. Султон Усмон. Онаси — Сабур Султон Оғоча.
22. Султон Валад (вафоти 1469 йилдан сўнг юз берган).
Онаси — Нусрат Султон Оғо.
23. Музаффар. Онаси — Биби Султон Оғоча.
24. Умаршайх (1456-1494).
25. Улуғбек (1460-1501).

қизлари

1. Султон Бадрулмулк. Онаси — Ўтабегим.
2. Гавҳаршодбегим. Онаси — Ўтабегим.
3. Хонзодабегим. Онаси — Ўтабегим.
4. Хадича Султонбека. Онаси — Малик Султонбегим.
5. Зубайда Султонбека. Онаси — Солиҳа Султон Оғо.
6. Саодат Султонбека. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
7. Соҳиб Султон Оғо. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
8. Бибегим. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
9. Султон Бахтбека. Онаси — Канизакбеги Оғо.
10. Жаҳон Султонбека. Онаси — Канизакбегим Оғо.
11. Омон Султонбека. Онаси — Умид Оғо.
12. Ўрин Султон хоним. Онаси — Руқия Султонбегим.
13. Қутлук Туркон Оғо. Онаси — Хуршидбека Оғоча.
14. Пойанда Султонбегим. Онаси — Дилшод Оғоча.
Умаршайхнинг набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайнга турмушга чиққан.
15. Робийа Султонбека. Онаси — Дилшод Оғоча. Мироншоҳ ўғли Сўйурғатмиш ўғли Муҳаммад Бади ўғли Муҳаммад Қосимга турмушга чиққан.
16. Ойша Султонбека. Онаси — Дилшод Оғоча.
17. Шаҳрибонубека. Онаси — Боймулк Оғоча. Умаршайх набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайнга турмушга чиққан.
18. Меҳрушбека. Онаси — Боймулк Оғоча.
19. Меҳробонубека. Онаси — Боймулк Оғоча.
20. Султонбека. Онаси — Офок Оғоча кўкалош.
21. Бадржамолбека. Онаси — Офок Оғоча.
22. Туман Оғо. Онаси — Шохим Оғоча.
23. Ширинбека Оғо. Онаси — Шохим Оғоча.
24. Марйам Султонбека. Онаси — Бўлғон Оғоча.
25. Қутлук Султонбека. Онаси — Маҳдум Оғоча.
26. Хон Султонбека. Онаси — Саодат Бахт Оғоча.
27. Фаҳржаҳонбека. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.

28. Бибихойбека. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
29. Давлат Султонбека. Онаси — Гулшоҳ Оғоча.
30. Зайнаббека. Онаси — Шох Султон Оғоча.
- м 31. Қутлук Султонбека. Онаси — Зайнаббека Оғо.
32. Ойша Султонбека. Онаси — Гулрух Султон Оғоча.
33. Хон Султонбека.
34. Хадича Султонбека.

П.Ш.9.2.2. Султон Аҳмад.

хотинлари

1. Меҳрнигор хоним — Йунусхон кизи.
2. Тархонбегим тархон.
3. Қутлукбегим — мазкур Тархонбегим синглиси.
4. Хонзодабегим Термизий.
5. Латифабегим — Аҳмадхожибекнинг набираси. Султон Аҳмаддан сўнг шайбонийлардан Ҳамза султонга турмушга чиққан. Ундан уч ўғил кўрган.
6. Ҳабиба Султонбегим — Султон арғун жианларидан.

қизлари

1. Робийа Султонбегим (Қароқўзбегим). Онаси — Қутлукбегим. Аввал Султон Маҳмудхонга турмушга чиққан ва ундан бир ўғил кўрган. Исми — Бобохон. Султон Маҳмудхон ўлимидан сўнг шайбоний Жонибек султонга турмушга чиққан.
2. Солиҳа Султонбегим (Оқбегим). Онаси — Қутлукбегим. Амакиси Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Масъудга турмушга чиққан.
3. Ойша Султонбегим. Онаси — Қутлукбегим. Заҳриддин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан.
4. Султонбегим. Онаси — Қутлукбегим. Аввал амакиси Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Алига турмушга чиққан. Ундан кейин эса шайбонийлардан Темур султонга, ундан сўнг Маҳди султонга турмушга чиққан.
5. Маъсума Султонбегим. Онаси — Ҳабиба Султонбегим. Заҳриддин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан. Никоҳийли 1507.
6. Гулбекабеги. Амакиси Сўйурғатмиш ўғли Баҳорга турмушга чиққан.

П.Ш.9.2.3. Султон Маҳмуд.

хотинлари

1. Султон Нигорхоним — Йунусхон кизи.
2. Хонзодабегим — амир Бузург Термизий кизи.
3. Пошшабегим — Али Шуқурбек баҳорлу кизи.

4. Хонзодабегим — амир Бузург Термизийнинг набираси.
5. Зухрабека.

ўғиллари

1. Султон Масъуд (1475—1506). Онаси — Хонзодабегим-2.
2. Бойсунғур (1477—1499). Онаси — Пошшабегим.
3. Султон Хусайн (1481—1493). Онаси — Хонзодабегим-4.
4. Султон Али (1483—1501). Онаси — Зухрабека Оға.
5. Султон Вайс (1485—1521). Онаси — Султон Нигор хоним.

қизлари

1. Исми номаълум. Онаси — Пошшабегим. Мирон-шоҳнинг Султон Муҳаммаддан набираси Манучехр ўғли Малик Муродга турмушга чиққан.
2. Махдум Султонбегим. Онаси — Зухрабека Оғо.
3. Хонзодабегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Або Бакр дуғлотга турмушга чиққан.
4. Бекабегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Умаршайхнинг Бойқародан набираси Мансурнинг Султон Хусайн номли ўғлининг Хайдар Муҳаммад номли ўғлига турмушга чиққан. Никоҳ йили 1495.
5. Окбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Султон Абу Саъиднинг набираси Жаҳонгирга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1504.
6. Зайнаб Султонбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Заҳириддин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1504.
7. Ражаб Султон.
8. Муҳиб Султон.
9. Ойбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4.

П.Ш.9.2.3.1. Султон Масъуд.

хотинлари

1. Солиха Султонбегим — Султон Абу Саъиднинг Султон Махмуддан бўлган набираси.
2. Саодат Бахтбегим — Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайн кизи.

П.Ш.9.2.3.4. Султон Али.

хотинлари

1. Султонимбегим — султон Абу Саъиднинг Султон Аҳмаддан бўлган набираси.

П.Ш.9.2.3.5. Султон Увайс (Хон Мирза).

ўғиллари

1. Сулаймон (1514-1589).

П.Ш.9.2.3.5.1. Сулаймон.

ўғиллари

1. Иброҳим (1534-1559).

П.Ш.9.2.3.5.1.1. Иброҳим.

ўғиллари

1. Шохрух (1557-1592).

П.Ш.9.2.3.5.1.1. Шохрух.

ўғиллари

1. Муҳаммад Замон (1576—1613).
2. Ҳасан (1580-1605).

П.Ш.9.2.24. Умар Шайх.

хотинлари

1. Қутлук Нигор хоним (вафоти 1505 йил) — Йунусхон кизи.
2. Фотима Султон Оғо.
3. Умид Оғоча.
4. Оғо Султон.
5. Махдум Султонбегим.
6. Улус Оғо — хожа Хусайнбек кизи.
7. Қароқўзбегим.
8. Тун султон.

ўғиллари

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530). Онаси — Қутлук Нигорхоним.
2. Жаҳонгир (1485—1508). Онаси — Фотима Султон Оғо.
3. Носир (1487—1515). Онаси — Умид Оғоча.

қизлари

1. Хонзодабегим (1478—1544). Онаси — Қутлук Нигор хоним.
2. Меҳрбонубегим (туғилган йили 1481). Онаси — Умид Оғоча.
3. Шаҳрбонубегим (туғилган йили 1491). Онаси — Умид Оғоча.
4. Ёдгор Султон бегим (туғилган йили 1394 ёки 1395). Онаси — Оғо Султон.
5. Руқийа Султонбегим (туғилган йили 1394 ёки 1395). Онаси — Махдум Султонбегим. Аввал шайбонийлардан Абдуллатиф султон, сўнг эса Жонибек султон никоҳига кирган.

П.Ш.9.2.24.1. Захириддин Мухаммад Бобур.

хотинлари

1. Ойша Султонбегим — Султон Абу Саъид ўғли Султон Аҳмадқизи. Никоҳйили 1500.
2. Зайнаб Султонбегим (вафоти тахминан 1506 йил) — Султон Абу Саъид ўғли Султон Маҳмуд қизи. Никоҳ йили 1504.
3. Моҳимбегим (вафоти 1533 йил). Никоҳйили 1506.
4. Маъсума Султон — Султон Абу Саъид ўғли Султон Аҳмад қизи. Никоҳ йили 1507.
5. Гулрухбегим (вафоти 1545 йилдан олдин юз берган).
6. Дилдорбегим — вафоти 1547 йилдан сўнг юз берган).
7. Биби Муборака Йусуфзай. Никоҳйили 1519.
8. Гулнор Оғоча — вафоти 1575 йилдан сўнг юз берган).
9. Норгул Оғоча.

ўғиллари

1. Хумоюн (1508—1556). Онаси — Моҳимбегим.
2. Комрон (1509—1557). Онаси — Гулрухбегим.
3. Аскарӣй (1516—1558). Онаси — Гулрухбегим.
4. Олур (1514—1519). Онаси — Дилдорбегим.
5. Султон Аҳмад (1517—1523). Онаси — Гулрухбегим.
6. Ҳиндол (1518—1551). Онаси — Дилдорбегим.
7. Борбўл (1518—1521). Онаси — Моҳимбегим.
8. Форуғ (туғилган йили 1526). Онаси — Моҳимбегим.
9. Шохрух (1522—1527). Онаси — Гулрухбегим.

қизлари

1. Фахрулнисо (туғилган ва вафот йили 1501). Онаси — Ойшабегим.
2. Маъсума Султонбегим. Онаси — Маъсума Султонбегим. Султон Ҳусайн Бойқаро набираси Мухаммад Замонга турмушга чиққан.
3. Гулрангбегим (туғилган йили 1514). Онаси — Дилдорбегим. 1530 йили Эсон султон никоҳига кирган.
4. Гулбаданбегим (1523—1603). Онаси — Дилдорбегим. Хизрхожага турмушга чиққан. Саодатёр номли ўғли бўлган.
5. Гулчехрабегим (туғилган вақти 1515—1517 йиллар орасида — вафоти 1557 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Дилдорбегим. 1530 йили Тўхта Бўғо султонга турмушга чиққан.
6. Гулзорбегим. Онаси — Гулрухбегим.

7. Меҳржаҳонбегим. Онаси — Моҳимбегим.
8. Эсондавлатбегим. Онаси — Моҳимбегим.

11.111.9.2.24.1.1. Хумоюн.

хотинлари

1. Гунурбиби.
2. Моҳичучукбегим (вафоти 1564 йил) — Байрам ўғлон синглиси. Никоҳйили 1546.
3. Хониш Оғо — Жужик мирзо Хоразмийнинг қизи.
4. Шодбиби.
5. Шохим Оғо.
6. Меважон — Хаданг йасавул қизи.
7. Бегабегим (вафоти 1581 йил) — Ёдгорбек тағой қизи.
8. Ҳамидабонубегим (вафоти 1604 йилда). Никоҳ йили 1541. <

ўғиллари

1. Ал-Омон (туғилган йили 1528 — ёшлигида вафот қилган). Онаси — Моҳичучукбегим.
2. Фаррухфол (1547—1552). Онаси — Моҳичучукбегим.
3. Мухаммад Ҳаким (1554—1558). Онаси — Моҳичучукбегим.
4. Иброҳим Султон (туғилган йили 1553 — болалигида вафот этган). Онаси — Хониш Оғо.
5. Жалолиддин Мухаммад Акбар (1542—1605). Онаси — Ҳамидабонубегим.

қизлари

1. Бахтинисобегим (туғилган йили 1550). Онаси — Моҳичучукбегим.
2. Аминабонубегим. Онаси — Моҳичучукбегим.
3. Сакинабонубегим. Онаси — Моҳичучукбегим. Шох Фозийхонга турмушга чиққан.
4. Ақиқабегим. Туғилган йили 1551. Онаси — Бекабеги.
5. Бахшибонубегим (туғилган йили 1540). Онаси — Биби Гунур. 1550 йили Иброҳим Мирзога турмушга чиққан; 1561 йили Мирза Шарафиддин Ҳусайнга турмушга чиққан.
6. Жаҳон Султонбегим (1545—1547).
7. Фахрулнисобегим. Онаси — Моҳичучукбегим. 1564 йили асли термизлик беклардан Абулмаолийга турмушга чиққан. Абулмаолий ўлдирилгандан кейин 1565 йили хожа Ҳусайн Нақшбандий никоҳига кирган.

8. Исми номаълум (туғилган йили 1544). Онаси — Ҳамидабонубегим.
9. Нажибулнисобегим (1547—1607).

11.111.9.2.24.1.1.3. Муҳаммад Ҳаким.

хотинлари

1. Сулаймон Мирзо кизи.

ўғиллари

1. Афросиёб (1571—1597). Онаси — Сулаймон кизи.
2. Қайкубод (1574—1591). Онаси — Сулаймон кизи.

II. III. 9.2.24.1.1.5. Жалолiddин Муҳаммад Акбар.

хотинлари (ва хос канизақлари)

1. Рукийабону (1542—1626). Ҳинол кизи.
2. Кимобону — арабшоҳкизи. 1574 йили ҳарамга кирган.
3. Ман Каҳан кизи. 1579 йили ҳарамга кирган.
4. Шамсжон кизи. 1592 йили ҳарамга кирган.
5. Биби Давлатшод.
6. Салима Султонбегим (1550—1612).

ўғиллари

1. Мирзо Ҳасан (туғилган йили 1564; бир ой яшаган).
2. Мирзо Ҳусайн (туғилган йили 1564; бир ой яшаган).
3. Султон Салим (1569-1627).
4. Султон Шохмурод (1570-1599).
5. Султон Дониёл (1571—1601).

қизлари

1. Дурударо(?). Туғилган йили 1569.
2. Оромбонубегим (1584—1624). Онаси — Биби Давлатшод.
3. Шукрулнисобегим. Онаси — Биби Давлатшод. 1593 йили Шохрух Мирзо никоҳига кирган.
4. Шаҳзодаҳоним (туғилган йили 1569). 1593 йили Музаффар Ҳусайн Мирзога турмушга чиққан.

II. III. 9.2.24.1.1.5.3. Султон Салим (Жаҳонгир).

хотинлари (ва хос канизақлари)

1. Рожа Баҳгавандас Качваҳа кизи (вафоти 1602 йил). Никоҳйили 1585.
2. Рожа Уди Санга (Сингх) кизи (вафоти 1619 йил). Никоҳйили 1586.
3. Рой Рой Санга кизи. Никоҳйили 1586.
4. Саъидхон Қаҳқоҳ кизи. Никоҳйили 1586.
5. Хожа Ҳасан кизи (вафоти 1600 йил).
6. Дарбо Балханас кизи.

7. Гисудас Ратхур кизи.

8. Рожа Муна.

9. Мирза Санжар кизи. Никоҳйили 1591.

10. Кичик Тибет ҳукмдори кизи. Никоҳйили 1592.

11. Муборақхон кизи. Ҳарамга кирган йили 1592.

12. Ҳусайнжон кизи. Ҳарамга кирган йили 1592.

13. Гулруҳбегим. Комроннинг кизи. Никоҳйили 1593.

14. Рожа Алихон кизи. Ҳарамга кирган йили 1593.

15. Рожа Жағат Сангакизи. Никоҳйили 1607.

16. Нуржонбегим (вафоти 1645 йил). Никоҳйили 1611.

ўғиллари

1. Султон Хисрав (1587—1622). Онаси — Рожа Баҳгавандас Качваҳа кизи.
2. Султон Парвиз (1589—1626). Онаси — хожа Ҳасан кизи.
3. Султон Хуррам (1592—1666). Онаси — Рожа Уди Санга кизи.
4. Султон Жаҳонгир (тутилган йили 1605). Онаси — хос канизақлардан.
5. Султон Шаҳриёр (1605—1627). Онаси хос канизақлардан.

қизлари

1. Султоннисобегим (1586—1646). Онаси — Рожа Баҳгавандас Качваҳа кизи.
2. Исми номаълум (туғилган йили 1589).
3. Давлатнисобегим (туғилган йили 1589). Онаси — Дарбо Балханас кизи.
4. Баҳорбонубегим (1589—1646). Онаси — Гисудас Ратхур кизи. 1625 йили Султон Дониёл ўғли Тахмурасига турмушга чиққан.
5. Бегим султон (туғилган йили 1589). Онаси — Рожа Муна.
6. Шукрулнисобегим (вафоти 1653 йил). Онаси — Кичик Тибет ҳукмдори кизи.

II. III. 9.2.24.1.1.5.3.1. Султон Хисрав.

хотинлари

1. Хони Аъзам кизи.

ўғиллари

1. Баланд Ахтар (туғилган йили 1609). Онаси — Хони Аъзам кизи.
2. Доварбахш (вафот этган йили 1628). Булоқий исми билан ҳам машҳур бўлган.
3. Гиршосп (вафот этган йили 1628).

қизлари

1. Хушмандбонубегим. 1625 йили Султон Дониёл ўғли Хушангга турмушга чиққан. •

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.2. Султон Парвиз.**хотинлари**

1. Жаҳонбонубегим.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.. Султон Хуррам (Шоҳ Жаҳон).**хотинлари**

1. Мумтоз Маҳал (1593—1631). Асл исми Аржумандбонубегим. Отаси — Осифхон. Никоҳйили 1612.
2. Музаффар Хусайн Мирзо қизи. Никоҳйили 1611.
3. Шоҳнавозхон қизи.

ўғаллари

1. Доро Шуқуҳ (1615—1659). Онаси — Мумтоз Маҳал.
2. ШоҳШужо (1616—1661). Онаси — Мумтоз Маҳал.
3. Муҳаммад Аврангзеб (1618—1707). Онаси — Мумтоз Маҳал.
4. Мурод Бахш (1624—1660). Онаси — Мумтоз Маҳал.
5. Умид Бахш (1619—1624). Онаси — Мумтоз Маҳал.
6. Жаҳонафруз (1619—1620). Онаси — Шоҳнавозхон қизи.

қизлари

1. Хурилнисобегим (1613—1616). Онаси — Мумтоз Маҳал.
2. Жаҳоноробегим (1614—1681). Онаси — Мумтоз Маҳал.
3. Равшаноробегим (1617—1671). Онаси — Мумтоз Маҳал.
4. Сурайё (1621—1628). Онаси — Мумтоз Маҳал.
5. Гавҳароробегим (вафоти 1706 йил). Онаси — Мумтоз Маҳал.
6. Хусноробегим (1603—?). Онаси — Мумтоз Маҳал.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.1. Доро Шуқуҳ.**хотинлари**

1. Султон Парвиз қизи.
2. Нодирабонубегим.

ўғиллари

1. Сулаймон Шуқуҳ (1635—1662). Онаси — Султон Парвиз қизи.
2. Сепахр Шуқуҳ (туғилган йили 1644). Онаси — Султон Парвиз қизи.
3. Махр Шуқуҳ (туғилган ва ўлган йили 1638). Онаси — Султон Парвиз қизи.
4. Мумтоз Шуқуҳ (туғилган йили 1643). Онаси — Султон Парвиз қизи.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.1.1.. Сулаймон Шуқуҳ.**қизлари**

1. Исми номаълум. 1678 йили хожа Баҳовиддинга турмушга чиққан.
2. Салимабонубегим. 1672 йили Муҳаммад Акбар II га турмушга чиққан.

11.111.9.2.24.1.1.5.3.3.1.2. Сепахр Шуқуҳ.**хотинлари**

1. Бадрулнисобегим. Никоҳйили 1673.
2. Зубатулнисобегим.

ўғиллари

1. Аъло Табор (1676—1677). Онаси — Зубатулнисобегим.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.2. Шоҳ Шужо.**хотинлари**

1. Угарсин Рожа Каштвара қизи.

ўғиллари

1. Султон Зайниддин (туғилган йили 1639).
2. Султон Баланд Ахтар (туғилган йили 1645). Онаси — Угарсин Рожа Каштвара қизи.

қизлари

1. Гулруҳбонубегим (туғилган йили 1639).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3. Аврангзеб.**хотинлари**

1. Шоҳнавозхон қизи. Дилрасбону. Никоҳйили 1637.
2. Рожур заминдори қизи Раҳматулнисо (вафоти 1691).

ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (1639—1675). Онаси — Раҳматулнисо.
2. Муҳаммад Муаззам (1643—1712). Онаси — Раҳматулнисо.
3. Муҳаммад Аъзам (1653—1705). Онаси — Дилрасбону.
4. Муҳаммад Акбар (1657—1707).
5. Муҳаммад Гомбахш (1667—1707). Онаси — Рой Удипурий қизи.

қизлари

1. Зейбулнисобегим (1639—1707). Онаси — Дилрасбону.
2. Зийнатулнисобегим (1643—?). Онаси — Дилрасбону.
3. Бадрулнисобегим (1647—1670). Онаси — Раҳматулнисо.
4. Зубатулнисобегим (1651—1707). Онаси — Дилрасбону.
5. Меҳрулнисобегим (1661—1704).

11.111,9.2.24.1.1.5.3.3.1. Мухаммад Султон.

отинлари

1. Дўстдорбонубегим (вафот йили 1676).

ўғиллари

1. Масъуд бахт (вафот йили 1677).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.2. Мухаммад Муаззам (Шох Олам).

хотинлари

1. Руп Санга Ратхур кизи. Никоҳйили 1661.
2. Абдулмўмин кизи (вафоти 1673 йил).
3. Санжар Нажми соний кизи Нурулнисобегим.
4. Фахрулнисобегим.

ўғиллари

1. Султон Муъизиддин (1661—1713).
2. Султон Иъзаддин (туғилган йили 1664).
3. Мухаммад Аъзим (1664—1712). Онаси — Руп Санга Ратхур кизи.
4. Рафиушшон (1670—1712). Онаси — Нурилнисобегим.
5. Мухаммад Хўжаста Ахтар (1674—1712). Онаси — Фахрулнисобегим.
6. Мухаммад Хумоюн (1677—?).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.2.1. Султон Муъизиддин (Жаҳондоршоҳ).

хотинлари

1. Саййидулнисо. Никоҳйили 1684.

ўғиллари

2. Иъзаддин.
3. Аъзиддин.

И.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.1. Иъзаддин.

хотинлари

1. Аминхонкизи.
2. Бидор Бахт кизи. Никоҳйили 1709.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2. Аъзиддин (Оламгир II).

ўғиллари

1. Жалолиддин Али Гавҳар (1727—1806).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1. Жалолиддин Али Гавҳар (Шох Олам II).

ўғиллари

1. Мухаммад Жавон Бахт.
2. Абулнаср Муъиниддин (1760—1837).

11.111.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2. Абулнаср Муъиниддин (Акбаршоҳ II).

ўғиллари

1. Мухаммад Жаҳонгир.
2. Абулмузаффар Сирожиддин (1775—1862).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2.2. Абдулмузаффар Сирожиддин Баҳодиршоҳ.

ўғиллари

1. Мўғул Мирзо (1796—1858).
2. Хизр Сулаймон Мирзо (1799—1858).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2.2.2. Хизр Сулаймон Мирзо.

ўғиллари

1. Абубакр Мирзо (1821—1858).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.3. Мухаммад Аъзим (Аъзимушшон).

хотинлари

1. Киср Санга кизи. Никоҳйили 1678.
2. Олийабегим. Никоҳ йили 1692. Отаси Рухиллахон Аврангзеб холасининг ўғли эди (вафоти 1692).

ўғиллари

1. Мухаммад Карим (туғилган йили 1679). Онаси — Киср Санга кизи.
2. Мухаммад ФаррухСийар (1688—1719).
3. Хусайн Бахт.
4. Рухулқудс (туғилган йили 1695). Онаси — Олийабегим.
5. Исми номаълум (туғилган 1709). Онаси — Олийабегим.

кизлари

1. Исми номаълум (туғилган йили 1709). Онаси — Олийабегим.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.3.2. Фаррух Сийар.

хотинлари

1. Содотхон кизи.

ўғиллари

1. Жаҳонгиршоҳ (туғилган ва вафот йили 1713).
2. Жаҳонмуродшоҳ (1717—1718). Онаси — Содотхон кизи.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.4. Рафиушшон.

ўғиллари

1. Рафиуддаражот (1692—1719).
2. Рафиуддавлат (1696—1719).
3. Мухаммад Иброҳим (1699—1721).

**Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5. Мухаммад Хўжаста Ахтар
(Жаҳоншоҳ).**

ўғиллари

1. Фарханда Ахтар.
2. Равшан Ахтар (1702-1748).

**П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5.2. Равшан ахтар (Насриддин
Мухаммадшоҳ).**

ўғиллари

1. Аҳмадшоҳ (1728-1774).

11.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5.2.1.Аҳмадшоҳ.

ўғиллари

1. Бидор Бахт.

И.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.3. Мухаммад Аъзам.

хотинлари

1. Рожа саййид Яхё кизи. Никоҳ йили 1681.
2. Жаҳонзейббонубегим (вафот йили 1705). Доро Шуқуҳ ва Нодирабонубегим кизи. Никоҳ йили 1668.

ўғиллари

1. Мухаммад Бидор Бахт (1670—1707). Онаси — Жаҳонзейббонубегим.
2. Искандаршон (1675 — 1677). Онаси — Жаҳонзейббонубегим.
3. Воложох (1683-1707).
4. Зиҷох (туғилган йили 1684).
5. Волошон (туғилган йили 1684).
6. Жавон Бахт.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.1. Мухаммад Бидор Бахт.

хотинлари

1. Саъид Ахтар Мухторхон кизи. Никоҳ йили 1686.

ўғиллари

1. Феруз Бахт (туғилган йили 1695). Онаси — Саъид Мухторхон кизи.
2. Бидордил.

қизлари

1. Нажибулнисо. Шох Олийжохга турмушга чиққан.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.4. Мухаммад Акбар.

хотинлари

1. Салимабонубегим. Сулаймон Шуқуҳқизи. Никоҳ йили 1672.

ўғиллари

1. Абдулвахоб.
2. Хўжаста Ахтар.
3. Нику Сийар (1679-1719).
4. Мухаммад Аскар.

Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.5. Мухаммад Комбахш.

хотинлари

1. Жамиланисо. Амр Санга қизи. Никоҳ йили 1681.
2. Маҳзжаҳон хоним. Бархурдорбек қизи. Никоҳ йили 1681.

ўғиллари

1. Умидбахш (туғилган ва вафот йили 1684).
2. Махиуссуннат (1689—1707).
3. Фирузманд.
4. Бораққулох (вафоти 1709 йил).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.4. Мурод Бахш.

хотинлари

1. Каримулнисо.

ўғиллари

1. Мухаммадёр (туғилган йили 1646).
2. Йазд Бахш (вафот этган йили 1706).

қизлари

1. Осойишбонубегим (вафоти 1678 йил). Хожа Мухаммад Солиҳга турмушга чиққан.
2. Исми номаълум. 1678 йили хожа Ёқуб Накшбандийга турмушга чиққан.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.4.2. Йазд Бахш.

хотинлари

1. Меҳрулнисобегим. Никоҳ йили 1672.

ўғиллари

1. Додар Бахш.
2. Довар Бахш.

П.Ш.9.2.1.1.5.4. Султон Шох Мурод.

ўғиллари

1. Султон Рустам.

П.Ш.9.2.1.1.5.4. Султон Дониёл.

хотинлари

1. Жононбегим. Хонихонон кизи.

ўғиллари

1. Тахмурас (вафоти 1627 йил).

2. Ҳушанг (вафотӣ 1627 йил).
3. Бойсунғур.

И.Ш.9.2.1.1.5.4.1. Таҳмураб.

хотинлари

1. Ҳушмандбонубегим. Султон Хисрав қизи. Ниғоҳ йили 1625.

11.111.9.2.1.1.5.4.2. Ҳушанг.

хотинлари

1. Баҳорбону. Султон Салим Жаҳонгир қизи. Ниғоҳйили 1625.

П.Ш.9.2.24.1.2. Қомрон.

хотинлари

1. Хонимбегим. Султон Али Мирза тағой қизи. Ниғоҳ йили 1529.
2. Ҳазорабегим.
3. Моҳбегим қипчоқ.
4. Моҳичучуқ арғун (вафоти 1558 йил). Ниғоҳйили 1546.
5. Моҳафрузбегим.
6. Хоним Муқаррам. Шоҳ Муҳаммад Султон Қошғарий қизи.

ўғиллари

1. Абулқосим (1528-1559).
2. Иброҳим (1530-1553).

қизлари

1. Ойша Султонбегим.
2. Гулруҳбегим (вафоти 1614 йилдан сўнг юз берган).
3. Ҳабибабегим. Оқ Султонга турмушга чиққан.

П.Ш.9.2.24.1.3. Аскарӣ.

хотинлари

1. Султонабегим.

И.Ш.9.2.24.1.6. Ҳиндол.

1. Султонабегим.

П.Ш.9.2.24.2. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Оқбегим. Султон Маҳмуд Мирзо қизи. Ниғоҳ йили 1504.
1. Пир Муҳаммад.
- И.Ш.9.2.24.3. Носир.

хотинлари

1. Қорақўзбегим. Султон Ҳусайн Бойқаро набираси.

И.Ш.9.2.25. Улғбек.

ўғиллари

1. Абдураззоқ (1480-1525).
2. Мироншоҳ (1484—1507).

қизлари

1. Бекабегим. Султон Ҳусайн Бойқаро ўғли Султон Маъсумга турмушга чиққан.

П.Ш.Ю. Ижил.

хотинлари

1. Ўрун Султон Оғо. Тўғал Буғо қизи.
2. -Шоҳ Мулк Оғо. Хожа Сайфиддин нукуз қизи.

ўғиллари

1. Мироншоҳ. Онаси — Ўрун Султон Оғо.
2. Музаффар. Онаси — Шоҳ Мулк Оғо.

қизлари

1. Пойанда Султон. Онаси — Ўрун Султон Оғо.
2. Саодат Султон. Онаси — Шоҳ мулк Оғо.

П.Ш.П. Суйурғатмиш.

ўғиллари

1. Қосим.
2. Муҳаммад Бади.
3. Баҳор.
4. Ижил.

П.Ш.П. 2. Муҳаммад Бади.

ўғиллари

1. Умар.
2. Усмон.
3. Муҳаммад Қосим.

П.Ш.П. 2.1. Умар.

ўғиллари

1. ШоҳҲусайн.

П.Ш.П.2.2. Усмон.

ўғиллари

1. Рустам.
2. Санжар.
3. Муҳаммад Бади.
4. Темур.

қизлари

1. Дур Султон.
2. Оғобека.
3. Пойанда Султон.

П.Ш.П.2.3. Мухаммад Қосим.

хотинлари

1. Робийа Султонбека. Отаси — Султон Абу Саъид.

ўғиллари

1. Бобур. Онаси — Робийа Султонбека.
2. Султон Мурод. Онаси — Робийа Султонбека.
3. Абулқосим. Онаси — Робийа Султонбека.

қизлари

1. Окбека. Онаси — Робийа Султонбека.
2. Мехрбону. Онаси — Робийа Султонбека.
3. Бекабека. Онаси — Робийа Султонбека.
4. Оғобека. Онаси — Робийа Султонбека.

И.Ш.П.3. Бахор.

хотинлари

1. Гулбекабека.
2. Мунис Султон.

ўғиллари

1. Жаҳонгир. Онаси — Гулбекабека.
2. Суйурғатмиш. Онаси — Гулбекабека.
3. Султон Мухаммад. Онаси — Мунис Султон.
4. Саъд Ваккос. Онаси — Гулбекабека.

қизлари

1. Мехрбонубека.
2. Шахрбонубека.
3. Шахрбонубека.
4. Исми номаълум.

П.Ш.И.3.1. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Рукийа. Умаршайх набираси Султон Али авлоди.

П.Ш.И.3.4. Саъд Ваккос.

хотинлари

1. Бекабека.

ўғиллари

1. Мухаммад Мироншоҳ.

П.Ш.11.4. Ижил.

1. Абдулла.
2. Абдулжаббор.

қизлари

1. Саодат Султон.
2. Бахт Султон.

П.1У. Шохрух.

хотинлари

1. Малика Оғо- Хизр Ўғлон Чағатрий кизи. ,
2. Гавҳаршод Оғо (вафоти 1457 йил). Ғиёсиддин тархон кизи. Никоҳйили 1388.
3. Тўти хотун.
4. Оқ Султон. Черкас кизи.
5. Мехрнигор ўзбек.
6. Лаъл Тегин.

ўғиллари

1. Жаҳоншоҳ. Онаси — Малика оғо.
2. Суйурғатмиш (1399—1426). Онаси — Малика Оғо.
3. Улуғбек (1394—1449). Онаси — Гавҳаршод Оғо.
4. Бекўғли. Онаси — Оқ Султон.
5. Жонўғлон (1403—1411). Онаси — Оқ Султон.
6. Мухаммад Ёрдий (1404—1409). Онаси — Лаъл Тегин (мазкур шахзода номи Буруйи, Бозуйи, Ёрутий шаклларида ҳам берилган).
7. Иброҳим Султон (1394—1435).
8. Мухаммад Жўкий (1402—1444).
9. Бойсунғур (1397—1434). Онаси — Гавҳаршод Оғо.

қизлари

1. Марйам Султон Оғо (вафоти 1441 йил). Онаси — Гавҳаршод Оғо. Мухаммад Жаҳонгирга турмушга чиққан.
2. Саодат Султон Оғо. Онаси — Гавҳаршод Оғо.
3. Кутлуғ Туркон Оғо. Онаси — Гавҳаршод Оғо.
4. Пойанда Султон. Онаси — Оқ Султон.
5. Тағой Туркон Оғо. Онаси — Тўти хотун.
6. Кутлук Султон Оғо. Онаси — Тўти хотун.

Шохрух ўғилларидан таркаган авлод.

И.1У. 2. Суйурғатмиш.

хотинлари

1. Шодбахт Оғо. Отаси — Кишхожа ўзбек.
2. Ферузбахт. Отаси — Ғиёс.
3. Бахт Султон. Отаси — Ҳасан мўғул.
4. Саодат. Отаси — шайх Али тағой.
5. Ашура.
6. Фотима Султон.

ўғиллари

1. Султон Масъуд (1413—1443). Онаси — Шодбахт.
2. Султон Махмуд. Онаси — Ферузбахт.
3. Мухаммад Султон. Онаси — Бахт Султон.
4. Карочор (1414—1439). Онаси — Бахт Султон.

5. Мухаммад Султон. Онаси — Саодат.

6. Султон Махмуд Онаси — Ашура.

қизлари

1. Рукийа Султонбека. Жаҳонгир авлодидан Мухаммад Султонга турмушга чиққан.

2. Улуғ Оғо.

П.1У.2.1. Султон Масъуд.

хотинлари

1. Ойшабека. Бойсунғур қизи.

ўғиллари

1. Али Асғар (1428—1446). Онаси — Ойшабека.

қизлари

1. Ёдгорбегим. Онаси — Ойшабека. Умаршайх набираси Пир Мухаммад ўғли Рустамга турмушга чиққан.

П.1У.3. Улуғбек.

хотинлари (ва хос қанизаклари)

1. Ўгабека (1395—1419). Жаҳонгир ўғли Мухаммад Султон қизи. Никоҳ йили 1404.

2. Султон Бадрулмулк. Халил Султон қизи.

3. Оқ Султон Хоника. Отаси — Султон Махмудхон.

4. Хусннигор Хоника. Отаси — Шамъи Жаҳонхон Чағатой.

5. Шукрбиби Хоника. Отаси — Дарвишхон Жўчий.

6. Рукийа хотун арлот.

7. Меҳр Султон. Отаси — Таваккул жалоийр.

8. Давлатбахт хотун. Отаси — Шайх Мухаммад барлос.

9. Давлат Султон хотун. Отаси — Саъид сулдуз.

10. Бахтибиби хотун. Отаси — Оқ Сўфий қўнғирот.

11. Саодатбахт хотун. Отаси — Баён қўкалдош.

12. Султон Малик. Отаси — Насриддин.

13. Султонам.

14. Абулхайрхон ўзбек қизи.

15. Хўтан хотун.

16. Оқила Султон қизи.

ўғиллари

1. Абдулатиф (1428—1450). Онаси — Рукийа хотун.

2. Абдулсамад. Онаси — Султонам.

3. Абдулжаббор. Онаси — Султонам.

4. Темур. Онаси — Абулхайрон ўзбек қизи.

5. Ибодулло (1412-1417).

6. Абдулло (1420-1433).

7. Абдурахмон (1421—1432).

8. Абдулазиз (1430-1449).

9. Абдумалик.

10. Абдураззоқ.

11. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.

12. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.

13. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.

қизлари

1. Хабиба Султон, Хонзодабегим (туғилган йили 1412). Онаси — Ўгабека.

2. Султонбахт. Онаси — Рукийа хотун.

3. Оқбош. Онаси — Рукийа хотун.

4. Қутлук Туркон Оғо. Онаси — Саодатбахт хотун.

5. Султон Бадрулмулк. Онаси — Хўтан хотун.

6. Исми номаълум. Онаси — Оқила Султон қизи.

7. Тағой Туркон.

8. Хонзода Оғо.

9. Ўгабегим. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.

10. Робийа Султонбегим. Абулхайрхон ўзбекка турмушга чиққан.

П.1У.3.1. Абдулатиф.

хотинлари

1. Шох Султон Оғо. Отаси — Мухаммад Мушарраф.

2. Шох Султон қурлаут қизи.

ўғиллари

1. Абдураззоқ. Онаси — Шох Султон қизи.

2. Аҳмад (1447—1457). Онаси — Шох Султон қизи.

3. Махмуд. Онаси — Шох Султон қизи.

4. Мухаммад Бокир (5 ёшида вафот қилган). Онаси — Шох Султон қизи.

5. Мухаммад Жўкий (1449—1463). Онаси — Шох Султон қизи.

қизлари

1. Қутлук Султон. Онаси — Шох Султон.

П.1У.3.1.5. Мухаммад Жўкий.

хотинлари

1. Маъсума. Отаси — амир Аҳмад Малик.

ўғиллари

1. Шохрух. Онаси — Маъсума.

қизлари

1. Хонзодабегим. Онаси — Маъсума.

2. Фотима Султон. Онаси — Маъсума.

П.1У.7. Иброҳим Султон.

хотинлари

1. Мехр Султон хотун. Отаси — Али Чухра Саригтош.
2. Фотима Султон хотун. Отаси — Амирак қавчин.
3. Жаҳонбека. Отаси — Абдулло Тоифий. V
4. Бека Султон. Отаси — Боязид.

ўғиллари

1. Абдулло (1432—1451). Онаси — Мехр Султон хотун.
2. Исроқ (1419—1427). Онаси — Фотима Султон.
3. Султон Муҳаммад. Онаси — Жаҳонбека.
4. Исмоил (1423—1432). Онаси — Бека Султон.

қизлари

1. Рукийябека. Онаси — Мехр Султон хотун.
2. Зайнаб Султон. Онаси — Фотима Султон.

П.1У.7.1. Абдулло.

хотинлари

1. Амир Худойкули кизи.
2. Муҳаммад Тарағай Улуғбек кизи.

11.1У.8. Муҳаммад Жўкий.

хотинлари

1. Мехрнигорхоним. Отаси — Шамъи Жаҳонхон. Никоҳ йили 1419.
2. Бахтдавлат.
3. Бўлғон мўғул.
4. Хоним. Отаси — Идикут манғит.
5. Тожилислонхон. Отаси — Қаро Усмон бойандор.

ўғиллари

1. Абобакр (1427—1447). Онаси — Бахтдавлат.
2. Муҳаммад Қосим (1422—1439). Онаси — Бахтдавлат.
3. Али (1423—1424). Онаси — Бўлғон мўғул.

қизлари

1. Суйурғатмиш (?). Онаси — Мехрнигор хоним.
2. Тўғал хоним. Онаси — Мехрнигор хоним.
3. Саодат Султон. Онаси — Бахтдавлат.
4. Қутлуғ Султон. Онаси — Бўлғон мўғул.
5. Зубайда Султон. Онаси — Бўлғон мўғул.

П.1У.9. Бойсунғур.

хотинлари

1. Жонмалик. Отаси — амир Чўлпон қавчин.
2. Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Хандон Оғо.
4. Офок Оғо.
5. Шодбека Оғо.

уғиллари

1. Аловидавла (1417—1460). Онаси — Жонмалик.
2. Абулқосим Бобур (1422—1457). Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий. ; >
3. Султон Муҳаммад (1418—1452). Онаси — Хандон Оғо.

қизлари

1. Бобобека. Онаси — Жонмалик
2. Фотима Султон. Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Зухрабека. Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
4. Саодатбека. Онаси — Хандон Оғо.
5. Пойанда Султон. Онаси — Хандон Оғо.
6. Ойшабека (вафоти 1441 йил). Онаси — Офок Оғо. Суйурғатмиш ўғли Султон Масъудга турмушга чиққан.
7. Бахтдавлат. Онаси — Офок Оғо.
8. Соҳиб Султон. Онаси — Офок Оғо. Суйурғатмиш набираси Муҳаммад Халилга турмушга чиққан.
9. Фотима Султон. Онаси — Офок Оғо.
10. Рукийябека. Онаси — Шодбека Оғо.

11.1У. 9. I. Аловидавла.

хотинлари

1. Зайнаб. Отаси — Ёдгоршоҳ арлот. Никоҳйили 1434.
2. Мурод Султон Оғо. Отаси — Баротхожа баҳши.

ўғиллари

1. Абдулхорис Бойсунғур (1435—1456). Онаси — Зайнаб.
2. Иброҳим (1440—1459). Онаси — Мурод Султон.

қизлари

1. Рукийябека, Султонбегим. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.
2. Шахзода.

П.1У.9.1.2. Иброҳим.

хотинлари

1. Қутлуқбека Оғо. Амир Муҳаммад Худойдод кизи.

қизлари

1. Офок Оғоча кўкалдош. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.

П.1У.9.2. Абулқосим Бобур.

хотинлари

1. Давлат Султон. Абу Саъид доруға кизи.
2. Бибижон. Худойдод кизи.
3. Канизак биби.

ўғиллари

1. Шох Маҳмуд (1448-1459).

кизлари

1. Канизакбиби қизи.

П.1У.9.3. Султон Муҳаммад.

хотинлари

1. Оғобека. Юсуф тархон қизи.
2. Тундибека.

ўғиллари

1. Ёдгор (1452—1470). Онаси — Тундибека.
2. Саъд Ваккос (1437-1467).

кизлари

1. Улуғ Оғо. Онаси — Тундибека

Шайбонийлар (1500-1601)

Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон (1500—1510).
Қўчқунчихон (1510—1531).
Абу Саъидхон (1531—1533).
Убайдуллахон (1533—1539).
Абдуллахон I (1539-1540).
Абдулазизхон; Бухорода (1540—1550).
Абдуллатиф; Самарқандца (1540—1551).
Наврўз Аҳмадхон—Барокхон (1551—1556).
Пир Муҳаммадхон (1556—1561).
Искандархон (1561—1683).
Абдуллахон II (1583-1598).
Абдулмўминхон (1598—1599).
Пир Муҳаммадхон II (1599—1601).

Аштархонийлар (1601—1747)

Бокимуҳаммадхон (1601—1605).
Валимуҳаммадхон (1605—1611).
Имомкулихон (1611—1642).
Назрмуҳаммадхон (1642—1645).
Абдулазизхон (1645—1681).
Субхонкулихон (1681—1702).
Убайдуллахон (1702—1711).
Абулфайзхон (1711—1747).

Мангитлар (1747-1920)

Муҳаммад Раҳим (1747—1758).
Дониёл (1758-1785).

Шох Мурод (1785-1800).
Ҳайдар (1800-1825).
Насрулла (1826-1860).
Музаффар (1860-1885).
Абдулахад (1885-1910).
Муҳаммад Олим (1910-1920).

Хива шайбонийлари (1511—1770)

Элбарсхон (1511 — тахминан 1516).
Султон Ҳожихон.
Ҳусайнкулихон.
Сўфиёнхон (1516—1522).
Бужақхон (1522—1525/26).
Аванешхон (1525/26-1538).
Алихон (1538-1547).
Акатойхон (1547—1556).
Юнусхон (1556-1557).
Дўстхон (1557-1558).
Ҳожи Муҳаммадхон (1559—60—1602).
Арабмуҳаммадхон (1602—1621).
Хабаш Султон ва Элбарс Султон (1621—1623).
Исфандиёрхон (1623—1643).
Абулғозий (1644—1664).
Анушахон (1664—тахминан 1687).
Ҳудойдодхон (1687-1688).
Ўзбекхон—Арнакхон (1688—1690).
Жўжи Султон (1694/95-1697).
Валихон (1697-1698/99).
Шохниёзхон (1698/99-1702).
Шохбахтхон (1702-1703).
Саййид Алихон (1703—1705).
Мусахон (1705-1706).
Ёдгорхон (1706-1713).
Шерғозихон (1714-1727/28).
Элбарсхон (1728-1739).
Тохирхон (1739—1740).
Нуралихон (1740—1742).
Абулғозийхон II (1742—1746).
Ғойибхон (1746—1756).
Қорабойхон (1756-1757).
Темурғозийхон (1757—1764).
Худойдодхон (1764—1765).

Шоҳғозийхон (1766—1767).
 Абулғозийхон III (6 ой ҳукмронлик қилган).
 Нуралихон (1768—?).
 Жаҳонгирхон (ҳукмронлига бир йил).
 Булакайхон.

Хива қўнғиротлари (1770—1920)

Мухаммад Амин (1770—1790).
 Аваз (1790-1804).
 Элгузархон (1804-1806).
 Мухаммад Раҳимхон (1806—1825).
 Оллоқулихон (1825—1842).
 Раҳимқулихон (1842—1845).
 Мухаммад Аминхон (1845—1855).
 Абдуллахон (1855—1856).
 Қутлукмуродхон (1856).
 Саййид Мухаммадхон (1856—1864).
 Мухаммад Раҳимхон (1864—1910).
 Исфандиёрхон (1910-1918).
 Саййид Абдулла (1918-1920).

Минглар (1709-1875)

Шоҳрух (1709-1721).
 Абдурахим (1721—1733).
 Абдулқарим (1733—1750).
 Абдурахмон (ҳукмронлиги 9 ой).
 Ирдона (1751-1752).
 Бобобек (1752-1753).
 Ирдона (иккинчи марта: 1753—1762).
 Сулаймон (1762—1763).
 Норбўга (1763-1798).
 Олимхон (1798-1810).
 Умархон (1810-1822).
 Мухаммадалихон (1822—1842).
 Шералихон (1842-1844).
 Муродхон (қисқа муддат ҳукмронлик қилган).
 Худоёрхон (1845-1858).
 Маллахон (1858-1862).
 Худоёрхон (иккинчи марта: 1862—1863).
 Султон Саъидхон (1863—1865).
 Худоёрхон (учинчи марта: 1865—1875).

81 ШМАҚҲ

«ТЪе М81огy оГ 1Ъе ШЪек зШеБоой» (Ггот апаеп! йтея 1Ъгои\$Ъ 1Ъе Кизяап совдиезг)

ТЪе гезеагкЪ деа18 \УИЪ Ше 188ие оГ Ше гшШгу оГ Ше 8TaleBoод оГ Ше ШЪек реорк Ггот апсепт йтез Шгои\$Ъ Ше Ки881ап сопяиезт апс! СОШ8Т8 оГ т1годис1юп, йеуе сЪартеге ап8 сопсшзюп.

ТЪе ш1годистюп8 тсшдез 8иЪ8Таптюп оГ Ше игйепсу оГ Ше Шрю ипдег ге\$еагсЪ, 118 заептШс поуеЙу, геуеак Ше ае\$гее оГ Ше проБлет*8 е1абогатюп, И818 Ше 8оигсе8 шед.

1п тЪе Герз! сЪарте Ше аитог апаЪузез апд деак \УПЪ Ше Ы18Топса1 сопдШош оГ Ше он\$гп оГ Ше ШЪек реорк'8 5TaleBoод т Ше 81хтЪ сепШгу ВС апд И деуелортеп1 Шгои\$Ъ тЪе енд оГ тЪе йге! тШеппшт ВС. Й. Ъа8 бееп езтаЪНзЪед Ша1 Ше №Ъек 8ШеБоод он\$таед т Ше ап-Слеп1 оа818 оГ КЪогегт. ТЪе сЪартег ако деак \Угт Ше 188ие8 оГ 81ате соп81гцс1юп апд \$оуегптепт, 80С1а1 апс! есо-погшс 8ТаШ8 оа Ше зоиету, ех1егпа1 ие8.

ТЪе 8есопс1 сЪартег соуегз 1Ъе репд Ггопд Ше Ъе\$тшп\$ оГ Ше пе\у ега Шгои\$Ъ аппреагансе оГ 181ат. ТЫ8 репод т Ше деуелортеп! оГ 81алеБоод \уаз сЪагастешед Ъу Ше ипШсатюп оГ 8ерага1е шШтш Ше Ггате\уогк оГ сеНат оакез апс! уаллеу8 тто Ше соттоп 8ос1а1 апд ро1Шса1 агеа шШ Ъл-гЪег 8иЪг18810п оГ ад.и8Тг\$ 1епнопе8. ТЫ8 репод \$ауе ЫгтЪ то а гадШоп оГ етрге креатюп ш Ше деуелортеп1 оГ 1Ъе ШЪек реорк'8 81алеБоод. Етркез \уеге креатед ипдег Ше КизЪапз (I—IV сепшпез), 1Ъе ЕйаШя (V—VI сепШпев) апд Шгои\$Ъ Ше Голло\уг\$ сепШпек ипдег Ше 8аташд8 (X сепШгу), Ше АпшШе\$ешд8 (ХИ-208 оГ ХIII сепШгу), Ше Тпгшпск (Ше 1а8Т яийег оГХТУ—XV сепШгу).

ТЪе Шяд сЪартег соуегз Ше то81 троЛаШ репод (X-208 оГ ХIII сепШгу) т Ше ш81огy оГ Ше ШЪек 81атеБоод. 1п Ша1 репод Ше 81але соп81шс1юп апд \$оуегтеп1 ипдег\уеп! ^иаШаЙеуе сЪап\$е8 \УЪЮЪ 1пс1идед Гипс1;1оп1П8 оГ а кт\$ оГ 1еѐ181аНуе апд ехесиЦуе ро\ѓег8 герге8еп1ед Ъу Баг-\$акЪ аЪд Ъгташ согге8ропдтѐ1у. ТЪе 8у81ет оГ Баг\$акЪ тс1идед тдерепден! 8егуюе8 апд розШопз креатед 1о та1п-тат асЙуШез оГ Ш18 уегу Боду. ТЪе 8у81ет оГ Ъ1уап8

соштвгеа оГ 8eyera1 (5-10) пшшзгпез, патету пшпшГпез оГ йпапсе, 8lale con1ro1, тПИагу айшге, гахез апа" ргорегсу,)и8исе, laу епГогсетеп!, егс.

Тбе Кепа188апсе \уьуь cotc1c1ecl ш1Ъ 1Ъa1 репод \уа8 ровзМе апс! арреагед ГЪапкз lo 1Ъе ex181eпсе оГ Йш 8y81et \уьуь ргогогед c1eyelортеп! оГ уагуш 1etec18 т 8C1eпсе апс! сшГШге.

СЪарГег Гоиг вишез апа геуеак ГЪе го1е аш" рксе оГ Атгг Тетиг апс! ГЪе Тшипш. Атгг Тетиг, 1Ъе Гоипдег оГ а \уопш етрке ш!Ъ те сарка1т Затагкапа, ри! ап епс! lo 1Ъе опе Ып<1etcl апс! ййу уеаге оГ Модик доттаЙоп анд збой а збой репос! оГ Йте тапаёес! lo гезТоге ГЪе Без! ГасШош ш те Ы81oгу оГ 1Ъе сюеюртеп! оГ 1Ъе ШЪек 8laleboocl. Тбе репой оГ ГЪе Тшипск' 8оуегтеп! 18 п8Ы- ш1у сошШегес! lo бе 1Ъе Йте оГ ро1Шса1, есопот1с 8ГО\УГЪ, 8C1eшйс анд сш1ига1 геугуак

Тбе 1a21 сЪар!ег апау2е8 апа ехр1аt8 ГЪе просеззез оГ 8гас1иa1 аесНпе ш 1Ъе c1eyelортепг оГ 8laleboocl ш ХУГХ1Х сегийепез, 1Ъе сшзез оГ аеу1а1юп Ггот cla88юa1 1гадШопa1 Готт8 оГ ёоуегптеп! \уьуь гезикеё ш тсгеазе оГ сеп1шш- 8a1 просеззез апа ГЪе ресепПу ро\уегш1 8lale*8 c1m8юп ш!o 8eyera1 тc1ерепc1еп1раг18 (ВикБага Еппга1е, КЪгуа анд Кокапа" кЪапа1е8)8 8ооп Шозе \уеге сопсшегес! Ыу КШ81а.

Тбе сопсшзюп шсшсюз 1Ъе та1п ротгз геуеа1ес! сшпп8 те 8иџу оГ 1Ъе ргоЙет оГ 1Ъе ШЪек 8laleboocl Ггот апаеп! Птеа ГЪрош8Ъ 1Ъе ХХ сепшги.

Тбе дипа81а18 дасЪ ш1еа оуег 1Ъе ШЪек 8lale аипп8 2700 уеаге аге ш1ес1 ш Аррепшх.

МУНДАРИЖА

Кириш	1.	3
Биривчи боб. Илк давлатчиликнинг асос топиши ва ўзбек давлатчилигининг миллоддан аввалги тарихи.		
Хоразм.		27
Бактрия.		34
Парфия.		42
Фарғона.		48
Тохаристон		57
Иккинчи боб. Ўзбек давлатчилиги миллод бошидан исломгача бўлган даврда		
Кушонлар.		64
Эфталлийлар.		72
Ашиналийлар.		80
Учинчи боб. Ўзбек давлатчилиги X—XIII асрларда		
Сомонийлар.		92
Қорахонийлар.		103
Ғазнавийлар.		113
Салжукийлар.		123
Ануштегинийлар.		134
Тўртинчи боб. Ўзбек давлатчилиги Амир Темур ва темурийлар даврида.		
Давлат бошқаруви, конунчилик ва ҳарбий сиёсат.		171
Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, фан ва маданият.		190
Ташқи сиёсат ва дипломатия.		208
Бешинчи боб. Ўзбек давлатчилиги XVI—XIX асрларда		
Шайбонийлар.		234
Аштархонийлар.		256
Манғитлар, қўнғиротлар, минглар.		278
Хулоса.		303
Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тарихида фаолият кўрсатган расмий сулолалар.		311

АЗАМАТ ЗИЕ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВРДАН РОССИЯ БОСКИНИГА КАДАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош тахририяти
Тошкент — 2000

Мухаррир *И. Шоймардонов*
Бадий мухаррир *М. Самойлов*
Техник мухаррир *Л. Хижова*
Мусаххих *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 15.04.99. Босишга рухсат этилди 24.11.99.
Бичими 84x108У₃₂. Офсет босма. Таймс гарнитураси. Шартли бос-
ма табоғи 19,32. Нашриёт ҳисоб табоғи 20,6. Адади 10000 дона.
Буюртма № 3874.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмахонаси, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.**

АЗАМАТ ЗИЁ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ